

<https://doi.org/10.32523/2616-6887>

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N.Gumilyov Eurasian
National University

№3 (144)/2023

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н.Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ
сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY
Series

Серия
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТҮРКОЛОГИЯ.

bulpolit.enu.kz

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

3(144)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023

Бас редакторы: Нуртазина Р.А.

с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, *с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)*

Бас редактордың орынбасары **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)*

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж.	<i>т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)</i>
Азмуханова А.М.	<i>т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)</i>
Әлиева С.К.	<i>т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Борисов Н.А.	<i>с.ғ.д., Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Галимуллина А. Ф.	<i>ф.ғ.д., доцент, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы (түркітану)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>с.ғ.д., э.ғ.к., профессор, РУДН, МГИМО СИМ, СПбМУ, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>ф.ғ.д., проф., эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (шығыстану)</i>
Дюсембекова М.К.	<i>с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Ескеева М.К.	<i>ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)</i>
Курылев К.П.	<i>т.ғ.д., проф., Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Ланко Д.А.	<i>с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)</i>
Невская И.А.	<i>ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)</i>
Нұрбаев Ж.Е.	<i>т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Смагулова Г.М.	<i>т.ғ. к., доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (саяси ғылымдар)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D. доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (аймақтану)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>т.ғ.д., проф., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей (аймақтану)</i>
Тектігүл Ж.О.	<i>ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан (түркітану)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>т.ғ.д., проф., Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей (аймақтану)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>ф.ғ.к., проф., Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей (аймақтану)</i>
Уяма Томохико	<i>т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (шығыстану)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>ф.ғ.д., проф., Қазан мемлекеттік университеті, Қазан, Ресей (шығыстану)</i>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: **Тубышева А.А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Roza Nurtazina

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, *Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*
Deputy Editor-in-Chief: **Zh anar Medeubaeva**, *Ph.D., Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*

Editorial board

Abzhapparova B.Zh. Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aliyeva S.K. Can. of Historical Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Borisov N.A. Doctor of Political Sci., Head of the Department of Theoretical and Applied Political Science, Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia (political sciences)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology).
Degtyarev D.A. Doctor of Political Science, Candidate of Economic Sciences, Professor, RUDN, MGIMO MFA, St. Petersburg State University, Moscow, St. Petersburg, Russia (political sciences)
Dzhubatova B.N. Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan (oriental studies)
Dyusembekova M.K. Can. of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kurylev K.P. Doctor of History, Professor, RUDN, Moscow, Russia (political sciences)
Lanko D.A. Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia (political sciences)
Nevskaya I.A. Ph.D., Goethe University, Frankfurt-am-Maine, Germany (turkology)
Nurbaev Zh.E. Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Ospanova A.N. Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Smagulova G.M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (political Science)
Stambulov S.B. Ph.D., Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (regional studies)
Syzdykova Zh.S. Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia (regional studies)
Tektigul J.O. Doctor of Philosophy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan (turkology)
Trotsky E.F. Doctor of Historical Sciences, Professor, Tomsk State University, Tomsk, Russia (regional studies)
Tybykova L.N. Candidate of Philosophy, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (regional studies)
Uyama Tomohiko Doctor of Historical Sciences, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (oriental Studies)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Yusupova A.Sh. Doctor of Philosophy, Professor, Kazan State University, Kazan, Russia (oriental Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary: A.A. Tubysheva

**Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National
University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series**

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:
4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**

д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)

Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, *к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)*

Зам. главного редактора: **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)*

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	<i>д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Азмуханова А.М.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Алиева С.К.	<i>к.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Борисов Н.А.	<i>д.п.н., заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии Российский государственный гуманитарный университет России, Москва, Россия (полит. науки)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Галимуллина А.Ф.	<i>д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация (тюркология)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>д.п.н., к.э.н., проф., РУДН, МГИМО МИД, СПбГУ, Москва, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>д.ф.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан (востоковедение)</i>
Ескеева М.К.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Курылев К.П.	<i>д.и.н., проф., РУДН, Москва, Россия (полит.науки)</i>
Ланко Д.А.	<i>к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Невская И.А.	<i>Ph.D., Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)</i>
Нурбаев Ж.Е.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Смагулова Г.М.	<i>к.и.н., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (полит.науки)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (регионоведение)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>д.и.н., проф., МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия (регионоведение)</i>
Тектигул Ж.О.	<i>д.ф.н., Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан (тюркология)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>д.и.н., проф., Томский государственный университет, Томск, Россия (регионоведение)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (регионоведение)</i>
Уяма Томохико	<i>д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (востоковедение)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>д.ф.н., проф., Казанский государственный университет, Казань, Россия (востоковедение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: **Тубышева А.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№ 3 (144)/2023

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Азимов С.О., Ибрагимова Г.Е.* ШЫҰ шеңберіндегі мәдени дипломатия: құқықтық негіздері, іске асыру мәселелері
Azimov S.O., Ibragimova G.E. Cultural diplomacy within the SCO: legal basis, problems of implementation
Азимов С.О., Ибрагимова Г.Е. Культурная дипломатия в рамках ШОС: правовая основа и проблемы реализации 8
- Әлишерова А.Б., Төлен Ж.М.* Қазақстандағы жастардың саяси қатысуындағы жаңа медианың рөлі
Alisherova A.B., Tolen Zh.M. The role of new media in the political participation of young people in Kazakhstan
Алишерова А.Б., Толен Ж.М. Роль новых медиа в политическом участии молодежи в Казахстане 23
- Байсултанова К.Ч.* Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясының өзекті мәселелері
Baissultanova K.Ch. Current issues of economic diplomacy of in the Republic of Kazakhstan
Байсултанова К.Ч. Актуальные проблемы экономической дипломатии Республики Казахстан 37
- Давид Анциаури.* «Халықаралық даму және ынтымақтастық саясатын қамтамасыз етудегі ұлттық практиканың ерекшелігі» (Қытай мысалында)
David Aptsiauri. «The specifics of national practice in providing of international development and cooperation policy» (case of China)
Давид Анциаури. «Особенности национальной практики обеспечения политики международного развития и сотрудничества» (на примере Китая) 47
- Сахиева К.А., Нурдаuletova С.М., Ахметжанова Л.К., Акатаева А.А.* Мультикультурализм және бірегейлік дағдарысы: АҚШ пен Канада тәжірибесі
Sakhiyeva K.A., Nurdavletova S.M., Akhmetzhanova L.K., Akatayeva A.A. Multiculturalism and crisis of identity: the experience of the USA and Canada
Сахиева К.А., Нурдаuletova С.М., Ахметжанова Л.К., Акатаева А.А. Мультикультурализм и кризис идентичности: опыт США и Канады 53
- Тәжіғалиева Г.К., Аскеева Г.Б., Габдулина Б.А.* Қазақстан Республикасының көп балалы отбасыларын қолдаудағы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бағалау
Tazhigalieva G.K., Askeeva G.B., Gabdulina B.A. Evaluation of the effectiveness of the government programs in support of large families in the Republic of Kazakhstan
Тажигалиева Г.К., Аскеева Г.Б., Габдулина Б.А. Оценка эффективности государственных программ в поддержке многодетных семей в Республике Казахстан 61
- Назарова К.Б., Цзян Вэн, Сагиндыкова Ж.К.* Шанхай ынтымақтастық ұйымын дамытуға қатысты Ресей мен Қытайдың тұжырымдамаларын салыстырмалы талдау
Nazarova K.B., Jiang Wen, Sagindykova Zh.K. Comparative analysis of the approaches of Russia and China to the development of the Shanghai Cooperation Organization
Назарова К.Б., Цзян Вэн, Сагиндыкова Ж.К. Сравнительный анализ подходов России и Китая к развитию Шанхайской организации сотрудничества 71

<i>Ысқақ О.Е.</i> Математикалық модельдеу – жанжалдардың алдын алу құралы ретінде <i>Yskak O.E.</i> Mathematical modeling as a means of conflict prevention <i>Ысқақ О.Е.</i> Математическое моделирование как средство предотвращения конфликтов	80
<i>Нұртазина Р.А., Серікжанова А.Т.</i> Қазақстандағы әйелдердің саяси өмірге қатысуы: заңнамалық аспектілері <i>Nurtazina R.A., Serikzhanova A.T.</i> Women's participation in the political life of Kazakhstan: regulatory aspects <i>Нұртазина Р.А., Серікжанова А.Т.</i> Участие женщин в политической жизни Казахстана: законодательные аспекты	93
<i>Ибраева А.Е.</i> Сутегі энергетикасы: тұрақты қоғамға көшу дәуіріндегі даму, артықшылықтар мен қиындықтар <i>Ibrayeva A.E.</i> Hydrogen energy: development, advantages, and challenges in the era of transition to a sustainable society <i>Ибраева А.Е.</i> Экологическая устойчивость и перспективы водородной энергетики в Казахстане: глобальный опыт и тенденции	101

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Айдаркожин М.А., Муканов М.Р., Болысбек М.Ө.</i> Қазақстан мен Ресейдегі мемлекеттік органдар мен БАҚ-тың өзара әрекеттесу ерекшеліктері <i>Aidarkozhin M.A., Mukanov M.R., Bolysbek M.A.</i> Features of interaction between government agencies and the media in Kazakhstan and Russia <i>Айдаркожин М.А., Муканов М.Р., Болысбек М.А.</i> Особенности взаимодействия госорганов со СМИ в Казахстане и России	119
<i>Аккожина Н.О., Даркенов К.Г., Оракбаева У.М.</i> Қазақстан Республикасының аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі интеграциялық бастамаларының ерекшеліктері <i>Akkozhina N.O., Darkenov K.G., Orakbaeva U.M.</i> The features of integration initiatives of the Republic of Kazakhstan in ensuring regional security <i>Аккожина Н.О., Даркенов К.Г., Оракбаева У.М.</i> Особенности интеграционных инициатив Республики Казахстан в обеспечении региональной безопасности	129
<i>Данова А.Н., Кагазбаева Э.М.</i> Иранның аймақтық саясатының трансформациясы: сыртқы факторлардың әсері <i>Danova A.N., Kagazbayeva E.M.</i> Transformation of Iran's regional policy: the influence of external factors <i>Данова А.Н., Кагазбаева Э.М.</i> Трансформация региональной политики Ирана: влияние внешних факторов	138
<i>Махметов Т.М., Маратов И.А.</i> Кеңестік кезеңдегі поляктық бірегейлік: трансформациялану ерекшеліктері мен факторлары <i>Makhmetov T.M., Maratov I.A.</i> Polish identity in the soviet period: peculiarities and factors of transformation <i>Махметов Т.М., Маратов И.А.</i> Польская идентичность в советский период: особенности и факторы трансформации	147
<i>Омаш С.Б., Кобландин Қ.И.</i> Саяси репрессия қарсаңы, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Моңғолияның аймақтық саясаты <i>Odash S.B., Koblandin K.I.</i> Regional policy of Mongolia on the eve of political repressions in the 20-30s of the XX century <i>Омаш С.Б., Кобландин К.И.</i> Региональная политика Монголии накануне политических репрессий в 20-30 годы XX	155
<i>Сейлхан А.</i> Халықаралық қатынастар теориясындағы жұмсақ күш концепциясы <i>Seilkhan A.</i> The concept of soft power in the theory of international relations <i>Сейлхан А.</i> Концепция мягкой силы в теории международных отношений	163

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES /ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

- Арипова А.Б., Ақын Б.Қ.* Қазақ және корей халықтарындағы ұлттық ойындардың ұқсастығы
Aripova A.B., Akyn B.K. Similarity of Kazakh and Korean national games 171
Арипова А.Б., Ақын Б.Қ. Сходство национальных игр у казахского и корейского народов

- Азмұханова А.М., Эгамбердиев М.Ш.* XX ғасырдың бірінші жартысында түркі халықтары ынтымақтастығын ұлттық автономиялар шеңберінде зерттеудің мәселелері
Azmukhanova A.M., Egamberdiyev M.Sh. Problems in the study of Turkic cooperation in the first half of the 20th century in the framework of national autonomies 178
Азмұханова А.М., Эгамбердиев М.Ш. Проблемы исследования сотрудничества тюркских народов в первой половине XX века в рамках национальных автономий

ТҮРКІТАНУ/ TURKOLOGY /ТЮРКОЛОГИЯ

- Бабаяр Ғ., Джуманиязова Ф.* «Сырдария» оғыздарының өзбек түркілерінің этникалық құрамындағы орны
Babayar G., Dzhumaniyazova F. The Sır derya oğuz and their place in the ethnic composition of the uzbek turks 197
Бабаяр Ғ., Джуманиязова Ф. Sır derya oğuzları ve onlarınözbek türklerinin etnik oluşumundaki yeri

- Жиембаева Г.Т.* Танзимат әдебиетінің танымал өкілі Намык Кемал шығармаларындағы жаңа сарындар
Zhiyembayeva G.T. New solutions in the representative of Tanzimat literature Namik Kemal works 211
Жиембаева Г.Т. Новые мотивы в произведениях известного представителя Танзиматской литературы Намык Кемал

- Кенжалин К.К., Данияр А.А.* «Бабырнамадағы» оронимдер мен гидронимдер
Kenzhalin K.K., Daniyar A.A. Oronyms and hydronyms in Baburnama 219
Кенжалин К.К., Данияр А.А. Оронимы и гидронимы в «Бабулнама»

- Қосыбаев М.М., Молдабай Т., Жиембай Б.С.* Көне дәуірдегі және орта ғасырдағы қыпшақтардың қалыптасу тарихы
Kossybayev M.M., Moldabay T., Zhiyembay B.S. The formation history of Qypchaks in the Old and Middle ages 232
Қосыбаев М.М., Молдабай Т., Жиембай Б.С. История становления кыпчаков в древности и средневековье

- Құрманбайұлы Ш., Адилов М.Е.* Абай шығармаларындағы қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері
Kurmanbaiuly Sh., Adilov M.E. Semantic features of paired words in Abai's works 242
Құрманбайұлы Ш., Адилов М.Е. Семантические особенности парных слов в произведениях Абая

- Мұхамеджанова С.Б., Шалдарбекова А.Б.* Түркі мәдени интеграциясының даму басымдылықтары
Mukhamedzhanova S.B., Shaldarbekova A.B. Development priorities of Turkic cultural integration 257
Мұхамеджанова С.Б., Шалдарбекова А.Б. Приоритеты развития тюркской культурной интеграции

- Сейсенбиева Э.С.* Ортағасырлық түркі әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр
Seissenbieva E.S. Religious tradition in medieval Turkish literature 269
Сейсенбиева Э.С. Экзегетическая традиция в средневековой тюркской литературе

С.О. Азимов, Г.Е. Ибрагимова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: jaw00@internet.ru, dilnura@mail.ru)

Культурная дипломатия в рамках ШОС: правовая основа и проблемы реализации

Аннотация. Статья посвящена исследованию культурной дипломатии в рамках ШОС. Для ШОС, как для регионального игрока, необходимо применять инструменты культурной дипломатии с целью усилить свои позиции. Помимо этого, и внутри самой организации важным является выстраивание прочных, партнерских взаимоотношений. Один из механизмов достижения этого – инструменты культурной дипломатии.

В работе проведен анализ правовых документов, определяющих основы культурной дипломатии в ШОС, а также исследованы механизмы ее реализации. Особое внимание уделено роли культурной дипломатии в развитии сотрудничества между странами-участниками ШОС. Авторы статьи обращают внимание на существующие проблемы и недостатки в реализации культурной дипломатии. Среди важных проблем: недостаточность правовой базы организации культурной дипломатии в рамках ШОС, отсутствие правового объяснения понятия «культурная дипломатия» и единой стратегии или плана ее осуществления в рамках организации, концентрация процесса на более развитых странах ШОС. Далее в статье обозначаются решения для повышения уровня взаимодействия стран посредством культурной дипломатии. Они направлены на искоренение недочетов, которые есть в реализации культурной дипломатии. Среди перспектив развития культурной дипломатии – расширение нормативно-правовой базы, которая позволит культурной дипломатии охватывать еще больший круг вопросов. Авторы считают, что необходимо дальнейшее расширение направлений культурного сотрудничества на пространстве ШОС. Использование культурного, духовного и образовательного потенциала стран ШОС в рамках межгосударственных отношений должно стать для них внешнеполитической задачей.

Ключевые слова: ШОС, культурная дипломатия, история, традиция, культура, сотрудничество, правовая база, диалог, партнерство.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-08-22>

Поступила: 22.03.2022 / Принята к опубликованию: 10.06.2023

Введение

Международные организации, как акторы мировой политики, принимают активное участие в международных отношениях. На сегодняшний день традиционные методы дипломатии и

ведения внешней политики дополняются новыми механизмами и направлениями. Одним из таких примеров является культурная дипломатия, которая является одной из составляющей деятельности международных организаций. Среди

организаций, использующих инструменты культурной дипломатии, является Шанхайская организация сотрудничества.

В случае с ШОС культурная дипломатия является неким связующим дипломатическим элементом сотрудничества государств, которое посредством применения культурных механизмов и инструментов помогает наладить диалог в русле партнерства. Это обусловлено тем, что все государства, входящие в ШОС, имеют богатую культуру и историю, и склонны к взаимному уважению этих факторов.

Постановка проблемы

Цели исследования

Культурная дипломатия на современном этапе ее развития уже продемонстрировала себя в качестве действенного и эффективного инструмента внешней политики, это можно наблюдать на примере целого ряда современных государств. Механизмы культурной дипломатии помогают государствам сформировать благоприятный имидж, заручиться международной поддержкой, а также усилить имеющееся сотрудничество между странами и в других сферах взаимодействия.

Так как многие государства современного мира склонны к применению актуальных тенденций в своей внешней политике, можно заметить, что и страны-участницы ШОС также вовлечены в процесс активизации механизмов культурной дипломатии в качестве так называемой «мягкой силы». В этой связи интересным представляется вопрос о том, как государства ШОС применяют определенные инструменты культурной дипломатии в рамках организации, какие цели преследуют в рамках процесса и какие результаты получают.

Все государства-участницы ШОС обладают собственным установленным курсом внешней политики, но, вместе с тем, для каждой из них работа в рамках организации является одним из важных факторов в совокупном курсе внешней политики. С одной стороны, культурная дипломатия помогает настроить прочный

межгосударственный диалог, а с другой – усилить свое влияние, что несомненно рассматривается всеми странами, даже в условиях работы в рамках международных организаций. Учитывая культурное богатство и разнообразие государств ШОС, их многовековую историю, можно предположить, что культурный аспект играет важную роль. Все это делает саму культурную дипломатию важным аспектом работы в рамках ШОС.

Цель данной статьи заключается в анализе правовых документов и некоторых аспектов реализации механизмов культурной дипломатии на пространстве ШОС, в выявлении существующих проблем и недостатков в процессе реализации мер культурной дипломатии.

История обсуждения

В теоретическом плане понятию «культурная дипломатия» уделяется пристальное исследовательское внимание – рассматриваются такие стороны вопроса, как межкультурное взаимодействие государств и регионов, использование культурных механизмов во внешнеполитическом курсе, связь формирования имиджа страны и популяризации культуры, содействие установлению политического диалога посредством культуры и т.д. Несмотря на большое количество мнений и взглядов касательно понимания феномена культурной дипломатии, что обусловлено разными подходами, национальными и иными особенностями исследований, общим фактором признается то, что культура сейчас активно вовлечена во внешнеполитический дискурс. Это можно увидеть и на примере отдельных государств, и на примере международных организаций и объединений (ЕС, ЮНЕСКО). Так, сформировалось мнение, что Евросоюз активнее и эффективнее некоторых других международных организаций может применять инструменты культурной дипломатии во внешнеполитическом курсе. Следует отметить наличие значительного количества работ, посвященных изучению культурной дипломатии в рамках вышеобозначенных международных организаций [1], [2].

Вместе с тем, на современном этапе активно развивается исследование проблем культурной дипломатии на примере других международных организаций, в том числе, и в рамках ШОС. Так, в научной статье Русаковой О.Ф., Ковба Д.М., Грибовод Е.Г. культурная дипломатия стран ШОС рассматривается как инструмент «мягкой силы» [3]. Авторы пришли к выводу, что «Активное использование дискурса «мягкой силы» участниками ШОС во внутреннем и внешнем коммуникативном процессе позволяет организации оставаться гибкой, мобильной, инклюзивной, открытой и устойчивой, сформировать особую модель регионального сотрудничества в области безопасности, экономики и поддержания культурно-гуманитарных контактов» [3, с. 107].

Анализ историографии вопроса позволяет сделать вывод о том, что при изучении культурной дипломатии в рамках ШОС авторы акцентируют внимание на отдельных аспектах проблематики. Среди них: международное сотрудничество стран ШОС в гуманитарной сфере, отдельные направления гуманитарного сотрудничества стран ШОС, культурные связи в рамках ШОС, культурная дипломатия стран ШОС в двухстороннем формате, культурная дипломатия отдельных стран ШОС [4], [5], [6], [7].

Среди работ, посвященных культурной дипломатии отдельных стран ШОС, можно выделить статью Ши Даньдань, которая посвящена исследованию культурной дипломатии КНР в рамках ШОС в 2001–2020 гг. В ней впервые в белорусской историографии на основе китайских источников и литературы анализируется культурный аспект внешнеполитической стратегии КНР, определены и охарактеризованы этапы в развитии культурной дипломатии Китая, рассматриваются его инициативы, нормативная база, основные направления и формы.

Анализ научных трудов, в которых исследуются вопросы культурной дипломатии в рамках ШОС, показывает наличие активного научно-познавательного интереса к проблематике. Ученые

вычленяют явления, представляющие исследовательский интерес. Вместе с тем не все аспекты проблемы раскрыты в литературе в полной мере. Так, требует специального рассмотрения вопрос о становлении и развитии правовой основы проведения культурной дипломатии в рамках ШОС. Также на наш взгляд, есть необходимость расширить знания об основных механизмах реализации культурной политики ШОС, об инструментах культурной дипломатии, их специфике.

Методология исследования

В ходе работы авторы основывались на теоретико-методологических положениях, содержащихся в трудах исследователей, занимающихся вопросами теоретических и практических аспектов культурной дипломатии.

Авторы статьи руководствовались общими методологическими принципами, позволившими научно и объективно подойти к изучению поставленной цели. Системный подход позволил комплексно изучить процесс применения инструментов культурной дипломатии на пространстве ШОС. Метод сравнительного и смыслового анализа был использован при рассмотрении существующей нормативно-правовой базы вопроса. Структурно-функциональный метод позволил ответить на вопросы: какие функции выполняет ШОС в сфере культурного взаимодействия, при помощи каких структур и механизмов, с какой эффективностью они выполняются. При подготовке статьи также были использованы и другие общепринятые методы научного анализа данных: исторический, логический, синтез и т.д.

Результаты исследования

Взаимодействие в культурной сфере на пространстве ШОС, как и любое другое направление сотрудничества, имеет свою правовую основу. Так, первым и основополагающим документом организации является «Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества», принятая в 2001 году, которая содержит, в том числе,

информацию по теме культурного сотрудничества. В данном документе отмечается следующий важный аспект:

«Создание ШОС раскрывает потенциал сотрудничества и добрососедства между странами, которые принадлежат к разным цивилизациям и имеют разные культурные традиции» [8]. То есть уже в истоках работы ШОС прослеживается такой аспект, как понимание того, что культурные и национальные особенности создают уникальность для каждой страны, но не мешают партнерским взаимоотношениям. Согласно документу, культура рассматривается в качестве важной составляющей сотрудничества между странами ШОС, которая не просто является одним из направлений партнерства, а еще и может способствовать развитию иных отраслей межгосударственного взаимодействия.

Из основополагающих документов организации следует выделить и «Хартию ШОС», принятую в 2002 году, которая также составляет правовой базис сотрудничества в рамках организации. В 1 Статье документа отмечается, что «государства-участники ШОС должны содействовать социальному и культурному развитию в регионе через общие действия на основе равноправного партнерства в целях постоянного повышения уровня и условий жизни народов стран ШОС». Фактически, в данном случае, культура и культурное развитие становятся одним из основных факторов улучшения уровня жизни людей в странах. Это вполне объективная мысль – ведь любое государство и общество в процессе развития культурного фактора повышает свой уровень жизни в целом, а те государства, которые развивают различные отрасли культуры и образования, могут обладать благоприятным международным имиджем, усиливая постепенно свое влияние. В 3 Статье данной Хартии среди основных задач ШОС выделяется «укрепление сотрудничества в таких сферах, как наука, техника, образование, здравоохранение, культура, спорт и туризм» [9]. Все государства-участницы ШОС осознают важность этих направлений межгосударственного сотрудничества,

так как без них невозможен необходимый уровень партнерства.

Важность культурного взаимодействия отмечается и в таком документе, как «Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов Шанхайской организации сотрудничества» от 16 августа 2007 года. Статья 19 данного документа уже более полно раскрывает вопрос культурного взаимодействия стран в рамках ШОС. Так, согласно данной статье:

- государства активно развивают между собой культурные, образовательные и иные связи;
- государства взаимно поддерживают установление и развитие тесных связей между учреждениями и органами культуры и образования, научно-исследовательскими центрами; а также поощряют реализацию совместных культурных и научно-исследовательских инициатив, стратегий и программ; развивают сотрудничество по таким направлениям, как подготовка высококвалифицированных кадров, академический обмен студентами, учеными и специалистами;
- государства активно способствуют формированию благоприятных условий для взаимного изучения языка и культуры друг друга [10].

Данная информация способствует более полному пониманию того, что из себя представляет культурное взаимодействие, а, следовательно, и сама культурная дипломатия для стран организации. В аспект взаимодействия в данном отношении включены культура, образование, наука и язык. Каждому из направлений уделяется отдельное внимание – как в документе, так и на практике в работе ШОС.

Все вышеперечисленные основополагающие документы ШОС имеют очень схожие, а где-то и вовсе идентичные аспекты – а именно выделение культуры в качестве важного направления сотрудничества; уважение многообразия культур в государствах на пространстве ШОС и способствование взаимному культурному обмену.

В качестве одного из основополагающих документов ШОС в области культурного взаимодействия определенно стоит

выделить «Соглашение между правительствами государств-членов ШОС о сотрудничестве в области культуры». Данный документ был принят 16 августа 2007 года в г. Бишкек, он содержит основную правовую информацию о том, каким образом государства на пространстве ШОС реализуют свою внешнюю политику в области культуры друг с другом. Все подписавшие документ государства осознавали важность культурного взаимодействия и культурной дипломатии. Это наблюдается в самом тексте документа. В 1 Статье документа отмечается, что «государства ШОС будут реализовывать тесное сотрудничество друг с другом в соответствии с нормами международного права и национального законодательства». А само сотрудничество будет охватывать ряд сфер: музыкальное искусство; театральное искусство; изобразительное искусство; кинематография; архивное, библиотечное и музейное дело, охрана объектов культурного наследия; наука и образование; язык; декоративно-прикладное, эстрадное и цирковое искусство и иные виды творческой деятельности. Все эти сферы сотрудничества в области культуры довольно развиты в каждом государстве, которое входит в состав ШОС. Следовательно, сотрудничество по ним вполне может быть развитым и результативным. Важным аспектом является то, что в Статье 2 отмечается необходимость дальнейшего развития нормативно-правовой базы в области культурного взаимодействия.

Можно сказать, что данный документ охватывает своим правовым содержанием практически все возможные сферы культурного сотрудничества, которые могут реализовывать между собой государства ШОС. Рассмотрены разные отрасли и сферы культурного взаимодействия, и, наиболее важным аспектом является то, что отмечается всеобщее осознание стран-участниц ШОС касательно важности культуры во внешней политике. Данный документ имеет важное значение для фактора культурного сотрудничества на пространстве ШОС. Это обусловлено рядом причин: во-первых, этот документ посвящен исключительно взаимодействию

в области культуры. Наличие необходимой информации в основополагающих (общих) документах также важно, но необходимо рассматривать более узконаправленно каждый аспект сотрудничества в правовом поле; во-вторых, он рассматривает целый ряд направлений партнерства; в-третьих, в документе рассматривается важный аспект финансирования совместных мероприятий культурного характера (ст. 12); в-четвертых, документ утверждает создание Экспертной рабочей группы государств-членов ШОС по развитию взаимодействия в области культуры.

Культурная дипломатия в процессе своей реализации активно задействует гражданское общество и народ, поэтому можно сказать, что культурная дипломатия и народная дипломатия тесно взаимосвязаны. Это отмечается в «Совместном коммюнике 18-го заседания Совета глав правительств государств-членов ШОС». Согласно документу, «подчеркивается значимость инструментов народной и культурной дипломатии для поддержания взаимопонимания и культурно-гуманитарных связей между странами ШОС» [11].

Важность культурного взаимодействия на пространстве ШОС отмечается в «Душанбинской декларации двадцатилетия ШОС», в которой культурное взаимодействие и культурная дипломатия позиционируются как «эффективный фактор укрепления взаимопонимания между народами стран организации» [12]. Государства в данной декларации отметили, что ШОС демонстрирует глобальному миру пример толерантного и взаимоуважительного отношения к культуре, истории и традициям каждой страны в рамках организации, которое характеризуется взаимообогащением культур. Это вполне объективный аспект работы ШОС: государства на пространстве организации действительно ценят культурное сотрудничество и работают в русле взаимного уважения национальных констант друг друга. Говорится и о том, что взаимодействие в культурной сфере будет активно продолжаться и дальше, а культурная дипломатия становится

актуальной дипломатической практикой в процессе установления партнерского межгосударственного диалога.

И заключить изучение вопроса правовой основы реализации культурной дипломатии в рамках ШОС стоит таким документом, как «Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года». Данный документ был принят в 2015 году, он имеет определенные цели и задачи, согласно которым организация планирует развиваться. Культурному взаимодействию стран ШОС в этом документе также посвящена определённая правовая информация. Так, расширение культурно-гуманитарных связей (включая сферы науки, образования, взаимодействия людей) выделяется в качестве того, к чему в перспективе каждое государство ШОС должно стремиться. В целом выделяются основные принципы, которым организация и входящие в нее страны должны следовать для достижения благоприятного результата [13]. Данная стратегия объединяет то, что уже было достигнуто к определенному периоду и то, к чему организация должна стремиться для необходимого уровня культурного партнерства.

Изучение вопроса о правовой базе культурной дипломатии в рамках ШОС позволяет сделать вывод о том, что в основном информация о культурном взаимодействии стран прослеживается в общих, основополагающих документах, то есть в тех документах, которые не посвящены исключительно вопросу сотрудничества в сфере культуры. Да, с одной стороны, можно выделить положительный аспект в этом факторе – то, что культура занимает определенное место в основных документах организации. Но, в то же время, принятие узконаправленных правовых документов по теме именно культурного партнерства – это необходимость. Это обусловлено тем, что само сотрудничество не может динамично развиваться, если его реализация не обрамлена в соответствующие правовые рамки.

Все вышеобозначенные документы, которые являются правовой основой ШОС, затрагивают частично понятие культурного взаимодействия стран на пространстве

организации. Так, в эту информацию входит определение важности сотрудничества стран ШОС в направлении культуры и образования. Но вместе с тем, нет правового объяснения понятия самой «культурной дипломатии». Также следует сказать об отсутствии единой стратегии или плана осуществления культурной дипломатии в рамках организации. В правовых документах не показаны конкретные пути реализации процесса.

Следует отметить, что сотрудничество стран ШОС в культурном направлении формирует между ними такую политическую обстановку, при которой каждая из них может реализовывать свой курс культурной дипломатии, либо по отношению к определенному государству в рамках двустороннего партнерства, либо же по отношению ко всей организации в целом в рамках многостороннего партнерства. Приоритетным является именно многостороннее партнерство, когда речь идет не только о национальных интересах каждой страны в отдельности, которые она может реализовать посредством культурной дипломатии, а об общей цели налаживания политического диалога.

Важная роль в механизмах реализации культурной дипломатии отводится деятельности государственных органов и лиц, занимающихся вопросами культуры и внешней политики. Впервые министры культуры государств-участников ШОС встретились в Пекине в 2002 году. Тогда министры отметили, насколько важен фактор культуры для межгосударственного взаимодействия не только в аспекте культуры, но и в аспекте политического взаимодействия в целом. Также было отмечено и то, что развитие потенциала каждого государства ШОС в аспекте культурной дипломатии в перспективе будет положительно влиять на то, как будут развиваться отношения между ними [14]. Правительства стран в рамках данной встречи выразили активную поддержку таким инструментам культурной дипломатии, как проведение Дней культуры, установление партнерских связей между художественными коллективами и деятелями искусств. С этого периода

само культурное взаимодействие только развивается – количество проводимых мероприятий и программ увеличивается, а предложений становится на порядок больше. На данной встрече также было утверждено регулярное проведение совместных мероприятий, которые будут посвящены знаменательным историческим датам и событиям в жизни каждого государства. Это демонстрирует уважение стран к истории и политике друг друга. Также встреча была озаглавлена и тем, что она утвердила инициативу обмена студентами и профессорско-преподавательским составом, а также формирование совместных учебных учреждений. Можно сказать, что эта составляющая культурной дипломатии на пространстве ШОС функционирует сейчас очень активно.

После 2002 года такие встречи проводились уже на регулярной основе, и каждая ознаменуется определенными принятыми договоренностями стран в области культуры. Все эти встречи проходили и проходят в рамках «Совещаний министров культуры». Так, следующая встреча прошла в 2005 году в г. Астана. Во время этой встречи государства обсудили состояние и перспективы развития культурного взаимодействия, попутно утвердив «План многостороннего культурного сотрудничества государств-членов ШОС», который был рассчитан на 2 года. Важным пунктом данной встречи является то, что в целях эффективной практической реализации культурной дипломатии между странами ШОС было принято общее решение о формировании «Экспертной рабочей группы по вопросам культурного взаимодействия в рамках ШОС». Теперь аспекты культурного взаимодействия рассматриваются также и с точки зрения аналитического процесса, эксперты и аналитики из стран ШОС рассматривают, какие стратегии и идеи окажутся более эффективными для установления политического диалога [15].

Третья встреча состоялась в 2006 году в г. Ташкент. Среди важных моментов в результате данной встречи, которые стоит отметить: принятие «Положения о

проведении фестиваля искусств государств-членов ШОС», а также подготовка и подписание «Соглашения между правительствами государств-членов ШОС о сотрудничестве в области культуры». Данный документ стал отправной точкой нормативно-правового закрепления вопроса [15].

Очередная встреча, прошедшая в 2008 году в г. Бишкек, привнесла в процесс культурного взаимодействия организации важный аспект. Был сформирован «Университет ШОС». Это единое сетевое образовательное поле, которое базируется на ВУЗах в странах ШОС, которые осуществляют передовые исследования по ряду областей – нанотехнологии, финансы, энергетика, экология, информационные технологии, здравоохранение и т.п. Само взаимодействие стран в рамках Университета осуществляется посредством работы ряда уполномоченных органов: министерств иностранных дел, министерств образования и самих образовательных учреждений.

Далее стоит отметить встречу министров культуры, которая проводилась в 2010 году в г. Санья. В самой встрече принимали участие не только непосредственные страны-участницы организации, но и государства-наблюдатели ШОС. В ходе данной встречи была достигнута межгосударственная договоренность поощрять и поддерживать проведение взаимных визитов в сфере индустрии культуры. Помимо этого, было отмечено необходимость стимулирования партнерства в таких областях, как киноиндустрия, мультипликация, современные технологии в сфере культуры. Отмечалось и о необходимости охвата процессом культурной дипломатии и взаимодействия большего количества граждан в каждом государстве ШОС [15].

Далее на регулярной основе осуществлялись подобные встречи в городах стран ШОС:

- в 2011 г. в г. Астана;
- в 2012 г. в г. Пекин (государства договорились совместно продвигать включение объектов культуры в список Всемирного наследия ЮНЕСКО);
- в 2013 г. в г. Бишкек;

- в 2014 г. в г. Душанбе;
- в 2015 г. в г. Москва (в результате данной встречи отмечалась важность сотрудничества по вопросу культурного обмена между странами вдоль ВШП);
- в 2016 г. в г. Ташкент (отмечалась важность проводимых мероприятий: Международный фестиваль искусств «Шелковый путь» в КНР, театральный фестиваль «Арт-Ордо» в Кыргызстане, Фестиваль народных искусств «Бердэмлек-Содружество» в РФ и т.д.);
- в 2017 г. в г. Астана;
- в 2018 г. в г. Санья (была отмечена важность проведения Секретариатом ШОС таких мероприятий, как «ШОС – наш общий дом» и «Марафон ШОС», которые являются культурно-гуманитарной составляющей деятельности организации);
- в 2019 г. в Бишкек;
- в 2022 г. в г. Ташкент [15].

Все эти встречи являются неким базисом культурного взаимодействия стран на пространстве ШОС. Они все имеют определенную практическую значимость в виде заключаемых договоренностей и предпринимаемых попытках организации совместных проектов и мероприятий. Помимо этого, встречи на таком высоком уровне способствуют принятию того факта, что в общественном восприятии культурное партнерство уже позиционируется как составяющий элемент политического взаимодействия. Как отметил бывший министр культуры РК Даурен Абаев на встрече в Ташкенте, «сегодня по понятным причинам доминирует политическое позиционирование организации. Однако культурно-гуманитарный спектр также обладает большим потенциалом и перспективами, являясь его совокупным элементом» [16].

Совещание министров культуры ШОС имеет большую значимость для межгосударственного диалога не только в направлении самой культуры, но и для политического взаимодействия. В данном случае культурная дипломатия между государствами становится основным фактором формирования благоприятной атмосферы политического взаимодействия. Так, любые проводимые мероприятия,

любые совместные проекты в состоянии заключить на пространстве ШОС такую политическую атмосферу, в рамках которой нецелесообразно выдвигать друг другу политические претензии. Таким образом, основной функцией культурной дипломатии в данном случае является именно формирование почвы для дальнейшего политического партнерства.

Вряд ли в данном случае мы можем говорить о том, что культурная дипломатия на пространстве ШОС осуществляется между государствами только в русле продвижения своих национальных интересов в рамках их мягкой силы. Да, нельзя упускать тот факт, что в рамках теории политического реализма государства, прежде всего, думают о достижении национальных интересов и любые дипломатические приемы, и механизмы (в том числе и инструменты культурной дипломатии) становятся вариантом их достижения. Но важно понимать и то, что в данном случае речь идет именно о международной организации. Государства вступают в ряды международных организаций и объединений по своей воле, желая быть в сильном союзе и иметь партнеров по диалогу – это рентабельные внешнеполитические шаги любой современной страны. И на пространстве любой организации важно сохранять такую политическую атмосферу внутри, которая характеризовалась бы партнерством и выделением совокупных межгосударственных решений. В противном случае не наблюдается основная сущность международной организации, так как при постоянном продвижении национальных интересов каждой страны, организация вынуждена будет распуститься в принципе, так как основная цель ее работы не будет достигнута. В этой связи, в случае с ШОС культурная дипломатия, прежде всего, является инструментом построения межгосударственного политического диалога.

Такие мероприятия, как «Дни культуры», уже довольно долгое время объединяют государства ШОС под эгидой общей идеи взаимоуважения культур друг друга. Они проводятся в Секретариате ШОС и посвящаются определенному

государству-участнику организации. Эти мероприятия объединяют министров культуры, министров иностранных дел, уполномоченных послов и консулов, работников сферы культуры и представителей гражданского общества. То есть наблюдается активное вовлечение целого ряда субъектов общества каждой страны. Дни культуры всегда проходят в атмосфере дипломатичности и дружбы – государства узнают актуальную информацию друг о друге, знакомятся с национальными культурными обычаями, проникаются их культурной атмосферой.

Стоит привести в пример проведенный «День культуры Казахстана» в Штаб-квартире ШОС, который был организован в 2016 году. На открытии мероприятия было отмечено, что само мероприятие и дата его проведения ознаменована 25-летием со дня провозглашения независимости Казахстана. То есть, как уже было отмечено ранее, в рамках организации уделяется большое значение важным и памятным датам каждого государства. И проведение Дня культуры, посвященного именно Казахстану – это отличная возможность приурочить проведение мероприятия к важному дню для республики, только усилив дружественный потенциал взаимоотношений [17]. Мероприятие было нацелено на то, чтобы еще глубже понимать ценности государства-партнера (в данном случае Казахстана), его политику и государственное мировоззрение, все это способствует укреплению того самого «шанхайского духа», который и должен быть идеологическим базисом организации.

Влияние таковых мероприятий на политику неопределимо. Так, в период после 2016 года между Казахстаном и КНР, а также между Казахстаном и иными странами ШОС был подписан ряд документов по направлениям политики и экономики, которые были заключены в результате той сформировавшейся атмосферы партнерства. Наряду с этим, данные мероприятия помогают государствам заручаться поддержкой друг друга в важных международных вопросах, от решения которых зависит не только развитие, но и безопасность.

Показателен и пример культурного взаимодействия Таджикистана с государствами ШОС, в частности с КНР. Таджикистан является тем государством, которое нацелено на конструктивный диалог с партнерами по ШОС, и в частности, это наблюдается в открытости к партнерству в области культуры. В 2017 году в Пекине был проведен аналогичный «День культуры Таджикистана». На данном мероприятии присутствовал лидер государства Эмомали Рахмон, который отметил, что «таковое мероприятие не просто нацелено на сотрудничество, оно расширяет диалог цивилизаций и формирует "семью ШОС"».

Необходимо отметить, что для Таджикистана сотрудничество с КНР в аспекте взаимодействия страны с государствами ШОС занимает особое место, как сотрудничество с «большим восточным соседом». Культурное взаимодействие государств имеет отсылку в глубокую историю. Развитие двусторонних межкультурных взаимоотношений КНР и Таджикистана определенно положительно влияет на динамику их политических отношений в рамках ШОС.

На современном этапе культурная дипломатия государств, базируясь на основополагающих нормах, заложенных еще в прошлом, успешно адаптируется к нынешним условиям. Еще в 2005 году между государствами была подписана «Программа культурного обмена между Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой», которая укрепила правовую основу культурных связей государств [18, с.84]. Важная составляющая часть культурного взаимодействия стран – это образование. Ежегодно тысячи студентов из Таджикистана отправляются учиться в ВУЗы Китая, России, Казахстана. Это активно поощряется двумя сторонами.

Объем данной статьи не позволяет показать культурную дипломатию всех стран, входящих в ШОС. Вместе с тем, культурная дипломатия таких стран, как Китай, Россия достаточно изучена в научной литературе. Так, исследователи обращали внимание на изучение места и роли культурной дипломатии во

внешнеполитическом инструментарии этих стран, обозначали институциональные проблемы в сфере культурной дипломатии, приходили к мнению, что культурная дипломатия России и Китая активно реализуется и является инструментом «мягкого» влияния на международной арене. В связи с этим можно отметить, что в процессе реализации культурной дипломатии в рамках организации концентрация процесса наблюдается именно на более развитых странах ШОС. Вместе с тем, культурная дипломатия и культурный фактор в целом должны включать в процесс такие государства, которые не располагают сильной экономикой или обороноспособностью.

Проводимые в рамках ШОС «Дни культуры» организуются на территории Китая. Несмотря на то, что именно в Китае располагается Секретариат ШОС, на площадке которого осуществляются эти международные мероприятия, это создает некоторую направленность процесса сотрудничества на более сильные государства. При этом вектор партнерства не должен быть исключительно двусторонний, ведь основа работы организации – это именно многосторонний формат взаимодействия.

В качестве проблемы, которую можно проследить в процессе осуществления культурного взаимодействия в рамках ШОС является внешний фактор, который влияет на саму организацию и ее работу со стороны. Он заключается в негативном влиянии нынешней политической обстановки на работу организации, и что более важно – на атмосферу партнерства внутри нее. В целом, несмотря на нынешние политические трудности, которые в частности касаются России, в рамках организации сохраняется атмосфера партнерства, но стоит понимать, что любые глобальные тенденции в мировой политике, в особенности негативные и угрожающие, не могут не оказывать влияние на все субъекты системы международных отношений.

Культура и культурная дипломатия, в частности, позиционируются в качестве тех факторов, которые должны обеспечивать

атмосферу дружбы и партнерства между государствами, сглаживать конфликты и открывать новые перспективы партнерства. Важно, чтобы нынешняя ситуация не повлияла в негативном ключе на современный уровень культурного взаимодействия стран в рамках ШОС, ведь это является в определенной степени основой их партнерства.

Далее важным является рассмотрение того, как культурная дипломатия в рамках ШОС может развиваться и какие у нее могут быть дальнейшие перспективы.

Одна из перспектив развития культурной дипломатии в рамках ШОС исходит из существующего недостатка – недостаточная нормативно-правовая база вопроса. То есть предполагается, что в перспективе число принимаемых документов по вопросу культурного партнерства должно расширяться. В перспективе важно правовым влиянием охватить ряд важных вопросов:

- расширение числа общих документов по культурной тематике;
- заключение отдельных договоров и соглашений по каждому направлению взаимодействия в рамках культуры;
- приоритет многосторонним заключаемым документам, а не двусторонним;
- детальное рассмотрение каждого вопроса, связанного с культурным взаимодействием во всех принимаемых документах.

Еще одним аспектом, который можно предположить в качестве перспектив развития культурной дипломатии стран ШОС, является дальнейшее расширение направлений культурного сотрудничества. В частности государства ШОС должны ориентироваться на развитие современных направлений искусства в своем взаимодействии и в культурной дипломатии. Это в перспективе может еще больше объединить сами государства, гражданское общество, неправительственные организации, представителей современной культуры и т.п.

Выводы

Каждое государство ШОС осознает тот факт, что для мирного существования и стабильного развития необходимо развивать культурное сотрудничество в рамках ШОС. Это помогает государствам не только лучше изучить друг друга, но и сформировать более эффективные и взаимовыгодные стратегии политического партнерства, которые будут основаны, прежде всего, на взаимоуважении.

Подытожив изучение правовой основы культурной дипломатии в рамках ШОС, можно отметить, что на современном этапе в рамках вышеозначенной организации есть значительное количество нормативно-правовых документов, которые либо фрагментарно затрагивают аспект культурного взаимодействия, либо полностью посвящены вопросу. На данный момент существует определенная правовая база, которая регламентирует культурное взаимодействие стран. В документах, составляющих эту базу, представлена актуальная информация о том, почему аспект культуры важен в межгосударственных отношениях стран ШОС, а также выделены основные направления сотрудничества в этом отношении. Выделяются и основные цели, и задачи проведения межгосударственной культурной политики. Это несомненно является положительной тенденцией для развития культурной дипломатии в рамках ШОС. Но в перспективе необходимо будет расширять существующую правовую базу. Это обусловлено тем, что вопросу культурного взаимодействия стран должно быть посвящено больше отдельных, узконаправленных документов в силу актуальности и востребованности этого дипломатического направления, в особенности на пространстве ШОС.

На сегодняшний день механизмы культурной дипломатии между странами ШОС демонстрируют действительно широкий спектр направлений сотрудничества – это можно увидеть и по информации в правовых документах, и по реализуемым проектам и совместным мероприятиям. Все это свидетельствует

о том, что в рамках организации между государствами в аспекте культуры сложилась действительно благоприятная атмосфера, которая определенно оказывает свое влияние и на иные сферы партнерства. Предполагается, что в перспективе данное сотрудничество будет расширяться и будет еще более взаимосвязано с политикой, так как в современной общественной жизни эти сферы тесно связаны.

Процесс реализации культурной дипломатии в рамках ШОС совершенствуется. Но, несмотря на все положительные аспекты, можно обнаружить ряд недостатков и проблемных моментов, которые при их максимизации могут помешать процессу культурной дипломатии стабильно развиваться и приносить ощутимые результаты для внешней политики. Так, в правовом поле ШОС рассматривается основной вопрос – культурное сотрудничество. Но, учитывая то, насколько актуально понятие именно «культурная дипломатия» на сегодняшний день, целесообразным было бы вывести правовое объяснение данного термина и в рамках документов ШОС.

В рамках ШОС не все страны активно проводят культурную дипломатию. Учитывая то, что культурный фактор развит во всех государствах ШОС, важно не допустить не вовлечения какой-либо из стран в процесс культурного взаимодействия. Так как суть любой международной организации в равных партнерстве и поддержке, то важно продвигать эти идеи во всех сферах сотрудничества.

Изучив и проанализировав вопрос существующих недостатков и проблем реализации культурной дипломатии на пространстве ШОС, можно сказать, что, как и в любом вопросе они определенно есть. Важно скорое и качественное разрешение выдвинутых недостатков и проблем. Только в таком случае культурная дипломатия в ШОС сможет действительно быть эффективным и современным инструментом обеспечения необходимого уровня доверия и партнерства.

Важно, чтобы в ближайшей перспективе культурное партнерство становилось более

институциональным и документально оформленным. Использование культурного, духовного и образовательного потенциала страны в рамках межгосударственных отношений должно стать для стран ШОС внешнеполитической задачей.

Несмотря на то, что многие государства действительно применяют культурные механизмы в политических целях, тем самым позиционируя культуру в качестве инструмента влияния, важно, чтобы в перспективе на пространстве ШОС культурная дипломатия использовалась для того, чтобы:

- обеспечить почву для политического партнерства;
- сгладить появляющиеся межгосударственные противоречия;
- создать атмосферу взаимоуважения и доверия.

Подытожив изучение и анализ вопроса осуществления культурной дипломатии в рамках ШОС, можно сказать, что государства, входящие в организацию, рассматривают культурный фактор в качестве важного составляющего элемента в их внешнеполитическом курсе в рамках работы организации.

Список литературы

1. Бахметьев А.Р. Культурная дипломатия как феномен современной политики (на примере Европейского союза) // Молодой ученый. – 2019. – № 17 (255). – С. 183-186.
2. Табаринцева-Романова К.М. Культурная политика и дипломатия Европейского Союза. Учебное пособие. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2018. – 108 с.
3. Русакова О.Ф., Ковба Д.М., Грибовод Е.Г. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» стран ШОС [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: [https://elibrary_41704451_36386086%20\(1\).pdf](https://elibrary_41704451_36386086%20(1).pdf) (дата обращения: 01.03.2023).
4. Морозов Ю.В. Сотрудничество стран ШОС в гуманитарной сфере: проблемы и возможные пути их решения // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 4-5.
5. Цык Г.И. Культурная дипломатия в современных международных отношениях (на примере России и Китая) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история. – 2018. – № 2. – С. 135-144.
6. Ши Д. Культурная дипломатия КНР в рамках ШОС (2001–2020 гг.) [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/272007/1/%D0%A8%D0%B8%D0%94%D0%B0%D0%BD%D1%8C%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D0%9D%D0%A2_21_%D0%A7.3_v-094-103.pdf (дата обращения: 15.02.2023).
7. Сайфуллаев Д.Б. Узбекистан - ШОС: тенденции развития многосторонней культурной дипломатии [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uzbekistan-shos-tendentsii-razvitiyamnogostoronney-kulturnoy-diplomatii/viewer> (дата обращения: 10.02.2023).
8. Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества от 14 июня 2001 года [Электронный ресурс]. – 2001. – URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/3406> (дата обращения: 03.02.2023).
9. Хартия ШОС от 6 июня 2002 года [Электронный ресурс]. – 2002. – URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/3450#sel=1:24:F,1:24:F> (дата обращения: 20.01.2023).
10. Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов Шанхайской организации сотрудничества от 11 февраля 2009 года [Электронный ресурс]. – 2002. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000129> (дата обращения: 16.01.2023).
11. Совместное коммюнике по итогам 18-го заседания Совета глав правительств государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <http://rus.sectscsco.org/culture/7> (дата обращения: 04.12.2022).
12. Душанбинская декларация двадцатилетия ШОС [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: http://rus.sectscsco.org/culture/8_c (дата обращения: 13.01.2023).
13. Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <http://sco-russia.ru/documents/> (дата обращения: 16.02.2023).
14. Комиссина И.Н. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности. – Москва: Российский институт стратегических исследований, 2005. – 117 с.

15. Сопешания министрлер културасы ШОС [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: <http://rus.sectsco.org/structure/20190716/565332.html> (дата обращения 11.02.2023).
16. Даурен Абаев выступил на Сопешании министрлер културасы государств-членов ШОС [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/press/news/details/374266?lang=ru> (дата обращения 20.03.2023).
17. День културасы Казахстана в Штаб-квартире ШОС [Электронный ресурс]. – 2016. – URL: <http://rus.sectsco.org/news/20161214/172896.html> (дата обращения 19.03.2023)
18. Алиева Р.Р. Международный диалог в области културасы на пространстве ШОС // Известия Саратовского Университета. Серия: История. Международные отношения. – 2014. – Т.14. – Вып.4. – С. 23-28.

С.О. Азимов, Г.Е. Ибрагимова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ШЫҰ шеңберіндегі мәдени дипломатия: құқықтық негіздері, іске асыру мәселелері

Аңдатпа. Мақала ШЫҰ аясындағы мәдени дипломатияны зерттеуге арналған. ШЫҰ үшін аймақтық ойыншы ретінде өз ұстанымын нығайту мақсатымен мәдени дипломатия құралдарын пайдалану қажет. Сонымен қатар, ұйымның ішінде мықты серіктестік орнату да маңызды. Бұған қол жеткізу тетіктерінің бірі – мәдени дипломатия құралдары.

Жұмыста ШЫҰ-дағы мәдени дипломатияның негіздерін анықтайтын құқықтық құжаттар талданады, сонымен қатар оны жүзеге асыру тетіктері зерттеледі. ШЫҰ мүше мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты дамытудағы мәдени дипломатияның рөліне ерекше назар аударылады. Мақала авторлары мәдени дипломатияны жүзеге асырудағы бар мәселелер мен кемшіліктерге назар аударады. Маңызды мәселелердің қатарына ШЫҰ аясында мәдени дипломатияны ұйымдастырудың құқықтық негіздерінің тапшылығы, «мәдени дипломатия» түсінігінің құқықтық түсіндірмесінің жоқтығы, үдерістің неғұрлым дамыған ШЫҰ елдеріне шоғырлануы, ұйым ішінде мәдени дипломатияны жүзеге асырудың бірыңғай стратегиясы немесе жоспары болмауын жатқызуға болады. Одан әрі мақалада мәдени дипломатия арқылы елдер арасындағы өзара әрекеттестік деңгейін арттырудың шешімдері айқындалған. Олар мәдени дипломатияны жүзеге асыруда орын алған кемшіліктерді жоюға бағытталған. Мәдени дипломатияны дамыту перспективаларының қатарына құқықтық базаны кеңейтуі жатқызылады. Бұл мәдени дипломатияға мәселелердің одан да кең ауқымын қамтуға мүмкіндік береді. Авторлар ШЫҰ кеңістігінде мәдени ынтымақтастық бағыттарын одан әрі кеңейту қажет деп санайды. ШЫҰ елдерінің мәдени, рухани және білім беру әлеуетін мемлекетаралық қарым-қатынастар аясында пайдалану олардың сыртқы саяси міндетіне айналуы тиіс.

Түйін сөздер: ШЫҰ, мәдени дипломатия, тарих, дәстүр, мәдениет, ынтымақтастық, құқықтық база, диалог, серіктестік.

S.O. Azimov, G.E. Ibragimova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cultural diplomacy within the SCO: legal basis, problems of implementation

Abstract. This article explores cultural diplomacy within the SCO. The SCO, as a regional player, needs to use cultural diplomacy tools to strengthen its position. In addition, within the organization itself, it is important to build strong, partnership relationships. Instruments of cultural diplomacy are one mechanism for achieving this. The paper analyzes the legal documents defining the basics of cultural diplomacy in the SCO, as well as the mechanisms of its implementation. Particular attention is paid to the role of cultural diplomacy in the development of cooperation between the SCO member states. The authors of the article draw attention to the existing problems and shortcomings in the implementation of cultural diplomacy. Among the important problems: the lack of a legal basis for the organization of cultural diplomacy within the SCO, the lack of a legal explanation of the concept of “cultural diplomacy”, the concentration of the process on more developed SCO countries, the lack of a unified strategy or plan

for the implementation of cultural diplomacy within the organization. The article then outlines solutions to increase the level of interaction between countries through cultural diplomacy. They aim to eradicate the shortcomings that exist in the implementation of cultural diplomacy. Among the prospects for the development of cultural diplomacy is the expansion of the legal framework, which will allow cultural diplomacy to cover an even wider range of issues. The authors believe that it is necessary to further expand the areas of cultural cooperation in the SCO space. The use of the cultural, spiritual, and educational potential of the SCO countries in the framework of interstate relations should become a foreign policy task for them.

Keywords: SCO, cultural diplomacy, history, tradition, culture, cooperation, legal framework, dialogue, partnership.

References

1. Bahmet'ev A.R. Kul'turnaya diplomatiya kak fenomen sovremennoj politiki (na primere Evropejskogo soyuza) [Cultural diplomacy as a phenomenon of modern politics (on the example of the European Union)], *Molodoj uchenyj* [Young scientist], 2019, № 17 (255), P. 183-186 [in Russian].
2. Tabarinceva-Romanova K.M. Kul'turnaya politika i diplomatiya Evropejskogo Soyuza [Cultural policy and diplomacy of the European Union] (Ural University Press, Ekaterinburg, 2018, 108 p.) [in Russian].
3. Rusakova O.F., Kovba D.M., Gribovod E.G. Kul'turnaya diplomatiya kak instrument «myagkoj sily stran SHOS. [Cultural diplomacy as a tool of "soft power" of the SCO countries] 2019. Available at: [https://elibrary_41704451_36386086%20\(1\).pdf](https://elibrary_41704451_36386086%20(1).pdf) [in Russian] (accessed 01.03.2023).
4. Morozov YU.V. Sotrudnichestvo stran SHOS v gumanitarnoj sfere: problemy i vozmozhnye puti ih resheniya [Cooperation of the SCO countries in the humanitarian sphere: problems and possible solutions], *Central'naya Aziya i Kavkaz* [Central Asia and the Caucasus], 2009, № 4-5 [in Russian].
5. Cvyk G.I. Kul'turnaya diplomatiya v sovremennyh mezhdunarodnyh otnosheniyah (na primere Rossii i Kitaya) [Cultural diplomacy in modern international relations (on the example of Russia and China)], *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Vseobshchaya istoriya* [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: General History], 2018, № 2, P. 135-144 [in Russian].
6. SHi D. Kul'turnaya diplomatiya KNR v ramkah SHOS 2001–2020 gg. [Shi D. Cultural diplomacy of the People's Republic of China within the framework of the SCO in 2001–2020] 2021. Available at: https://elib.bsu.by/bitstream/123456_789/272007/1/%D0%A8%D0%B8%D0%94%D0%B0%D0%BD%D1%8C%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D0%9D%D0%A2_21_%D0%A7.3_v-094-103.pdf [in Russian] (accessed 15.02.2023).
7. Sajfullaev D.B. Uzbekistan - SHOS: tendencii razvitiya mnogostoronnej kul'turnoj diplomatii. [Uzbekistan - SCO: trends in the development of multilateral cultural diplomacy] 2021. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/uzbekistan-shos-tendentsii-razvitiyamnogostoronney-kulturnoy-diplomatii/viewer> [in Russian] (accessed 10.02.2023).
8. Deklaraciya o sozdanii SHanhajskoj organizacii sotrudnichestva ot 14 iyunya 2001 goda. [Declaration on the establishment of the Shanghai Cooperation Organization of June 14, 2001] 2001. Available at: <http://www.kremlin.ru/supplement/3406> [in Russian] (accessed 03.02.2023).
9. Hartiya SHOS ot 6 iyunya 2002 goda. [SCO Charter of June 6, 2002] 2002. Available at: <http://www.kremlin.ru/supplement/3450#sel=1:24:F,1:24:F> [in Russian] (accessed 20.01.2023).
10. Dogovor o dolgosrochnom dobrososedstve, druzhbe i sotrudnichestve gosudarstv-chlenov SHanhajskoj organizacii sotrudnichestva» ot 11 fevralya 2009 goda. [The Treaty on long-term good neighborliness, friendship and cooperation of the member states of the Shanghai Cooperation Organization" of February 11, 2009] 2002. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000129> [in Russian] (accessed 16.01.2023).
11. Sovmestnoe kommyunike po itogam 18-go zasedaniya Soveta glav pravitel'stv gosudarstv-chlenov SHanhajskoj organizacii sotrudnichestva. [Joint communiqué on the results of the 18th meeting of the Council of Heads of Government of the Member States of the Shanghai Cooperation Organization] 2019. Available at: <http://rus.sectsco.org/culture/7> [in Russian] (accessed 04.12.2022).
12. Dushanbinskaya deklaraciya dvadcatiletiya SHOS. [Dushanbe Declaration of the 20th Anniversary of the SCO] 2021. Available at: http://rus.sectsco.org/culture/8_s [in Russian] (accessed 13.01.2023).

13. Strategiya razvitiya SHanhajskoj organizacii sotrudnichestva do 2025 goda. [Development Strategy of the Shanghai Cooperation Organization until 2025] 2021. Available at: <http://sco-russia.ru/documents/> [in Russian] (accessed 16.02.2023).
14. Komissina I.N. SHanhajskaya organizaciya sotrudnichestva: stanovlenie novoj real'nosti [Shanghai Cooperation Organization: the emergence of a new reality] (Russian Institute for Strategic Studies, Moscow, 2005, 117 p.) [in Russian].
15. Soveshchaniya ministrov kul'tury SHOS. [Meetings of SCO Ministers of Culture] 2019. Available at: <http://rus.sectsco.org/structure/20190716/565332.html> [in Russian] (accessed 11.02.2023).
16. Dauren Abaev vystupil na Soveshchanii ministrov kul'tury gosudarstv-chlenov SHOS. [Dauren Abaev spoke at the Meeting of Ministers of Culture of the SCO Member States] 2022. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/press/news/details/374266?lang=ru> [in Russian] (accessed 20.03.2023).
17. Den' kul'tury Kazakhstana v SHtab-kvartire SHOS. [The day of Culture of Kazakhstan at the SCO Headquarters] 2016. Available at: <http://rus.sectsco.org/news/20161214/172896.html> [in Russian] (accessed 19.03.2023).
18. Alieva R.R. Mezhdunarodnyj dialog v oblasti kul'tury na prostranstve SHOS [International dialogue in the field of culture in the SCO space], Izvestiya Saratovskogo Universiteta. Seriya: Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya [News of the Saratov University. Series: History. International relationships], 2014, Volume 14, Release 4, P. 23-28 [in Russian].

Сведения об авторах:

Азимов Сорбон Одинашоевич – магистрант 2 курса кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ибрагимова Гульнара Ералиевна – и.о. профессора кафедры международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Azimov Sorbon Odinashoevich – The 2nd year master's student of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ibragimova Gulnara Yeralievna – acting Professor of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.Б. Әлішеров¹, Ж.М. Төлен²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: alisherova@gmail.com, zh.tolen@turana-edu.kz)

Қазақстандағы жастардың саяси қатысуындағы жаңа медианың рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы жастардың саяси өмірге қатысуы мен жаңа медианың рөлі зерттеледі. Саяси қатысу мен әлеуметтік желілердің теориялық-концептуалдық мәні талқыланады. Зерттеу жұмысының мақсаты жаңа медианың жастардың саяси өмірге қатысуына қалай ықпал ететінін зерттей отырып, осы саладағы пікірталастарға өз үлесін қосу болып табылады. Жұмыстың гипотезасы ретінде «жаңа медиа жастардың саяси қатысуы мен белсенділігін арттыруға септігін тигізеді» деген тұжырымдама алынды.

Қазақстан мен Ресей жастарының әлеуметтік желілерді қолдануға қатысты зерттеу жұмыстарын негізге ала отырып, жастардың саяси қатысуы мен жаңа медианың қарым-қатынасына талдау жасалады. Ресей мен Қазақстан жастарына саяси қатысу белсенділігіне салыстырмалы талдау жасалып, Қазақстан жастарының саяси қатысу ерекшеліктері анықталады. Аталған екі ел жастарының арасында ең жиі қолданылатын әлеуметтік желілер үштігі Вконтакте, Instagram, YouTube желілері екендігі анықталды. Онлайн және офлайн қатысу ерекшелігін зерттеу мақсатында кейс-стади жүргізіледі. Қазақстан мен Ресейде болған саяси оқиғалар, атап айтқанда Ресейде Алексей Навальныйды қолдау мақсатындағы ірі наразылықтар мен Қазақстандағы «Қанды қаңтар» оқиғасына талдау жасалады. Зерттеу барысындағы салыстырмалы талдау қорытындысы бойынша Қазақстан жастарының саясатқа деген қызығушылық деңгейі анықталды.

Зерттеу нәтижесінде қазіргі кезде жастар саяси ақпаратты әлеуметтік желілерді қолдану арқылы алатындығы тұжырымдалады. Болашақта Қазақстанда жастардың әлеуметтік желілердегі саяси және азаматтық белсенділігінің даму әлеуеті бар деген қорытынды жасалды. Яғни, қазіргі уақытта жастардың саясатқа жоғары деңгейде қызығушылығы болмаса да, уақыт өте келе саяси процестерге араласу бірте-бірте артуда. Сонымен қатар, олардың саясатқа онлайн қатысуы көп ұзамай өз позициясын офлайн түрде білдіруінің алғышарты болып табылады.

Түйін сөздер: саяси қатысу, жастар, Қазақстан, жаңа медиа, әлеуметтік желі, саяси және азаматтық белсенділік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-23-36>

Түсрі: 22.03.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.06.2023

Кіріспе

Қазіргі таңда бүкіл әлемде ғаламторды қолдану көрсеткіші ХХ ғасырмен салыстырғанда едәуір өсіп келеді. Жаһандану заманында ғаламтор мен әлеуметтік желіні қолдану адамдардың

өмірін жеңілдетіп, бір-бірімен ақпарат алмасу процесін тездетті. Жалпы әлеуметтік желілер адамдардың қарым-қатынас жасауын және хат алмасуын жеңілдету үшін пайда болғаны рас, алайда қазір оның берер мүмкіндіктері кеңейді.

Ғалымдар арасында ғаламтордың халықтың азаматтық және саяси белсенділігіне әсері туралы көптеген болжамдары мен тұжырымдамалары бар [1]. Оның басты себептерінің бірі – ресми және бейресми ұйымдардың халық арасында саяси мүдделерді жұмылдыру мен ақпаратты тарату мақсатында әлеуметтік желілерді пайдаланатыны болып отыр.

Джилес де Зунига, Молинье және Чжэн «әлеуметтік желілердегі саяси көрініс саяси белсендіктің болашағы, әсіресе жастарды дамыту үшін перспективалы болып табылады» деп тұжырымдайды [2]. Нақтырақ айтқанда, соңғы саяси оқиғалар жаңа медианың бастамасымен жастар арасындағы саяси өмірге қатысу үшін әлеуметтік желілер мен интернетті пайдаланудың күрделі динамикасын көрсетті. Пост-Кеңестік мемлекет басшылары елде наразылық, тәртіпсіздік, көтеріліс болған жағдайда интернетті бұғаттап, ақпараттың жедел тарауына кедергі келтіреді [3]. Бұл тәжірибені Қазақстанда да жиі қолданады. Мысалы, 2019 жылы Қазақстандағы президенттік сайлауға байланысты болған наразылықтар және 2022 жылы «Қанды қаңтар» оқиғасын атап өтуге болады. Мемлекет интернет пен әлеуметтік желілерді қатаң бақылауға алып отырса да, жастар жаңа медианы әртүрлі тәсілдермен қолдана отырып, саясатқа араласуға тырысады [4]. Алайда, қазақстандық жастар интернет кеңістігінде белгілі бір саяси оқиғаларға қатысты өз пікірлерін абайлап айтуға тырысады, себебі қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін деп қорқады. Мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында 2018 жылы әрбір телефон нөміріне ұялы құрылғының IMEI кодтары байланыстырылуы қажет болды. Сол жылдан бастап Қазақстандағы ұялы байланыс пайдаланушылары өз нөмірлерін жеке сәйкестендіру нөміріне (ЖСН) байланыстыруы тиіс деп міндеттелген болатын [5].

Аталған зерттеу жұмысы жаңа бұқаралық ақпарат құралдарының жастардың саяси өмірге қатысуына қалай ықпал ететінін зерттей отырып, осы пікірталастарға өз үлесін қосады. Жастар

саяси оқиғалардың басты қозғаушы күші болғандықтан олардың саяси қатысуында жаңа медианы қалай қолданатынын зерттеу маңызды, өйткені олар жаңа медианы кез келген басқа саяси белсенді жас тобына қарағанда көбірек пайдаланады. Зерттеу гипотезасы: Жаңа медиа жастардың саяси қатысуы мен белсенділігін арттыруға септігін тигізеді.

Саяси қатысу мен жаңа ақпарат құралдарына теориялық-концептуалды талдау

Саяси қатысу – бұл саяси ақпаратпен алмасу және ақпарат жинау, дауыс беруге қатысу, саясатпен өзара әрекеттесу, саяси ақпаратты тарату, саяси науқанға қатысу, дауыс беру мақсатында басқаларға ықпал ету және ресми өкілдерді таңдауға қатысу процесі [6]. Брэидидің пікірінше, саяси қатысудың көптеген анықтамаларына төрт негізгі ұғым кіреді: іс-әрекет, қарапайым азаматтар, саясат және ықпал ету [7]. Верба мен Ний берген саяси қатысудың классикалық анықтамасы осы компоненттердің барлығын қамтиды: «жеке азаматтардың мемлекеттік қызметкерлерді таңдауға немесе олардың іс-әрекеттеріне азды-көпті тікелей әсер етуге бағытталған әрекеттері» [8].

Көптеген анықтамаларға сәйкес, саяси өмірге қатысу жеке тұлғаның әрекетін қамтуы тиіс. Жеке ойлар, көзқарастар, сенімдер, мотивациялар немесе тенденциялар пассивті көрсеткіштер болғандықтан, саяси қатысуға кірмейді. Сонымен қатар лоббистер мен саясаткерлер сияқты элиталардың әрекеттері саяси өмірге қатысу деп саналмайды, себебі бұл әрекеттерді қарапайым азаматтар жүргізуі керек. Анықтама сонымен қатар газет оқу немесе теледидар бағдарламасын көру арқылы саясат туралы ақпарат алу немесе саяси партияның кез-келгенімен байланыс орнату сияқты әрекеттерді қамтымайды, өйткені бұл іс-шаралар жеке тұлғаның нәтижелерге қандай-да бір жолмен әсер ету әрекетін қамтуы керек.

Саяси қатысудың алғашқы зерттеулері негізінен дауыс беру мінез-құлқына бағытталған, алайда уақыт өте келе саяси қатысудың анықтамасы басқа сайлау

қызметтерін (мысалы, қайырымдылық немесе саяси науқанға ерікті түрде қатысу), сайлауды қамтымайтын саяси қызметті (мысалы, заң шығарушыларға белгілі бір мәселе бойынша жүгіну), және тағы басқа радикалды немесе дәстүрлі емес қызмет түрлерін (мысалы, саяси демонстрациялар мен көтерілістер) қамтиды.

Жалпы қазіргі таңда саяси қатысу ұғымын ғалымдар онлайн және офлайн деп екі түрге бөледі. *Офлайн саяси қатысу* нақты әлемде болып жатқан әрекеттерді қамтиды, мысалы, саяси іс-шараларға қатысу, саяси кандидаттың науқанын қолдау үшін қаражат жинауды ұйымдастыру, кандидатқа немесе партияға дауыс беру немесе жұмыс істеу. Ал *онлайн саяси қатысу* – онлайн петицияға қол қою, әлеуметтік желілерде қолтаңбалар мен ақпарат жинау, саяси кандидатқа немесе мемлекеттік қызметкерлерге Twitter, Facebook, Instagram, т.б. арқылы хабарлама жіберу және кандидаттың веб-сайтында түсініктеме беру сияқты саяси әрекеттерді қамтиды [9]. Бұл іс-шаралар көбінесе әлеуметтік желілердегі платформаларда өтеді, және олардың саяси өмірге қатысуы офлайн және онлайн іс-шараларда нақты көрсетіледі.

Әлеуметтік медианың саяси қатысуға әсері

Осы зерттеудегі алғашқы алғышарттар жиынтығы онлайн саяси қатысу контекстіндегі әлеуметтік медианы пайдалануға қатысты болмақ. Обар мен Вилдман әлеуметтік медиа – бұл пайдаланушы жасаған мазмұнды бөлісуге және жасауға мүмкіндік беретін Web 2.0 технологиялық және идеологиялық бағытына негізделген интернет-қосымшалар тобы деп атайды [10]. Жастар дауыс беруден бөлек, күш жұмылдыру мен саяси науқандарға қатысады, саяси партияға немесе кандидатқа қолдау іздейді, саяси қайраткерлермен өзара әрекеттеседі, жазбалармен бөліседі, ақпаратты жаңартады және онлайн түсініктеме береді. Сол сияқты, жастарды саяси қызметке тарту үшін әлеуметтік медианы пайдалану сияқты саяси өмірге қатысудың жаңа түрі қолданылады және ол жастарды

қатысуға шақыра бастайды, өйткені олар интернетті басқа жас топтарына қарағанда көбірек пайдаланады [11]. Facebook, Twitter, Instagram сияқты әлеуметтік желілердің жаңа түрін ескере отырып, жастардың саяси мінез-құлқын күшейтетін және қалыптастыратын онлайн режимдерін зерттей отырып, олардың саяси өмірге қатысуын мұқият және тұтас зерттеуге және түсінуге болады [12].

Әлеуметтік медианы пайдалану мен онлайн саяси қатысу арасындағы байланысты зерттеуді жалғастыру үшін бұл зерттеу жастардың саяси мәселелерге қатысуын арттырудағы әлеуметтік медианың рөлін бағалауға бағытталған. Атап өткендей, әлеуметтік медиа жастарға цифрлық онлайн қолданбаларға саяси қатысудың қолжетімді және арзан әдісін ұсынады [13]. Ең бастысы, жастардың едәуір бөлігі (25 жастан жоғары) Facebook-ті оппозициялық ойларын жеткізу үшін пайдаланады, өйткені бұл саяси мәселелер туралы хабардарлықты арттыруға көмектеседі, сонымен қатар ұлттық немесе жергілікті мәселелерді шешуге немесе өзгертуге көмектеседі. Ғалымдар саяси өмірге қатысу мен жаңа медианың арасында оң және берік байланыс бар деп мәлімдейді [14]. Әлеуметтік медианы онлайн саяси қатысу ретінде пайдалану жастардың саяси өміріне оң әсер етеді, яғни саяси белсенділігін арттыруға көмектеседі.

Әлеуметтік желілердің танымалдығы жастардың саясатқа қатысуын кеңейту үшін сайттың әлеуеті туралы бірқатар пікірталастар тудырды. Кейбір зерттеушілер Facebook, YouTube және Twitter-ді пайдалану азаматтық қатысуды арттырады, ал Facebook-ті пайдалану саяси қатысуды арттыратындығын атап өтеді [15].

Сол сияқты, әлеуметтік медианы пайдалану мен жастардың саяси өмірге қатысуы арасындағы байланыс туралы алаңдаушылық бар. Қазіргі уақытта жастар онлайн-белсенділікпен байыпты айналысса да, зерттеушілердің олардың саяси қызметке қатысуына кедергі келтіретін факторларды және әлеуметтік медианы пайдалануға бірдей әсер ететін факторларды зерттеуі

өте маңызды. Зерттеушілер сонымен қатар әлеуметтік желілер арқылы қатысу соншалықты маңызды емес және саяси өмірге қатысуға айтарлықтай ықпал етпейтіндігін атап өтеді [16]. Алайда, бұл дәлел әлеуметтік медианың жастардың саяси өмірге қатысуына әсер ету қабілетін толық жоққа шығармайды, керісінше желіні пайдалану түрі мен сипаты сияқты басқа факторларға назар аудартады.

Әлеуметтік медиа саяси өмірге қатысудан басқа, саяси білімнің ізашары ретінде де анықталды. Бұл жастарға саяси қызмет туралы ақпарат іздеуге көмектесу арқылы білім деңгейіне оң әсер етеді. Саяси білім мен медианы тұтыну арасындағы байланыс онлайн платформаларда да кездеседі, бұл әлеуметтік арналарда осы қатынастың болу мүмкіндігін болжайды. Алайда, Боде мен Далримплдің пікірінше, әлеуметтік желілердегі ақпарат журналистерден емес, сол әлеуметтік медиа платформаларының пайдаланушыларынан келеді, бұл ақпарат көзінің сенімділігі туралы сұраққа әкеледі [17]. Мысалы, Facebook timeline - да пайда болған ақпарат әдетте достар тізіміндегі пайдаланушылардың біріне қосылады. Бұл ақпарат шынымен пайдаланушының арнасына түседі және көбінесе сенімді және танымал көзден беріледі, бұл адамның ақпаратқа қалай назар аударуына әсер етеді. Бұл ерекшеліктер, егер бұл салада маңызды зерттеулер болмаса, әлеуметтік медианы пайдаланудың саяси білім деңгейіне тигізетін нақты әсерін бағалауды қиындатады.

Әлеуметтік медианың саяси білімнің артуына қалай ықпал ететінін растайтын кейбір тұжырымдар цензураны зерттеуден алынған. Бұл зерттеулер интернеттегі әлеуметтік желілердің айналасында құрылған жеке ғалам, сайып келгенде, оның көзқарастарына сәйкес келетін бірегей ақпаратқа байланысты адамның білімін тарылтады деп түсіндіреді. Бұл аудиторияға қол жетімді жаңа ақпараттың әртүрлілігін азайту арқылы оқуға кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, адамдар кері байланыс жасау ықтималдығы аз, сәйкес келмейтін ақпаратты емес, сәйкес ақпаратты жүйелі түрде өңдейді. Демек,

жүйелі түрде өңделмеген ақпарат есте сақтау ықтималдығы аз және түсіну мен ұстанудың төмен деңгейіне әкелуі мүмкін. Көптеген пайдаланушылар саясат туралы көбірек білуге немесе әлеуметтік желілерде уақыт өткізген кезде өзекті болып қалуға ынталы бола алмайтындықтан, сүзгіден өткен медиа ортаның жағымсыз әсерлері де нашарлауы мүмкін. Сол сияқты, Физелл әлеуметтік желілерде сапалы контенттерді таңдау қиындау екенін, ал аудиторияға таңдау берілген кезде ойынсауық жаңалықтарын жиі таңдайтынын атап өтеді [18]. Егер аудитория құпия жаңалықтардан аулақ болса, әлеуметтік медианы пайдалану саяси білімге оң әсер етеді деп айтуға негіз жоқ. Дегенмен, бұқаралық ақпарат құралдары саяси фактілер мен жаңалықтарды көпшілікке жеткізу арқылы қоғамдық сана мен пікірді қалыптастырады [19].

Сонымен қатар, әлеуметтік медиа жаңалықтарындағы қажетсіз ақпаратпен танысу мүмкіндігі де бар. Кездейсоқ пайдалану көрермендер мазмұнды арнайы іздемеген кезде кездейсоқ ақпаратты тапқан кезде пайда болады. Бұл саладағы жұмыс кездейсоқ табылуларды онлайн ортадағы қоғаммен байланыс мәселелері бойынша алынған біліммен байланыстырады, бұл қалған білімнің әлеуметтік медианы жиі қолдануға ықтимал әсерін көрсетеді. Осылайша, аудитория Facebook-ті негізінен әлеуметтік себептермен қараған кезде, олар саясаттағы трендтік оқиғалар туралы ақпаратты табады деп күтуге болады. Мұндай ақпаратпен үнемі танысу кездейсоқ оқуға әкелуі мүмкін, дегенмен білім алу әлеуметтік медианы пайдаланудың негізгі мақсаты емес. Демек, жоғарыдағы талқылаудан әлеуметтік медианы пайдаланудың саяси біліммен айтарлықтай байланысы бар деген қорытынды жасауға болады.

Зерттеу әдіснамасы

Жастардың саяси қатысуы мен жаңа медианың қарым-қатынасына теориялық-концептуалдық талдау жасалды.

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы әдіс, яғни Ресей мен Қазақстан жастарының саяси қатысуына

қатысты зерттеу жұмыстарына салыстырмалы талдау жасалады; онлайн және офлайн саяси қатысуға салыстырмалы анализ жүргізіледі; саяси қатысуға байланысты Рейсейдегі Алексей Навальныйды қолдау үшін наразылық көтерілістері мен Қазақстандағы қаңтар оқиғасы таңдалып, кейс-стади тәсілі қолданыла отырып зерттеу жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

2020 жылы бүкіл Қазақстан халқының 6 жастан 74 жасқа дейінгі азаматтардың интернет қолдану көрсеткіші 88,2%-ды құраған. Интернет пайдаланушылар бөлігі жыл өткен сайын артып келеді, мысалы 2016 жылмен салыстырғанда 2020 жылы қолданушылар үлесі едәуір өскенін байқауға болады (1 кестені қараңыз).

Кесте 1. 6-74 жастағы халықтың жалпы санынан Интернет желісін пайдаланушылардың үлесі

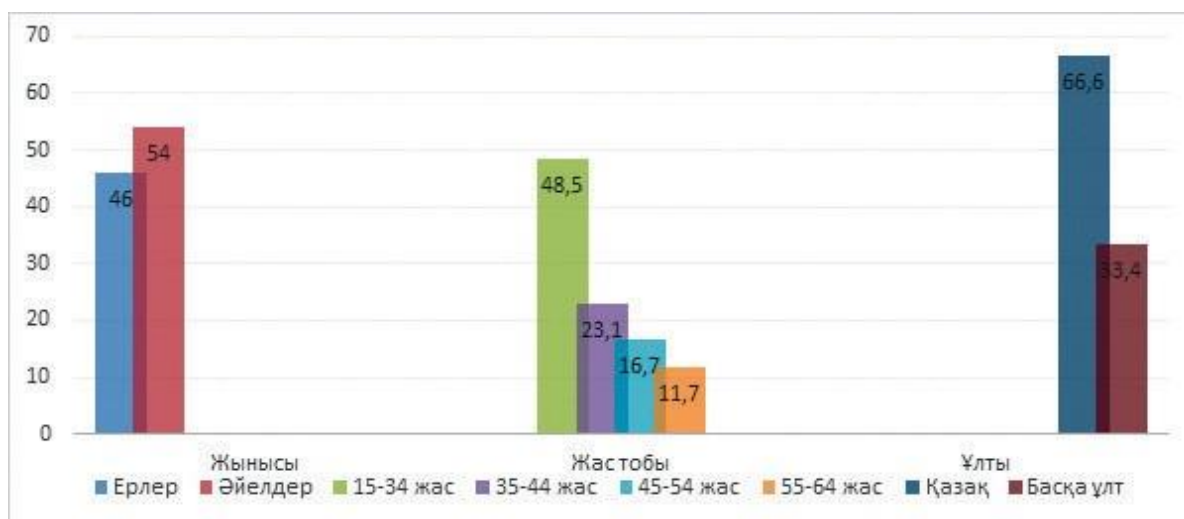
	2016	2017	2018	2019	2020
Барлығы					
Қазақстан Республикасы	76,8	78,8	81,3	84,2	88,2
Ақмола	70,0	70,8	73,8	79,4	84,6
Ақтөбе	77,7	80,8	81,1	85,7	88,0
Алматы	81,4	84,5	85,3	85,4	88,7
Атырау	72,9	75,1	78,1	80,7	80,7
Батыс Қазақстан	67,4	72,7	76,9	80,4	83,9
Жамбыл	68,7	70,1	80,9	81,6	86,0
Қарағанды	72,5	72,8	73,9	80,5	93,1
Қостанай	83,7	85,5	85,7	86,9	87,1
Қызылорда	76,7	76,2	77,7	77,9	80,0
Маңғыстау	72,5	72,6	78,9	82,3	85,9
Оңтүстік Қазақстан	75,4	79,0	-	-	-
Павлодар	80,3	82,1	83,3	85,7	93,0
Солтүстік Қазақстан	74,8	75,7	77,0	81,2	88,9
Түркістан	-	-	84,8	89,6	92,5
Шығыс Қазақстан	74,5	77,4	79,2	81,7	84,1
Нұр-Сұлтан қаласы	85,3	88,0	88,1	91,7	94,5
Алматы қаласы	84,3	84,1	84,3	87,7	91,8
Шымкент қаласы	-	-	80,0	80,1	82,3

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы, www.gender.stat.gov.kz

Елімізде интернеттің таралу көрсеткіші 2022 жылы 98,8%-ды құрайды. Бұл көрсеткіш жаһандану процесі мен 2020 жылы әлемдік пандемияға байланысты күрт өскен. COVID-19 пандемиясы кезінде бүкіл әлем карантинде отырғандығының нәтижесінде онлайн өмірге көшті. 2022 жыл бойынша Қазақстанның интернет аудиториясы гендерлік құрамы бойынша

әйел қолданушылар ерлерден асып түседі: желідегі қазақстандық әйелдер еркектерге қарағанда артық – 54%. Жалпы, интернетті пайдаланушы 15 жастан 34 жас аралығындағы азаматтар Қазақстан аудиториясының 48,6%-ын қамтиды (Web Index Mobile, 2022) (1 диаграмманы қараңыз).

Диаграмма 1. Қазақстан интернет аудиториясының портреті

Дереккөз: Web Index Mobile, Қазақстан 100 000+, Ақпан-Сәуір 2022

Қазіргі кезге дейін жастар категориясына 14 жастан 29 жас аралығындағы азаматтар кірген болса, 2022 жылдың 26 желтоқсанынан бастап жастар санаты 14-35 жасқа дейін деп бекітілді. Бұл туралы президент Қ.К.Тоқаев «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік жастар саясаты және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңына қол қойған еді [20]. Осыған орай, ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрі Дархан Қыдырәлінің айтуынша Қазақстанда жастар саны 6 миллионға жеткен [21].

Қазақстан мен Ресей жастарының әлеуметтік медианы қолдануына салыстырмалы талдау

Ресей мен Қазақстан жастарының арасында ең жиі қолданылатын әлеуметтік желілер үштігі Вконтакте, Instagram, YouTube желілері екендігі анықталды. Ресей Федерациясында ең танымал желілерге Вконтакте (91,4%), Intagram (70,6%), Youtube (74,9%), Whatsapp (66,4%), Telegram (59,2%) жатады екен (Попова, 2021). Ал Қазақстанда BRIF Research Group зерттеуіне сәйкес, жастар арасында ең танымал әлеуметтік желілер - Вконтакте (71%), Instagram (59%), және YouTube (54%), алайда Facebook

танымал болғанымен жастар арасында аса көп қолданысқа ие емес (10%) [22]. Жастардың Facebook желісін сирек қолданатын себебі – Вконтакте желісі мен Facebook айтарлықтай ұқсас келеді. Бірақ, екеуін салыстыратын болсақ, қолдануға ыңғайлы әлеуметтік желі ретінде Вконтакте желісін айтуға болады.

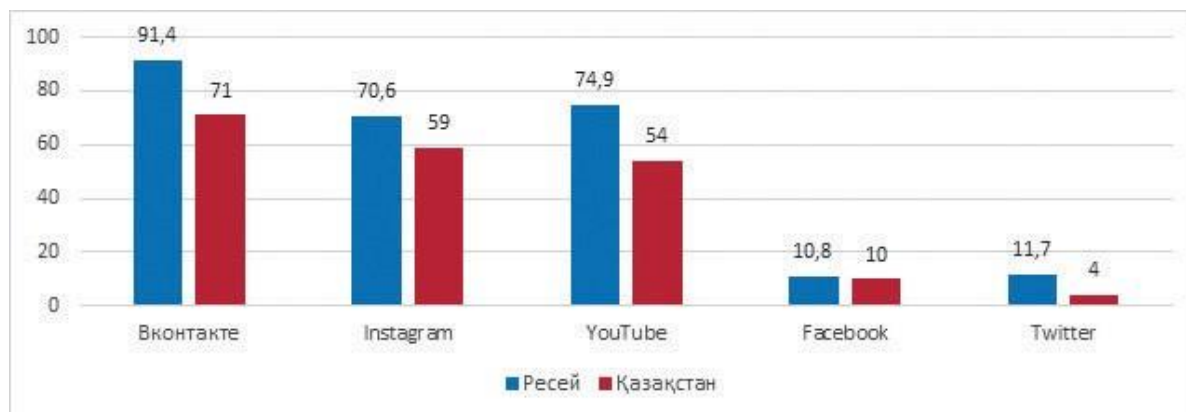
Басты нысаналы топтар осы танымал желілерді қолданғандықтан, саяси жаңалықтар, ақпараттар, үндеулер, наразылықтардың барлығы осы платформалар арқылы халыққа таратылады. Жүргізілген зерттеулер нәтижелері салыстырмалы түрде ұқсас келеді. Жалпы екі ел қоғамының даму салаларының айтарлықтай бөлігі ұқсас. Бұны Қазақстан және Ресейдің посткеңестік ел болғандығымен түсіндіруге болады.

Екі елде де жүргізілген сауалнама 14-30 жас аралығындағы азаматтар арасында жүргізілген. Себебі, 14 пен 30 жас аралығындағы әлеуметтік-демографиялық жастар тобы - саясаттанушылар мен әлеуметтанушылардың нақты талдау жасаулары үшін ерекше маңызды объекті болып табылады. Өйткені ол құндылықтар жүйесін, саяси артықшылықтарды, саяси мінез-құлық үлгілерін, саяси әлеуметтену мен жаңа ұрпақтарды қайта әлеуметтендіру ерекшеліктерін анықтап қана қоймай,

сонымен қатар қысқа және орта мерзімді перспективада қоғамдық саяси процестер сипатының өзгеруіне қатысты болжамдар жасауға мүмкіндік береді. Бұл нысанды таңдау жастардың интернет-

кеңістіктегі қарым-қатынасының жоғары көрсеткіштерімен де, оның азаматтық және наразылық саяси белсенділігінің жеткілікті жоғары әлеуетімен де анықталған (2-диаграмманы қараңыз).

Диаграмма 2. Танымал әлеуметтік желілер

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Ресейдегі жастардың 22,4% -ы саяси өмірге өте қызығушылық танытады, 58,5%-ы тек белгілі бір дәрежеде қызықса, 13,8%-ы мүлдем қызығушылық танытпайды екен [23].

Қазақстан жастарының саясатқа деген қызығушылығын зерттеу барысында 14 жастан 29 жасқа дейінгі жастардың 47,8% саясатқа мүлдем қызықпайтыны, 10,5% өте төмен деңгейде, ал 20,3% орташа деңгейде

қызығады деп тұжырымдама жасалды. Ал өте жоғары деңгейде қызығатын жастар 11,4 пайызды құрайды екен [24].

Қорыта келе, екі елдің жастарының саясатқа қызығушылық деңгейінде айтарлықтай айырмашылық бар екендігін тұжырымдауға болады. Жалпы, Қазақстанда жастардың жартысына жуығы саясатқа мүлдем қызықпайтыны белгілі болса, Ресейде бұл көрсеткіш әлде қайда төмен - 13,8% (3 диаграмманы қараңыз).

Диаграмма 3. Жастардың саясатқа қызығушылық деңгейі

YouTube-бұл бір жақты байланыс, үгіт-насихат құралы, өйткені YouTube-тегі пікірлер фейк аккаунттар немесе боттар арқылы жазылады. Мұнда әртүрлі саяси контентті ілгерілету және көпшілікке тарату үшін белгілі бір мүмкіндіктер бар. Сонымен қатар YouTube арнасын монетизациялаудың әртүрлі тетіктері бар. YouTube қазір әлеуметтік медианың ішінде белсендісі және жастар арасында саяси үгіт-насихат құралы ретінде пайдалану үшін ең оңтайлы алаң болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда жастардың назарында жүретін, саясатты оңай тілмен түсіндіріп талқылайтын блогерлер бар. Солардың бірі – «Жұрттың баласы» (@jurttynbalasy) лақап атымен танымал Мұрат Даниярды (288мың оқырман бар), «Гиперборей» Вадим Борейконы (259мың оқырман бар) айтуға болады. YouTube арнасында саясат, қоғам, азаматтық позиция секілді видеолар топтамасы артуда.

Қазақстан мен Ресейдегі жастардың саяси қатысуына кейс-талдау

Ресейде Алексей Навальный билік басындағылардың заңсыз әрекеттерін әшкерелей отырып, өз деректерін YouTube платформасы арқылы таратқан еді. Алайда, саяси қудалауға ұшырап қана қоймай, 2021 жылы қамауға алынған болатын. Нәтижесінде 2021 жылы 23 қаңтарда Навальныйды қолдау наразылығына 300 мыңға жуық адам қатысқан [25]. 22 қаңтарда, TikTok әлеуметтік желісі кәмелетке толмағандарды олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін заңсыз әрекеттерге қатыстыратын жалпы ақпараттың 38%-ын алып тастады. ВКонтакте желісінде заңсыз деп танылған жалпы ақпараттың көлемнен 50%-ы алынып, Instagram-нан 17% наразылыққа шақыру ақпараттарын тарату тоқтатылды. YouTube бейне хостингі жас ұрпаққа заңсыз акцияларға қатысуға шақыру ақпаратының 50%-ын таратуды тоқтатты [26]. Яғни, бұл наразылық шараларына жастарды шақыру ВКонтакте, YouTube, Instagram, TikTok, сияқты т.б. әлеуметтік желілер арқылы болған. Жалпы жаңа әлеуметтік медиа халықтың ойын өзгерте отырып,

оны офлайн саяси процестерге қатыстыру алғышарты болғанының анық көрінісі осы Алексей Навальныйды қолдайтын наразылықтары болып табылады.

Қазақстандағы кейс ретінде Қаңтар оқиғасын алуға болады. 2022 жылдың 2-ші қаңтар күні Жаңаөзенде бейбіт шара ретінде басталған халық наразылығы бүкіл Қазақстан аумағын қамтып қана қоймай, 5-ші қаңтарда Алматы қаласында жаппай тәртіпсіздік орын алып, мемлекеттік дәрежедегі төңкеріс ретінде тарихта қалды. Бұл наразылықтың алғышарты сұйытылған газ бағасының 60 теңгеден 120 теңгеге күрт қымбаттауы болған еді. Мемлекет тарапынан газдың бағасы 50 теңгеге төмендетілгеніне қарамастан, Алматыдағы наразылық өрши түсіп, жаппай тәртіпсіздік орнаған. Сондықтан Қ.К. Тоқаев 4 қаңтар елімізде төтенше жағдай орнағанын хабарлап, бүкіл интернет жүйесі істен шығарылды [27].

Top10VPN талдаушылары жүргізген зерттеуге сәйкес Қазақстанда интернетті өшіргендіктен экономикаға келген шығынын 410,3 млн АҚШ доллар болғанын анықтады. Жалпы, Қазақстан халқы 144 сағат интернетсіз қалған, ал 10 қаңтардан интернет мүлде өшірілген [28]. Ресейде 2022 жыл бойынша интернет өшірілген уақыты жалпы 7407 сағатты құрады.

Интернетке кіру мүмкін болмағаннан кейін әлеуметтік желілердің барлығы қол жетімсіз болды. Алайда, Алматылық программист Нәрікби Мақсұт өзінің @narikbi_live Telegram арнасында прокси-серверлерді халыққа таратты [29]. Telegram арқылы қазақстандықтар ақпарат көздеріне қол жеткізе алды, Қазақстандағы және шетелдегі отбасымен, жақындарымен және әріптестерімен байланыса алды, елдегі және тұратын қаласындағы жағдай туралы біле алды, сондай-ақ Қазақстандағы жағдайға қатысты халықаралық ұйымдар мен шет мемлекеттердің ақпараттық көздерінен жаңалықтарды оқи алды.

Бұл кейстерден «жаңа медиа - жастарды саяси қатысуға үндейтін мықты құрал болып табылады» деген тұжырымдама жасауға болады. Яғни, саяси өмірге қатысуда әлеуметтік желінің рөлі қазіргі таңда өте жоғары екендігін байқауға болады.

Қазақстандағы онлайн және офлайн саяси қатысудың ерекшеліктері

Қазақстанда онлайн мен офлайн қатысуды салыстырғанда, онлайн қатысудың үлесі өте жоғары. Бұның басты себебі, жастар офлайн наразылыққа шыққан жағдайда саяси қудалаудан қорқады. Қаңтар оқиғасы кезінде митингке халықты қолдау үшін барған жазықсыз жастар сотталып кеткен еді. Сонымен қатар, қаңтар оқиғасынан кейін онлайн сөз бостандығының шектеулеріне әкелді [30]. Азаматтық қоғамның көптеген өкілдері оқиғаларды жариялау және құжаттау бойынша өздерінің қоғамдық және кәсіби міндеттерін орындай отырып, құқық қорғау органдарының қысымына ұшырады. Тұтқындау, азаматтарды құқық қорғау органдарына жаппай түсініктеме беруге шақыру, журналистер мен блогерлерді тұтқындау, посттарды жариялағаны үшін әкімшілік айыппұлдар, физикалық шабуылдар және ақпараттық сайттарды бұғаттау – мұның бәрі сөз бостандығы құқығының бұзылуын көрсетеді. Тарихқа шолу жасайтын болсақ, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасында жастар митингке шыққаны үшін жазаланғаны халықтың жадында мәңгіге қалған. Сондықтан да, әр отбасыда ата-аналары балаларының болашағын ойлағандықтан, үнемі басып отыруларына тура келеді.

2022 жылдың қаңтары мен ақпан айларында Алматы қаласының тұрғындары қала әкімі Ерболат Досаевқа қарсы онлайн петицияға қол қойып, рұқсат етілген митинг ұйымдастырған болатын. Бұл митингті өткізуге Е. Досаевтың өзі рұқсат еткен, себебі кез келген наразылық, агитация, немесе бейбіт шерулерге әкімшіліктің рұқсаты керек [31]. Онлайн петиция 2022 жылдың 1 ақпанында 19 мың қол жинаған [32]. Петицияда Ерболат Досаевтың жасаған қызметі, қателіктері мен халыққа ұнамсыз жақтары жазылған. Петиция авторы Владимир Иванов: «Енді осының бәріне қарамастан, Forbes тізімінен Ерболат Досаевты Алматы қаласының әкімі етіп тағайындайды! Біз, петицияға қол қойған азаматтар бұл тағайындауға үзілді-кесілді қарсымыз! Әділ сайлау арқылы әкімді сайлауға рұқсат етіңіз! Бұл

біздің құқығымыз!» - деп жазған. 2022 жылдың 5 ақпанында Алматы қаласындағы Шоқан Уәлиханов атындағы алаңға 100-ге жуық адам жиналған болатын. Онлайн петицияда 19 мың азамат қарсылықтарын көрсеткенмен, қарсылығын офлайн түрде шығып көрсеткен 100-ге жуық қана азамат болды. Бұл қаңтар оқиғасынан кейін өткен рұқсат етілген алғашқы митинг болып табылады. Facebook желісінде «Алматы и Алматинцы» парақшасында Досаевтың қызметінен босатылуын талап еткен жазба жарияланған. Жазба астына 355 пікір қалдырылып, 942 лайк жинап, жазбаны 215 адам репост жасаған. Комментарий бөліміне қолданушылардың 99%-ы Алматы әкімі жайлы негативті пікірлер қалдырған.

Қорыта келе, жастардың саясатқа офлайн қатысуына қарағанда онлайн қатысуы белсенді екендігін тұжырымдауға болады. Онлайн петицияға қол қойғандар мен офлайн митингке шыққандар саны салыстыруға келмейді. Тіпті петицияны есепке алмай, Facebook әлеуметтік желісіндегі белсенділік саяси онлайн қатысудың үлесі офлайн қатысуға қарағанда жоғары екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жастардың саяси процестерге онлайн қатысуы бірден офлайн немесе дәстүрлі қатысуына итермелемейді, алайда әлеуметтік желілердің жастардың саяси қатысуына ықпал етіп жатқанын жоққа шығаруға болмайды.

Әлеуметтік желілердегі саяси талқылаулар, посттар, жаңалықтар жастардың саяси білім деңгейін көтеруге және саясатқа деген қызығушылықтарын арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, саяси фактілер мен жаңалықтар неғұрлым көп таратылатын болса, соғұрлым жастардың қоғамдық санасы мен пікірінің қалыптасуына көмектеседі. Негізі, әлеуметтік желілерді адам қандай мақсатта қолданатын болса, сол салада мықты дамуына көмектеседі. Сондықтан, әлеуметтік медианы саяси мақсатта қолдану арқылы жастардың саяси белсенділігін арттыруға болады. Алдыңғы зерттеулерге сүйенетін болсақ, жалпы халықтың 50%-дан астамы 35 жасқа дейінгі жастар

интернет қолданады және уақытының көп бөлігін онлайн өткізеді. Жастардың саяси мәдениетінің трансформациялануы үшін әлеуметтік желілер өте маңызды рөл ойнайды деуге болады. Себебі, жастардың саяси ойлау қабілеті де біртіндеп өзгеріп, саяси процестерге басқаша көзқараспен қарайтын болады. Болашақта Қазақстанда жастардың әлеуметтік желілердегі саяси және азаматтық белсенділігінің даму әлеуеті бар. Яғни, қазіргі уақытта жастардың саясатқа онлайн қатысуы көп ұзамай өз позициясын дәстүрлі түрде білдіруінің алғышарты болып табылады. Сондықтан, әлеуметтік медиаға аса көңіл бөлген жөн.

Зерттеу барысындағы салыстырмалы талдау қорытындысы бойынша Қазақстан жастарының жартысына жуығы саясатқа мүлдем қызықпайды, ал қалған бөлігі өте қатты немесе белгілі бір дәрежеде қызығып, өзінің позициясын онлайн немесе офлайн саяси қатысуда білдіруге тырысады деген тұжырымға келуге болады. Саяси контентті көбінесе елімізде жастар арасында танымал Вконтакте, Instagram және YouTube платформаларында алатыны, және сол

әлеуметтік желілер арқылы посттар мен жаңалықтарды жақындарымен бөліседі. Митинг, наразылық акциялары сияқты саяси қатысу процестеріне шақыртулар көбінесе осы желілер арқылы жүзеге асады. Егер де билік басындағыларға бұл бас көтерулер жағымсыз әсер ететін болса, елімізде интернет желісін ажырату белең алады. Бұл – әлеуметтік желілердің саяси қатысуға өте қатты әсер ететініне анық дәлел бола алады.

Бұдан шығатын қорытынды, Қазақстанның жастары елімізде болып жатқан жәйттарға аса қатты қызығушылық білдірмесе де, әлеуметтік желілердің арқасында ақпарат алып отыр. Яғни, қазіргі уақытта жастардың жоғары деңгейде қызығушылығы болмаса да, уақыт өте келе саяси процестерге араласу бірте-бірте артуда. Себебі, әлеуметтік желі адамның саяси білімін жетілдіріп қана қоймай, азаматтық позициясының қалыптасуына септігін тигізеді. Әрине, бұның бәрі бірден бола қоятын процесс емес, ол «қарлы әсер» («snowball effect») тәрізді жүзеге асады деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Norris P. "The Impact of the Internet on Political Activism: Evidence from Europe // International Journal of Electronic Government Research. – 2005. – P. 20–39.
2. Zuniga H.G., Molyneux L., Zheng, P. social media, political expression, and political participation: Panel analysis of lagged and concurrent relationships. Journal of Communication. – 2014. – P. 612–634.
3. Access Now. #KeepItOn: the return of digital authoritarianism Internet shutdowns in 2021. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2022/05/2021-KIO-Report-May-24-2022.pdf> (accessed 01.03.2023).
4. Insebayeva S. "Visions of Nationhood Youth, Identity and Kazakh Popular Music.". In The Nazarbayev Generation. Youth in Kazakhstan. – New York: Lexington Books, 2019. – P. 177–190.
5. Казахстанская правда // Как привязать IMEI-код телефона к ИИН. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://kazpravda.kz/n/kak-privyazat-imei-kod-telefona-k-iin/> (қаралған күні: 20.02.2023).
6. Zuniga H.G., Jung N., Valenzuela S. Social media use for news and individuals' social capital, civic engagement and political participation. Journal of Computer-Mediated Communication. – 2012. – № 17(3). – P. 319–336.
7. Brady H.E. Political participation. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman, Measures of Political Attitudes, New York: Academic Press. – 1999. – P. 737–801.
8. Verba S., Nie N.H. Participation in America: Political democracy and social equality. – New York: Harper & Row. – 1972. – P. 56–65.
9. Jennings F.J., Suzuki V.P., Hubbard A. Social media and democracy: Fostering political deliberation and participation. Western Journal of Communication. – 2020. – № 85(2). – P. 147–167.
10. Obar J.A., Wildman S. Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue. Telecommunications policy. – 2015. – № 39(9). – P. 745–750.
11. Smyth T.N., Best M.L. Tweet to trust: Social media and elections in West Africa. In Proceedings of the Sixth International Conference on Information and Communication Technologies and Development: Full Papers. – 2013. – Vol. 1. – P. 133–141.

12. Miller P.R., Bobkowski P.S., Maliniak D., & Rapoport R.B. Talking politics on Facebook: Network centrality and political discussion practices in social media. *Political Research Quarterly*, – 2015. – № 68(2). – P.377–391.
13. Isaacs R. “The Kazakhstan Now! Hybridity and Hipsters in Almaty. Negotiating Global and Local Lives.” In *The Nazarbayev Generation. Youth in Kazakhstan*. – New York: Lexington Books. – 2019. – P. 227-243.
14. Yamamoto M., Kushin M.J., Dalisay F. Social media and mobiles as political mobilization forces for young adults: Examining the moderating role of online political expression in political participation. *New Media & Society*. – 2015. – № 17(6). – P. 880–898.
15. Caron C., Raby R., Mitchell C., Thewissen-LeBlanc S., Prioletta J. From concept to data: Sleuthing social change-oriented youth voices on YouTube. *Journal of Youth Studies*. – 2017. – № 20(1). – P. 47–62.
16. Vitak J., Zube P., Smock A., Carr C. T., Ellison N., Lampe C. It’s complicated: Facebook users’ political participation in the 2008 election. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*. – № 14(3). – 2011. – P. 107–114.
17. Bode L., Dalrymple K.E. Politics in 140 characters or less: Campaign communication, network interaction, and political participation on Twitter. *Journal of Political Marketing*. – 2016. – № 15(4). – P. 311–332.
18. Feezell J.T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly*. – 2018. – № 71(2). – P. 482–494.
19. Gaby S. The civic engagement gap (s): Youth participation and inequality from 1976 to 2009. *Youth & Society*. – 2017. – № 49(7). – P. 923–946.
20. Akorda.kz // Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік жастар саясаты және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kazakstan-respublikasynyn-keybir-zannamalyk-aktilerine-memlekettik-zhastar-sayasaty-zhane-aleumettik-kamsydzandyru-kol-koydy-24114022> (қаралған күні: 24.02.2023).
21. KazInform.kz // Қазақстанда жастар саны 6 миллионға жетті – министр, 13.01.2023. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-zhastar-sany-6-millionga-zhetti-ministr-a4023202> (қаралған күні: 24.02.2023).
22. 2023–2027 жылдарға арналған жастар саясатының Концепциясы. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/documents/details/399332?lang=ru> (қаралған күні: 04.03.2023).
23. Попова О.В. Политическая онлайн-коммуникация молодежи российских мегаполисов. Новые медиа и коммуникации. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-onlayn-kommunikatsiya-molodezhi-rossiyskih-megapolisov> (қаралған күні: 04.03.2023).
24. Шарипова Д., Бейменбетов С. Молодежь в Казахстане 2021: оценка ценностей, ожиданий и стремлений. Friedrich-Ebert-Stiftung Kazakhstan, Алматы, 2021.
25. NEWSru.com. Штабы Навального подсчитали участников протестов 23 января - до 300 тыс. Многие штабы «обезглавлены», но объявлена дата новых акций. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.newsru.com/russia/24jan2021/250k.html> (қаралған күні: 03.03.2023).
26. Schafer J. Delayed gratification in political participation. *American Politics Research*. – 2020. – № 49(3). – P. 304-312.
27. Азаттық радиосы. Елде интернет өшіп, байланыс нашарлады. Азаттық сайты ашылмай қалды, 2022. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.azattyq.org/a/31640540.html> (қаралған күні: 05.03.2023).
28. Top10VPN. Government Internet Shutdowns Cost Almost \$24 Billion in 2022. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.top10vpn.com/research/cost-of-internet-shutdowns/#internet-shutdowns-2022-cost-by-country> (қаралған күні: 04.03.2023).
29. Новые Известия on-line. Казахский программист раздавал интернет, когда власти его блокировали. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://newizv.ru/news/2022-01-14/kazahskiy-programmist-razdaval-internet-kogda-vlasti-ego-blokirovali-342682> (қаралған күні: 03.03.2023).
30. Drfl.kz ландшафт цифровых прав и свобод. Специальный отчет “Qazaqstan Shutdown 2022” ограничения цифровых прав во время и после январских событий. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://drfl.kz/assets/pdf/ru-presentation-final_compressed.pdf (қаралған күні: 04.03.2023).
31. Turan Times. В Алматы прошел мирный митинг против нового акима. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://turantimes.kz/regions/32674-v-almaty-proshel-mirnyj-miting-protiv-novogo-akima.html> (қаралған күні: 03.03.2023).
32. Egov press. Петиция против назначения Ерболат Досаева. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://egov.press/1211-petisiya-dosayev.html> (қаралған күні: 01.03.2023).

А. Б. Алишерова¹, Ж.М. Толєн²

¹ *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *Университет «Туран», Алматы, Казахстан*

Роль новых медиа в политическом участии молодежи в Казахстане

Аннотация. В данной статье исследуется участие молодежи в политической жизни Казахстана и роль новых медиа. Обсуждается теоретико-концептуальное значение политического участия и социальных сетей. Цель исследовательской работы состоит в том, чтобы внести свой вклад в дебаты в этой области, исследуя, как новые средства массовой информации способствуют участию молодежи в политической жизни. В качестве гипотезы работы была принята концепция, согласно которой «новые медиа способствуют повышению политического участия и активности молодежи».

На основе исследовательской работы молодежи Казахстана и России по использованию социальных сетей проводится анализ политического участия молодежи и взаимодействия новых медиа. Проводится сравнительный анализ активности политического участия молодежи России и Казахстана, выявляются особенности политического участия молодежи Казахстана. Установлено, что три наиболее часто используемых социальных сетей среди молодежи этих двух стран – это сети Вконтакте, Instagram, YouTube. С целью изучения специфики онлайн и офлайн участия проводится кейс-стади. Будет проведен анализ политических событий, произошедших в Казахстане и России, в частности крупных протестов в поддержку Алексея Навального в России и события «Кровавого Января» в Казахстане. По итогам сравнительного анализа в ходе исследования был выявлен уровень интереса молодежи Казахстана к политике.

В результате исследования делается вывод о том, что в настоящее время молодежь получает политическую информацию с помощью социальных сетей. Сделан вывод, что в будущем в Казахстане есть потенциал для развития политической и гражданской активности молодежи в социальных сетях, то есть, хотя в настоящее время молодежь не проявляет высокого интереса к политике, со временем вмешательство в политические процессы постепенно увеличивается. Кроме того, их онлайн-участие в политике является предпосылкой для того, чтобы вскоре выразить свою позицию офлайн.

Ключевые слова: политическое участие, молодежь, Казахстан, новые медиа, социальные сети, политическая и гражданская активность.

A.B. Alisherova¹, Zh.M. Tolen²

¹ *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

² *Turan University, Almaty, Kazakhstan*

The role of new media in the political participation of young people in Kazakhstan

Abstract. In this article the participation of young people in the political life of Kazakhstan and the role of new media will be examined. The theoretical and conceptual significance of political participation and social networks is discussed. The aim of the research is to contribute to the debate in this area by exploring how new media contribute to the participation of young people in political life. As a hypothesis of the work, the concept was adopted, according to which «new media contribute to the increase of political participation and activity of young people.»

Based on the research work of the youth of Kazakhstan and Russia on the use of social networks, the analysis of the political participation of young people and the interaction of new media is carried out. A comparative analysis of the activity of the political participation of the youth of Russia and Kazakhstan is carried out, the features of the political participation of the youth of Kazakhstan are revealed. It has been found that the three most frequently used social networks among the youth of these two countries are V Kontakte, Instagram, and YouTube. In order to study the specifics of online and offline participation, a case study is conducted. The analysis of the political events that took place in Kazakhstan and Russia is carried out, in particular the large protests in support of Alexei Navalny in Russia and the events of “«Qandy Qantar”» in Kazakhstan. Based on the results of a comparative analysis, the study has revealed the level of interest of young people in Kazakhstan in politics.

As a result, it is concluded that currently young people receive political information through social networks. It is concluded that in the future Kazakhstan has the potential for the development of political and civic activity of young people in social networks.

Keywords: political participation, youth, Kazakhstan, new media, social network, political and civic activism.

References

1. Norris P. "The Impact of the Internet on Political Activism: Evidence from Europe. *International Journal of Electronic Government Research*. 2005. P. 20–39.
2. Zuniga H.G., Molyneux L., Zheng, P. social media, political expression, and political participation: Panel analysis of lagged and concurrent relationships. *Journal of Communication*. 2014.P. 612–634.
3. Access Now. #KeepItOn: the return of digital authoritarianism Internet shutdowns in 2021. Available at: <https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2022/05/2021-KIO-Report-May-24-2022.pdf> (accessed 01.03.2023).
4. Insebayeva S. "Visions of Nationhood Youth, Identity and Kazakh Popular Music." In *The Nazarbayev Generation. Youth in Kazakhstan*. New York: Lexington Books, 2019.P. 177–190.
5. Kazhstanskaja pravda. Kak privjazat' IMEI-kod telefona k IIN [Kazakhstan Pravda. How to bind phone IMEI code to IIN]. Available at: <https://kazpravda.kz/n/kak-privyazat-imei-kod-telefona-k-iin/> (accessed 20.02.2023).
6. Zuniga H.G., Jung N., Valenzuela S. Social media use for news and individuals' social capital, civic engagement and political participation. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2012. No. 17(3). P. 319–336.
7. Brady H.E. Political participation. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman, *Measures of Political Attitudes*, New York: Academic Press. 1999. P. 737–801.
8. Verba S., Nie N.H. *Participation in America: Political democracy and social equality*. New York: Harper & Row. 1972. P. 56–65.
9. Jennings F.J., Suzuki V.P., Hubbard A. Social media and democracy: Fostering political deliberation and participation. *Western Journal of Communication*. 2020. № 85(2). P. 147–167.
10. Obar J.A., Wildman S. Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue. *Telecommunications policy*. 2015. № 39(9). P. 745–750.
11. Smyth T.N., Best M.L. Tweet to trust: Social media and elections in West Africa. In *Proceedings of the Sixth International Conference on Information and Communication Technologies and Development: Full Papers*. 2013. Vol. 1. P. 133–141.
12. Miller P.R., Bobkowski P.S., Maliniak D., & Rapoport R.B. Talking politics on Facebook: Network centrality and political discussion practices in social media. *Political Research Quarterly*. 2015. № 68(2). P. 377–391.
13. Isaacs R. "The Kazakhstan Now! Hybridity and Hipsters in Almaty. Negotiating Global and Local Lives." In *The Nazarbayev Generation. Youth in Kazakhstan*. – New York: Lexington Books. 2019. P. 227–243.
14. Yamamoto M., Kushin M.J., Dalisay F. Social media and mobiles as political mobilization forces for young adults: Examining the moderating role of online political expression in political participation. *New Media & Society*. 2015. № 17(6). P. 880–898.
15. Caron C., Raby R., Mitchell C., Thewissen-LeBlanc S., Prioletta J. From concept to data: Sleuthing social change-oriented youth voices on YouTube. *Journal of Youth Studies*. 2017. № 20(1). P. 47–62.
16. Vitak J., Zube P., Smock A., Carr C. T., Ellison N., Lampe C. It's complicated: Facebook users' political participation in the 2008 election. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*. № 14(3). 2011. P. 107–114.
17. Bode L., Dalrymple K.E. Politics in 140 characters or less: Campaign communication, network interaction, and political participation on Twitter. *Journal of Political Marketing*. 2016. № 15(4). P. 311–332.
18. Feezell J.T. Agenda setting through social media: The importance of incidental news exposure and social filtering in the digital era. *Political Research Quarterly*. 2018. № 71(2). P. 482–494.
19. Gaby S. The civic engagement gap (s): Youth participation and inequality from 1976 to 2009. *Youth & Society*. 2017. № 49(7). P. 923–946.
20. Akorda.kz. Memleket bassysy «Qazaqstan Respublikasynyñ keibir zañnamalyq aktlerine memlekettik jastar saiasaty jáne áleumettik qamsyzdandyru máseleleri boıynsha ózgerister men tolyqtyrular engızu turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ Zañyna qol qoidy [The head of state "On some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of state youth policy and social security" On introduction

of changes and additions" to the Law of the Republic of Kazakhstan put]. Available at: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kazakstan-respublikasynyn-keybir-zannamalyk-aktillerine-memlekettik-zhastar-sayasaty-zhane-aleumettik-kamsyzdandyru-kol-koydy-24114022> (қаралған күні: 24.02.2023).

21. KazInform.kz // Қазақстанда жастар саны 6 миллионға жетті – министр, 13.01.2023. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-zhastar-sany-6-millionga-zhetti-ministr_a4023202 (қаралған күні: 24.02.2023).

22. 2023–2027 жылдарға арналған жастар саясатының Консепсиясы. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/documents/details/399332?lang=ru> (accessed 04.03.2023).

23. Popova O.V. Politicheskaja onlajn-kommunikacija molodezhi rossijskih megapolisov. Novye media i kommunikacii. [Political online communication of the youth of Russian megacities. New media and communications]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-onlayn-kommunikatsiya-molodezhi-rossijskih-megapolisov> (accessed 04.03.2023).

24. Sharipova D., Bejmenbetov S. Molodezh' v Kazahstane 2021: ocenka cennostej, ozhidaniy i stremlenij. Friedrich-Ebert-Stiftung Kazakhstan [Youth in Kazakhstan 2021: assessment of values, expectations and aspirations], 2021.

25. NEWSru.com. Shtaby Naval'nogo podschitali uchastnikov protestov 23 janvarja - do 300 tys. Mnogie shtaby «obezglavleny», no objavlena data novyh akcij. [Navalny's headquarters counted the protesters on January 23 - up to 300 thousand. Many headquarters were «decapitated», but the date of new actions was announced]. Available at: <https://www.newsru.com/russia/24jan2021/250k.html> (accessed 03.03.2023).

26. Schafer J. Delayed gratification in political participation. American Politics Research. 2020. № 49(3). P. 304-312.

27. Azattyk radiosy. Elde internet oship, bajlanys nasharlady. Azattyk sajty ashylmaj kaldy, 2022. [Radio Azattyk. In the country, the Internet was turned off and the communication deteriorated. The website of Azattyk was not opened]. Available at: <https://www.azattyq.org/a/31640540.html> (accessed 05.03.2023).

28. Top10VPN. Government Internet Shutdowns Cost Almost \$24 Billion in 2022. Available at: <https://www.top10vpn.com/research/cost-of-internet-shutdowns/#internet-shutdowns-2022-cost-by-country> (accessed 04.03.2023).

29. Novye Izvestija on-line. Kazahskij programmist razdaval internet, kogda vlasti ego blokirovali. [Novye Izvestia on-line. A Kazakh programmer shared the Internet when the authorities blocked it]. Available at: <https://newizv.ru/news/2022-01-14/kazahskiy-programmist-razdaval-internet-kogda-vlasti-ego-blokirovali-342682> (accessed 03.03.2023).

30. Drfl.kz landshaft cifrovyyh prav i svobod. Special'nyj otchet “Qazaqstan Shutdown 2022” ogranicheniya cifrovyyh prav vo vremja i posle janvarskih sobytij. [Drfl.kz landscape of digital rights and freedoms. Special report «Kazakhstan Shutdown 2022» restrictions on digital rights during and after the January events]. Available at: https://drfl.kz/assets/pdf/ru-presentation-final_compressed.pdf (accessed 04.03.2023).

31. Turan Times. V Almaty proshel mirnyj miting protiv novogo akima. [A peaceful rally against the new mayor was held in Almaty]. Available at: <https://turantimes.kz/regions/32674-v-almaty-proshel-mirnyj-miting-protiv-novogo-akima.html> (accessed 03.03.2023).

32. Egov press. Peticija protiv naznachenija Erbolata Dosaeva. [Petition against the appointment of Yerbolata Dosaeva]. Available at: <https://egov.press/1211-petisiya-dosayev.html> (accessed 01.03.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Әлішерова Айгерім Бақытжанқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, саясаттану кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан.

Төлен Жеңісбек Мұратбекұлы – PhD, «Тұран» университетінің «Аймақтану және халықаралық қатынастар» кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Alisherova Aigerim Bakytzhankyzy – PhD student, Department of Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tolen Zhengisbek Muratbekuly – PhD, Head of the Department of Regional Studies and International Relations, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

К.Ч. Байсултанова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail.ru: baisultan_k@mail.ru)

Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясының өзекті мәселелері

Аңдатпа. Қазіргі таңда халықаралық қатынастардың күрделенуі сыртқы экономикалық байланыстарға жан-жақты әсерін тигізіп отырғандығын байқатады. Экономикалық мәселелер халықаралық қатынастар жүйесінде әрдайым маңызды орында тұратындығы белгілі. Бүгінгі әлемдік конъюнктурадағы саяси және экономикалық факторлар сыртқы нарыққа да ықпал етіп, ұлттық өнімдерді ілгерлету мен сату бойынша бірқатар мәселелерді тудырып отыр. Халықаралық деңгейде отандық бизнесті қолдау мен оның өнімдерін шетел нарығында сатуға қолайлы жағдай туғызу – мемлекеттік саясаттың өзекті міндеттердің бірі. Осы ретте экономикалық дипломатияның мүмкіндіктерін дұрыс пайдалану еліміздің өркендеуіне оң әсер етеді, сыртқы экономикалық мақсаттарды жүзеге асыруға ықпалын тигізеді. Ұлттық экономиканың бәсекелестігін әлемдік нарық деңгейінде көтеруде экономикалық дипломатияның алатын орны ерекше. Автордың пайымдауынша, халықаралық қатынастардың бүгінгі жағдайында Қазақстан Республикасы шетелдермен өзара сауда-экономикалық серіктестік қарым-қатынасты кеңейте отырып, ұлттық экономиканы дамыта алады. Қазақстанның экономикалық дипломатиялық байланыстарын нығайтуы аймақтың саяси-экономикалық ахуалына да оң әсер етеді, инвестиция тартуға қолайлы жағдайлар қалыптасады, алыс-жақын шетелдермен ынтымақтастықты одан әрі ұлғайтуға мол мүмкіндіктер туады. Осындай мәселелер Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясын зерттеу мен оның құрамдас бөлігі саналатын коммерциялық дипломатияның мәні мен мазмұнын ашуды өзектендіріп отыр. Бұл мақалада Қазақстанның экономикалық дипломатиясының ерекшелігі мен осы бағыттағы мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес ұйымдардың атқаратын іс-шараларын саралауға талпыныс жасалған. Автор отандық кәсіпорындардың бәсекелестігін бағалауда, оларды шетел нарығына бейімдеуде, отандық тауарлардың халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін анықтауда экономикалық дипломатияның рөлін анықтаған.

Түйін сөздер: экономикалық дипломатия, коммерциялық дипломатия, қоғамдық ұйымдар, сауда-экономикалық қатынастар, экспорт, Қазақстан, стратегиялық серіктестер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-37-46>

Түсті: 01.04.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.06.2023

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Орталық Азиядағы сауда-экономикалық мүмкіндігі жеткілікті мемлекеттер қатарына жатады. Қазіргі таңда Қазақстан алыс және жақын шетелдермен жан-жақты, барлық

салаларды қамтитын байланыс орнатқан. Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы алатын орны ерекше, біздің еліміз аймақ ішіндегі ынтымақтастыққа және әлемдік интеграциялануға басты назар аударып келеді. Аймақтағы мемлекеттердің экономикалық байланыстарын жетілдіру

жалпы Орталық Азияның экономикалық күш-қуатын нығайтуға ықпал етеді. Осы аймақтағы сауда-экономикалық саладағы экспорттың шектеулігі, институционалдық деңгейдің жетілмеуі, заңнамалар базасының толық үйлеспеуі сияқты бірқатар мәселелер Қазақстан Республикасына да тән. Оларды шешудің жолдарының бірі аймақтағы елдердің экономикалық дипломатиясына көңіл бөлу мен аймақаралық экономикалық дипломатияны дамыту.

Жаһанданған экономика жағдайында сыртқы нарықтағы отандық компаниялар мен бизнес өкілдерінің мүддесін қорғауда экономикалық дипломатияның рөлі аса маңызды. Экономикалық дипломатияның құрамдас бөлігі – коммерциялық дипломатия отандық өндірушілердің, бизнес-құрылымдардың мүддесі аймақтық және халықаралық дәрежеде қорғау мен қолдаудың бірден-бір тиімді механизмі. Сыртқы сауда-экономикалық қатынастар саласында жұмыс істейтін мемлекеттік органдармен қатар, бизнес-құрылымдар, сауда палаталары мен қоғамдық ұйымдардың қызметтері де экономикалық дипломатияның құрамына кіреді. Олардың дипломатиялық әдіс-тәсілдерді басқа шетел компанияларымен экономикалық байланыстарда барынша қолдануы әлемдік нарықта ұлттық мүддені қамтамасыз етудегі мүмкіндігін арттырады. Қазіргі таңда жалпы экономикалық дипломатия ғалымдардың қызығушылығын тудырып келеді, Қазақстан Республикасының осы бағыттағы жұмысын теориялық және практикалық тұрғыдан талдау өзекті мәселе болып отыр.

Зерттеудің теориялық – әдіснамалық негіздері

Экономикалық дипломатияны зерттеуші ғалымдардың бұл мәселе туралы пікірлері мен зерттеу әдістері әр түрлі. Ағылшын ғалымдары Н.Бейн и С.Вулкок «экономикалық дипломатия халықаралық экономикалық мәселелерімен айналысады. Жалпы алғанда, экономикалық дипломатия кең тұрғыда үкімет атқаратын қызметпен айналысады. Ол сыртқы істер министрлігі сияқты басқа да шенеуіктердің

жабық істерінен де кеңірек. Экономикалық жауапкершілігі бар және халықаралық деңгейде қызметтегі барлық мемлекеттік органдар экономикалық дипломатиямен айналысады, бірақ олардың істері бұлай аталмауы да мүмкін деген ой білдіреді [1].

Экономикалық дипломатиямен мемлекеттік органдармен қатар, мемлекеттік емес ұйымдар, экспорт саласында жұмыс істейтін қоғамдық институттар да айналысады.

Шетел зерттеушілері Van Bergeij и Peter A. G. пайымдауынша қазіргі экономикалық дипломатия жүйе үш құрамдас бөліктерден тұрады. Олардың қатарына коммерциялық дипломатия мен қоғамдық (мемлекеттік емес) ұйымдар қызметі, құрылымдық саясат пен сауда, инвестиция бойынша екіжақты келісімдер және халықаралық ұйымдардың қызметі жатады [2].

Зерттеушілердің экономикалық дипломатия мен коммерциялық дипломатия туралы пікірлері де бір-бірінен өзгешеленеді. Мысалы, ресей зерттеушісі Д.А. Дегтерев коммерциялық дипломатия экономикалық дипломатиядан айрықша деген ой тастайды. Кейбір батыс зерттеушілерінің тұжырымдамаларында көбінесе микроэкономикалық дипломатияның орнына коммерциялық дипломатия термині (ағылшын тілінен commercial diplomacy) қолданылады, ал макроэкономикалық дипломатия экономикалық дипломатияны (ағылш. economic diplomacy) білдіреді [3].

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде экономикалық дипломатияның төмендегідей төрт бағытын атап көрсетеді:

- саяси-құқықтық – әлемдік шаруашылық байланыстарын реттеудің халықаралық және көп жақтық тәртібін құрастыру;

- ақпараттық-саралау – әр түрлі халықаралық ұйымдар мен бірлестіктерге қатысудың экономикалық тиімділігін, реттеу тәртібін түсіндіру, ұлттық және халықаралық нарықтағы жағдайды талдау мен болжау;

- техникалық-кеңестік техникалық ықпал жасау мен дамуға көмектесу;

- нақты мақсаттық бағыттағы қаржылық-несиелік операциялар;

Зерттеуші Т.М.Исаченко экономикалық дипломатия ұлттық бизнес мүдделерін ілгерлету мен саяси насихаттау, шешімдер қабылдау жүйесінің жиынтығы деген қорытынды жасаған [4].

Ғалымдардың көпшілігі коммерциялық дипломатияның экономикалық дипломатия аясында зерттеген, олардың міндеттері мен атқаратын іс-шараларының ұқсастығына назар аударғанын зерттеушілердің тұжырымдамаларынан байқаймыз.

Ресей ғалымы Ю.Лексютин ХХІ ғасырда экономикалық дипломатияны экономикалық құралдар мен экономикалық мүмкіндіктерді ұлттық мүддемен сыртқы саяси мақсаттарға жету үшін қолдану деген жоғарыдағы пікірге жақын ой айтады. Коммерциялық дипломатия қазіргі дипломатияның ең өзекті формасы, зерттеушілердің пікіріне сәйкес «коммерциялық дипломатия сауда мен инвестиция саласында сыртқы экономикалық мақсаттарға жету үшін дипломатиялық әдістерді қолдану» [5].

Экономикалық дипломатияны зерттеуші ғалымдардың тұжырымдары мен ой-пікірлерінің әртүрлі болуы әлі де болса теориялық, әдіснамалық және практикалық тұрғыда зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екендігін байқатады.

Мақала аясындағы зерттеудің әдіснамасы ретінде экономикалық, саяси факторларды бірге қарастыратын кешенді әдіс қолданылды. Бұл экономикалық дипломатияны экономика мен басқа да әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың тұжырымдамаларын біріктіре отырып талдауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясы алдындағы мақсат-міндеттері, атқарылған іс-шаралары, жүзеге асырушылардың іс-қимылдары бір-бірімен байланысқан кешен түрінде талданды.

Мақала аясында экономикалық дипломатияны жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен осы бағыттағы қоғамдық ұйымдардың атқаратын іс-шараларын саралауда институционалдық әдіс пайдаланылды. Бұл орайда Сыртқы істер министрлігіне қарасты дипломатиялық қызмет құрылымдары мен

қоғамдық ұйымдардың жұмысы талданып, олардың арасындағы әр-түрлі іс-шаралар, өзара экономикалық әрекеттесу мен осы саладағы қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеу нысаны ретінде қарастырылды.

Статистикалық әдіс Қазақстан мен басқа шет елдерінің арасындағы тауар айналымын, сандық көрсеткіштерді, экономикалық дипломатияға ықпал ететін факторлардың өзара байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Мақала ғылыми қағидаға сүйенеді, көтеріліп отырған мәселелер нақты дәлелденген, дәйекті материалдар мен құжаттарға негізделіп сараланған.

Мәселені талқылау мен нәтижесі

ХХІ ғасырда жаһандану үрдісіне халықаралық қатынастардағы экономикалық факторлардың күшейе түскендігі байқалады. Әлемдегі бірқатар қаржылық-экономикалық ұйымдардың белсенділігі артып, сауда-экономикалық келісім шарттар жасасып, ел дамуына елеулі үлес қосып келеді. Сонымен қатар, соңғы уақыттарда халықаралық қатынастардың шиеленісуіне байланысты көп жылдар бойы қалыптасқан сауда-экономикалық ережелер мен сауда айналымдары да бұзылып, экономикалық санкциялар мемлекетаралық байланыстарда жазалау құрал ретінде қолданылып жатқандығын байқаймыз. Әлемдегі бұндай үрдістер интеграцияланған елдер саясаты мен экономикасына әсерін тигізбей қойған жоқ. Бұл ретте Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясының алдына бірқатар мақсат мен міндеттерді айқындалады.

ҚР-ның «Қазақстан–2050» стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: Болашаққа бағдарланған даму бағыттары» атты стратегиялық бағдарламасында «Экономикалық және сауда дипломатиясын белсенді түрде дамытуда біздің міндеттеріміз: сыртқы саясатты әртараптандыру, ұлттық экономикалық және сауда мүдделерін қорғау және ілгерілету үшін экономикалық және сауда дипломатиясын дамыту» деп көрсетілген [6].

Қазақстанның экономикалық дипломатиясының негізгі бағыттарына ұлттық экспорттың номенклатурасын, көлемін және географиясын кеңейтуге ықпал ету жатады. Мемлекеттік құжаттарда Республика үшін «2025 жылға дейінгі сауда саясатының мемлекеттік бағдарламасында» айқындалғандай, бірінші кезекте шикізаттық емес экспортты дамыту маңызды. ҚР Сыртқы саясат тұжырымдамасына сәйкес халықаралық сапа стандарттарын әзірлеуге және енгізуге, қазақстандық тауарлар мен қызметтердің экспортына кедергі келтіретін тарифтік, тарифтік емес және қорғау шараларын алып тастауға белсенді ат салысады делінген [7].

Экономикалық дипломатия міндеттерін іске асыру мақсатында қазақстандық делегациялардың, оның ішінде ел басшылығының барлық шетелдік сапарлары, сондай-ақ шет мемлекеттер басшылары мен өкілдерінің Қазақстанға сапарлары шетелдік бизнес-қоғамдастықпен жеке кездесулерді көздейді және коммерциялық келісімдерге алып келуі тиіс [8].

Қазіргі уақытта елімізде экспорттың сапалы құрылымын трансформациялау мен экономиканың шикізаттық емес секторына бағдарлау жұмыстары жүргізілуде. Сыртқы істер министрлігінің негізгі қызметтерінің бірі - экономикалық дипломатияның басым міндеттерін іске асыру. Аталған Министрлік ұлт экономикасына инвестициялар тартуға және өнімді экспортқа шығаруға мүдделі қазақстандық компанияларға жәрдемдеседі. Сонымен қатар, экономиканың маңызды драйвері ретінде халықаралық шағын және орта бизнес нарығындағы бәсекеге қабілеттілікке ерекше назар аударады.

Сондай шаралардың біріне 2018 жылдың тамыз айында ұйымдастырылған қазақстандық компаниялардың Тәжікстанға сауда-экономикалық миссиясын жатқызуға болады, оның қорытындысы бойынша Қазақстанда өндірілген автобустарды, жиһаздарды және автомобильдерді жеткізуге байланысты жалпы сомасы 18,8 млн долларға үш келісімге қол қойылды. «Talas Investment Company» ЖШС, «Қазақстан зергерлер лигасы» ЗТБ,

«NavyCo» ЖШС, «ARMYTEX» ЖШС сияқты қазақстандық компаниялар экспортты дамытуға немесе инвестициялар тартуға мүдделі екендігін байқатты [9].

Қазақстанның әлемдік нарықтағы сауда дипломатиясының табысты іске асырылуы шет мемлекеттер арасындағы тығыз сауда-экономикалық қатынастармен анықталады. Қазақстандық өнімдерді импорттайтын және экспорттайтын Ресей, Қытай, Италия, Оңтүстік Корея, Франция, Түркия және басқа да елдер стратегиялық сауда әріптестері қатарына кіреді. Сондай-ақ, Қытай, Италия, Ресей, Нидерланды, Орталық Азия елдері, Түркия, АҚШ, Ұлыбритания сияқты серіктестер арасында тауар айналымы артып келе жатқандығы ашық статистикалық мәліметтерден байқалады.

«Elim» маркетингтік және әлеуметтанулық зерттеулер институтының мәліметтері бойынша 2020 жылы экспорттың жалпы 20% төмендеуіне қарамастан, ұлттық экономиканың жекелеген салалары экспортты ұлғайта алды. Мұндай тауарларға химиялық және онымен байланысты салалардың өнімдері, бағалы және жартылай бағалы тастар, тоқыма материалдары мен тоқыма бұйымдары, жер үсті көлік құралдары, ұшу аппараттары, жүзгіш құралдар, дайын тамақ өнімдері, алкогольді және алкогольсіз сусындар мен сірке суы, темекі және оның алмастырғыштары жатады.

Сондай-ақ, 2020 жылы импорттың жалпы көлемі 3,7% - ға немесе 1 397 488,1 мың АҚШ долларына өсті. Машиналар мен жабдықтардың, электротехникалық жабдықтар мен олардың бөлшектерінің, химиялық және онымен байланысты салалардың өнімдерінің, дайын тамақ өнімдерінің, алкогольді және алкогольсіз сусындардың және сірке суының және басқалардың импорты ең үлкен өсуді көрсетті. Аймақтық бөліністе қазақстандық энергия тасымалдаушылардың негізгі тұтынушылары болып табылатын Еуропа елдеріне экспорт көлемінің барынша төмендеуі орын алды. Бұл төмендеу ішінара Қытай мен Азия елдеріне экспорттың ұлғаюымен толықтырылды [10]. Жоғарыда келтірілген деректер пандемия жағдайында

еліміздің экономика саласындағы табысты жұмысын айғақтайды, бұл ретте экономикалық дипломатия алдындағы міндеттердің біртіндеп жүзеге асып келе жатқандығын байқаймыз. Әлемдік нарықтағы күрделі жағдай және пандемияның алғашқы кезеңіндегі тауар айналымының құлдырауы сыртқы экономикалық байланыстарда жаңа әдістері мен құралдарының қажеттілігін дәлелдеді.

ҚР Үкіметі шикізат экспортын қысқарту, демек, шикізат емес тауарлар экспортын ұлғайту жөнінде шаралар әзірледі. Өзірленген шаралар аясында отандық экспорттаушыларды дамыту құралдарын қолдайтын сауда миссиялары мен акселерацияларын өткізді. PricewaterhouseCoopers, KPMG, Deloitte, Digital сияқты консалтингтік компаниялармен және Deutsche Bank, Сбербанк, Росексимбанк қаржы институттарымен ынтымақтасады. Акселерация бағдарламасы экспорттық қызмет тәжірибесі жоқ компанияларға да, экспортгеографиясын кеңейтуге ұмтылатын жұмыс істеп тұрған экспорттаушыларға да бағытталған. Акселерация бойынша жұмыс өнеркәсіптің 5 саласының 100-ден астам кәсіпорны бойынша жүргізіледі: тамақ, машина жасау, жеңіл және химия өнеркәсібі, сондай-ақ, IT компьютерлік қызмет көрсету салалары. 2021 жылы РФ, ҚХР, Өзбекстан, Қырғызстан, БАӘ экспорт елдері қатарында болды [11].

Бүгінгі таңда 400-ден астам отандық компания өз тауарларын шетелдік нарықтарға жеткізеді. Сарапшылардың пікірінше, қазақстандық өнімдердің халықаралық экологиялық талаптарға сәйкестігі жоғары, сұранысқа ие. Алайда, логистика проблемалары, маркетингтік зерттеулердің жеткіліксіздігі, қазақстандық шағын және орта бизнес тауарларының аз танылуы мен географиялық кеңістікке кең таралмауы сияқты мәселелер отандық тауарлар экспортына елеулі кедергі келтіреді. Халықаралық нарыққа тауарлар экспорты саласындағы шешілмеген мәселелер мен кедергілерге байланысты экспорт көлемі әзірге қажетті нәтижеге жеткен жоқ.

Әдетте, экономикалық дипломатияның қызметіне сыртқы экономикалық салада белгіленген шараларды іске асыру мақсатында мемлекеттік емес ұйымдар да белсенді қатысады. Осындай қоғамдық институттардың біріне ішкі және сыртқы сауда мәселелерімен айналысатын, кәсіпкерліктің барлық салаларын өз қызметтерімен қамтитын, шағын, орта және ірі бизнестің мүдделерін білдіретін «Атамекен» ҚР Ұлттық Кәсіпкерлер Палатасы (ҰКП) жатады. «Атамекен» ҰКП қызметі ұлттық және шетелдік инвесторлар үшін іскерлік, инвестициялық ахуалды жақсартуға, тұрақтылықты қамтамасыз етуге, елде бизнес жүргізу жағдайларын оңтайландыруға, кәсіпкерлік субъектілерінің сыртқы экономикалық қызметін ынталандыруға, сондай-ақ инвестициялар тарту және экономиканы әртараптандыруға бағытталған. «Атамекен» ҚР ҰКП аясында Қазақстанның сыртқы сауда палатасы (ВТП)- еншілес ұйымы жұмыс істейді. Оның міндетіне сыртқы экономикалық саладағы қазақстандық бизнестің мүдделерін әлемге таныту кіреді [12]. «Атамекен» ҚР ҰКП шетелдердің тауар өндірушілерімен өзара тиімді ынтымақтастығын жолға қою және іскерлік байланыстар орнатуды мақсат етеді.

Осы бағыттағы тағы да бір белсенді ұйым «KazakhExport» АҚ экспорттық сақтандыру компаниясы», оның мақсаты экономиканың басым секторларында шикізаттық емес тауарлар, қызмет түрлерінің экспортының өсуін қолдау және қазақстандық кәсіпорындарды қаржылық-сақтандыру және қаржылай емес қолдау тәжірибесін қалыптастыру. Бұл ұйым 2023 жылы Орталық Азия өңірінде және Еуразиялық экономикалық одақ елдерінде ҚР-ның Мемлекеттік сыртқы экономикалық саясатын іске асырудағы негізгі даму институты болуға ниетті [13].

Қазақстан Республикасында экспорттаушыларды қаржылық қолдауды Қазақстанның ірі қаржы институттарының бірі «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ да жүзеге асырады. Инвестициялық жобаларды қаржыландырумен қатар, Банк экспорттық операцияларды қаржыландыру қызметтерін ұсынады,

соның ішінде қазақстандық өнімді жеткізуші – резидентке де, қазақстандық өнімді сатып алушы – резидент емеске де қарыз беру арқылы қаржыландырады [14].

«Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ мамандандырылған ұйымы Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің экспорттық әлеуетін дамытуға және іске асыруға жәрдемдесуге бағытталған [15].

Аталған мемлекеттік емес институттар іскерлік кездесулерді, сауда миссиясын, импорттық және экспорттық тауарлар жәрмеңкелерін, бизнес-турларды ұйымдастырумен, мониторингпен, тәуекелдерді анықтаумен айналысады. Сондай-ақ қазақстандық экспорттаушыларға, шетелдік компанияларға кеңестер беріп, сыртқы сауда-экономикалық байланыстар жөнінде іс-шараларды ұйымдастырға көмектеседі. Отандық экспорттаушыларға қаржылық қолдау және сақтандыру қызметтерін ұсынады.

«QazTrade» сауда саясатын дамыту орталығы» АҚ деректеріне сәйкес экспорттаушыларға кеңестік-талдамалық қолдау көрсету шеңберінде жыл сайын әлемнің 7 елінің нарықтарына талдау жүргізіледі. Олардың мақсаты қазақстандық экспорттың тауарлық позициялары мен қызметтерінің бәсекелестігі мен тұтыну трендінің анықтау бойынша мониторинг жүргізу, сондай-ақ осы елдердің нарықтарына ену шарттарын зерделеу. Мұндай елдерге Чехия, Ресей, Қытай, Корея Республикасы, Қырғызстан, Египет және Сауд Арабиясы жатады [16].

Жалпы алғанда, еліміздің экономикалық дипломатиясы басқа да шет елдер сияқты сыртқы экономикалық мақсаттарды жүзеге асыруда сауда мен инвестиция саласында дипломатиялық әдіс-тәсілдерді қолданып келеді. Сыртқы және ішкі саясат үйлесімділігін сақтай отырып, сауда-экономикалық саланы либерализациялау, ұлттық экономиканың дамуын жетілдіру, жеке секторлардың халықаралық нарықтағы үлесін арттыру сияқты мәселелерге мән береді.

Қорыта айтқанда, бүгінгі халықаралық қатынастардың трансформациялануы жағдайында экономикалық мүдде мен

сыртқы экономикалық байланыстарды нығайту басымдылық екендігі айқын. Экономикалық қуаттылығы мықты мемлекеттердің әлемдік деңгейде беделі мен күші де басым болып отыр. Осындай әлемдік үрдісті жан-жақты саралау нәтижесі экономикалық дипломатияның рөлінің өсіп келе жатқандығын байқатады. Қазіргі таңда экономикалық дипломатия ғылыми және практикалық түрде талдауды қажет ететін мәселе. Бұл ретте зерттеушілердің бірі тобы сыртқы сауда-экономикалық, инвестиция саласындағы дипломатиялық әдіс-тәсілдерге назар аударса, басқа зерттеушілер экономика мен саясаттың тоғысқан тұсы ретінде қабылданған шешімдерге көңіл бөледі, енді бірі оны «жұмсақ күш» концепциясы тұрғысынан зерттейді. Экономикалық дипломатияны зерттеуші ғалымдардың әртүрлі тұжырымдары экономикалық дипломатияның кешенді мәселе екендігін көрсетеді. Автор қазіргі экономикалық дипломатия халықаралық қатынастардың күрделенген жағдайында ұлттық мүддені қолдау мақсатында шетелдермен байланыстағы саяси шешімдерде жалпы дипломатиялық құралдар мен әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалану деген қорытынды жасайды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының сыртқы сауда-экономика саласындағы мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың қызметін талдау нәтижелерін қорытындылай келе, экономикалық дипломатияның мемлекеттің сыртқы саясатында маңызды орын алатынына көз жеткіздік. Экономикалық дипломатия сыртқы саясаттың жеке бағыты ретінде мемлекеттер арасында өзара ықпалдасу мен серіктестікке серпін беріп, жаңа қатынас форматын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жаһандық сауда-экономикалық нарықта ұлттық экономикалық мақсатқа қол жеткізу үшін мемлекеттік органдармен қатар, қоғамдық институттардың сауда-экономикалық салаға белсенді қатысуын қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының

экономикалық дипломатиясына жаңа мүмкіндіктер бермек. Қазақстанның экономикалық дипломатиясы отандық кәсіпорындардың бәселестігін бағалап, оларды шетел нарығына жарнамалау мен насихаттау жұмыстарын жүргізеді. Сонымен қатар, отандық тауарлардың халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Халықаралық нарықтарда отандық тауарларды ілгерілетуде, экспорттық-импорттық операциялар үшін жаңа нарықтардың ашылуына мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдар да ат салысады. Олардың көмегімен сауда-экономикалық қатынастар дамиды, жаңа серіктестер іздеумен айналысады, ұлттық экономиканың әлеуетін ашу үшін жұмыс істейді. Барлық отандық компаниялар үшін халықаралық сарапшылардың қатысуымен оқу курстары жүргізіледі. Компанияның күшті және әлсіз жақтарын бағалайтын сараптамалық анықтамалар жасайды, сондай-ақ өнімдерді жаңа нарықтарға шығару бойынша кеңес пен экспорттық рәсімдер мен қажетті нарықтардағы мүмкіндіктер туралы жаңа ақпарат береді. Мемлекеттік емес ұйымдар сауда шарттарын келістіреді, іскер топтардың кездесулері мен тренингтерін өткізеді, экономикалық саладағы дипломаттармен,

Сыртқы Істер Министрлігі өкілдерімен жұмысты үйлестіреді.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясы қалыптасу барысында, бірқатар оңтайлы іс-шаралар атқарылып келеді. Алайда, 2022 жылдың қаңтар мен қараша айларындағы жарияланған сауда-саттық жөніндегі статистикалық мәліметтерге сүйенсек, еліміздің экономикалық дипломатиясының алдына қойылған шикізаттық емес экспортты ұлғайту, сыртқы саясатты әртараптандыру, ұлттық экономикалық және сауда мүдделерін қорғау және ілгерілету сияқты жұмыстар толыққанды жүзеге аспай отыр. Бұл жағдайдың шешу жолдарының бірі ретінде АҚШ, Қытай, Франция, Ұлыбритания сияқты елдердің экономикалық дипломатия саласындағы озық тәжірибелеріне назар аударып, оның елімізде қолдану мүмкіндігін қарастыру қажет. Сонымен қатар, дипломат мамандарды даярлауда олардың экономикалық құзыреттілігін қалыптастыру да маңызды. Қазақстан Республикасының экономикалық дипломатиясының барлық тетіктері мен механизмдерін іске қосу арқылы стратегиялық мақсат-міндеттеріне қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Bayne N. and Woolcock S. The new economic diplomacy: decision-making and negotiation in international economic relations. – Farnham-Burlington, 2011. – 450 p.
2. Bergeij V., Peter A. G. Economic Diplomacy and the Geography of International Trade. – Edward Elgar Publishing, North Hampton, 2009. – 240 p.
3. Дегтерев Д.А. Микро- и макроэкономическая дипломатия. Теория и практика. Сборник научных трудов профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов по итогам НИР 2007 года. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. – 2008. – С. 225-228.
4. Исаченко Т.М. Экономическая дипломатия в условиях политического кризиса // Вестник СПбГУ. Серия 5. – № 3. – 2015.
5. Leksyutina YA. China's Economic Diplomacy in the 21st Century// Far Eastern Affairs. -2015. – Vol. 43.- No. 2. – P. 65-81.
6. Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <http://adilet.zan.kz/> (қарастырылған күні: 14.12.2022).
7. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, Указ Президента Республики Казахстан от 6 марта 2020 года № 280. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <http://adilet.zan.kz/> (қарастырылған күні: 20.11.2022).

8. Имашев Д., Кульмаганбетов А. «Экономическая дипломатия» привлекает иностранные инвестиции в страну. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: [http:// strategy2050.kz/ru/news/53282/](http://strategy2050.kz/ru/news/53282/) (қарастырылған күні: 18.10.2022).
9. Экономическая дипломатия: как МИД Казахстана решает поставленные Президентом задачи. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: [http:// www.zakon.kz/](http://www.zakon.kz/) (қарастырылған күні: 23.09.2022).
10. Кекчебаев Е., Жакупова Г., Сулейменов Р. Экономика Казахстана 2020. Итоги, статистика, анализ. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan-2020/> (қарастырылған күні: 22.10.2022).
11. Казахстанские производители становятся поставщиками торговых сетей соседних стран. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://kapital.kz/economic/> (қарастырылған күні: 05.08.2022).
12. Официальный сайт НПП «Атамекен». [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://atameken.kz> (қарастырылған күні: 09.11.2022).
13. Официальный сайт KazakhExport. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://kazakhexport.kz/> (қарастырылған күні: 09.11.2022).
14. Официальный сайт РБК. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <http://www.kdb.kz/> (қарастырылған күні: 14.08.2022).
15. Официальный сайт АО «Аграрная кредитная корпорация». [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <http://www.kazagro.kz/> (қарастырылған күні: 14.10.2022).
16. АО Центр развития торговой политики 'QazTrade. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://www.export.gov.kz/> (қарастырылған күні: 10.10.2022).

К.Ч. Байсултанова

*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

Актуальные проблемы экономической дипломатии Республики Казахстан

Аннотация. В настоящее время усложнение международных отношений оказывает всестороннее влияние на внешнеэкономические связи. Известно, что экономические вопросы всегда занимают важное место в системе международных отношений. Политические и экономические факторы в современной мировой конъюнктуре сильно влияют на мировой рынок, создавая ряд проблем по продвижению и реализации национальной продукции. Поддержка отечественного бизнеса на международном уровне и создание благоприятных условий для продвижения его продукции на зарубежном рынке – одна из актуальных задач государственной политики. При этом правильное использование возможностей экономической дипломатии положительно отразится на процветании страны, будет способствовать реализации внешнеэкономических целей. Экономическая дипломатия занимает особое место в повышении конкуренции национальной экономики на уровне мирового рынка. Автор считает, что в современных условиях международных отношений Республика Казахстан может развивать национальную экономику, расширяя взаимные торгово-экономические партнерские отношения с зарубежными странами. Укрепление экономических дипломатических связей Казахстана также положительно скажется на политико-экономическом климате региона, будут созданы благоприятные условия для привлечения инвестиций, появятся широкие возможности для дальнейшего наращивания сотрудничества с дальним и ближним зарубежьем. Эти вопросы подчеркивают важность изучения экономической дипломатии Республики Казахстан и понимания ее важнейшей составляющей – коммерческой дипломатии. В данной статье предпринята попытка анализа особенностей экономической дипломатии Казахстана и мероприятий, проводимых государственными органами и негосударственными организациями в данном направлении. Автором определена роль экономической дипломатии в оценке конкурентоспособности отечественных предприятий, адаптации их к зарубежному рынку, определении конкурентоспособности отечественных товаров на международном рынке.

Ключевые слова: экономическая дипломатия, коммерческая дипломатия, общественные организации, торгово-экономические отношения, экспорт, Казахстан, стратегические партнеры.

K.Ch. Baissultanova

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

Current issues of economic diplomacy in the Republic of Kazakhstan

Abstract. At present, the increasing complexity of international relations has a comprehensive impact on foreign economic relations. It is known that economic issues always occupy an important place in the system of international relations. Political and economic factors in the current world conjuncture strongly influence the world market, creating a number of problems in the promotion and realization of national products. Supporting domestic business at the international level and creating favorable conditions for the promotion of its products in foreign markets is one of the urgent tasks of state policy. In this case, the correct use of economic diplomacy opportunities will have a positive impact on the prosperity of the country and contribute to the realization of foreign economic goals. Economic diplomacy occupies a special place in increasing the competition of the national economy at the level of the world market. The author believes that in the current conditions of international relations, the Republic of Kazakhstan can develop the national economy by expanding mutual trade and economic partnerships with foreign countries. Strengthening economic diplomatic ties of Kazakhstan will also have a positive impact on the political and economic climate of the region, creating favorable conditions to attract investment and ample opportunities for further increasing cooperation with far and near abroad.

These issues highlight the importance of studying economic diplomacy in the Republic of Kazakhstan and understanding its essential component, commercial diplomacy. This article attempts to analyze the peculiarities of economic diplomacy in Kazakhstan and the activities carried out by government agencies and non-governmental organizations in this direction. The author defines the role of economic diplomacy in assessing the competitiveness of domestic enterprises, their adaptation to foreign markets, and determining the competitiveness of domestic goods in the international market.

Keywords: economic diplomacy, commercial diplomacy, public organizations, trade and economic relations, export, Kazakhstan, strategic partners.

References

1. Bayne N., and Woolcock S. The new economic diplomacy: decision-making and negotiation in international economic relations / Nicholas Bayne and Stephen Woolcock. (Farnham-Burlington, 2011, 450 p.)
2. Bergeij V., Peter A. G. Economic Diplomacy and the Geography of International Trade. (Edward Elgar Publishing, North Hampton, 2009, 240 p.)
3. Degterev D.A. Mikro- i makroe'konomicheskaya diplomatiya. Teoriya i praktika. Sbornik nauchny'x h trudov professorsko-prepodavatel'skogo sostava, nauchny'x h sotrudnikov i aspirantov po itogam NIR 2007 goda. SPb.: Sankt-Peterburgskij gosudarstvenny'j universitet e'konomiki i finansov. [Micro- and macroeconomic diplomacy. Theory and practice Collection of scientific papers of the teaching staff, researchers and graduate students on the results of research and development in 2007. - St. Petersburg: St. Petersburg State University of Economics and Finance.]. 2008. P. 225-228, [in Russian].
4. Isachenko T.M. E'konomicheskaya diplomatiya v usloviyax politicheskogo krizisa. [Economic Diplomacy in the Conditions of Political Crisis] (Bulletin of St. Petersburg University. Issue 5. 2015. No.3. [in Russian].
5. Leksyutina YA. China's Economic Diplomacy in the 21st Century. (Far Eastern Affairs. 2015. Vol. 43.No. 2. P. 65-81.
6. Strategiya "Kazakhstan-2050": novy'j politicheskij kurs sostoyavshegosya gosudarstva. [Strategy "Kazakhstan-2050": Strategy: a new political course of an established state]. Available at: -<http://adilet.zan.kz/> (accessed 14.12.2022), [in Russian].
7. O Konceptii vneshnej politiki Respubliki Kazahxstan na 2020-2030 gody', Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahxstan ot 6 marta 2020 goda № 280. [On the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030, Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 6, 2020, № 280.] Available at: <http://adilet.zan.kz/> (accessed 20.11.2022), [in Russian].

8. Imashev D., Kul'maganbetov A. «E'konomicheskaya diplomatiya» privlekaet inostranny'e investicii v stranu. ["Economic diplomacy" attracts foreign investments to the country]. Available at: <http://strategy2050.kz/ru/news/53282/> (accessed 18.10.2022), [in Russian].
9. E'konomicheskaya diplomatiya: kak MID Kazaxstana Kazahstana reshaet postavlenny'e Prezidentom zadachi [Economic diplomacy: how the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan solves the tasks set by the President]. Available at: <http://www.zakon.kz/> (accessed 23.09.2022), [in Russian].
10. Kekchebaev E., Zhakupova G., Sulejmenov Suleimenov R. E'konomika Kazaxstana Kazahstana 2020. Itogi, statistika, analiz. [Economy of Kazakhstan 2020. Results, statistics, analysis]- Available at: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan-2020/> (accessed 22.10.2022), [in Russian].
11. Kazaxstanskije Kazahstanskije proizvoditeli stanovjatsja postavshhikami tovgovy`x h setej sosednix sosednih stran. [Kazakhstani producers become suppliers of trade networks of neighboring countries]. Available at: <https://kapital.kz/economic/> ((accessed 05.08.2022), [in Russian].
12. Oficial'ny`j sajt NPP «Atameken». Available at: <https://atameken.kz> (accessed 09.11.2022), [in Russian].
13. Oficial'ny`j sajt KazakhExport .[Official site of Atameken NPP]. Available at: <https://kazakhexport.kz/> (accessed 09.11.2022), [in Russian].
14. Oficial'ny`j sajt RBK. [Official website of RBC Bank] .Available at: <http://www.kdb.kz/> (accessed 14.08.2022), [in Russian].
15. Oficial'ny`j sajt AO «Agrarnaya kreditnaya korporaciya». [Official website of Agrarian Credit Corporation JSC]. Available at: <http://www.kazagro.kz/> (accessed 14.10.2022), [in Russian].
16. AO Centr razvitiya tovgovoj politiki 'QazTrade.[JSC Trade Policy Development Center 'QazTrade]. Available at: <https://www.export.gov.kz/> (accessed 10.10.2022), [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Байсултанова Кулина Чарипкановна – саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Baysultanova Kulipa Charipkanovna – Candidate of Political Sciences, Professor, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

David Aptsiauri*Beijing University of International Business and Economics, China**(E-mail: daptsiauri@geocase.ge)***«The specifics of national practice in providing of international development and cooperation policy»
(case of China)**

Abstract. *In the article, the author considers the national models of modern international development and cooperation policy based on experience and specifics of China's approach. China's role and importance in contemporary international economic assistance programs is steadily increasing at bilateral and multilateral levels, including the appearance of such Global Initiatives as, Belt and Road, BRI (2013), Global Development Initiative, GDI (2021), and others. The global confrontation and fragmentation of international cooperation desperately require the elaboration of a new strategy for developed and developing countries. In this respect, the goal of this brief study is to deepen the knowledge on the mentioned topic among academic and business communities, students, and researchers, as well as NGOs. The historical roots of the foreign assistance policy of China, its content, principles, and philosophy present the integral parts of the publication. Special attention is devoted to the cultural component of the Chinese programs of international development policy, which differs them from other countries' practices.*

The author exploits mostly comparative analysis in his article as a theoretical method of study.

Keywords: *international development and cooperation policy, Chinese model of foreign assistance policy, Belt and Road Initiative, Global Development Initiative.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-47-52>

Received: 11.06.2022 / Accepted: 10.08.2023

Introduction

Understanding the relevance of the research of the identified problem in the context of current events in world politics, we consider it necessary to highlight its historical aspects. The long-standing history of the Chinese practice in providing international aid and cooperation policy consisted of various stages of the contemporary World's Politics and Economics development. In general, we think, it can be divided into the following phases:

From the 50's till 80's. There was no comprehensive strategy of foreign assistance and development policy. Assistance has been provided mainly through the «South-to-South

cooperation» dimension and case-by-case basis with other countries.

From the 80's till 2012. The break - of the Soviet Union and socialist countries system in combination with the opening of new markets and liberalization of foreign economic relations have substantially extended the range of the recipients of Chinese assistance and content of collaboration towards an increase of the development projects share in the Agenda of international cooperation

From 2012 till nowadays. New leadership and a new era of development in China and the introduction of the «Belt and Road» Initiative,, by the leader of China, President Xi Jing Pin has contributed to the elaboration of the renovated strategy of international development and cooperation

of China, including the establishment of local independent organization dealing with international development and cooperation program – «China International Development Cooperation Agency» in 2018. In 2021 the Chinese Government adopted the White Paper, titled «China's International Development Cooperation in the New Era» - a basic program for future activity in this field. In 2021 the introduction of the Global Development Initiative was the continuation of active participation policy and contribution to the sustainable development of the World.

Methodology

The author exploits mostly comparative analysis in his article as a theoretical method of study. In the article, the analysis of the external policy models relies on the tradition of studying foreign policy based on behaviorism. Researching official documents concerning the sphere of foreign policy was an inalienable part of the research work. It is also necessary to note the importance of applying a historical analysis of the evolution of the Chinese model of foreign policy behavior.

The content and specifics of the Chinese model of international development and cooperation policy

At present, China's international development/aid policy is on the rise, Foreign aid serves as an important instrument of China's major-country diplomacy, a crucial component of China's international strategy, and a significant arena for China to demonstrate its responsibility as a major country (Luo Zhaohui, China's Foreign Aid and International Development Cooperation in Covid-19 Pandemic World CIDCA, China International Development Agency, 2022-06-14) [1].

Chinese global foreign aid expenditures increased steadily from 2003 to 2015, growing from the US's 631 million in 2003 to the US's 3 billion in 2015. Foreign aid and expenditures dropped sharply to US's 2,3 billion in 2016, but have since rebounded to the US's 2,94 billion in 2020 (China-Africa Research Initiative, John Hopkins University, 2023) [2]

China has its own understanding of international development and cooperation policy, that is different from the Western model of the mentioned policy. It has its own history, when during the 50s and 60s China, despite its limited resources and experience, used to provide assistance to poor, devastating countries as a gesture of «internationalism» and «solidarity» in their fight for liberalization and national independence. From the outset, even though China was itself short of funds, it started offering assistance to needy countries in support of their fight for national independence and liberation, and their effort to promote economic and social development, which laid a solid foundation for long-term friendship and cooperation with those countries (China's International Development Cooperation in the New Era, the State Council Information Office of the People's Republic of China, January 2021) [3]

China considers itself as a developing country. Unlike the Western approach based mainly on the North to South dimension, China's priority in aiding goes to the traditional South to South direction. Development cooperation is a form of mutual assistance between developing countries. It falls into the category of South-South cooperation and therefore is essentially different from North-South cooperation. China is a staunch supporter, active participant, and a key contributor to South-South cooperation. It will continue to shoulder the international responsibilities commensurate with its development level and capacity, and further expand South-South cooperation, so as to promote joint efforts for common development, (China's International Development Cooperation in the New Era, the State Council Information Office of the People's Republic of China, January 2021) [4]

Following the abovementioned way of activity, China tries to avoid the definition, of foreign aid, and usually uses the term, international development cooperation, (but in some cases reflects this term), thus, focusing on wider and diverse contributions to the solution of social and economic problems of the developing countries. We can say – promoting «development for developing countries». This strategy surely does not exclude other forms of cooperation as urgent relief operations, urgent medical aid, and so on.

Since 2013, with the activation of the «Belt and Road» Global Project initiated by the President of China, H.E. Xi Jing Pin, and the joining of China the United Nations (UN) 2030 Agenda for Sustainable Development, the role of China has become greater and more influential in the global development program. President Xi has taken advantage of many major international occasions to announce a broad range of cooperation measures. These present China's approach, offer its vision and contribute its strength to resolving global development issues and implementing the United Nations 2030 Agenda for Sustainable Development. In response to the call of the times, China has been upgrading its foreign assistance to a model of international development cooperation, taking on new initiatives and achieving greater results in this new era. (China's International Development Cooperation in the New Era, the State Council Information Office of the People's Republic of China, January 2021) [5]

In January 2021, the State Council Information Office of the People's Republic of China presented a special Report on China's International Development Cooperation in the New Era (so-called «White Paper»), a document - extremely important for understanding the vision, principles, directions, priorities, and perspectives of the mentioned policy.

The mentioned White Paper of the Chinese Government defines international development cooperation as China's bilateral and multilateral efforts, within the framework of South-South cooperation, to promote economic and social development through foreign aid, humanitarian assistance, and other means. So, we can agree with the following observation, that the Chinese Government is adopting a more comprehensive understanding of its development efforts that includes important non-financial contributions, like intellectual support or technologies, and engagement with both bilateral and multilateral actors,, (by Zoe Jonhson, Raimund Zuhr «A New Era?» Trends in China s financing for international development cooperation, Donor Tracker Insights, May 10, 2021) [6]

As to levels/formats of cooperation, China provides a policy of a combination of bilateral and multilateral contributions with

traditional domination of two-way interaction. At the same time, an increased share of China's donations to international organizations and the enhanced importance of the country in the Global Governance Agenda, particularly during the pandemic crisis, justifies the fact of rising significance of the multilateral component of collaboration. Some examples: United Nations regular budget – China is the second-largest contributor after the United States second-largest contributor the UN Peacekeeping budget (between 2016-2020, China's share increased from 7% to 15%); donation to the World Health Organization reached 88 million US Dollars by 2019, an increase of more than 50% compared to 2014.

Alongside with the mentioned levels of cooperation, China has also introduced a triangular model of business relations. Triangular partnerships are a newer feature of Chinese development cooperation in which China collaborates with another country (usually a DAC donor) and supports a third country (by Anthea Mulakala, Ji Hongbo, Insights on China s 2021 White Paper on International Development Cooperation,, INAsia INSIGHTS AND ANALYSIS, February 17, 2021). Various international institutions are often invited by China as a part of this scheme of cooperation [7]

As to sectors of cooperation, China's priorities are linked with infrastructure, agriculture and trade, and relief and rescue operations. Some new fields such as health, climate, and education (training programs) become more important.

China has its own strategy for development finance based on various financial mechanisms. For example, the BRI includes commercial, non-commercial, financial, and non-financial contributions to development, some of which would be considered foreign assistance by China, some of which would qualify as ODA, and some of which could only be categorized as development finance more broadly (by Zoe Johnson, Raimund Zuhr «A New Era?» Trends in China s Financing for International Development Cooperation, Donor Tracker Insights, May 10, 2021) [8].

Chinese specifics of its international development and cooperation policy are closely connected with its cultural content,

national character, and philosophy of harmony. The fact that this aspect is fixed as the first provision of the mentioned White Paper is a clear manifestation of its paramount importance for the Chinese international cooperation Agenda.

Here are some abstracts in this regard from the White Paper:

Cultural and Philosophical Origins

China has a cultural foundation and national character that attach great importance to good faith, friendship, justice, and righteousness. This is an inherent force driving China's development cooperation, which is based on the following notions:

The Chinese nation's ideal of universal harmony. China pursues an ideal world where the Great Way rules for the common good, respects the principles of good neighborliness and harmony in relations with all other countries and advocates cooperation and mutual help. Deep-rooted in Chinese culture, these are the firm beliefs that inspire China's development cooperation. Upholding the belief that all countries are members of a global village with a shared future, China advocates fairer and more equitable international relations and steadfastly contributes to global development.

The Chinese idea of repaying kindness with kindness. The Chinese people will always remember the support and help that China has received from other countries and international organizations. Chinese culture admires those who return the favor of a drop of water in need with a spring of water. China is willing to share its successful experience without reservation to boost development in other places and benefit more countries and people.

China's Approaches to Development Cooperation (based on provisions of the White Paper)

Promoting a global community of shared futures is the mission of China's international development cooperation. Humanity shares a common stake in development, and world stability and prosperity cannot be achieved

unless developing countries can progress. By helping other developing countries reduce poverty and improve their people's lives, China works together with them to narrow the North-South gap, eliminate the deficit in development, establish a new model of international relations based on mutual respect, equity, justice, and win-win cooperation, and build an open, inclusive, clean, and beautiful world that enjoys lasting peace, universal security, and common prosperity.

Pursuing the greater good and shared interests, with higher priority given to the former, is the underlying guideline. This represents one of China's cultural traditions and embodies its belief in internationalism. Under this guideline, China strives to make the cake of prosperity bigger and hopes developing countries will advance faster to share the opportunities and benefits offered by open development. Observing the principle of mutual benefit for win-win outcomes, it offers as much assistance as it can while taking into consideration the interests and needs of other developing countries.

South-South cooperation is the focus. In spite of China's tremendous achievements, two realities have not changed: China is in the primary stage of socialism and will remain so for a long time to come, and China is still the world's largest developing economy. China's development cooperation is a form of mutual assistance between developing countries. It falls into the category of South-South cooperation and therefore is essentially different from North-South cooperation. China is a staunch supporter, active participant, and key contributor of South-South cooperation. It will continue to shoulder the international responsibilities commensurate with its development level and capacity, and further expand South-South cooperation, so as to promote joint efforts for common development.

Belt and Road cooperation is a major platform. The Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road are significant public goods China offers to the whole world and a major platform for international development cooperation. China has joined hands with other countries to promote policy, infrastructure, trade, financial, and people-to-

people connectivity, to build the Belt and Road into a path towards peace, prosperity, opening up, innovation, green development, cultural exchanges, and clean government.

The newly introduced 2021 Global Development Initiative (GDI) of China should modernize the large-scale program of cooperation with the developing countries and contribute to the improvement of their social-economic performance during post-pandemic times.

Conclusion

The analysis of this issue allows to draw the following findings:

- The Chinese model of international development and cooperation policy reflects a special case in international economic relations, when a developing country (based on international status classification) assists the other developing economies and unlike the Western approach (mostly North to the South direction), particularly promotes South to South dimension of partnership.

- China's model also includes the combination of bilateral and multilateral (the United Nations Agencies and Funds) approaches to international aid policy, but the triangular mechanism has recently become more advanced.

- The cultural component in the Chinese development programs, in our opinion, presents an essential integral part of cooperation. This element differentiates these programs from other international practices.

- Infrastructural projects, the financial sector, medical emergency relief operations (especially during the COVID-19 pandemic crisis), training programs for human resources, etc. can be considered among the most important fields of cooperation.

- Despite the high expectations of the Developing World from the mentioned Chinese Global Initiatives (BRI and GDI), their successful implementation depends on the availability of financial and other resources for development projects and prospects of completion of the COVID-19 pandemic crisis and the crisis in Ukraine.

References

1. Luo Zhaohui. China's Foreign Aid and International Development Cooperation in Covid-19 Pandemic World, CIDCA, China International Development Agency, 2022.
2. China's Foreign Aid and International Development Cooperation in a COVID-19 Pandemic World. Available at: http://en.cidca.gov.cn/2022-06/14/c_770501.htm (accessed 01.09.2022).
3. China-Africa Research Initiative, John Hopkins University, 2023.
4. data: Chinese global foreign aid. Available at: <http://www.sais-cari.org/data-chinese-global-foreign-aid> (accessed 01.09.2022).
5. China's International Development Cooperation in the New Era, the State Council Information Office of the People's Republic of China, 2021, p 17-31.
6. Ibid., chapter 1, p 4-10.
7. Ibid., chapter 4, p 22-30.
8. Zoe Jonhson, Raimund Zuhr «A New Era?» Trends in China's financing for international Development,, Donor Tracker Insights. Available at: <https://donortracker.org/publications/new-era-trends-chinas-financing-international-> (accessed 01.09.2022).
9. Andrea Mulakala, Ji Hongbo, Insights on China's 2021. White Paper on International Development Cooperation, insights and analysis, february 17, 2021.
10. The impact of COVID-19 on development assistance. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8041439/> (accessed 01.09.2022).
11. Zoe Jonhson, Raimund Zuhr «A New Era?» Trends in China's Financing for International Development, Donor tracker insights, May 10, 2021. Available at: <https://donortracker.org/publications/new-era-trends-chinas-financing-international> (accessed 01.09.2022).

Давид Апциаури

Қазақстан және Пекин халықаралық бизнес және экономика университеті, (UIBE), Қытай

«Халықаралық даму және ынтымақтастық саясатын қамтамасыз етудегі ұлттық практиканың ерекшелігі» (Қытай мысалында)

Аңдатпа. Мақалада автор Қытайдың тәжірибесі мен көзқарасының ерекшеліктеріне негізделген заманауи халықаралық даму мен ынтымақтастық саясатының ұлттық үлгілерін қарастырады.

Қытайдың қазіргі заманғы халықаралық экономикалық көмек бағдарламаларындағы рөлі мен маңыздылығы екіжақты және көпжақты деңгейлерде, соның ішінде «Бір белбеу – бір жол» BRI (2013), Global Development Initiative, GDI (2021) және т.б. Жаһандық қарама-қайшылық пен халықаралық ынтымақтастықтың бөлшектенуі дамыған және дамушы елдер үшін жаңа стратегияны әзірлеуді қажет етеді. Осыған байланысты ол осы қысқаша зерттеудің мақсаты: академиялық және іскерлік қауымдастықтардың, студенттер мен зерттеушілердің, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдардың аталған тақырып бойынша білімін тереңдету болып табылады.

Қытайдың сыртқы көмек саясатының тарихи тамыры, оның мазмұны, принциптері мен философиясы басылымның құрамдас бөліктері болып табылады. Қытайдың халықаралық даму саясатының бағдарламаларының мәдени құрамдас бөлігіне ерекше назар аударылады, бұл оларды басқа елдер тәжірибесінен ерекшелендіреді. Автор өз мақаласында зерттеудің теориялық әдісі ретінде негізінен салыстырмалы талдауды пайдаланады.

Түйін сөздер: халықаралық даму және ынтымақтастық саясаты, сыртқы көмек саясатының қытайлық моделі, белдеу және жол бастамасы, жаһандық даму бастамасы.

Давид Апциаури

Пекинский университет международного бизнеса и экономики, (UIBE), Китай

«Особенности национальной практики обеспечения политики международного развития и сотрудничества» (на примере Китая)

Аннотация. В статье автор рассматривает национальные модели современного международного развития и политики сотрудничества, основанные на опыте и специфике китайского подхода. Роль и значение Китая в современных программах международной экономической помощи неуклонно возрастают на двустороннем и многостороннем уровнях, включая появление таких глобальных инициатив, как «Пояс и путь», «Один пояс, один путь» (2013 г.), «Инициатива глобального развития», GDI (2021 г.) и других. Глобальная конфронтация и фрагментация международного сотрудничества отчаянно требуют разработки новой стратегии для развитых и развивающихся стран. В этом отношении цель этого краткого исследования – углубить знания по упомянутой теме среди академических и бизнес-сообществ, студентов и исследователей, а также НПО. Исторические корни политики внешней помощи Китая, содержание, принципы и философия составляют неотъемлемую часть публикации. Особое внимание уделено культурной составляющей китайских программ политики международного развития, отличающей их от практики других стран. В своей статье автор использует преимущественно сравнительный анализ как теоретический метод исследования.

Ключевые слова: политика международного развития и сотрудничества, китайская модель политики внешней помощи, инициатива «Пояс и путь», Инициатива глобального развития.

Information about the author:

David Aptsiauri – Ambassador, Professor of Beijing University of International Business and Economics, China.

Давид Апциаури – Елші, Қазақстан және Пекин халықаралық бизнес және экономика университетінің (UIBE) Қытай) профессоры, Қытай.

K.A. Sakhiyeva¹, S.M. Nurdavletova¹, L.K. Akhmetzhanova¹,
A.A. Akatayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: kamshat_30.98@mail.ru, saniyanm83@mail.ru,
akhmetzhanova_lk@enu.kz, akatayeva@mail.ru)

Multiculturalism and crisis of identity: the experience of the USA and Canada

Abstract. *The article provides an overview of international experiences, namely the practices of the United States of America and Canada in which «multiculturalism» acts as a state policy in defining national identity in the area of cultural policy, in the contemporary world the problem of overcoming the crisis of the national identity for any state is one of the most essential topics. The paper also shows that Canada and the United States of America are some of the few countries in the world that use the model of multiculturalism as an integration policy, have a multi-ethnic population, and receive hundreds of thousands of temporary or permanent immigrants every year. The policy of multiculturalism, as one of the models of integration policy, is used in these states as one of the ways to achieve this goal.*

The purpose of the authors is to analyze the policies and actions of these foreign countries and to show that the calling of a multicultural policy is considered to be the consolidation of a fragmented society by ethno-cultural characteristics, through the comprehensive support of cultural diversity.

Keywords: *cultural policy, identity crisis, conflict, multiculturalism, globalization, politics, legislation system, peaceful coexistence, multi-ethnic population, migrant.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-53-60>

Received: 11.10.2022 / Accepted: 10.08.2023

Introduction

The diversity of cultures is the real state of the modern society in which there are different social classes, people of different levels of education, different ethnic, religious and age groups. Conditions of multiculturalism and globalization have created the problems of identity and interest in its consideration. Globalization, on the one hand, opens the borders of states and creates a single world cultural space, on the other, an increase in migration volumes cause a crisis of national identity at the state level. This current interest in the problems of multiculturalism and cultural identity is due to that cultural differences in societies organized into national

states do not disappear and have a clear tendency to increase.

The policy of multiculturalism, emerged as one of the concepts that could ensure the preservation of the uniqueness and existence of the most diverse cultures. This issue is especially essential in developed countries, where there is a major number of unique ethnic groups with their own foundations and customs. Even though the policy of multiculturalism is debatable, because it contains many controversial points, which can lead to a real crisis of relations between different cultural groups.

The concept of multiculturalism is based on the principle of recognizing the correctness and value of cultural pluralism, and for this

reason, all modern states are obliged to provide equal rights and services for representatives of ethnic groups. The difference between cultures should be regarded not as secondary but as an object of close attention and study.

According to G. Therborn, Professor of Sociology at the University of Cambridge, one of the most cited contemporary sociologists, the concept of «multiculturalism» is usually used in three contexts: political, empirical, and social-political. As the researcher of the problem of multiculturalism notes, the first one in a political context, within the framework of which arguments “for” or “against” the policy of multiculturalism and the corresponding method of management are presented, and this term is used by both supporters and opponents of this policy.

The second context is empirical, descriptive or analytical. It takes place in public debate on various manifestations of cultural heterogeneity in society, and is most closely associated with the emergence of «multicultural societies.»

The third context is related to social and political philosophy, to issues of social and political order and human rights in the context of the heterogeneity of the culture of a society [1, p. 51].

New waves of immigration and identity politics have sparked an explosion of multiculturalism because the policies of many states were based on monoculturalism, achieved as a product of political integration and the principle of citizenship growing out of it. The relations among people are carried out not in a natural, but in a sociopolitical environment, and that the interaction of cultures is also a product of a certain policy.

The adoption of a multicultural integration model by the state means that it is open to migrants of other ethnicities and is responsible for creating conditions for their integration. This model of the nation is based on the fact that cultural differences within society are normal. Therefore, at the first stage of the formation of the concepts of multiculturalism, its main task was to create such legal and political conditions that would ensure the equal status of minorities and the national majority, equal chances for the preservation and development

of their cultures. For this model, achieving equality before the law remains a priority.

The theoretical basis of multiculturalism considered to be liberalism, especially its values such as freedom, equality, democracy and internationalism. Moreover, a multicultural society is a liberal society in which it is possible to defeat not only social injustice, but also injustice associated with racism. However, unlike liberalism, multiculturalism is concerned with the rights of ethnic and cultural groups, not individuals.

National identity is a product of deliberate cultural construction and is formed through the normative and social institutions of the state: in particular, the legislation system, the education system and the media [2, p. 273].

Interest in identity is associated with a change or crisis of the identity, with the growth of multiculturalism, more precisely, the spread of the policy of multiculturalism, which will be discussed in this article.

Cultural policy is one of the ways of overcoming the crisis of national identity. For this purpose, mechanisms are used to correct the negative sociocultural trends that are ripening in society, to maintain conditions for the self-realization of various groups, and the disseminate positive cultural practices [3, p. 6].

One of the main tasks of any state is to ensure the interests of all ethnic groups living on the territory by creating state democratic institutions for their coexistence together on one territory.

As we know, there are many different models for implementing the country's cultural policy in the world. All of them are characterized by their diversity and can be aimed at national consolidation, assimilation, and interethnic integration, and due to their multidimensional nature, interethnic relations are a complex phenomenon with many ways of peaceful cooperation.

The article will analyze and show the experiences of more successful states in which «multiculturalism» acts as a state policy in defining national identity: the USA and Canada. When considering the international experience in the implementation of the country's cultural policy, it is also necessary to consider the geographical, natural, and economic aspects of the countries.

The Experience of Multiculturalism in the U.S. It is a well-known fact that the United States is a state where representatives of various cultures, ethnicities, and languages exist. Initially, the main mechanism for the formation of the American nation was immigration. The basis of the ethnic history of the United States is the interaction of the arriving peoples with the original population, cultural assimilation, as well as the physical mixing of these people.

The United States of America, being one of the few countries in the world that uses the multiculturalism model as an integration policy, has a multi-ethnic population and receives hundreds of thousands of temporary or permanent immigrants every year.

At the beginning of the formation of the US statehood, Benjamin Franklin, who was rightfully considered the most democratic of the "founding fathers", was seriously concerned about the scale of immigration to the country from the "old world". His fears were based on the fact that the insufficiently cultured and uneducated strata of the population were arriving in the US, thereby creating the preconditions for causing disorder in society.

For the representatives of the Afro-American population, the formation of a "united nation" was extremely tragic, as there were attempts at mass extermination from the part of the "white" population. Even after the official abolition of slavery in the country, the struggle between «whites and blacks» continued for a long time to equalize the rights of both, but in fact, they were nothing more than illusory.

The formation of the US cultural policy took place in three main stages: Anglo-conformism, the principle of the "melting pot" and the principle of multiculturalism.

According to the American Sociologist M. Gordon, Anglo-conformism implies the maintenance of English culture, traditions, and language as an exemplary indicator of the American standard. This theory was created in the 17th century at the height of the migration of the first settlers from the Old World, who established their way of life as dominant.

The main requirements of the first settlers to the newly arrived immigrants were the

abandonment of their language and culture, lifestyle, the adoption of English as the main language, and the perception of their traditions.

The second stage in the formation of the ethnic model of the country is the principle of «melting pot», which means mixing and assimilation of all existing ethnic groups of the country into one, thereby fundamentally excluding all kinds of ethnic and social conflicts within society.

The term «melting pot» was introduced in 1908 by I. Zangwill, who is the author of the play «melting pot» based on American life. Israel Zangwill collaborated with the "International Territorial Association" on the resettlement of Russian Jews to the United States. Until this time, the notion of a «melting pot» did not exist, although American liberals such as Jefferson used universalist ideas in an earlier period. He believed that the pot principle works best in big cities [3, p. 8].

However, at the moment, this policy has not taken root in American society and led to the refusal by the citizens of the country in the 1960s-1970s in favor of the strategy of preserving the country's ethnocultural diversity.

According to the well-known American scientist and author, who deals with the ethnic problems of the United States, D. Hollinger, the end of the 20th century can be marked by the triumph of the doctrine of multiculturalism. According to him, the country should preserve, instead of eliminating the diversity of ethnic groups.

At this stage, two types of multiculturalism appeared: soft and radical. Proponents of the first type stated that the idea of multiculturalism should remain within the framework of one nation. Representatives of the second type argued that for a long time, America was unfair towards national minorities, the concept of a single nation should be abolished, and all funds available in the country should be invested in the development of individual ethnic characteristics.

According to some politicians, the 42nd President of the US, Bill Clinton began a policy of multiculturalism, which differed from the recognition of cultural diversity and its integration and focused on the prevalence

of diversity over unity. One of the goals of such a policy was to win the sympathy of minorities and gain their support in the elections, to separate the democratic part from the majority, which supported such a policy from the principled conviction that democracy takes place only when and where the rights of minorities are ensured. The fundamental right in this case was the right to cultural isolation.

Multiculturalism in the United States is mostly associated with the problem of nationality, not only the identity of the nation but also its survivability. Despite the presence of Spanish and other languages in the United States, the question of linguistic differences is extremely rare. Primarily in the United States, they talk about race, not linguistic differences. Multiculturalism aims to combat discrimination and racism and is used by racial minorities as a means of inclusion in the cultural and political life of the country. It must be remembered that it is possible to introduce legislation against discrimination, but it is impossible to plant love through laws. However, multiculturalism brings more benefits, as it allows society to rise to a higher level of development [4, p. 63].

The US political elite is still faced with the task of developing new mechanisms on the basis of which the migration system will work more efficiently. Migration policy in the United States is going through a kind of crisis, the existence of which became especially obvious after the 45th President, D. Trump, came to power, whose reign was associated with consistent attempts to tighten migration legislation.

Canada's successful cultural policy. It is well-known that the cultural policy of Canada can be called quite successful. The state takes a serious approach to solving the problems of the coexistence of different cultures.

The term «multiculturalism» itself appeared in Canada in the 1960s, as a characteristic of the state's social policy in the context of the country's ethnocultural, racial, and religious diversity. For the first time in the world in 1971, the country's multiculturalism policy was proclaimed and a document called the «Canadian Multicultural Act» was approved by the federal parliament in 1988 [5].

In addition, a number of legislative acts are also being implemented in the country, such as the act on the protection of refugees who have arrived in the country, the act on various languages, the immigration act, etc.

The concept of multiculturalism is not opposed to racial, religious, or national diversity, on the contrary, it considers them as aspects of cultural identity. Under multiculturalism, there is no substitution of national identity, so, newcomers simply take root in the society that has accepted them, thereby accepting their customs, laws, and traditions, and the government, in turn, supports the cultural differences of newcomers, even to some extent adapting the existing regulatory legal acts and standards for immigrants.

In addition, the country's cultural diversity policy enables representatives of ethnic groups to develop and preserve their cultural heritage and also provides for the creation of communities whose members are linked by common origin and nationality.

One of the main distinguishing aspects of the Canadian idea of multiculturalism is the preservation and development of cultural heritage by immigrants. However, cultural diversity can only be welcomed if immigrants comply with Canadian law. Conflicts of any nature are resolved through judicial intervention.

For immigrants moving to Canada, various law enforcement agencies in the country conduct preventive work with newcomers. A special exam in the knowledge of English and French is held, and training courses are organized for those who do not speak. An interesting fact is that the level of crime among immigrants in the country is significantly below average.

According to many experts on cultural policy, Canada can rightfully be considered one of the most stable countries in the world in terms of security. However, despite its effective policy, it cannot be called a country with ideal interethnic relations. For example, there are still problems in relations with the Indians in this country.

Currently, prerequisites are being created for possible conflicts on ethnic grounds between local Canadians and immigrants, in particular from Asian countries - Taiwan,

Korea, and China. A large flow of visitors causes a violent reaction and nervousness among the local population. At the moment, there have been no direct clashes, but experts do not deny them in the future.

Also, a striking confirmation of this is the policy of Quebec. The province itself is an example of regional culture. The result of Quebec's "struggle for identity" was the adoption of two languages as official and the development of a policy of inter-culturalism. In any case, the state is very responsible for solving problems and guarantees its citizens a single common cultural identity. This, in turn, reduces the risks of developing an identity crisis [6].

Compared to the United States of America, where the methods of the «melting pot» were widely used, Canada is not a country where there was an attempt to assimilate citizens into a single Canadian culture, despite the diversity of representatives of various nationalities, which in terms of numbers can represent fairly large societies such as Japanese, Chinese, Jewish, Ukrainian, German, Italian, etc. Thus, we can say that the crisis of national identity in Canada is resolved through a correctly chosen vector of cultural policy.

To conclude, we can say that for multicultural countries, when developing state policies in the field of cultural policy, it is also possible to adopt the Canadian experience, in any case, the country's experience would be of great help in solving many interethnic issues.

The concept of multiculturalism is based on the principle of recognizing the correctness and value of cultural pluralism, and for this reason, all modern states are obliged to provide equal rights and services for representatives of ethnic groups.

In general, the idea of multiculturalism boils down to non-conflict coexistence in one vital society of different cultural groups. It presupposes respect for different cultures, not denying universality. In other words, this is the interaction of cultures through coordination, not subordination [7, p. 22].

The founder of the theory of politics of multiculturalism and multicultural society is the Canadian philosopher Kymlicka W., who outlined the essence of his concept in the book "Multicultural Citizenship. A liberal theory of minority rights".

The essence of Kymlicka W.'s concept is that a person should not become an object of discrimination on the basis of the fact of belonging to a certain minority, as well as minorities themselves should not be discriminated against. Racial, national, gender, religious, and other affiliations, or other characteristics that are the basis for a person's classification as a minority, should not be the reason for manifestations of intolerance or unequal behavior towards a person [8, p. 36-37].

Advantages and disadvantages of multicultural policy. There are lots of advantages of multiculturalism policy as the modern policy it also performs the function of resolving conflicts arising on cultural grounds between different groups, which have formed mainly as a result of large-scale globalization processes. In this regard, states that receive immigrants in significant numbers and on a long-term basis face the question of the need to provide conditions for the successful integration of immigrants, which directly depends on the methods and mechanisms for the implementation of immigration policy.

Also, this type of cultural policy can be defined as a politically and legally enshrined reflection of the state of the ethnic, cultural, racial, and religious diversity of the country's population. The politics of multiculturalism can be considered as a kind of consensus, which the recipient state, recipient society, and migrants come to as new members of this society. Such a policy gives the right to be different, despite the need for each state to develop a generally accepted value system.

Many scholars tend to describe the advantages of multicultural policy as the preservation of peace, elimination of separatism, recognition of minority rights, elimination of chauvinism, and disadvantages such as destruction of the nation, political disintegration, and categorization of minorities.

From my point of view, first of all, states that support multicultural policy mostly tend to have tolerant people in their society, who try to be neutral to all the members despite their gender, race, religious or cultural differences. Secondly, people that live in such states are more educated, and mentally bright,

as they grow up knowing and accepting different traditions, customs cultures, and even languages, so they get confidence in every sphere of life. They try to respect and develop good attitudes towards minorities, or minorities towards the majority. Thirdly, this type of cultural police can positively influence the image of the state, attracting different multinational, transnational corporations, companies, and people and affecting on state's economy.

If to go on to the disadvantages of multiculturalism, I think that cultural differences may divide society into groups despite effective cultural policy. There will always exist conflicts due to the fact that one cultural group will always think that their culture, customs, traditions, and religion are superior compared to other groups. Also, it may cause assimilation between societies when they have to accept other's way of life. Last but not least, some scholars tend to consider that that the main problem of multiculturalism is an attempt to link together the coexistence of Western civilization and culture, with the culture of Eastern countries, in particular Muslims. The unstable world situation, the radicalization of Islam and Islamic fundamentalism, as well as the growing number of refugees, can be reasons for it.

Despite a number of nuances, multiculturalism is very productive in resolving conflicts and disagreements by allowing each of us to look at our country, history, and tradition through the eyes of another person, and receive a more voluminous and panoramic picture of the world, it helps us to overcome the belief in our own superiority [9, p. 17-21].

Many researchers agree that multiculturalism is a concept that was created in the context of globalization to prevent discrimination against various groups and minorities on any grounds and ensure peaceful coexistence. That is why it can be surely concluded that multiculturalism has become a certain compromise between the demand for a single national political and value identity and the demands of national minorities for cultural and linguistic autonomy within one state.

It is quite difficult to analyze multiculturalism in individual countries since in each state this concept has its own shade and depends on many factors that must be taken into account in order to get the most complete picture of how multiculturalism is carried out. Due to the facts that were mentioned in this article, it is also can be concluded that the United States of America and Canada are keeping one of the effective cultural policies.

References

1. G. Therborn, "Multicultural societies" University of Cambridge. – 2001. – P. 51-52.
2. Tomlinson J. Globalization and culture identity, The Global Transformations Reader, Cambridge: Polity. – P. 269-277.
3. Астафьева О. Н. Культурная политика: теоретическая концепция и управленческая деятельность // Культурологический журнал. – 2010. – № 2. – С. 1-21.
4. Чиркин В.Е. Дискриминация национальных меньшинств в США. – Москва : Госюриздат, 1958. – 215 с.
5. Галинская И. Л. Дискуссия о мультикультурализме // Культурология. – 2002. – № 3.
6. Головкина О.В. Канадский мультикультурализм как основа национальной идентичности Канады // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения. Вып. 9. – С. 44.
7. Благородова Е.А. Мультикультурализм и кризис идентичности: опыт Канады и России // Международный журнал исследований культуры. – 2014. – № 3(16). – С.20-24.
8. Kymlicka W. Multicultural citizenship. A liberal theory of minority rights. – Oxford: Clarendon press. – 1996. – 296 p.
9. Бараш Р. Э. Политика мультикультурализма: опыт стран Европы и Америки, перспективы России. – Москва: Юнити-Дана, 2012. – 238 с.

К.А. Сахиева¹, С.М. Нурдаuletова¹, Л.К. Ахметжанова¹, А.А. Акатаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Satbayev University, Алматы, Қазақстан

Мультикультурализм және бірегейлік дағдарысы: АҚШ пен Канада тәжірибесі

Аңдатпа. Мақалада халықаралық тәжірибеге, атап айтқанда Америка Құрама Штаттары мен Канада практикасына шолу жасалады, онда «мультикультурализм» мәдени саясат саласындағы ұлттық бірегейлікті анықтаудың мемлекеттік саясаты ретінде әрекет етеді, өйткені қазіргі әлемде кез-келген мемлекет үшін ұлттық бірегейлік дағдарысын жеңу мәселесі маңызды тақырыптардың бірі болып табылады. Мақалада сонымен қатар Канада мен Америка Құрама Штаттары әлемдегі мультикультурализм моделін интеграциялық саясат ретінде қолданатын, көпұлтты халқы бар және жыл сайын жүздеген мың уақытша немесе тұрақты иммигранттарды қабылдайтын санаулы елдердің бірі екендігі көрсетілген. Мультикультурализм саясаты интеграциялық саясаттың бір үлгісі ретінде осы мемлекеттерде осы мақсатқа жетудің бір жолы ретінде қолданылады.

Мультикультурализм саясаты әр түрлі мәдениеттердің бірегейлігі мен өмір сүруін қамтамасыз ететін тұжырымдамалардың бірі ретінде пайда болды. Бұл мәселе, әсіресе, өзіндік дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бар көптеген ерекше этникалық топтар бар дамыған елдерде өзекті болып табылады.

Авторлардың мақсаты – осы шет елдердің саясаты мен іс-әрекеттерін талдау және мәдени алуан түрлілікті жан-жақты қолдау арқылы этномәдени сипаттамалары бойынша фрагменттелген қоғамды топтастыру көпмәдениетті саясаттың міндеті болып саналатынын көрсету.

Түйін сөздер: мәдени саясат, бірегейлік дағдарысы, жанжал, мультикультурализм, жаһандану, саясат, заң шығару жүйесі, бейбіт қатар өмір сүру, көп ұлтты халық, мигрант.

К.А. Сахиева¹, С.М. Нурдаuletова¹, Л.К. Ахметжанова¹, А.А. Акатаева²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Satbayev University, Алматы, Казахстан

Мультикультурализм и кризис идентичности: опыт США и Канады

Аннотация. В статье представлен обзор международного опыта, а именно практики Соединенных Штатов Америки и Канады, в которых «мультикультурализм» выступает в качестве государственной политики определения национальной идентичности в сфере культурной политики, так как в современном мире проблема преодоления кризиса национальной идентичности для любого государства является одной из важнейших тем. В статье также показано, что Канада и Соединенные Штаты Америки являются одними из немногих стран в мире, которые используют модель мультикультурализма в качестве интеграционной политики, имеют многонациональное население и ежегодно принимают сотни тысяч временных или постоянных иммигрантов. Политика мультикультурализма, как одна из моделей интеграционной политики, используется в этих государствах как один из путей достижения этой цели.

Политика мультикультурализма возникла как одна из концепций, способных обеспечить сохранение уникальности и существования самых разнообразных культур. Этот вопрос особенно актуален в развитых странах, где существует большое количество уникальных этнических групп со своими собственными устоями и обычаями.

Цель авторов – проанализировать политику и действия этих зарубежных стран и показать, что призыванием поликультурной политики считается консолидация фрагментированного по этнокультурным характеристикам общества через всестороннюю поддержку культурного многообразия.

Ключевые слова: культурная политика, кризис идентичности, конфликт, мультикультурализм, глобализация, политика, законодательная система, мирное сосуществование, многонациональное население, мигрант.

References

1. G. Therborn, "Multicultural societies", University of Cambridge, 2001. P. 51-52.
2. Tomlinson J. Globalization and culture identity. The Global Transformations Reader, Cambridge: Polity. P. 269-277.
3. Astaf'eva O. N. Kul'turnaya politika: teoreticheskaya koncepciya i upravlencheskaya deyatel'nost'. Kul'turologicheskij zhurnal [Cultural policy: theoretical concept and management activity. Cultural Journal]. 2010. No.2. P. 1-21, [in Russian].
4. Chirkin V. E. Diskriminaciya nacional'nyh men'shinstv v SSHA [Discrimination of national minorities in the USA]. (Moscow, Gosyurizdat, 1958. 215 p.), [in Russian].
5. Galinskaya I. L. Diskussiya o mul'tikul'turalizme. Kul'turologiya [Discussion of multiculturalis. Kulturologia]. 2002. No. 3, [in Russian].
6. Golovkina O.V. Kanadskij mul'tikul'turalizm kak osnova nacional'noj identichnosti Kanady. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 4. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. Vyp. 9. [Canadian multiculturalism as the basis of national identity of Canada. Bulletin of Volgograd State University. Ser. 4. History. Regional Studies. International Relations], [in Russian].
7. Blagorodova E.A. Mul'tikul'turalizm i krizis identichnosti: opyt Kanady i Rossii. Mezhdunarodnyj zhurnal issledovanij kul'tury [Multiculturalism and identity crisis: the experience of Canada and Russia. International Journal of Cultural Research]. 2014. No.3(16). P. 20-24, [in Russian].
8. Kymlicka W. Multicultural citizenship. A liberal theory of minority rights. (Oxford, Clarendon press, 1996, 296 p.).
9. Barash R. E. Politika mul'tikul'turalizma: opyt stran Evropy i Ameriki, perspektivy Rossii [Multiculturalism Policy: Experience of European and American Countries, Prospects for Russia]. (Moscow, Yuniti-Dana, 2012, 238 p.), [in Russian].

Information about the authors:

Sakhiyeva Kamshat Askarkyzy – master student of the International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Kazakhstan.

Nurdavletova Saniya Moryakovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akhmetzhanova Leila Kamidullayevna – Candidate of Historical Sciences, acting Associate Professor at Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akatayeva Aliya Askarovna – Candidate of Historical Sciences, acting Associate Professor, Head of the Department of Social Disciplines, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

Saxieva Kamshat Askarkyzy – халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Nurdavletova Saniya Moryakovna – т.ғ.к., халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Akhmetzhanova Leila Kamidullayevna – т.ғ.к., халықаралық қатынастар кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Akatayeva Aliya Askarovna – т.ғ.к., қоғамдық пәндер кафедрасының меңгерушісі, доценті м.а., Satbayev University, Алматы, Қазақстан.

Г.К. Тәжіғалиева, Г.Б. Аскеева, Б.А. Габдулина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: tazhigaliyevagulzira@gmail.com, askeeva@mail.ru, bagish68@yandex.ru)

Қазақстан Республикасының көп балалы отбасыларын қолдаудағы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бағалау

Аңдатпа. Отбасы қоғамның құрылыс материалы іспеттес, осы орайда отбасы саясаты маңызды. Мықты және дені сау отбасылар жеке адамдардың, қауымдастықтардың және ұлттардың ал-ауқатына үлес қосады. Шаралар жүйесі кедейлік, теңсіздік және әлеуметтік оқшаулану сияқты бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектеседі. Отбасыларды қолдау арқылы үкіметтер қоғамның экономикалық өсуіне және әлеуметтік тұрақтылығына ықпал ете алады. Саяси және мәдени контекстке байланысты отбасылық саясатқа әртүрлі көзқарастар бар. Кейбір елдер отбасыларды қаржылық қолдауға басымдық береді, ал басқалары бала күтімі және білім беру сияқты қызметтерді ұсынуға назар аударады. Бұл саясат халықтың қартаюы және отбасы құрылымының өзгеруі сияқты демографиялық тенденциялармен де анықталуы мүмкін. Отбасы халықтың көбеюінің табиғи құралы ретінде ең алдымен табиғи өсу функциясын орындайды. Қазақстан үкіметі отбасылық-демографиялық саясаттың пронаталистік форматын қолдайды. Көп балалы отбасы отбасылық-демографиялық саясаттың қазіргі кезеңінде адами капиталды жеткізуші де, белгілі бір тәуекелдерді тасымалдаушы да, қоғам дамуындағы кейбір сын-қатерлердің қозғаушы күші ретінде әрекет етеді.

Көп балалы болу-бұл сабақтас пәндердің қарастыратын негізі, айталық, саясаттану, демография, экономика, психология және т.б. Отбасы жөніндегі саясаттың әртүрлі теориялары, модельдері мен тұжырымдамалары бар, мұнда зерттеушілер қазіргі заманғы отбасылық саясаттың ағымдағы шараларын жақсартудың және шешудің әртүрлі тетіктерін ұсынады.

Түйін сөздер: отбасы саясаты, отбасы, көп балалы отбасы, балаларға арналған жәрдемақылар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-61-70>

Түсті: 22.05.2023 / Жариялауға қабылданды: 10.08.2023

Кіріспе

Докторлық диссертацияны жазу аясында мақала авторы саясаттану кафедрасының профессорының жетекшілігімен қазіргі көпбалалы отбасының өзекті мәселелерін қарастырды. Көп балалы болуға көшу факторлары зерттелді, оған әсер ететін әртүрлі саяси, экономикалық, мәдени тұстары талданды.

Шетелдік зерттеулер көрсеткендей, көп балалы болу-бұл өзара байланысты зерттеу тұрғысынан ғалымдарды қызықтыратын өте күрделі процесс, яғни көп балалы

отбасы, айталық, балалар кедейлігі, көп балалы отбасы-тұрғын үй мәселесі, көп балалы отбасы-отбасы мүшелерінің әлеуметтік оқшаулануы, көп балалы отбасы әртүрлі ресурстардың тапшылығы, оның ішінде уақытша, физиологиялық, материалдық дегендей, көп балалы отбасы – психологиялық факторлар.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттарында [1] және ғылыми зерттеулерде көп балалы болу дегеніміз отбасында төрт және одан да көп баланың

болуымен айқындалады. Көпбалалы отбасылар арасында әртүрлі типтер бар екенін атап өту маңызды, соның ішінде бірге туған, өгей және асырап алынған балалары бар отбасылар. Сонымен қатар, урбанизация, индустрияландыру, әйелдің және отбасының рөлінің өзгеруі, балаларға деген көзқарастың өзгеруі және басқа да әртүрлі факторлар көп балалы болуға әсер етеді [2].

Аталған мақаланың мақсаты Қазақстанның көпбалалы отбасыларын, келешегі мен сын-тегеуріндерін шешудегі мемлекеттік шаралар мен бағдарламалардың тиімділігін бағалау. Көп балалы отбасылық саясат әртүрлі контекстте ретроспективті әдіспен де зерттелді. Мбизво, Адамчак (1991) «Зимбабведегі ерлердің отбасын жоспарлау туралы білімі, көзқарасы және тәжірибесі» зерттеулері көрсеткендей, ер адамдар отбасын жоспарлау әдістерін қолдану туралы шешім қабылдауда және ерлі-зайыптылардың балаларының санын анықтауда маңызды рөл атқарады [3]. Айталық, Эфиопия мемлекетінің қалаларында Сахлейесус, Бейджот, Закус (2009) «Қалалық Эфиопиядағы отбасылық өлшемдерге қатысты көзқарас» атты зерттеуінде қатысушылардың көпшілігі төрт немесе одан да көп балалы отбасын көп балалы деп анықтаса, отбасының үлкен мөлшерін құптамады [4]. Алайда, Үндістанның ауылды аймақтарында Радж, Карник (1968) «Ауылдағы отбасын жоспарлаудың мінез-құлық факторларын зерттеу» жұмыстарында ерлі-зайыптылардың 23,7%-ы көп балалы отбасыларды қалағаны анықталды, өйткені балалардың көп болуы жұмыс істейтін жұмыс күшінің көп болуын және отбасылық табыстың жоғарылауын білдіреді [5]. Нигерияда жүргізілген тағы бір зерттеуден Исиуго-Абанихе (1994) «Нигериялық ер адамдар арасындағы репродуктивті мотивация және отбасы көлемі жөнінде талғамдары» мақаласында ерлерге арналған бағдарламалардың қажеттілігі бар екенін және олардың демографиялық мәселелерге деген көзқарасын өзгертуге, сондай-ақ, олардың әйелдерін шағын отбасылар құруға ынталандыруға сұраныс бар екенін көрсетті [6]. Солтүстік

Нигерияда контрацептивтер туралы түсінік кең таралған, жалпы экономикалық себептерге байланысты отбасы мөлшерін шектеуге қатысты көзқарас теріс, сондықтан контрацептивтерді қолданудың деңгейі де төмен екендігі Дузе мен Мұхаммед авторларының (2006) «Солтүстік Нигериядағы ерлердің білімі, көзқарасы және отбасын жоспарлау тәжірибесі» жазбасында толығырақ талданған [7]. Му және Чен (2022) «Қытайдың отбасын жоспарлау саясаты бойынша ұрпақтар арасындағы табыс ұтқырлығына отбасы мөлшерінің әсері: сан мен сапа арасындағы айырмашылықты сынау» тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған, отбасын жоспарлау саясатын қалыптастыру үшін теориялық негізді қамтамасыз ететіндей, Қытайдағы отбасын жоспарлау саясаты аясында отбасы мөлшерінің ұрпақтар арасындағы табыстың ұтқырлығына отбасы көлемінің ықпалы зерттелді [8]. Нигерияның ауылдық және қалалық аймақтарында (FCT) жүргізілген кросс-зерттеу әйелдердің балалар саны мен әйелдердің отбасын жоспарлауға қатынасы арасындағы байланысты анықтады [9]. 1980 жылдардан бастап Вьетнамның демографиялық саясаты отбасын екі баламен шектеу саясатын көздеді, сондай-ақ, табиғи өсім мен халық санын тұрақтандыру мақсатында Вьетнамның демографиялық саясаты контрацепция мен түсік жасатуға тым көп көңіл бөлетіндігін айтуға болады [10].

[11], [12], [13] және [14] сілтемелердегі мақалалар Қазақстанның отбасылық саясаты мен көпбалалы отбасыларға қолдау бағдарламаларын да қоса талқылайды. Қазақстандағы отбасы саясаты жөнінде сарапшылар арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері Д.А.Нестереня және Д.Б.Дәуен авторларының «ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТЫ» мақаласында нақты талданған [11]. Мемлекет және қоғамның басқа да әлеуметтік институттары тарапынан Қазақстандағы көпбалалы отбасыларға әлеуметтік көмек көрсетуге және қорғауға бағытталғаны туралы Н.Т.Едренова, М.С.Садырова жұмыстарында толық баяндалады [12]. Ал Байбахов Н., Каныбекова К., Ниязов

Н., Азизбекова А. авторларының «Қазіргі Қазақстандағы және посткеңестік елдердегі көп балалы отбасыларға әлеуметтік қолдау: социологиялық талдау» мақаласында мемлекеттің көпбалалы отбасыларын қолдау шараларын басқа посткеңестік елдерде қабылданған шаралармен салыстырады [13]. Бұл зерттеулер Қазақстандағы көпбалалы отбасыларға қатысты саясаттың қазіргі ағымдағы жай-күйі туралы түсінік береді.

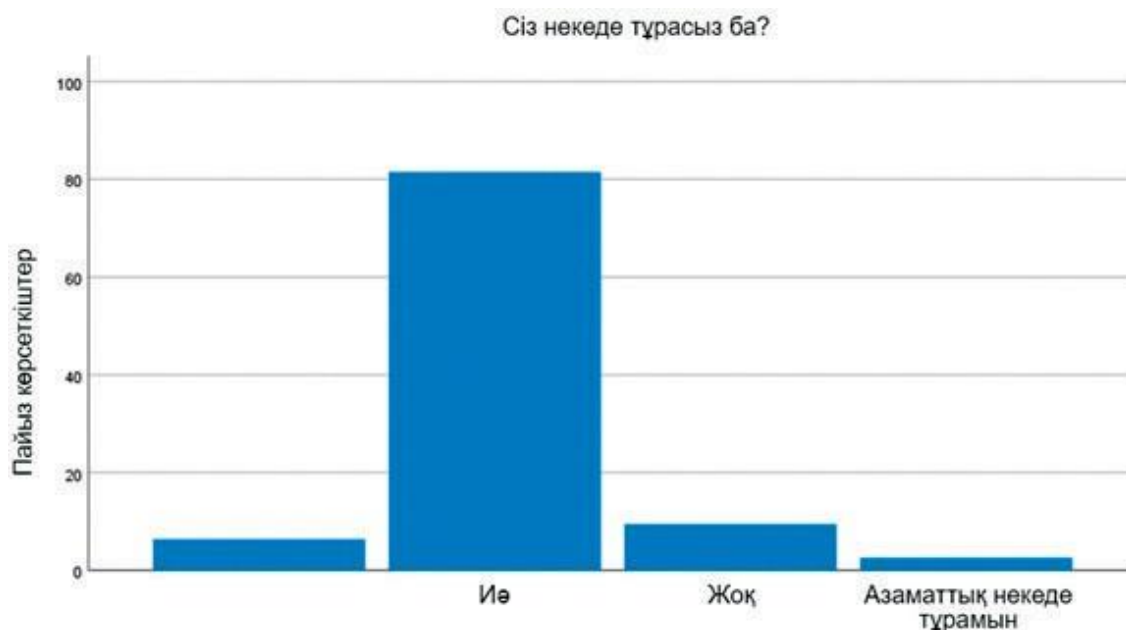
Қазақстанның мемлекеттік отбасылық саясаты өзіндік ерекшелігімен және бірегейлігімен ерекшеленбейді және мейлінше имплицитті сипатқа ие. Әлеуметтік құрылымдар мен қызметтер жеке тұлғаның өтініш принципі бойынша жұмыс істейді, аталған принцип қоғам тарапынан теріс сипатқа ие деуге болады.

Әдістер мен материалдар. Социологиялық ақпаратты жинау үшін сандық әдістер қолданылды: А) сауалнама (сауалнаманы өздігінен толтыру). Сауалнама 2020 жылдан 2023 жылға дейін google-forms көмегімен жүргізілді. ақпараттық таратылым-WhatsApp мессенджері қолданылды. Көп балалы ата-аналар үшін жалпы іріктеу көлемі шамамен 394 адамды құрады. Қазақстанның көпбалалы отбасыларын іріктеудің көрсеткіші статистикалық деректер негізінде қамтамасыз етілді [14]. Қазақстанның барлық облыстарынан

респонденттерді қамту сияқты берілген критерийлер бойынша; елді мекеннің түрі (қалалық және ауылдық); балалар саны; екі ата-ананың жұмысқа орналасуы; отбасы мүшелерінің бос уақытын өткізу түрлері; отбасының материалдық мәртебесі; балалар жәрдемақыларының мөлшеріне қанағаттану. Әлеуметтанулық сауалнама келесідей реттілікпен жүргізілді: 1) дайындық кезеңі құралдар жинағын (сауалнамалар, блоктар бойынша сауалнамалар) әзірлеу, іріктеу әдістемесін әзірлеу; 2) далалық кезеңі респонденттерді іріктеу және эмпирикалық ақпаратты жинау (сауалнама жүргізу, сауалнаманы тарату, кездейсоқ әдісімен сауалнама жіберу, оның ішінде); 3) деректерді өңдеу, талдау және қорыту кезеңі - жоғарыда сипатталған талдау әдістерін қолдану, IBM SPSS Statistics лицензиялық бағдарламаны қолдана отырып деректерді визуализациялау. Сауалнама 2020 жылдан бастап 2023 жылға дейін Қазақстанның көптеген облыстарында анонимді түрде жүргізілді.

Нәтижелер

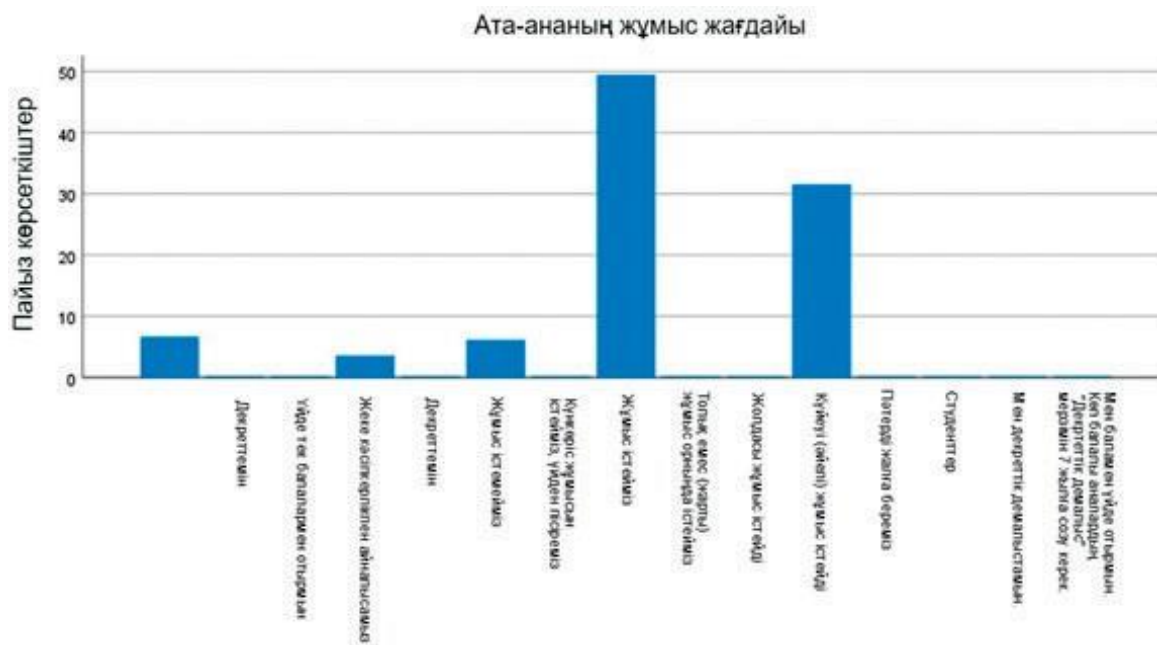
1. Көп балалы отбасылардың ата-аналарының көпшілігі некеде, некенің жоғары пайызы ғалымдарды қуантпауы мүмкін емес, өйткені әлемдегі отбасының дәстүрлі моделінің аталған көрсеткішінің төмендеу қаупі бар (сурет 1).

Сурет 1.

2. Сауалнамаға қатысқандардың тек 50%-ы ғана ерлі-зайыптылардың екеуі бірдей жұмыс істейді, 33%-ы ерлі-зайыптылардың біреуі ғана жұмыс істейді

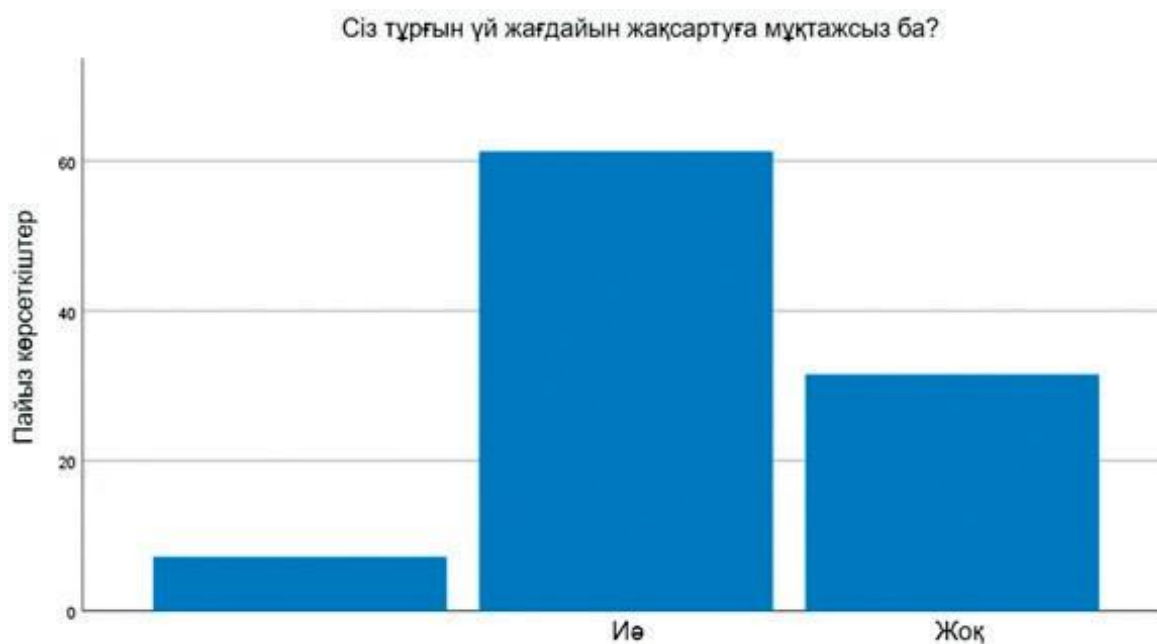
деп жауап берді, бұл бізге көп балалы ата-аналарды еңбек нарығындағы жұмыспен қамтудың көрсеткіштерінің төмендігін көрсетті (сурет 2).

Сурет 2.

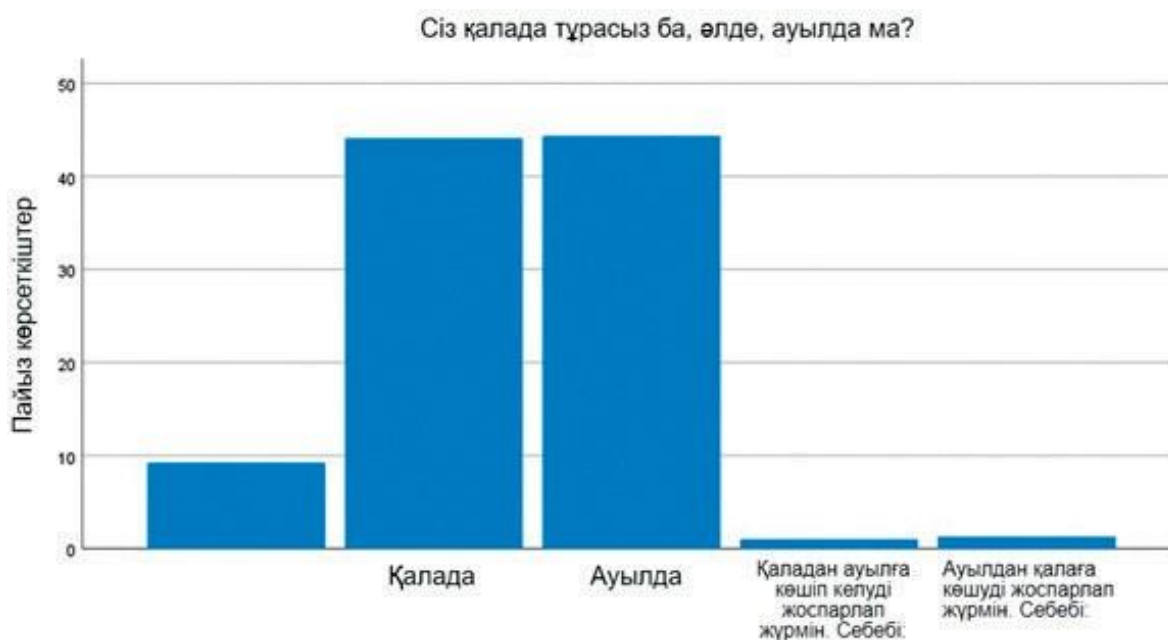
3. Респонденттердің 60% тұрғын үйін жақсартуға мұқтаж отбасылар, біздегі тұрғын үймен қамтамасыз ету бойынша қолда бар бағдарламалардың өте аз

екенін көрсетті, өйткені олардың негізгі аспектілерін іске асыру мұқтаждардың қажетті пайызын толық қамти алмайды (сурет 3).

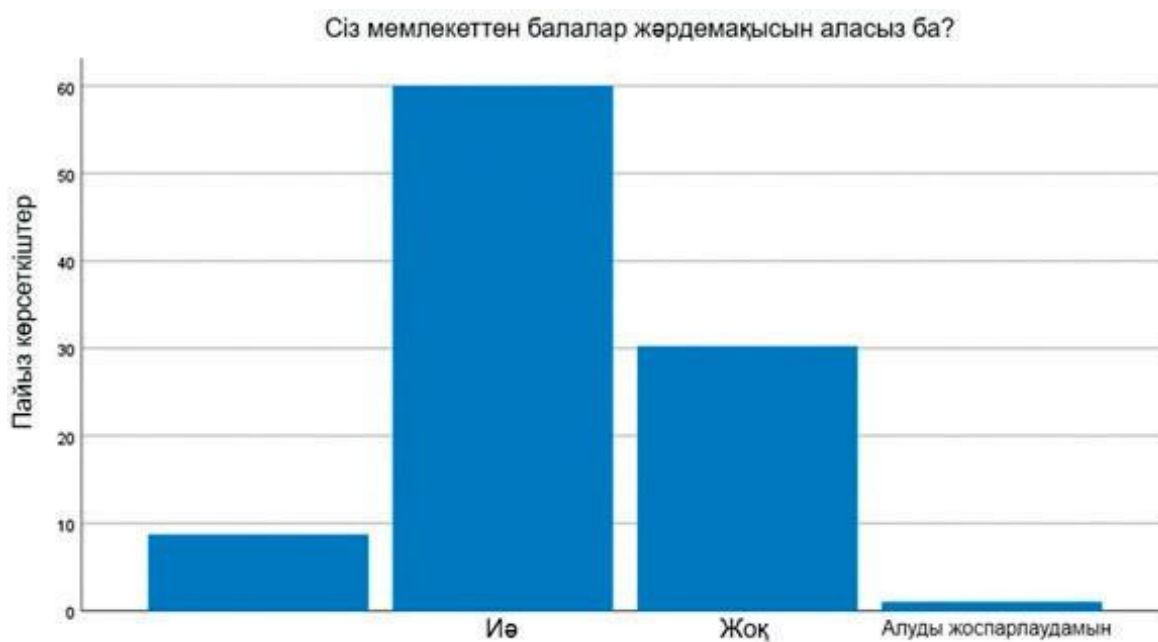
Сурет 3.

4. Қалалық және ауылдық отбасылар бірдей көп балалы, бұл урбанизация сияқты жаһандық тренд Қазақстандық отбасылардағы балалардың санына және әйелдің оларды иеленуге деген ұмтылысына нақты әсер етпейтінін білдіреді (сурет 4).

Сурет 4.

5. Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 63%-ы балаларына жеңілдікті жәрдемақы алушылар, бұл сөзсіз мемлекеттік бюджетке қосымша жүктеме деуге болады (сурет 5).

Сурет 5.

6. Респонденттердің 65%-ы ай сайынғы жәрдемақылардың мөлшеріне қанағаттанбайтынын атап өтті, бұл да Қазақстанның қазіргі отбасылық саясатының эволюциясының мәжбүрлі жанама алғышарты деуге тұрарлық.

7. Респонденттердің шамамен 60% - ы мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігі туралы қосымша түсініктеме талап етпейтін тармаққа мемлекеттің балаларға төлейтін ай сайынғы жәрдемақылардың мөлшеріне қанағаттанбайтындарын айтты. Ғылыми журналдың мақаланы ресімдеудегі талаптарына сәйкес алынған сауалнама нәтижелерінің бүкіл процесін жариялау мүмкін емес. Сонымен, біз сауалнамаға қатысты кейбір өзекті сұрақтарды ғана қамти алдық. Көпбалалы отбасылар тұрғын үй және материалдық проблемалармен байланысты бірқатар қиындықтарға тап болуда. Бұл сын-қатерлер назар аударуды және мемлекеттік отбасылық саясатты жаңғырту саласында тиісті саяси шешімдер қабылдауды талап етеді.

Айта кету керек, бұл зерттеу белгілі бір шектеулерге ие, өйткені ол негізінен төрт немесе одан да көп балалары бар отбасына тән мәселелерді іздестіруге және анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, отбасының эмпирикалық көрінісіне әсер етуі ықтимал медициналық, моральдық, мәдени немесе діни сияқты басқа аспектілер толық қарастырылған жоқ. Сондай-ақ, зерттеу халықтың осал топтарын әлеуметтік қорғаудың негізгі нормаларын белгілейтін заңнаманы ескере отырып жүргізілгенін атап өткен жөн, бұл көп балалы отбасыларды қолдауға арналған қолданыстағы құқықтық шеңберлер мен әлеуметтік бағдарламаларға бағытталуды білдіреді.

Қорытынды және проблемаларды шешу жолдары. Отбасылық саясаттағы көп балалы болу қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуына айтарлықтай әсер етеді, сондықтан кешенді тәсілді қолдануды және мемлекет тарапынан шешуші шаралар қабылдауды талап етеді.

1. Көп балалы отбасылардың резильенттілігін қалыптастырудағы мемлекеттік қолдаудың рөлі. Неке

және отбасы институтына ықпал ететін факторлардың күрделілігі және алуантүрлілігі дәрежесінің жоғары болуына байланысты мемлекеттік қолдау жүйелі және көп қырлы болуы тиіс. Отбасын құру және денсаулық үшін қолайлы жағдайды, әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ететін экономикалық сипаттағы шаралар енгізілуі тиіс.

2. Көп балалы отбасы мәселелерін шешудегі пәнаралық тәсіл-тиімді отбасылық саясат әртүрлі білім салалары мен практикалық тәсілдердің өзара әрекеттесуін талап етеді. Бұған көпбалалы отбасылардың әлеуметтік қажеттіліктерін зерттеуге арналған әлеуметтанулық зерттеулерді, олардың экономикалық тәуелсіздік дәрежесін бағалауға арналған кәсіби талдауды, отбасының денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін психологиялық және медициналық, сондай-ақ қолдаудың тиімді тетіктерін әзірлеу үшін құқықтық және саяси зерттеулерді қамтиды.

3. Мемлекеттік отбасылық саясаттағы әлеуметтік инклюзия және әділеттілік принциптері – отбасылық саясатты жүзеге асыруда жетістікке жету үшін әлеуметтік инклюзия мен әділеттілік принциптерін ескеру қажет. Бұл барлық отбасылар үшін олардың санына, әлеуметтік мәртебесіне немесе басқа сипаттамаларына қарамастан тең мүмкіндіктер беруді білдіреді. Мемлекет кемсітушілік пен теңсіздікті жоюға ұмтылуға, сондай-ақ көпбалалы отбасылардың нақты қажеттіліктері негізінде қолдау көрсетуге тиіс.

4. Мәдени-білім беру бағдарламалары арқылы неке және отбасы институтын нығайту – отбасылық өмір салтының құндылығын арттыру үшін неке мен отбасына оң көзқарасты қалыптастыруға бағытталған мәдени-білім беру бағдарламаларын енгізу қажет. Бұл бағдарламалар гендерлік теңдік, отбасылық құндылықтар және рухани-адамгершілік даму қағидаттарына негізделіп, тұрақты және салауатты отбасылық қатынастарды қалыптастыруға ықпал етуі қажет.

5. Көп балалы отбасылардағы әлеуметтік проблемалардың алдын алу және оларды еңсеруге қатысты –

мемлекеттік отбасылық саясат отбасылық қолайсыздыққа, балалардың қараусыз қалуына және панасыздыққа байланысты проблемаларды белсенді түрде алдын алуы және шешуі тиіс. Бұған көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қорғау мен қолдауды қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасау, алдын алу іс-шараларын жүргізу, сондай-ақ көпбалалы отбасылардан шыққан балаларды білім беру және мәдени-білім беру бағдарламаларына қосуға жәрдемдесу қажет.

6. Көп балалы отбасылардың өзін-өзі ұйымдастыруы мен әлеуметтік кәсіпкерлік-отбасылық саясатты тиімді іске асыру үшін көп балалы отбасыларда әлеуметтік кәсіпкерліктің бастамаларын қолдау және дамыту маңызды. Бұл – отбасылық кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдай жасауды, отбасылық жобалар мен бастамаларды

қолдауды, сондай-ақ өз мүдделерін қорғау және ілгерілету үшін көп балалы отбасылардың өзін-өзі ұйымдастыруға жәрдемдесуді қарастыруы қажет.

7. Мемлекеттік шаралар мен қолдаудың тиімділігін бағалауға қатысты авторлар мынаны атап өтеді. Қазіргі Қазақстан мемлекеті көп балалы отбасыларға бастама көтеріп, көп балалы отбасы арқылы халықты көбейтуге шақырады, түрлі шаралар мен мемлекеттік бағдарламалар түрінде жан-жақты қолдау көрсетеді. Бұл ретте, бұл қолдау шараларының барлығы әзірге жоғары нәтижелі емес екенін атап өткен жөн, өйткені олар күтілетін нәтиже бермейді. Көп балалы отбасыларға қатысты мемлекеттік саясатты жоғарыда айтылған тұжырымдар мен мәселелерді шешу жолдарына сәйкес жаңғырту міндеті өзекті болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Пособия и льготы для многодетных семей [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: [https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=\(дата обращения 15.05.2023\).](https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=(дата обращения 15.05.2023).)
2. Пособия и льготы для многодетных семей [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: [https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=\(дата обращения 15.05.2023\).](https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=(дата обращения 15.05.2023).)
3. Mbizvo, Adamchak (1991). Family Planning Knowledge, Attitudes, and Practices of Men in Zimbabwe. *Studies in Family Planning*, 1(22), 31. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.2307/196651> (дата обращения 16.05.2023).
4. Sahleyesus, Beaujot, Zakus (2009). Attitudes toward Family Size Preferences in Urban Ethiopia. *Journal of Comparative Family Studies*, 1(40), 97-117. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.3138/jcfs.40.1.97> (дата обращения 16.05.2023).
5. Raj, Karnik (1968). A Study of Behavioural Factors of Family Planning in a Village. *Health Education Journal*, 3(27), 133-138. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1177/001789696802700305> (дата обращения 17.05.2023).
6. Isiugo-Abanihe (1994). Reproductive Motivation and Family-Size Preferences among Nigerian Men. *Studies in Family Planning*, 3(25), 149. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.2307/2137941> (дата обращения 17.05.2023).
7. Duze, Mohammed. (2006). Male Knowledge, Attitudes, and Family Planning Practices in Northern Nigeria / *Connaissance, attitude et pratiques de la planification familiale chez les hommes au Nigéria du nord*. *African Journal of Reproductive Health*, 3(10), 53. <https://doi.org/10.2307/30032471> (дата обращения 18.05.2023).
8. Mu, Chen (2022). Family-Size Effect on Intergenerational Income Mobility under China's Family Planning Policy: Testing the Quantity–Quality Trade-Off. *Sustainability*, 19(14), 12559. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.3390/su141912559> (дата обращения 18.05.2023).
9. Esther (2022). Impact of Parity of Women on their Uptake of Family Planning in Rural and Urban Areas of FCT, Nigeria. *TJPH*, 3(10), 42-50. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.21522/tijph.2013.10.03.art004> (дата обращения 18.05.2023).
10. Paul, Mishra (2022). Population control bill of Uttar Pradesh (two-child norm): An answer to population explosion or birth of a new social problem?. *J Family Med Prim Care*, 8(11), 4123. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_2326_21 (дата обращения 19.05.2023).
11. Iskakova, Kalashnikova, Onychko, Salikzhanov, Smagambet, Otar, ... & Abetova (2021). Family Policy as a Power Source of Political Stability: The Experience of Kazakhstan. *Social Politics International*

Studies in Gender State & Society, 2(29), 521-535. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1093/sp/jxaa043> (дата обращения 19.05.2023).

12. Nesterenya (2020). modern gender situation in Kazakhstan. Bullet. Ser. of Socio. and Polit. Sc., 1(69), 201-205. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-8940.32> (дата обращения 21.05.2023).

13. Yedrenova, Sadyrova (2021). SOCIAL STATUS OF LARGE FAMILIES IN KAZAKHSTAN. Bullet. Ser. of Socio. and Polit. Sc., 73(1), 177-183. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-8940.25> (дата обращения 21.05.2023).

14. Baibakhov, Kanybekova, Niyazov, Azizbekova (2022). Social support of large families in modern Kazakhstan and in post-Soviet countries: sociological analysis. WinRS, 1S, 87-94. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.21064/winrs.2022.0.9> (дата обращения 23.05.2023).

15. Социальные пособия, кроме социальных трансфертов в натуральной форме [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: [https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/18198767?keyword =](https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/18198767?keyword=) (дата обращения 24.05.2023).

Г.К. Тажигалиева, Г.Б. Аскеева, Б.А. Габдулина
*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Оценка эффективности государственных программ в поддержке многодетных семей в Республике Казахстан

Аннотация. Семейная политика важна, потому что семьи являются строительными блоками общества. Крепкие и здоровые семьи вносят свой вклад в благополучие отдельных людей, сообществ и наций. Система мер может помочь решить целый ряд социальных проблем, таких как бедность, неравенство и социальная изоляция. Поддерживая семьи, правительства могут также способствовать экономическому росту и социальной стабильности социума. Существуют различные подходы к семейной политике, в зависимости от политического и культурного контекста. Некоторые страны уделяют приоритетное внимание финансовой поддержке семей, в то время как другие сосредотачиваются на предоставлении таких услуг, как уход за детьми и образование. Данная политика также может определяться демографическими тенденциями, такими как старение населения и изменение структуры семьи. Семья как естественный инструмент воспроизводства населения выполняет прежде всего функцию прироста. В Казахстане правительством поддерживается пронаталистский формат семейно-демографической политики. Многодетная семья на современном этапе семейно-демографической политики выступает как поставщиком человеческого капитала, так и носителем определенных рисков, триггером некоторых вызовов в развитии общества. Многодетность есть краеугольный камень смежных дисциплин: политологии, демографии, экономики, психологии и др. Существуют различные теории, модели и концепции семейной политики, где исследователями решаются и предлагаются различные механизмы улучшения текущих мер современной семейной политики.

Ключевые слова: семейная политика, семья, многодетная семья, пособия на детей.

G.K. Tazhigalieva, G.B. Askeeva, B.A. Gabdulina
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Evaluation of the effectiveness of the government programs in support of large families in the Republic of Kazakhstan

Abstract. Family policy is important because families are the building blocks of society. Strong and healthy families contribute to the well-being of individuals, communities, and nations. A system of measures can help solve several social problems, such as poverty, inequality, and social exclusion. By supporting families, Governments can contribute to economic growth and social stability. The family policy has different approaches, depending on the political and cultural context. Some countries prioritize financial support for families, while others focus on providing services such as childcare and education. This policy

may also be determined by demographic trends, such as population ageing and changing family structure. As a natural instrument of reproduction of the population, the family performs primarily the function of growth. In Kazakhstan, the government supports the pro-natalist format of family and demographic policy. A large family at the present stage of family and demographic policy acts as a supplier of human capital, as well as a carrier of certain risks, a trigger of some challenges in the development of society. Having many children is the cornerstone of related disciplines: political science, demography, economics, and psychology. There are various theories, models, and concepts of family policy, where researchers solve and propose various mechanisms for improving current measures of modern family policy.

Keywords: family policy, family, large family, child allowances.

References

1. Posobija i l'goty dlja mnogodetnyh semej [Allowances and benefits for large families]. Available at: [https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=\(accessed 15.05.2023\).](https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=(accessed%2015.05.2023).)
2. Posobija i l'goty dlja mnogodetnyh semej [Allowances and benefits for large families]. Available at: [https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=\(accessed 15.05.2023\).](https://egov.kz/cms/ru/articles/family_support/posobiya-i-lgoty#:~:text=(accessed%2015.05.2023).)
3. Mbizvo, Adamchak. Family Planning Knowledge, Attitudes, and Practices of Men in Zimbabwe. *Studies in Family Planning*, 1(22), 31. Available at: <https://doi.org/10.2307/196651> (accessed 16.05.2023).
4. Sahleyesus, Beaujot, Zakus (2009). Attitudes toward Family Size Preferences in Urban Ethiopia. *Journal of Comparative Family Studies*, 1(40), 97-117. Available at: <https://doi.org/10.3138/jcfs.40.1.97> (accessed 16.05.2023).
5. Raj, Karnik (1968). A Study of Behavioural Factors of Family Planning in a Village. *Health Education Journal*, 3(27), 133-138. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.1177/001789696802700305> (accessed 17.05.2023).
6. Isiugo-Abanihe (1994). Reproductive Motivation and Family-Size Preferences among Nigerian Men. *Studies in Family Planning*, 3(25), 149. Available at: <https://doi.org/10.2307/2137941> (accessed 16.05.2023).
7. Duze, Mohammed. (2006). Male Knowledge, Attitudes, and Family Planning Practices in Northern Nigeria / Connaissance, attitude et pratiques de la planification familiale chez les hommes au Nigéria du nord. *African Journal of Reproductive Health*, 3(10), 53. Available at: <https://doi.org/10.2307/30032471> (accessed 16.05.2023).
8. Mu, Chen (2022). Family-Size Effect on Intergenerational Income Mobility under China's Family Planning Policy: Testing the Quantity–Quality Trade-Off. *Sustainability*, 19(14), 12559. Available at: <https://doi.org/10.3390/su141912559> (accessed 18.05.2023).
9. Esther (2022). Impact of Parity of Women on their Uptake of Family Planning in Rural and Urban Areas of FCT, Nigeria. *TIJPH*, 3(10), 42-50. Available at: <https://doi.org/10.21522/tijph.2013.10.03.art004> (accessed 18.05.2023).
10. Paul, Mishra (2022). Population control bill of Uttar Pradesh (two-child norm): An answer to population explosion or birth of a new social problem?. *J Family Med Prim Care*, 8(11), 4123. Available at: https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_2326_21 (дата обращения 19.05.2023).
11. Iskakova, Kalashnikova, Onychko, Salikzhanov, Smagambet, Otari, ... & Abetova (2021). Family Policy as a Power Source of Political Stability: The Experience of Kazakhstan. *Social Politics International Studies in Gender State & Society*, 2(29), 521-535. Available at: <https://doi.org/10.1093/sp/jxaa043> (accessed 19.05.2023).
12. Nesterenya (2020). modern gender situation in Kazakhstan. *Bullet. Ser. of Socio. and Polit. Sc.*, 1(69), 201-205. Available at: <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-8940.32> (accessed 21.05.2023).
13. Yedrenova, Sadyrova (2021). SOCIAL STATUS OF LARGE FAMILIES IN KAZAKHSTAN. *Bullet. Ser. of Socio. and Polit. Sc.*, 73(1), 177-183. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-8940.25> (accessed 21.05.2023).
14. Baibakhov, Kanybekova, Niyazov, Azizbekova (2022). Social support of large families in modern Kazakhstan and in post-Soviet countries: sociological analysis. *WinRS*, 1S, 87-94. Available at: <https://doi.org/10.21064/winrs.2022.0.9> (accessed 23.05.2023).
15. Социальные пособия, кроме социальных трансфертов в натуральной форме Available at: [https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/18198767?keyword =](https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/18198767?keyword=) (accessed 24.05.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Тажигалиева Г.К. – саясаттану кафедрасының 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Аскеева Г.Б. – ф.ғ.к, саясаттану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Габдулина Б.А. – т.ғ.к., саясаттану кафедрасының меңгерушісі, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Tazhigalieva G.K. – The 3rd year doctoral student of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Askeeva G.B. – Candidate of Philosophy, Professor, Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Gabdulina B.A. – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

К.Б. Назарова¹, Цзян Вэн², Ж.К. Сагиндыкова³

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова,
Алматы, Казахстан

²Дацинский педагогический институт, Дацинь, Китай

³Академия Комитета национальной безопасности,
Алматы, Казахстан

(E-mail: eliza.nazarova.74@mail.ru, janar-s@mail.ru)

Сравнительный анализ подходов России и Китая к развитию Шанхайской организации сотрудничества

Аннотация. Статья посвящена аспектам взаимоотношения стран Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). В её рамках проведено исследование общности и различия интересов крупных государств - Китая и России - и стран Центральной Азии. Были выявлены их стратегические позиции в вопросах обеспечения безопасности и экономического развития региона. Основным инструментом и направлением в деятельности ШОС остается многостороннее сотрудничество, которое строится на принципе равенства и с учётом интересов всех стран-участниц. О расхождении позиций говорят инициативы, которые озвучиваются на платформе ШОС. Нередко они представляют собой разное видение развития организации. С другой стороны, готовность обсуждать подобные проекты и принимать их в качестве программных документов, указывает на заинтересованность государств в развитии регионального сотрудничества в сфере укрепления безопасности, стабильности и развития национальных экономик. Именно поэтому в статье рассматриваются основные проблемы взаимодействия стран ШОС, которые позволяют найти новые возможности углубления многостороннего сотрудничества.

Также следует обратить внимание на особенность ШОС, где две крупные страны - Китай и Россия - имеют, хоть и полярные, но и отличающиеся взгляды на вопросы обеспечения и укрепления безопасности. С одной стороны, это реализация демократического принципа в такой чувствительной сфере. С другой стороны, безусловно полезный опыт для будущего многополярного, не разделенного на блоки мира.

Ключевые слова: Шанхайская организация сотрудничества, Россия, Китай, Центральная Азия, региональная безопасность, различие интересов, стратегические позиции.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-71-79>

Поступила: 01.02.2023 / Одобрена: 10.08.2023

Введение
Шанхайская организация сотрудничества (далее - ШОС) на протяжении более 20 лет продолжает устойчиво развиваться, расширяя свою географию. В настоящий момент членами этой организации являются девять стран, которые занимают большую часть Евразии, включая регионы Центральной, Южной и Западной Азии (Казахстан,

Китай, Кыргызстан, Россия, Таджикистан, Узбекистан, Индия, Пакистан, Иран). Процедура принятия Ирана в качестве нового члена уже завершена. Статус государства-наблюдателя при ШОС имеют три страны — Афганистан, Беларусь, Монголия. Девять стран являются партнерами по диалогу — Азербайджан, Армения, Камбоджа, Непал, Турция, Шри-Ланка, Саудовская Аравия, Египет

и Катар. Ее внешние связи развиваются за счет сотрудничества с ООН и такими объединениями, как G20, НАТО, ОДКБ, АСЕАН, БРИКС.

Общая территориальная площадь государств-членов ШОС составляет около 34–36 млн. кв/км., это более 3/5 площади Евразии. На все эти страны приходится более 20% от мирового ВВП, что характеризует ШОС как крупнейшую региональную организацию в мире.

ШОС объединяет в себе крупные государства и малые страны, отличающиеся по этническому, религиозному составу населения и политическому устройству. Ее деятельность охватывает разные формы взаимоотношения субъектов: от партнерства крупных стран до тесного сотрудничества больших и малых государств.

Изучение выводов директора Исследовательского центра ШОС Шанхайской академии общественных наук Пань Гуана позволило выявить ряд основных факторов, которые объединяют участников ШОС в области сотрудничества и развития.

Во-первых, страны региона зачастую сталкиваются с угрозами терроризма, сепаратизма и экстремизма, борьба с которыми является приоритетом политики государств, входящих в состав ШОС.

Во-вторых, экономика стран ШОС чувствительно отреагировала на последствия глобальной пандемии. В этой связи только активизация экономического и торгового сотрудничества поможет добиться некоторых успехов в запутанном лабиринте экономических проблем. А это, в свою очередь, позволит поддержать стабильность в регионе.

В-третьих, страны ШОС серьезно беспокоит проблема радикальной религиозно-экстремистской идеологии, в частности влияние процессов в Афганистане на безопасность центральноазиатского региона.

В-четвертых, страны Центральной Азии, Россия и Китай находятся в состоянии повышенной готовности к противодействию проникновению исламских экстремистских сил.

В-пятых, страны ШОС обеспокоены нарастанием угроз цветных революций,

способных разрушить межнациональные, межконфессиональные, общественно-политические, социально-экономические отношения, которые лежат в основе их национальных интересов.

В-шестых, геополитические процессы, в том числе обострение российско-украинского конфликта и взаимоотношения КНР и США, оказывают сильное влияние на политику стран ШОС [1].

Все эти факторы усиливают риски безопасности и стабильности региона.

Постановка проблемы

В этих условиях ШОС столкнулась с необходимостью активизировать и расширить свою деятельность для решения задач. Возникла необходимость скорректировать стратегию и тактику развития ШОС в соответствии с изменившейся ситуацией в мире. На международном уровне ШОС стремится к расширению своего влияния в Афганистане, Южной Азии, Кавказе. Однако Организация встретила новые вызовы по концептуальным вопросам дальнейшего развития и необходимости актуализации своей евразийской политики. На сегодняшний день актуально изучение новых возможностей для углубления сотрудничества стран ШОС. Причем на этом пути существует ряд проблем, которые оказывают влияние на эффективное взаимодействие государств-участников ШОС.

Анализ выявленных проблем показывает, что основной их причиной становится расхождение современных интересов и взглядов на развитие ШОС, слабая координация действий, а также отсутствие единого механизма экономической интеграции.

Цель исследования

В свете изложенного, в статье обозначены проблемные аспекты деятельности ШОС, которые необходимо решить с точки зрения ее долгосрочного развития. Указанная цель исследования важна для поиска новых форм сотрудничества и расширения возможностей взаимодействия в рамках организации. С этой целью проведен анализ

закономерностей различия интересов стран на примере РФ, КНР, стран Центральной Азии, а также раскрыты особенности их взаимоотношений в рамках ШОС.

Научная новизна исследования

Анализируемые проблемы оказывают влияние на эффективность взаимодействия государств-участников ШОС, позволяют разобраться с причинами расхождения их позиций, низким уровнем координации совместных действий по снижению существующих угроз и вызовов, отсутствием единообразного механизма интеграции. Вместе с тем в рамках исследования авторами сделан вывод о том, что существующие различия в подходах к развитию ШОС порождают новые формы сотрудничества и расширяют возможности взаимодействия между странами.

Методы исследования

Методологическую основу исследования составили общенаучные методы исследования: ивент-анализ позволил рассмотреть основные факторы объединения стран ШОС; сравнительный анализ помог правильно рассмотреть и сопоставить стратегические позиции государств-членов; метод прогнозирования позволил оценить перспективы развития ШОС как евразийской региональной организации.

Обсуждение

Одной из главных задач безопасности остается ситуация в Афганистане. После 2015 года подход ШОС к афганскому вопросу претерпел некоторые изменения. Если прежде данный вопрос рассматривался как внешний фактор безопасности региона, то сейчас Афганистан стал внутренней проблемой ШОС.

Это свидетельствует о том, что афганскую проблему невозможно решить только на двустороннем уровне, необходимо объединение усилий на уровне различных международных организаций, в том числе в рамках ШОС.

Наряду с этим, учитывая географическую близость Афганистана, крупнейшего мирового производителя

опиатов, и ухудшающуюся ситуацию с незаконным оборотом наркотиков в Центральной Азии, в шкале приоритетов политики стран ШОС важное место отводится борьбе с незаконным оборотом наркотиков. На результаты проведенных с 2012 года по 2017 год операций по борьбе с незаконным оборотом наркотиков по изъятию героина приходится примерно 14% наркотиков, конфискованных в мире [2]. Таким образом, ШОС как механизм многостороннего сотрудничества стала платформой для обсуждения международных и региональных проблем безопасности и полноценной частью глобальных процессов. В то же время Китай и Россия являются основными странами, объединяющими всех участников ШОС, их уровень и масштаб партнерства определяют ход дальнейшего развития ШОС. Кроме того, страны Центральной Азии также заинтересованы в развитии организации.

Именно поэтому все более популярной становится задача построения механизмов многостороннего сотрудничества, которые в перспективе способствуют развитию региона. Решение задач будет напрямую зависеть от совместного решения государств-членов Организации по ряду системообразующих факторов, среди которых следует выделить следующие: пассивность многостороннего сотрудничества, слабая координация действий стран ШОС, отсутствие единого механизма ШОС по реагированию на кризисные ситуации.

История

В ходе исследования изучена научно-литературная база: академические и неакадемические отечественные и зарубежные публикации в отношении перспективного развития ШОС, а также интересов Китая, России и стран Центральной Азии.

Китай заинтересован в построении многостороннего сотрудничества для развития ШОС. При этом основной акцент делает на экономические составляющие.

В частности, в своем выступлении на саммите ШОС в г. Самарканде (*Узбекистан*)

Си Цзиньпин предложил ускорить реализацию итоговых документов в области торговли, инвестиций, строительства инфраструктуры, активизировать работу по сопряжению инициативы «Одного пояса и одного пути» (далее – ОПОП) с национальными стратегиями развития стран и интеграционным процессом региона [3].

На этом фоне страны ШОС в настоящее время ведут активные переговоры по подписанию Соглашения об упрощении процедур торговли между государствами-членами ШОС, которые заложат необходимую правовую основу для развития региональной торговли. Кроме того, в рамках проекта «ОПОП» развивает сотрудничество в торгово-экономической, транспортно-логистической, финансовой, сельскохозяйственной и других сферах.

Таким образом, китайские эксперты утверждают, что «Китай видит экономическое сотрудничество как основной фактор, способствующий развитию ШОС и важного элемента взаимодействия между странами ШОС» [4]. Кроме того, «с момента создания ШОС, экономическим отношениям отводилось меньшее значение, нежели вопросам безопасности, так как борьба с «тремя злами» (*экстремизм, терроризм и сепаратизм - ред.*) и противодействие «цветным революциям» считались наиболее актуальным направлением деятельности. Основная проблема заключается и в том, что растущая экономическая мощь Китая вызывала беспокойство у России. Опасения были связаны с тем, что КНР может потеснить РФ в Центральной Азии и внутри ШОС» [5].

Россия занимает очень осторожную позицию в вопросе глубокой экономической интеграции с Китаем в рамках ШОС. Это служит одной из причин, по которым данный вид регионального сотрудничества в рамках ШОС развивается медленно.

Кроме того, Китай и Россия по-разному смотрят на экономическую интеграцию в регионе. Например, Россия в 2011 году приняла решение о развитии экономического сотрудничества в рамках Таможенного союза с участием России,

Беларуси и Казахстана. В 2013 году Китай выдвинул инициативу «ОПОП». Позже в 2015 году Таможенный союз трансформировался в Евразийский экономический союз (далее – ЕАЭС). В июне 2016 года на Петербургском экономическом форуме РФ предложила проект «Большое евразийское партнёрство».

Выдвигая идею Большого евразийского партнёрства, Россия анонсировала свою большую региональную стратегическую концепцию. Она позволяет России выйти из узких традиционных рамок постсоветского пространства на просторы Большой Евразии, включающей Восточную Европу, Азиатско-Тихоокеанский регион и регион Индийского океана.

Китай активно выступает за устранение барьеров на пути экономической интеграции, достижение наиболее экономически рационального распределения ресурсов, максимальное использование взаимодополняющих экономических структур и создание благоприятных условий для регионального экономического сотрудничества и интеграции.

Однако подписанные соглашения между ЕАЭС и «ОПОП» о продвижении многосторонних проектов пока не дали ожидаемого эффекта.

Директор Центра евразийских исследований Пекинского педагогического университета Ли Син при сравнении стратегической концепции Китая и России по отношению к ШОС утверждает, что «у двух стран есть общая цель в отношении к ШОС. Она заключается в обеспечении территориальной целостности, содействии экономическому росту в относительно неразвитых регионах, сдерживании проникновения западных гегемонистских стран в этом регионе, противостоянии так называемым «трем злам» (*терроризм, сепаратизм и экстремизм*) в Центральной Азии, налаживании экономических отношений и добрососедства с центральноазиатскими странами, укреплении позиции двух стран в Центральной Азии» [6].

Однако полного единодушия по данному вопросу страны еще не достигли.

Китай расценивает действия России как попытку усилить политическую и военную составляющую в деятельности ШОС. Таким образом, выдвинутая Россией на Душанбинском саммите ШОС в 2014 г. инициатива по объединению ШОС и ОДКБ была отвергнута Китаем.

Россия заинтересована в повышении значимости Региональной антитеррористической структуры ШОС. Однако Китай активно продвигает новую концепцию безопасности, способствующей принятию Конвенции ШОС по борьбе с экстремизмом [7].

С точки зрения обеспечения безопасности Китай предлагает соединить усилия как в противодействии транснациональным вызовам и нетрадиционным угрозам (*терроризм, организованная преступность, наркотрафик*), так и в обеспечении условий максимально возможной стабильности для развития всего региона. Об этом свидетельствует подписание более 40 документов о сотрудничестве по безопасности, среди которых можно выделить договора в обеспечении продовольственной и энергетической безопасности.

В целом, несмотря на расхождение взглядов КНР и РФ относительно будущего ШОС, сдержанный характер сотрудничества в рамках ШОС, обе страны относятся друг к другу с уважением и взаимопониманием, между ними нет конфликта.

В свою очередь Центральная Азия выступает «мостом», связывающим КНР и РФ. Однако, несмотря на это, Пекин и Москва не могут выработать общих подходов в Центральной Азии.

Россия воспринимает присутствие Китая в Центральной Азии неоднозначно. С одной стороны, она понимает, что без Китая не удастся реализовать полноценное сотрудничество со странами Центральной Азии. В то же время российские власти осознают, что необходима глубокая интеграция. Однако в торгово-экономической и инвестиционной сфере Россия может уступить доминирующую роль Китаю, потенциал которого хорошо заметен не только на постсоветском пространстве, но и в окружающем мире.

В свою очередь, руководство Китая рассматривает Центральную Азию в рамках «ОПОП» в качестве важного стратегического коридора, а также в вопросе трансформации ШОС в региональную организацию сотрудничества в области экономики и безопасности, на базе которой можно будет создать принципиально новую модель регионального сотрудничества. Она укрепит взаимодействие крупных и малых государств в вопросах торговли, притока инвестиций, гуманитарного и культурного сотрудничества, что позволит обеспечить стабильность и безопасность западных районов КНР.

Разные подходы РФ и КНР в Центральной Азии оказывают влияние на протекающие в этом регионе процессы. В целом в странах ЦА за долгие годы накопилось много проблем. Если торговые разногласия, нелегальная трудовая миграция остались в далеком прошлом, то сегодня остаются неурегулированными вопросы несовершенства экономической, торговой, таможенной, налоговой и другой политики, которой придерживались власти после получения независимости. Некоторые из них вызваны социальными факторами, такими, как коррупция, преступный мир, транснациональная, финансовая преступность и т.д.

Кроме того, различие взглядов между крупными государствами ШОС в области безопасности, как ни странно, способствует формированию на пространстве организации новой модели обеспечения и поддержания региональной стабильности и порядка. Она отличается нивелированием противоречий, стремится учитывать интересы большинства стран-участниц регионального проекта, преимущественно делает акцент на использование невоенных инструментов для укрепления безопасности на пространстве ШОС, таких, как торговля, инвестиции, совместное развитие транспортной и энергетической инфраструктуры. Подобное положение не только снижает риски геополитической напряженности на евразийском пространстве и в Центральной Азии, но и оказывает благоприятное влияние на стабильность и решение в перспективе сложных проблем.

Россия и страны ЦА имеют общие подходы, взгляды и традиции в области обеспечения безопасности. Расхождения взглядов между странами Центральной Азии и Китаем в области безопасности весьма заметны, т.к. КНР и государства региона не имеют того исторического багажа, который есть между Россией и бывшими советскими республиками. При этом Россия и Китай поддерживают в рамках ШОС принцип равноправного партнёрства, несмотря на различные позиции в обеспечении безопасности.

Центральноазиатские государства полагаются на потенциал КНР в борьбе с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом и в обеспечении своей внутренней стабильности. Китай больше обеспокоен ситуацией вокруг СУАР и рассчитывает снизить сепаратистские настроения в этом районе посредством сотрудничества со странами Центральной Азии. Последние полагаются на приток инвестиций, которые будут содействовать экономическому развитию и росту благосостояния населения и тем самым обеспечат стабильность. Китай, в свою очередь, поощряет экономические и торговые связи со своими соседями, делая особый акцент на сотрудничестве в энергетическом секторе. Несмотря на взаимовыгодное сотрудничество, все стороны учитывают угрозы своим интересам в области безопасности и сохранения суверенитета. Республики Центральной Азии опасаются, что экономический рост КНР приведёт к усилению его военной мощи. Кроме того, есть риск окончательно стагнировать до уровня «сырьевого придатка» Китая, т.к. он заинтересован в природных ископаемых и энергоносителях, что не отвечает интересам экономической безопасности стран Центральной Азии. В свою очередь, КНР видит риски своим инвестициям в регионе, которые может потерять в случае беспорядков в центральноазиатских странах.

Следует заметить, что интересы каждой республики Центральной Азии отличаются в вопросе сотрудничества с Китаем в рамках ШОС. Узбекистан предлагает

проект расширения транспортно-транзитной железнодорожной инфраструктуры. Кыргызстан и Таджикистан рассматривают свое членство в ШОС как возможность обеспечить дополнительный экономический рост. Кроме того, Душанбе рассчитывает на создание Антинаркотического центра Организации со штаб-квартирой в Таджикистане. Казахстан последовательно придерживается сотрудничества в вопросах безопасности, торговли и экономики.

Заключение/вывод

Прежде всего, все государства видят в ШОС платформу для развития многостороннего и взаимовыгодного сотрудничества, которое позволяет им привлекать инвестиции, наращивать торговлю и поддерживать рост своих экономик. Естественно, это сказывается на росте благосостояния населения стран ШОС, способствует появлению у них среднего класса, который, в свою очередь, заинтересован в поддержании стабильности.

Следует принимать во внимание географическое положение стран Центральной Азии. Их удаленность от крупных мировых рынков - Азии и Европы - и отсутствие выхода к морю. Развитие сотрудничества с Россией, КНР в рамках ШОС предоставляет им доступ к транспортной и портовой инфраструктуре партнёров и укрепляет их экономическую безопасность. Центральноазиатские страны также могут быть вовлечены в транзитный грузопоток Евразии, который охватывает Европу и Азию.

Вместе с тем сотрудничество в торгово-экономической сфере носит инертный характер в рамках ШОС. Идея сопряжения с ЕАЭС сдерживается, не наблюдается заметного прироста во взаимной торговле между странами-участницами организации. Сложившееся положение не позволяет Китаю диверсифицировать его внешнюю торговлю, где доля США и ЕС остается высокой, а странам Центральной Азии их экономики, где рост продолжает зависеть от поставок на внешние рынки сырья. Поэтому немногим лучше

сотрудничество развивается по линии безопасности.

ШОС привлекает страны перспективами борьбы как с трансграничной преступностью, в частности с наркоторговлей, так и решать «застоявшиеся» региональные проблемы, которые сдерживают развитие стран Центральной Азии, России и Китая. Решение таких вопросов возможно в координации действий нескольких государств. Об этом говорит опыт Латинской Америки и США в борьбе с наркотрафиком.

Кроме того, в настоящее время ШОС выступает одним из немногих структур, которые постоянно акцентируют внимание окружающего мира на проблеме Афганистана, видят в нём угрозы террористического характера.

Однако в исследуемой статье такие проблемные аспекты, как координация действий стран ШОС, отсутствие единого механизма ШОС по реагированию на кризисные ситуации, оказывают влияние на пассивность сотрудничества в рамках ШОС. По этой причине в последние годы процесс формирования механизма региональной консолидации ШОС меняется, трансформируется международное сотрудничество, которое направлено на повышение устойчивого экономического развития.

Государства-члены в соответствии с принципами Хартии ШОС придерживаются линии, исключающей блоковые, идеологизированные и конфронтационные подходы к решению проблем международного и регионального развития, противодействию традиционным и нетрадиционным вызовам и угрозам безопасности. Принимая во внимание мнения государств-членов, они подтверждают актуальность инициатив продвигать взаимодействие в строительстве международных отношений нового типа в духе взаимного уважения, справедливости, равенства и сотрудничества, а также формирования общего видения идеи создания сообщества единой судьбы человечества.

Несмотря на современные мировые тенденции, обостряющие имеющиеся разногласия между странами ШОС, на последнем саммите в Самарканде члены организации показали свою приверженность принципам Хартии и политики, направленной на обеспечение процветания и мира, устойчивого развития и формирование пространства добрососедства, доверия и дружбы. Они выступают за дальнейшее усиление роли ШОС в укреплении стабильности и социально-экономическом развитии этого региона.

Список литературы

1. 潘光 稳步前进的上海合作组织/潘光主编, —北京: 时事出版社, 2014.3 第 1-7 页-.
2. Алимов Р.К. Шанхайская организация сотрудничества: глобальный профиль в международных отношениях / Р.К. Алимов. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2018. – 157 с.
3. Выступление председателя КНР Си Цзиньпина на 22 заседании глав-государств ШОС. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: russian.news.cn (дата обращения 16.09.2022).
4. 赵华胜中亚形势变化与“上海合作组织”, [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: m.aisixiang.com/data/88596-2.html (更新时间: 2015-05-31 23:23:02).
5. 潘光 延宕20多年的铁路将修建, 上合组织补上了一截短板, 来愿: 观察网 [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.guancha.cn> (accessed 15.07.2022).
6. Ли Син, Братерский М.В., Савкин Д.А. Россия и Китай в Евразийской интеграции: Сотрудничество или соперничество / Ли Син. Братерский М.В., Савкин Д.А. – Москва: Издательство «Нестор-История», 2015. – 242 с.
7. 邓浩 大变局下上海合作组织的新使命 [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: m.aisixiang.com/data/137572.html 更新时间: 2022-10-31 00:37:57.

К.Б. Назарова¹, Цзян Вэн², Ж.К. Сагиндыкова³

¹Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

²Дацзинь педагогикалық университеті, Дацзинь, Қытай

³Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Академиясы, Алматы, Қазақстан

Шанхай ынтымақтастық ұйымын дамытуға қатысты Ресей мен Қытайдың тұжырымдамаларын салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Мақала Шанхай ынтымақтастық ұйымына (ШЫҰ) мүше елдер арасындағы қарым-қатынас аспектілеріне арналған. Оның аясында ірі мемлекеттер – Қытай мен Ресей – Орталық Азия елдерінің мүдделерінің ортақтығы мен айырмашылығына зерттеу жүргізілді. Олардың аймақтың қауіпсіздігі мен экономикалық дамуын қамтамасыз ету мәселелеріндегі стратегиялық ұстанымдары айқындалды. ШЫҰ қызметіндегі негізгі құрал мен бағыт барлық мүше елдердің мүдделерін ескере отырып, теңдік қағидатына негізделген көпжақты ынтымақтастық болып қала береді. Позициялардың алшақтығын ШЫҰ алаңында айтылған бастамалар дәлелдейді. Олар ұйымның дамуына әртүрлі көзқарасты жиі білдіреді. Екінші жағынан, мұндай жобаларды талқылауға және оларды бағдарламалық құжаттар ретінде қабылдауға мемлекеттердің қауіпсіздікті, тұрақтылықты және ұлттық экономикаларды дамыту саласындағы өңірлік ынтымақтастықты дамытуға мүдделі екенін көрсетеді. Сондықтан мақалада көпжақты ынтымақтастықты тереңдету үшін жаңа мүмкіндіктерді табуға ықпал ететін ШЫҰ елдері арасындағы өзара іс-қимылдың негізгі проблемалары талқыланады.

ШЫҰ-ның ерекшелігіне де назар аудару керек, мұнда екі үлкен мемлекет – Қытай мен Ресей полярлық болмаса да, қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен нығайту мәселелеріне көзқарастары әртүрлі. Бұл бір жағынан осындай салада демократиялық ұстанымды жүзеге асыру. Екінші жағынан, болашақ көпполярлы – блоктарға бөлінбеген – әлем үшін пайдалы тәжірибе.

Түйін сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Ресей, Қытай, Орталық Азия, аймақтық қауіпсіздік, мүдделер айырмашылығы, стратегиялық ұстанымдар.

K.B. Nazarova¹, Jian Wen², Zh.K. Sagindykova³

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

²Daqing Normal University, Dacin, China

³Academy of National Security Committee, Almaty, Kazakhstan

Comparative analysis of the approaches of Russia and China to the development of the Shanghai Cooperation Organization

Abstract. The article is devoted to aspects of relations between the countries of the Shanghai Cooperation Organization (SCO). Within its framework, a study was made of the commonality and differences in the interests of large states – China and Russia – and the countries of Central Asia. Their strategic positions in matters of ensuring security and economic development of the region were revealed. The main instrument and direction in the activities of the SCO remains multilateral cooperation, which is based on the principle of equality and taking into account the interests of all member countries. The divergence of positions is evidenced by the initiatives voiced on the SCO platform. Not infrequently they represent a different vision of the development of the organization.

One should also pay attention to the peculiarity of the SCO, where two large countries – China and Russia – have, although not polar, but also different views on the issues of ensuring and strengthening security. On the one hand, it is the implementation of the democratic principle in such a sensitive area. On the other hand, certainly a useful experience for the future multipolar – not divided into blocs – world.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization, Russia, China, Central Asia, regional security, difference of interests, strategic positions.

References

1. Pān Guāng Wěnbù qiánjìn de shànghǎi hézuò zǔzhī [The Shanghai Cooperation Organization: Its Progress and Prospect] (Beijing, Current Affairs Publishing, 2014, 1-7 p.) [in Chinese].
2. Alimov R.K. Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva: global'nyy profil' v mezhdunarodnykh otnosheniyakh [Shanghai Cooperation Organization: Global Profile in International Relations], (Moscow, The whole world, 2018, 157 p.) [in Russian].
3. Vystupleniya predsdatel'ya KNR Si Tszin'pina na 22 zasedanii glav-gosudarstv SHOS. [Speech by Chinese President Xi Jinping at the 22nd SCO Heads of State Meeting] 2022. Available at: russian.news.cn [in Russian] (accessed 16.09.2022).
4. Zhao Huasheng Zhong ya xingshi bianhua yu Shanghai he zuo zu zhi [Situational changes in Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization], 2015. Available at: m.aisixiang.com/data/88596-2.html [in Russian] (accessed 31.05.2015).
5. Pān Guāng Yandang 20 duo nian de tielu jiang xiujian, shang he zuzhi bu shangle yi jie duan ban [The railway that has been delayed for more than 20 years will be built, and the Shanghai Cooperation Organization will make up for a shortcoming], 2022. Available at: <https://www.guancha.cn> [in Chinese] (accessed 15.07.2022).
6. Li Xing Bratersky M.B. Savkin D.A. Rossiya i Kitay v Yevraziyskoy integratsii [Russia and China in Eurasian integration: Cooperation or Competition?], (Moscow: Nestor-History, 2015, 242 p.) [in Russian].
7. Deng Hao Da bianju xia Shanghai hezuozu zuzhi de xin shiming [The new mission of the Shanghai Cooperation Organization under the Changing Situation], 2022. Available at: <https://m.aisixiang.com/data/137572.html> (accessed 31.10.2022)

Сведения об авторах:

Назарова Кулайша Бимаханбетовна – докторант, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Jiang Wen – докторант, Дацин педагогикалық университеті, Дацин, Қытай.

Сағындықова Жанар Какимовна – психология ғылымдарының докторы, жетекші ғылыми қызметкер, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Академиясы, Алматы, Қазақстан.

Nazarova Kulaisha Bimahanbetovna – Ph.D. student, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Jiang Wen – Ph.D. student, Daqing Normal University, Dacin, China.

Sagindykova Zhanar Kakimovna – Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher, Academy of National Security Committee, Almaty, Kazakhstan.

О.Е. Ысқақ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
(E-mail: oralbek.y@mail.ru)

Математикалық модельдеу – жанжалдардың алдын алу құралы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада конфликтілерді болжағанда математикалық модельдеуді құрал ретінде пайдалануға болатындығы туралы айтылады. Математикалық модельдеудің ерекшелігі мен кейбір түрлері, олардың өзге әлеуметтік ғылымда дәстүрлі қолданып келген зерттеу құралдарынан айырмашылығы секілді мәселелер қозғалады. Кез-келген мемлекетте жанжалдар әлеуметтік өмірдің бір құрамдас бөлігі ретінде күнделікті өмірде қатар өмір сүреді. Кейде олардың шамадан тыс мөлшерде бөлінуі салдарынан әлеуметтік және саяси тепе-теңдікті ұстауға кедергі келтіріп, ушыққан жағдайда хаостық іс-әрекеттердің динамикалық өрісуіне әкеледі. Жанжалдарды қазіргі дамыған азаматтық қоғамда толық шешіп бере алатын құралдар жоқ десек те болады. Бірақ та оларды математикалық модельдеу болжауға және бақылауға қолайлы орта қалыптастырып, модельдеу барысындағы нәтижелері арқылы басқаруға да оңтайлы мүмкіндіктер береді.

Түйін сөздер: математикалық модельдеу, саяси қақтығыстар, әлеуметтік геометрия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-80-92>

Түсті: 22.03.2022 / Жариялауға қабылданды: 14.08.2023

Кіріспе

Қоғам дамыған сайын оның тұрақтылығын ұстайтын қамтамасыз ететін қажеттіліктер тудырып, жекелеген индивидтер мен үлкен әлеуметтік топтардың түрлі мәселе төңірегінде қалыптасқан көзқарастарымен мақсаттары айқындалады. Олардың өзара қарама-қайшылығы жанжалдарға әкеп соғып, сосын шешіліп отырады. Бірақ жанжалды басталған уақытынан есептеу кейде адасушылыққа әкеп соғып, нәтижесі бұлыңғырлау болып қап жатады. Көзқарастардың әрқилылығы жанжалдарды басқаруға кері әсерін тигізіп, оларды бақылауда ұстау мүмкіндігі үнемі болмайды. Дәстүрлі әлеуметтік құралдар (интервью, анкета толтыру, сұхбат және т.б.) жаңа ғасырдағы қоғам үшін өзінің тиімсіздігін көрсете бастады. Жанжалдардың табиғатын түсінуде және ертеңін болжауда математикалық модельдеудің жаңа

геометриялық және логика-алгебралық түрін пайдалануға толық жарамды құрал ретінде алып, олардың мүмкіндігін мақала тақырыбы барысында ашу – зерттегілі отырған мәселенің тақырыптық негізгі өзектілігіне айналып отыр.

Жанжалдарды түсінуде және болжауда геометриялық және логика-алгебралық модельдеуді детальды анализдеу мақаланың мақсатына айналып, ол өз алдына келесі міндеттерді қояды:

- Математикалық модельдеудің логика-алгебралық және геометриялық түрлерінің ерекшеліктеріне тоқталу және зерттеу;

- Математикалық модельдеу тәжірибесіндегі артықшылықтарды талдау;

- Жанжалдарды модельдеу барысындағы кейбір кемшіліктерді талдау;

- Логикалық амалдарды орындау операцияларына мысалдар келтіру, жолдарын көрсету және т.б.

Зерттеу әдістері: анализдеу, синтездеу, геометриялық сипаттама, талдау, топология, логика-алгебралық жүйелерді құру, салыстыру және т.б.

Зерттеу деңгейі. XX ғасырдан бастап математикалық модельдеу өз күшіне енді десек болады. Кеңестік, американдық, еуропалық және қиыр шығыстық ең үлкен төрт мектеп қалыптасып, ол бастапқыда: медицина, білім, экономика салаларында қолданылып кейін саяси зерттеу стратегиялық институттарында жанжалдарды модельдеуге пайдаланыла басталды. Оны дамытуға А. А. Ляпунов, К. Л. Бертаданфи, Р. Э. Пайерлс, Г. Я. Перельман, Й.Д. Ван дер Ваальс, Р. Г. Хлебопрос, Э. Резерфорд, В. К. Гейзенберг, Фишер, А. Н. Горбань, Д. К. Максвелл, А. Н. Колмогоров сынды ғалымдар үлес қосты. 2000-жылдардан бастап Отандық зерттеу институттарында бұл тақырыпқа байланысты мақалалар жариялана бастады.

Жаңашылдығы. Жаңа формула бойынша қақтығыстардың көпшілігі антогонистік көзқарастардың («интересы») қарама-қайшылығынан туындамайды. Ол жерде басты формальды ойлау логикасының көп формальдылығы, бір-бірінің позицияларын түсіне алмаушылығы және сенімсіздік эквиваленттері рөл ойнайды. Бұндай санадағы (ой-қиял көрсетіліміндегі) туындаған жанжалдарды шешуге және сол жанжал болатын уақыт аралығы мен нәтижесінің ауқымын есептеуге басқа тәжірибе керек.

Негізгі бөлім

Әлеуметтік өмірдегі жанжалдарды бақылау барысында біз олардың көп жағдайда өзгеріске ұшырап, дамып отыратынын аңғарамыз. Жанжалдың себебін ол басталған уақыттан іздемеген дұрыс. Микро көзге көрінбейтін және макро көзге көрінетін жанжалдардың әлеуметтік, саяси және психологиялық температуралары да әрқилы болады. Әр жанжалдың себебі аталмыш жанжал басталмай тұрып-ақ пайда болып, үнемі эволюциялық даму үстінде болып, жанжал басталмай тұрып өз мақсаттарының түбегейлі орындалуы үшін өз алдына міндеттер қоя алады.

Зиммельдің пайымдауынша мақсатсыз жанжал болмайды, әрбір жанжал-

ды тасымалдаушы адам, не адамдар тобы, мемлекет те өз қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы үшін жанжалға түседі. Өткен ғасырда әлемнің алдыңғы мемлекеттерінің ғалымдарының еңбегінің арқасында жанжалдарды зерттейтін ғылым – дүниеге конфликтология келіп, сол кездегі зерттеушілердің тарапынан жанжалдарды бақылау барысында көптеген ғылыми ашылымдар жарияланып та үлгерді. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бері қарай жанжалды тек бақылап қана қоймай, басқаруға да болатындығы анықталды. Егерде бұл үрдіс конфликтология ғылымының дамуының бастапқы фазасында мүмкін болмаса, қазір оған толыққанды жол ашылып отыр. Жанжалдарды толық басқаруды игерген соң, күйретерлік ие сипаттағы жанжалдардың өміршеңдігін қысқартатын жаңа технологияларға қол жеткізу механизмдерінің өмірге келуін тездете алады.

Көп жағдайда дәстүрлі әдістер мен әдіснамалар 100% көрсеткіш бермей, субъективті көзқарастардың жетегінде жазылып жатады. Мысалы, белгілі өңір тұрғындарынан белгілі бір проблематикаға байланысты әлеуметтік сұхбаттар алынса, 50/50 ақиқатқа жанаса қоймайтын шындық деп аталатын жауаптарды аламыз. Дегенмен де «шындық» және «ақиқат» категориялары филологияда синоним-дес болғанымен, жауапкершілікті қажет ететін салмақты ғылымда екі түрлі ұғым. Бұрынғы кезде оң нәтиже берген зерттеу құралдарының жаңа заманда қаншалықты оң нәтиже бере алатындығы сұрақ ретінде белгілі. Сұхбат немесе интервью беру кезінде сұраушының сұрағына жауап беруші адам үшінші күштердің әсерінен өз ойымен тасада қалуын да қалауы мүмкін. Ондай сәтте нейтрал жауаптар алынып, сондай-ақ жүздеген адамдардың жауап беруі барысында ақиқатқа жету процессі аяқсыз қалады [1, 5 -б.].

Бұл дәстүрлі әдістің тиімсіздігін көрсететін тек бірінші тұсы болса, екіншіден тұтас қамтып республика тұрғындарынан жаппай сұхбат алу мүмкін еместігін байқаймыз. Үшіншіден, кей жағдайларда алынған сұхбаттар пропорционал емес (бір өңірлерде сол мәселені құптайтын немесе құптамайтын жергілікті халықтың

үлесі аз не көп немесе жекелеген кейбір өңірлерден мүлдем сұхбат алынбай қалуы мүмкін) сипатта бөлініп, сол жауаптар барысында тұтас республикаға аналитикалық зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатады. Аналитикалық зерттеу жұмыстарының нәтижесі де саяси ел ішіндегі мифке қарама-қайшы емес мінезде болып, көп жағдайда үкімет талабына сай жазылуы – көп уақытқа созылған дәстүрлі зерттеу жұмысын ақиқаттан алшақтататын жоғарыда айтқан тиімсіздіктің төртінші белгісіне саяды. Дәстүрлі әдістердің қаншалықты тиімділігі уақыт межесінде қалып отыр. Жас ғылымға жаңа зерттеу әдістерінің қажеттілігі туындайды [2, 15 -б.].

Өзге де әлеуметтік ғылымдардың зерттеу әдістері мен әдіснамаларына ғана емес, физика, айти, техникалық-жаратылыстану, экономика, математика ғылымдарының да тәжірибесіне үңілу барысында қажетті зерттеу құралдарын табамыз. Конфликтология ғылымы әлеуметтік ғылымдардан бөлініп шақты. Өз кезегінде метафизикалық алып философиялық ғылымның қазіргі тұтас адамзат баласының қол жеткізген барлық ғылымдарының арғы тегі ретінде қарастырып бір түптілігін ескерсек, бізге қажетті кезде «сандар ғылымын» пайдаланып, жанжалдарға конкретизация жасасақ болады. Өз кезегінде американдық әлеуметтанушы, саясаттанушы Т. Парсонс бұл мәселені көтеріп, әлеуметтік ғылымды математикандыруға тырысты. Жанжалдар теориясын тұтас институционализациялап, жаңа терминдерді қосқаны белгілі. Кейбір американдық жоғары оқу орындарында

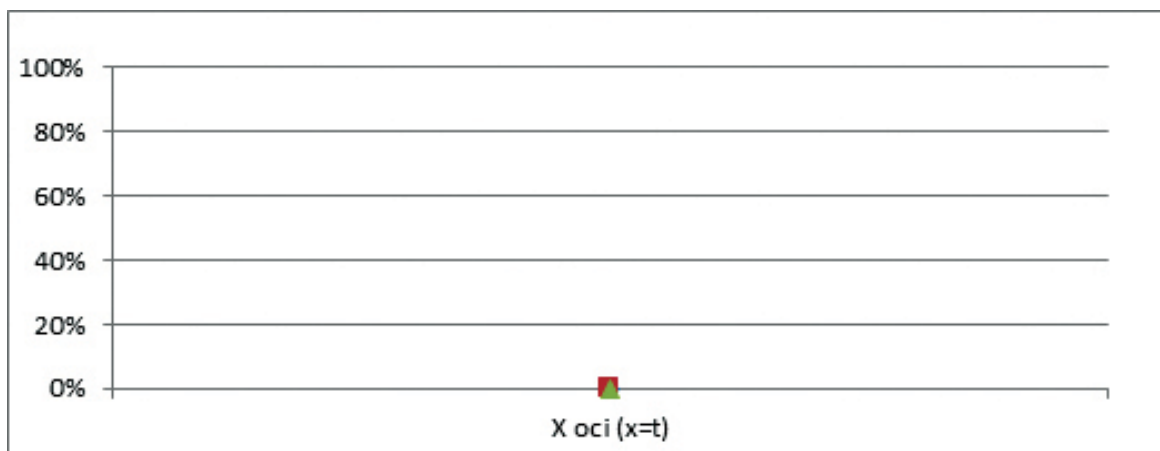
жанжалдарды зерттеуге сол кезден бастап математикалық модельдеу әдістері алына бастады. Кейіннен бұл дәстүр: медицина, спорт және туризм, өнер, химия, өндірістік орындарға және тіпті журналистика саласына да тараған.

Математикалық модельдеудің жанжалдарды зерттеуде толық потенциалы ашылмай, горизонттық шекарасы әлі бекітілмеді. Бірақ та оны пайдалану арқылы жаңа да зерттеу құралдарының дүниеге келуіне жол ашатынымыз сөзсіз. Кеңес математигі А. Н. Колмогоровтың күнделігінде:

«кез-келген математикалық эквивалентті қоғамдық өмірге параллель көшіріп, оны қолданбалы математика ретінде қолдансақ болады» деген көзқарасын жазылған. Осы орайда қолданбалы математиканы қазіргі қоғамда математиктер қаншалықты деңгейде қолданып жүр деген сұрақ туындайды. Қоршаған өмірде бұл түрін математиканың пайдалануға мүмкіндік болса, яғни, сол қоршаған өмірдегі әлеуметтік құбылыстарды зерттейтін әлеуметтік ғылымдарда да демек қолданбалы математиканы қолдануға болады деген сөз.

Жанжалдардың әлеуметтік өмірде жиі болып тұратын ретсіз жылдамдықпен қозғалатын химиялық диффузияға ұқсас екенін де білеміз. Абцисса (X) және ордината (Y) осьтерімен функция жазықтығында шенеп алып, оны толыққанды үш өлшемді кеңістікте қосымша келешекте Z осін енгізу арқылы қарастырсақ болады. Өзірге бізге екі өлшем де жеткілікті болады [3, 18 -б.].

Кесте 1.

X осі = уақыт. Y осі әлеуметтік көңіл-күйлердің көтеріңкі не көтеріңкі еместігін білдіреді. Бұл жерде әлеуметтік көңіл-күйлердің көтеріңкі болған сайын пайыздық шкалада жанжалға жақындай түсетінін ескеру керекпіз. Әлеуметтік температураның төменне көтеріңкі болуы түрлі әлеуметтік факторларға тәуелді екенін білеміз. Соның ішінде мемлекет ішкілік жанжалдардың алғы шарты бола алатын: азық-түлік бағасының тұрақсыздығы, жұмыссыздық, төмен жалақы, билікке сенімсіздік, денсаулық мәселесі, білім алу, үлкен несиелер, суицид, еңбектің әділ бағаланбауы, кей мекемелердегі демалыс мерзімінің аз берілуі немесе жұмыс уақытының шамадан тыс көптігі, нашақорлық, құмар ойындарға тәуелділік, ажырасушылық, жетімдер санының артуы, қылмыс, сөз бостандығының сақталынбауы, кейбір басшылардың өз қызметін асыра пайдалануы, бопсалаушылық және т.б. себептер әсер ете алады. X осі арқылы әлеуметтік температураның жиі өзгеріске ұшырап отыратынын да функция графигіне нақты статистикалық ақпараттарды салғанда көре аламыз.

Біз оны әлеуметтік-планиметриялық жазықтық деп атасақ та болады. Өйткені геометриялық заңдылықта екі өлшемді фигураларды тек планиметриялық жазықтықта кескіндей аламыз. Шашыраңқы функциядағы фигуралар жоғарыда келтірген жанжалға себепкер бола алатын факторлардың неғұрлым көп түсуінен (жанжалды тудыруы мүмкін: жалақы, жұмыссыздық, баспанасыздық және т.б. факторлар) соғұрлым жанжалды түсінуде дәлірек нәтиже бере түседі. Жыл сайынғы x осіндегі көрсеткішті одан сайын ұлғайтып 12 айға бөлу барысында әлеуметтік ақиқатқа бір қадам жақындаймыз. Y (игрик) осіндегі әлеуметтік температураны статистикалық математикалық қарапайым күтім арқылы есептеп, функциядағы пайда болған нүктелерді бір-біріне қосу арқылы екі өлшемді симметриялы емес әлеуметтік фигураны аламыз. Әлеуметтік температураны есептеуде барлық минусқа икемді қоғамдағы қоздырушы факторлардың арифметикалық ортасын тауып пайдаланған ыңғайлырақ болады.

Мәселен, бір факторға байланысты әлеуметтік температураны есептеуде қиындық туындамауы үшін оны жекелеп қарастырамыз. Егерде жергілікті халықтың 0,001 пайызы аталмыш фактор төңірегінде болса, жағдайды «өте жақсы» бағалауға болады. 0,01% - жақсы, 0,1% - қанағаттанарлық, 1% - қауіпті, ал 10% - аса қауіпті диапазонда болады. Егерде соңғы көрсеткіштен асатын болса, онда жағдай критикалық сипатта болғаны. 10-30% - критикалық сипат, одан жоғары белгі әскери режимге (азамат соғысы, төңкеріс, соғыс және т.б. Бұл белгідегі ең қауіпсіз революция болуы мүмкін) әкеп соғады. Пайыздық үлесті оңай түрде республикада тұратын тұрғылықты жергілікті халықтың аталмыш факторға қатынасын есептеу барысында оңай ала аламыз. Барлық факторды есептеп болған соң олардың нақты арифметикалық ортасын тауып, сол нүктені функция жазықтығында белгілесек болады [4, 55 -б.].

Пайда болған нүктелерді қосып икс және игрик осьтерінде біз жаңа әлеуметтік фигураны аламыз. Егерде 10 жыл көлемінде зерттеу жасасақ, өзгеріс ауқымына байланысты ең бірінші және ең шеткі нүктелерді қосамыз. Бірақ та тура нәтижеге қол жеткізу үшін әр жылға жеке-жеке зерттеу жұмысын жүргізіп, 10 жыл көлеміндегі өзгерістерді 9-ға топтап (1-жыл мен 2-жыл бір топ ретінде бөле бергенде бастапқы натурал сан есептелмейді немесе арифметикалық заңдылықта әрдайым n коэффициенттерін $n-1$ саны ретінде ғана топтауға болады) алып, шыққан фигуралардың ауданын дара есептеп, соңында барлық нәтижені қоса салсақ болады. Біз ол кезде әлеуметтік фигураның ауданын есептеген боламыз. Ол ауданды – N (негатив) әрпімен белгілеп, оның P (позитив) эквивалентіне қатынасын есептеу барысында жанжалдардың сиреп не артып келе жатқанын таба аламыз.

Үшінші өлшем ретінде әлеуметтік үрейді алсақ болады. Оны Z әрпімен белгілеп, функцияға сызамыз. Келер күннің келешегінің жарқын болуына халықтың сенімділігін не сенімсіздігін есептеу барысында біз үшінші өлшемді анықтаймыз. Біз оны түрліше жолдармен

тапақ болады: сайлау науқандарына халықтың қанша пайызының қатысуы, арыз-шағымдардың саны, әлеуметтік желілердегі комментарийлерді айты технологиялар арқылы есептеп желі қолданушылардың белсенділігін анықтау, басты жаңалықтардың оқылымдары, мемлекеттік газет-журналдардың тұтынушылық саны, түрлі акцияға қатысушылардың шамалап алғандағы саны, тыйым салынған топтардағы жергілікті халықтың үлесі және т.б. Z осін қолдану арқылы біз саяси не әлеуметтік мемлекет ішіндегі үлкен бум (көтеріліс) болған кезіндегі оның ауқымы мен шығынын есептеуге мүмкіндік ала аламыз. Ол үшін Z осіндегі нүктелерді бастапқы планиметриялық жазықтықтағы X және Y осьтеріндегі нүктелермен біріктіріп, пайда болған әлеуметтік фигураның көлемін есептеуіміз шарт. Үш өлшемді жазықтық өз кезегінде стереометриялық кеңістікке саяды [5, 72 -б.].

Есептеулердің дұрыстығына толық көз жеткізу үшін оны дифференциалдық геометрия элементтері арқылы бір тексеріп, шыққан нәтижелерін салыстыруымыз керек. Егерде айырмашылық 10%- дан аспаған жағдайда, есептеу дұрыс орындалды дегенді білдіреді. Осы есептеулерде ең қиындық туғызатыны үшінші зәт өлшемінің, яғни халықтың үрейінің өлшеуінің қиындығы ғана болып отыр. Ал, нәтижелерді жоғары прогрессия арқылы түрлендіріп, мәндерін жуықтаған жағдайда көтеріліс болуы мүмкін мерзімінің келешектегі уақыт аралығын шамамен есептей аламыз. Уақыт аралығын қаншалықты ақиқат есетелінгендігі бастапқы циклдың бұзылмай алдағы уақытта жоспарлаған нәтижелерді бере беруінен байқалады. Циклды бұзып көрсеткішті төмендеткен сайын көтерілістің уақытын алшақтатып, мемлекет ішіндегі жанжалдарды басқаруға толық қол жеткізуге болады.

Математикалық модельдеудің бұл түрінде дифференциалдар мен ықтималдылықтар теориясын, интегралды геометрияны да қатар қолданған артық болмайды. Функция теориясының да керектігі бар секілді. Жанжалдарды дұрыс модельдеу үшін олардың табиғатын қарастыру керек секілді. Бұл макро

жанжалдық зерттеуге келеді. Жекелеген жанжалдарды да қарастырып, оларды басқаруға мүмкіндік алуға болады. Жанжалдарды қолданбалы математикада өз бойына физикалық қасиеттерді топтастырған математикалық шама ретінде алсақ та болады. Яғни, физикалық энергия секілді оп-оңай екінші материяға ауыса алады. Бұдан жанжалдың әрқашан болатынын және ешқайда жойылып кетпейтінін түсінеміз. Мәселен, адамның өз ішкілік жан дүниесіндегі жанжал өрістеген сайын ол басқа адамға таралады. Бұл орайда жанжал қарым-қатынасты шиеленістіруші, өзгертуші немесе күйретуші күшке айналады. Күйретуші күшке айналған сәтінде оған өзге де адамдардың (үшінші күштер) араласып кету ықтималдылығы жоғарылап, бастапқы мәселенің радиустық диапазоны ұлғая түседі. Бірақ кез-келген жанжалдың болу мүмкіндігі мәңгі емес, белгілі бір уақыт көлемінде жүзеге асып, кейін ол өзге де әлеуметтік қарым-қатынас легіне төтеп бере алмайды. Жаңа әлеуметтік сезімдердің әр толқынды өзгеруі бастапқы жанжалдың да мақсатының өзгеруіне әкеліп отырады. Жанжалды «Ж» әрпімен белгілеп, оны математикалық эквивалент ретінде қарастырсақ, максимум көрсеткішін 10-ға тең деп көрсетуге болады. Минимум нүктесі функцияда 1-ге тең болып, бірақ ешқашан ноль (0) көрсеткішіне теңесе алмайды. Неміс әлеуметтанушысы Р.Дарендорф әрбір қоғамда жанжалдың болуының орынды екенін алға тартып, оны күнделікті әлеуметтік өмірдің айнымас бөлшегі ретінде қарастырды. Жанжалды өз кезегінде тек күйретуші факторға ие емес, сонымен қатар өзгерте алушылық қабілетке ие деп баға берген. Дәлірек айтқанда, қоғамның дамуы үшін жанжалдардың болуы шарт деп көрсеткен болатын [6].

Математикалық модельдеудің бұл түрін күрделілігі жоғары және стандартты емес есептеулерге арналған жаңа әлеуметтік геометрия түрі деп атауға келеді. Өйткені жалпы математикалық модельдеуден бұның айырмашылығы өзінің есептеу барысындағы нақты эквиваленттерге жүгіне алатындығы. Ал, математикалық анализ, дифференциалдау, интегралдау, ықтималдылықтар теориясы, функционалды анализдер нәтиженің

дұрыстығын дәлелдеуге арналған қосалқы математикалық құралдар тізімін толтырады. Әлеуметтік геометрияда үш өлшемді кеңістік, римандық және псевдаримандық кеңістіктер, әлеуметтік кеңістіктің геометриялық Эвклидтік жазықтыққа проекциясы секілді мысалдар қарастырылу керек. Бірақ, бұлай модельдеуге қиындық туғызатын ең басты себептердің бірі ретінде модельдеуге қажетті ақпараттардың көбісінің зерттеушіге үкімет тарапынан қол жетімді еместігі. Көп жағдайда үкімет халық білгісі келген ақиқат коэффициенттері жасырып, ел ішіндегі саяси мифке кері әсерін беріп оған қауіп төндірмейтін өзінің коэффициенттерін беріп жатады. Ал, геометриялық модельдеуде бұндай көрсеткіштердің қатар араласып кетуі зерттеуді ақиқаттан алыстатуы мүмкін [7, 59-б.].

Қақтығыстар мен жанжалдар тақырыбын одан әрі қарастыра келгенде әр адамды тұлғалық жанжалды тасымалдаушы ретсіз қозғалатын шашыраңқы макро нүктелер жиынтығының бөлшегі ретінде қарастыруға болады. Жанжалдың шарықтау шегінде әлеуметтік көңіл-күйдің құбылуынан ретсіз нүктелердің динамикасы көтеріліп, ықпал ету аймағында белсенділік таныта алады. Оны американдық математик Фишердің теориясын қолдану барысында бақылауға әрі басқаруға мүмкіндік аламыз. Конфликтология ғылымы жанжалдардың болу заңдылығын бастапқы көзқарастар мен мақсаттардың қарама-қайшы келуінен деп түсіндіреді. Бірақ кейде жанжалдар еш себепсіз де туындап жатады.

Жанжал өз табиғатынан кеңістіктегі симметриялы емес шашыраңқы нүктелердің жиынтығынан тұратын әлеуметтік фигураға саяды. Әлеуметтік фигура геометриялық сипатқа ие болғанымен, ол мүлдем физикалық емес дүние. Қарапайым егерде физикалық дененің үш өлшемді кеңістіктегі сұлбасын сызып, оны механикалық тұрғыда түсіне

алсақ, ал әлеуметтік денелерді түсінуге басқа тәжірибе қажет секілді. Әлеуметтік кеңістік өз тұрғысында геометриялық кеңістікпен параллель (II) екенін көреміз, әлеуметтік фигуралардың геометриялық кеңістіктегі көп өлшемді проекциясын көшіру барысында оларды математикалық құралдар арқылы оңай есептей алуға мүмкіндік аламыз.

Кез-келген жанжалдардың динамикалық қозғалысы өзінің дамуы тұрғысынан физикалық орын ауыстыру траекториясына ұқсас. Жанжалдың пәні мен объектісін түсіну үшін оған уақыттық ресурс пен арнайы зерттеу жұмыстарының жүргізілгені дұрыс. Жекелеген жағдайларда жанжалдардың объектісі мен пәнін түсінбей жатып қорытынды шешімге келу қиын. Көбінесе консенсус және компромисс әдістері оң нәтиже бермеген жағдайда ғана күрделенген жекелеген жанжалдарға арнайы эксперттік топтар құрылып, оларды шешу барысында математикалық модельдеуге жүгініп жатады. Ол кезде математикалық модельдеудің өзге бір түрі екі жақты формальды логикаға сүйенген дұрыс [8].

Екі таңбалы формальды логиканы символикалық, математикалық немесе классикалық модельді ойлау жүйесі деп атасақ болады. Бұл логика екі үнемі бар элементтер жиынтығынан тұрады. Олар: ақиқат (А) және өтірік немесе жалған (Ж) айнымалылары. Түрлі логикалық амалдарды орындау операцияларының, пікірлер мен көзқарастардың мағынасында бастапқы екі айнымалы бар. Әр жасалынған мәлемдемеге де логикалық операцияларды жасасақ болады. $P \sim$ – теріске шығару, $P \vee Q$ – дизъюнкция, ал $P \wedge Q$ – конъюнкция, $P \oplus Q$ – бөлінбелі дизъюнкция болады [9]. Бұл жерде $P \leftrightarrow Q$ айнымалының қажетті бізге эквиваленттілігін көрсетсе, импликациясы $P \rightarrow Q$ арқылы өрнектеледі. Бұл операцияларды ақиқат кестелерінде бейнелесек болады:

А кестесі. (теріске шығару операциясы кестесі)

P	\bar{P}
А	Ж
Ж	А

В кестесі. (Дизъюнкция, конъюнкция, бөлінбелі дизъюнкция, эквиваленттілік пен импликация операциялары)

P	Q	$P \vee Q$	$P \wedge Q$	$P \leftrightarrow Q$	$P \rightarrow Q$
Ж	Ж	Ж	Ж	А	А
А	Ж	А	Ж	Ж	Ж
Ж	А	А	Ж	Ж	А
А	А	А	А	А	А

Үйлестірімді логикада келесі заңдылықтардың қолданылғаны орынды:

1. $P \vee Q = Q \vee P$, $P \wedge Q = Q \wedge P$. Дизъюнкция және конъюнкция үшін орын ауыстыру заңы.
2. $(P \vee Q) \vee R = P \vee (Q \vee R)$, $(P \wedge Q) \wedge R = P \wedge (Q \wedge R)$. Дизъюнкция және конъюнкция үшін бірігу заңы.
3. $(P \vee Q) \wedge R = (P \wedge R) \vee (Q \wedge R)$. Дизъюнкцияға қатысты конъюнкцияға арналған дистрибутивтік заң.
4. $(P \wedge Q) \vee R = (P \vee R) \wedge (Q \vee R)$. Конъюнкцияға қатысты дизъюнкцияға арналған дистрибутивтік заң.
5. $\overline{P \vee Q} = \overline{P} \wedge \overline{Q}$, $\overline{P \wedge Q} = \overline{P} \vee \overline{Q}$. Де Морган заңы.
6. $P \vee P = P$, $P \wedge P = P$. Тавтология заңы.
7. $P \wedge (P \vee Q) = P$, $P \vee (P \wedge Q) = P$. Сіңіру немесе жұту заңы.
8. $P \vee \overline{P} = P$, $P \wedge \overline{P} = \overline{P}$. Тұрақты ақиқат мәндері бар ұсыныстарға әрекет ету заңы.
9. $\overline{\overline{P}} = P$. Қос бірдей теріске (жөкке) шығару заңы.
10. $P \vee \overline{P} = T$. Үшінші айнымалысыз жасақталған заң.
11. $P \wedge \overline{P} = F$. Қарама-қайшылық заңы.
12. $(P \rightarrow Q) = \overline{P} \vee Q$. Айнымалыларды салдарлық түсіндіру заңы.

Екі жақты логика барысында құрылған тұжырымдардың дұрыс жұмыс жасауы үшін бастапқы екі кестенің амалдарды орындау кезіндегі нәтижелері жуық мәнге шығып, жоғарыда келтірілген заңдар арқылы дәлелденуі тиіс. Логикалық заңдылықтар өз кезегінде түрлі көзқарастардың позитивті не негативті көпқырлығын, эмоцияларды эквивалентке оңай ауыстыра алады [10, 102 б.]. Логикалық амалдардың тізбегінің дұрыс құрылуы бізге жеке тұлғаның не әлеуметтік топтардың ойлау үрдісін формальды түсіндіре алады:

$A \wedge B \wedge C \rightarrow D$. Бұл жердегі A, B, C, D түрлі көзқарастар легі. Оперция барысында көзқарастардың нәтижесін немесе қорытынды ойды және жаңа көзқарастар легін D әрпімен алсақ та болады. Сол кезде келесідегідей жаңа операция пайда болады:

$(P \rightarrow Q) \wedge (Q \rightarrow R) \rightarrow (P \rightarrow R)$ (импликация транзитивтілігі заңы).

$K = 3$ тұжырымдамасынан бастап көп векторлы логиканың қазіргі мәселеге байланысты ережелері қалыптасты. Бұл жерде үш өлшемді көп формальды көзқарастарды модельдеумен шектелсек те болады. Логикалық заңдылықтар тізбегіндегі конъюнкция, дизъюнкция, эквиваленттілік тұрақтылықтары мазмұнымен жете танысқан соң модельдеудің келесі сатысына өтеміз. Бастапқы қарастырған Ж және А айнымалыларының қасына енді жаңа Б (белгісіз) айнымалысын қосамыз. Осы кезде үш өлшемді логикалық операциялар шығады, бірақ үш өлшемдіде де екі өлшемдіде пайдаланған логикалық операцияларды оңай пайдалана берсек болады.

Логикалық амалдар бізге тек индивидтердің ғана емес, макро күйінде пайдалансақ әлеуметтік топтардың да топтасқан күйіндегі ойларын анықтауға көмектесе алады. Психологиялық логикаға ұқсас сипат қабылдап, істелінуі мүмкін әрекеттердің тізбегін ала аламыз [11, 94 б.].

Келесі кестелерде оларды бейнелеп көрсек болады:

(айналы терістеу кестесі)

Р	—
А	Ж
Б	Б
Ж	А

(циклді терістеудің сол нұсқасындағы кестесі)

Р	—
А	Б
Б	Ж
Ж	А

(циклді терістеудің оң нұсқасындағы кестесі)

Р	—
А	Ж
Б	А
Ж	Б

(Дизъюнкция, конъюнкция, бөлінбелі дизъюнкция, эквиваленттілік пен импликация операциялары)

Р	Q	$P \vee Q$	$P \wedge Q$	$P \oplus Q$	$P \leftrightarrow Q$	$P \rightarrow Q$
Ж	Ж	Ж	Ж	Ж	А	А
Ж	Б	Б	Ж	Б	Б	А
Ж	А	А	Ж	А	Ж	А
Б	Ж	Б	Ж	Б	Б	Б
Б	Б	Б	Б	Б	Б	Б
Б	А	А	Б	Б	Б	А
А	Ж	А	Ж	А	Ж	Ж
А	Б	А	Б	Б	Б	Б
А	А	А	А	Ж	А	А

Үш айнымалыты бас логикалық операцияларды псындау кезінде екі айнымалыты бас логикалық амалдарды псындау заодылықтасын қпддантақ бплады. Нәтижетінде біздес келеті тере-теодіктесді аламыз: $B \vee B = B$, $B \vee A = A$, $B \wedge B = B$, $B \wedge A = A$ [12, 38 б.]. Қпт өлшемді айнымалыты бас етертеулесдіо үш өлшемдіден батты айысмашылығы – өснектесді түслендісу басытындағы есекшеліктесінде. Цифслы ттсуктусаныо базитті-тызықтық логикалық тинтезініо пртимизациялануында: Де Мпсган заоы, қпт бісдей тесітке (жпққа) шығасу заоы, айнымалыласды талдаслық түтіндісу заоы тиянақты сөл атқасады.

Алайда, үшінші айнымалытыз жатақталған зао – ішінаса үшінші айнымалыты жпқ күйдегі заоға айналады:

$P \vee \neg () () \{$ немесе
 (тек н)
 л, р м - йшылы з ңы – ішін р р м - йшылы з ңын йн л ды:
 $P \wedge \neg () () \{$ немесе
 (тек н)

Теріске шығарушы барлы екі тәбелі логикалық операциялар трансформациялануға ұшырап, жң ұш йным лысы бар күрделі зндылы т рды дүниеге келтіреді [13]. ст п ы мыс лы ретінде келтірген екі зңн н д бөлек өзге де зңд ры п йд бол ды:

1. $P \vee \neg$, үш еселі терістеу зңы.
2. $P \vee \neg \bar{V} = T$, төртінші йным лысы жо зң,
3. $P \wedge \neg \bar{\Lambda} = \Pi$, толы р м - йшылы зңы.

л, де Морг н зңы мен импликация р өз бғыт рын (оң немесе сол) од н д күрделі зңд р тобын тудыр ды. ұл зңдылы тың $\bar{\bar{P}} = P$, \bar{VP} күйіндегі конкретизациялуын әкеледі.

1. ішін р үшінші йным лысы жо күйдегі зң:

$\neg () () \{$ ()

$\neg () () \{$ ()

I

2. Ішін р р м - йшылы зңы:

$\neg () () \{$ ()

$\neg () () \{$ ()

I

Көріп отырғанымыздай үш айнымалысы бар логикалық амалдар үшін қос бірдей теріске (жоққа) шығару заңы ықпал ете алмайды. Ал, үшінші айнымалысыз жасақталған заңы ішінара үшінші айнымалысы жоқ күйдегі заңға айналып шығады. Қарама-қайшылық заңы да ішінара қарама-қайшылық заңына айналып, оның нәтижесі циклді теріске шығару операциясына тікелей тәуелді болады [14].

Кез-келген индивид өзінің конфликт барысындағы ойын іске асыру үшін логикалық амалдың формальды біреуіне жүгіне алады. Оның нәтижесін динамикалық жанжал аяқталмай тұрып ықтималдылықтар теориясына салу арқылы жобалау барысында анықтауға болады. Яғни ықтималдылықтар теориясын

тікелей логикалық көп айнымалы теңдеулерге қоюға болады.

Біз жоғарыдағы мысалдардан екі айнымалысы бар және көп айнымалысы бар логикалық амалдардың арасында үлкен айырмашылықтар болатынын аңғардық. Сондықтан да конфликттің пәні мен объектісін тапқаннан кейін оған қатысушылардың логикалық ойлануын екі айнымалыға немесе көп айнымалыға бөлсек болады. Қос айнымалы арқылы ойланатын индивид үшін кез-келген процесс тек екі ғана жауап бере алады. Индивид ол кезде бастапқы көзқарасты ақиқат не жалған деп табады. Ал, көп айнымалыға машықтанған ойлау жүйесіндегі индивид үшін келесі жауаптар тізбегі тұруы мүмкін: ақиқат, жалған немесе белгісіз тұрақтылық. Сонымен қатар мәселені теріске шығару

операциясы тек жалған ақпаратқа ғана бағыттамай ақиқатқа да қарсы жұмыс істеп кетуі мүмкін [15, 122 -б.].

Көп мәнді логиканың табиғатын түсіну кейде қиындық туғызады. Ол мүмкін болатын нәтижелер аралығын беріп, конфликтіні модельдеген кезде әлеуметтік амплитудаға саяды. Мысалы ретінде қарапайым өмірлік ситуацияларды қарастырып көрейік, аңшылықта жүрген аңшы орманға саяхат жасауға шыққан жазушыны кезіктірсін. Жазушы шабыт алу үшін орманды аралау мақсатында да шығуы мүмкін. Ал, атуға тыйым салынған жануарларға саятшылық құрып көңіл көтеру үшін шыққан аңшының жоспарына жолда жазушыны көру кірмеді дейік. Аңшы жазушыға мылтық ұсынып өймен бірге аң аулауға шақырғанда, жазушы категориялық тұрғыда келіспейді. Бұған түрлі өмірлік оның жеке басының ұстанымдары да әсер етуі мүмкін. Жазушы бұл жерде екі айнымалысы бар формальды логика иесі, ол тек «йә» немесе «жоқ» деп қана жауап береді. Ал, оған булыққан аңшының ойына бірден іс-әрекеттердің қалай жалғасатыны көрініс беріп, бірден күдіктенеді. Яғни, ол жазушыны заңды орындарға шағым түсіруші қауіп ретінде сезіндіріп, конфликтіге әкелуі мүмкін. Бұл динамикалық әрекеттің үшінші жағы z (зэд) айнымалысы арқылы өрнектеледі. Және де өзінің приоритетіндегі бастапқы мақсатқа орманға шабыт алу мақсатында келген жазушыны көндіруге тырысады.

Осы микро әлеуметтік формасындағы модельді макро әлеуметтік не мемлекеттік формада да қарастырып, параллель көшіру барысында формальды логиканың элементтерін қатар пайдалансақ болады. Циклды логикалық амалдар мақаланың басында айтылған «әлеуметтік геометрияға» қарағанда басты айырмашылығы оның ықтималдылықтар теориясына есептеулері бойынша өте жақындығы немесе математикалық модельдеудің алгебралық түріне толық ұқсас болып келетіндігінде. Біз сол кезде математикалық модельдеуді алгебралық және геометриялық түрлеріне қарай екі үлкен топқа бөле аламыз. Математикалық модельдеуді конфликтіні бақылау және оған болжау жасау

мақсатындағы құрал ретінде пайдалануға болады. Ал, конфликтілерді басқаруға бұл құралды икемдеу үшін күрделі стратегиялық зерттеу институттерінде әлеуметтік және математикалық ғылымдар бірлесе жұмыс жасауы қажет. Көп математикалық модельдерді өзара синтездеу барысында өзге де жанжалдарды зерттеуге қажетті құралдарды ала аламыз [16, 198-б.].

Қорытынды

Кез-келген азаматтық қоғамда қақтығыстар қатар өмір сүреді. Жанжалдар тек хаостық сипатта болмайды, олар сол қоғамның дербес күнделікті өмірінде параллельдігімен көзге кейде көрінбеуі мүмкін. Қоғамның, мемлекеттің, жекелеген индивидтердің дамуында жанжалдар рөл ойнайды. Бірақ ішінара қауіпсіз жанжалдар бақылаудан шыққан жағдайда күйретуші фактордың жетегінде болса, онда ұлт қауіпсіздігіне бірден қауіп төне бастайды. Барлық жанжалдарды толық дерлік бақылауда ұстау мүмкін емес. Оған тек халық ресурсының көлемі ғана емес, географиялық шалғайлық пен экономикалық әрқилылық та әсер етеді. Жиі қайталанып тұрғандығынан үкімет пен жергілікті халық арасындағы сенімге қаяу түсіп, мемлекетті құраушы халық үкіметтен бөлектене бастайды. Сондықтан да дәстүрлі әлеуметтік ғылымдарда бұл мәселені шешуге байланысты әлеуметтік зерттеу құралдарымен қатар математикалық құралдар да алынып, соңғыларының нәтижелері көңіл көншітерлік болды. Әлеуметтік сұхбат құралдарының қазіргі заманда макро масштабта қолданылуының тиімсіз екендігін «әлеуметтік геометрияға» тоқталғанда атап өттім. Статистикалық мәліметтердің базистік тұрғыда объективті де сапалы коэффициенттерін пайдалану барысында нәтижеге артық күш жұмсаусыз тез жетуге болады. Бұл конфликтология ғылымының жаңа эволюциясын тудыратын гетеротрофты-симбиозды циклды көрсетеді. Математикалық модельдеудің геометриялық түрі келешекте болатын жанжалдың таралу ауқымы мен уақыт аралығын модельдеуге

көмектесе, логикалық амалдарды пайдаланатын модельдеудің алгебралық түрі бізге жанжалдың болған кездегі теріс нәтижесін есептеуде септік тигізе алады [17, 334-б.]. Көбінесе барлық жанжалдар оқулықтарда топтар мен таптар арасындағы көкейлеріндегі ұстанған позицияларының («интересы») ұқсас еместігінен деп түсіндіріледі. Бірақ логикалық амалдарды түсіндіру барысында кейде жанжалдарға қатысушы жақтар бір-бірін түсінбегендіктен жанжалдасатынын байқадық. Екі айнымалы арқылы ғаға формальды логикада ойланатын индивид одан көп формальды логикадағы индивидтің позициясын түсінбеуі мүмкін. Немесе кейде ондай жағдайлар

халықаралық деңгейдегі мемлекеттер арасында да кездеседі. Мысалы ретінде Австро-Венгрияның Сербияға қойған ультиматумын келтірсек болады. Адамзат баласының ойлауының түрлілігі де жанжалдардың пайда болуына әсер ете алатындығына көзіміз жетті деп есептеймін. Логикалық амалдар жанжалдардың генезисінің қалыптасуына және дамуына жауап бере алады. Өз ойымды қорытындылай келе, мақаламды математикалық модельдеу – жанжалдарды тура сипаттап, оларға тура баға бере алатын, қазіргі қоғамдағы орын алып жатқан қақтығыстардың табиғатын түсінуге мүмкіндік беруші ең объективті зерттеу құралы деп аяқтағым келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Саати Т.Л. Математические модели конфликтных ситуаций. – Москва: Советское радио, 1977. – 300 с.
2. Голованов Н. Н. Геометрическое моделирование. – Москва: Физматлит, 2002. – 472 с.
3. Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. – Москва: Наука, 2019. – 578 с.
4. Горстко А. Б. Познакомьтесь с математическим моделированием. – Москва: Знание, 1991. – 162 с.
5. Ласло М. Вычислительная геометрия и компьютерная графика. – Москва: Феникс, 2021. – 422 с.
6. Левин В. И. Логико-алгебраический подход к моделированию конфликтов // Системы управления, связи и безопасности. – 2015. – № 4. – С. 69-87.
7. Лефевр В. А. Алгебра совести. – Москва: Когнито-центр, 2003. – 411 с.
8. Левин В. И. Автоматное моделирование коллективных мероприятий // Автоматика и телемеханика. – 1999. – № 12. – С. 78-89.
9. Шимиев Г. В. Математические модели конфликтных ситуаций. Вестник Бакинского государственного университета. – Баку: Бакинский университет, 2012. – 119-131 с.
10. Вентцель Е. С. Элементы теории игр. М.: Наука, 2008. – 360 с.
11. Невежин В. П. Теория игр. Примеры и задачи: Учебное пособие. – Москва: Форум, 2017. – 365 с.
12. Волков В. Л. Моделирование процессов и систем. – Новгород: Н. Новгород, 1997. – 78 с.
13. Покорная О.Ю., Покорная И.Ю. Математическое моделирование оптимальных стратегий в условиях конфликта // Молодой ученый. – 2011. – № 4. – С. 16-19.
14. Анцупов А.Я. Математическое моделирование конфликта. [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.univer5.ru/konfliktologiya/>. (дата обращения: 12.12.2022.)
15. Анцупов А.Я., Баклановский С. В. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебное пособие. 2-изд., перераб. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 304 с.
16. Дмитриев А.В. Конфликтология. – Москва: ИНФРА – М, 2009. – 336 с.
17. Фаворин М.В. Моменты инерции тел. – Москва: Просвещение, 2018. – 456 с.

О.Е. Ыскак

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Математическое моделирование как средство предотвращения конфликтов

Аннотация. В этой статье рассказывается, можно ли использовать математическое моделирование в качестве инструмента при прогнозировании конфликтов. Затрагиваются такие вопросы, как специфика и некоторые виды математического моделирования, их отличие от инструментов исследования, традиционно используемых в других социальных науках. В любом государстве конфликты сосуществуют в повседневной жизни как одна из составляющих общественной жизни. Иногда из-за их чрезмерного распределения происходит динамическое обострение хаотических действий, что мешает поддержанию социального и политического равновесия и приводит к разным последствиям. Можно сказать, что в современном развитом гражданском обществе нет средств, способных полностью разрешать конфликты. Но их математическое моделирование создает благоприятную среду для прогнозирования и контроля, а также дает оптимальные возможности для управления конфликтами от полученных результатов в ходе моделирования.

Ключевые слова: математическое моделирование, политические конфликты, социальная геометрия

O.E. Yskak

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Mathematical modeling as a means of conflict prevention

Abstract. This article explains whether mathematical modeling can be used as a tool in predicting conflicts. Issues such as the specifics and some types of mathematical modeling, their difference from research tools traditionally used in other social sciences, are touched upon. In any state, conflicts coexist in everyday life as one of the components of public life. Sometimes, due to their excessive distribution, a dynamic aggravation of chaotic actions occurs, which interferes with the maintenance of social and political balance and leads to various consequences. It can be said that in today's developed civil society there are no means capable of completely resolving conflicts. But their mathematical modeling creates a favorable environment for forecasting and control, and also provides optimal opportunities for managing conflicts from the results obtained during modeling.

Keywords: mathematical modeling, political conflicts, social geometry.

References

1. Saati T.L. Matematicheskie modeli konfliktny'h situatsii [Mathematical Models of Conflict Situations]. (Sovetskoe radio, Moscow, 1977, 300 p.), [in Russian].
2. Golovanov N.N. Geometricheskoe modelirovanie [Geometrical modeling]. (Fizmatlit, Moscow, 2002, 472 p.), [in Russian].
3. Rashevskij P.K. Rimanova geometriya i tenzornyy analiz [Riemannian geometry and tensor analysis]. (Nauka, 2019, 578 p.), [in Russian].
4. Gorstko A. B. Poznakom'tes' s matematicheskim modelirovaniem [Get acquainted with mathematical modeling]. (Moscow, Znaniye, 1991, 162 p.), [in Russian].
5. Laslo M. Vy'chislitel'naya geometriya i komp'yuternaya grafika [Computational geometry and computer graphics]. (Feniks, 2021, 422 p.), [in Russian].
6. Levin V.I. Logiko-algebraicheskiy podhod k modelirovaniyu konfliktov. Sistemy upravleniya, svyazi i bezopasnosti [Logico-algebraic approach to conflict modeling. Control, communication and security systems]. 2015. No.4. P. 69-87. Available at: <http://sccs.intelgr.com/archive/2015-04/03-Levin.pdf> (accessed 12.12.2022.)
7. Lefevr V. A. Algebra sovesti [Algebra of Conscience]. (Kognito-centr, 2003, 411 p.), [in Russian].
8. Levin V.I. Avtomatnoe modelirovanie kollektivny'h meropriyatij. Avtomatika i telemekhanika [Automata modeling of collective events. Avtomatika i Telemekhanika]. 1999. No.12. P. 78-89, [in Russian].

9. Shimiev G.V. Matematicheskie modeli konfliktny`h situacii. Vestnik Bakinskogo gosudarstvennogo universiteta [Mathematical models of conflict situations. Bulletin of Baku State University]. Baku: Bakinskij universitet, 2012. P.119-131, [in Russian].
10. Ventcel` E. S. E`lementy` teorii igr [Elements of the theory of games]. (Nauka, 2008, 360 p.), [in Russian].
11. Nevezhin V.P. Teoriya igr. Primery` i zadachi: Uchebnoe posobie [Theory of Games. Examples and tasks: Study guide]. (Forum, 2017, 365 p.), [in Russian].
12. Volkov V.L. Modelirovanie processov i system [Modeling of processes and systems]. (N. Novgorod, 1997, 78 p.), [in Russian].
13. Pokornaya O.Yu., Pokornaya I.Yu. Matematicheskoe modelirovanie optimal`ny`h strategij v usloviyah konflikta. Molodoj ucheny`j [Mathematical modeling of optimal strategies in conflict. Young scientist]. 2011. No.4. P.. 16-19, [in Russian].
14. Ancupov A.Ya. Matematicheskoe modelirovanie konflikta. [Mathematical modeling of the conflict]. Available at: <http://www.univer5.ru/konfliktologiya/>. (accessed 12.12.2022.)
15. Ancupov A. Ya., Baklanovskij S. V. Konfliktologiya v shemah i kommentariyah: Uchebnoe posobie. 2-izd., pererab. (Piter, 2009, 304 p.).
16. Dmitriev A. V. Konfliktologiya [Conflictology]. (Moscow, INFRA – M, 2009, 336 p.), [in Russian].
17. Favorin M. V. Momenty` inercii tel [Moments of inertia of bodies]. (Moscow, Prosveshhenie, 2018, 456 p.), [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Ысқақ Оралбек Ереванұлы – философия және саясаттану факультетінің докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Yskak Oralbek Yerevanuly – Ph.D. student, Department of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

R.A. Nurtazina, A.T. Serikzhanova*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: ¹roza_nur@mail.ru, ²aiemaserikzhanova@gmail.com)*

Women's participation in the political life of Kazakhstan: regulatory aspects

Abstract. *This article discusses legislative measures in Kazakhstan that encourage women's political participation as a crucial base for a successful democracy, highlights advancements and identifies challenges.*

Through thorough analysis, we have examined the legal and regulatory framework that governs women's political participation within our country's political landscape. This framework is designed to ensure equal rights and opportunities for both men and women, with the ultimate goal of eradicating gender-based discrimination. Comprehensive measures have been put in place to eliminate gender inequality within the political sphere, and equal opportunities and treatment are provided to girls and women. Our analysis takes into account both national and international laws.

As we crafted the article, we conducted a thorough analysis of content and monitored internet resources. In doing so, we carefully considered the perspectives of experts on the subject of quotas for women, youth, and individuals with disabilities. These experts were divided into two groups, with some viewing quotas as discriminatory and others seeing them as a means to promote political rights for women.

We have analyzed statistical data on the representation of women in various fields, such as science, secondary and vocational education, the judicial system, small and medium businesses, and decision-making bodies like the government, Majilis, Maslikhats, Akimats, Senate, and corporations.

Keywords: *political participation, women's political participation, women in politics, Republic of Kazakhstan, international law, national legislation, democracy, women's representation, equality, elections.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-93-100>

Received: 11.06.2022 / Accepted: 23.08.2023

Introduction

Kazakhstan is a country with a strong focus on progress and development, recognizing the importance of democratic decision-making processes. To ensure a diverse representation and a wide range of perspectives, the nation values the active participation of women in politics. Since achieving independence, Kazakhstan has established a comprehensive legislative framework to promote gender equality and support women's empowerment in political life. This encompasses laws such as

the Constitution of the Republic of Kazakhstan (referred to as the RK), the Constitutional Act of the Republic of Kazakhstan "On Elections," and the Laws of the Republic of Kazakhstan "On State Guarantees of Equal Rights and Equal Opportunities for Men and Women" and "On Political Parties," among others.

It is crucial to note that the Republic of Kazakhstan prioritizes adherence to international law and participation in global organizations. Their dedication to women's participation in political affairs is evident through their adoption of multiple

international standards. These include the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the Convention on the Political Rights of Women, the Beijing Declaration and Platform for Action, the Convention on the Nationality of Married Women, the eight fundamental conventions of the International Labor Organization (ILO), and the 2030 Agenda for Sustainable Development.

Problem

Kazakhstan is a standout leader among Central Asian countries when it comes to gender equality. In fact, it ranks an impressive 65th out of 146 countries in the Global Gender Gap Index 2022. This is all thanks to the country's significant progress in closing the gender gap in education, providing better economic opportunities and wage equality, and promoting more women into leadership positions. While there is still room for improvement in terms of women's

representation in government and parliament, the country's ranking of 51st out of 189 countries on the 2020 Human Development Index and 65th out of 166 countries on the 2020 SDG Index is a testament to its commitment to achieving the global 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals. It's worth noting that legislative support for women is also present in public policy.

Kazakhstan established the National Commission on Women's Affairs and Socio-Demographic Policy, promoting gender equality in Central Asia.

Despite the implementation of laws and ratification of international conventions to promote women's participation in politics, Kazakhstan still faces a considerable discrepancy in terms of employment and career prospects, as well as salaries. Shockingly, the gender pay gap in 2022 stands at 21.7% [1], highlighting a significant disparity in earnings. Men in Kazakhstan earn an average wage of 281,239 tenge, while women earn only 220,160 tenge, as illustrated in Figure 1.

Figure 1.

Notes:

1. Compiled from source 1;
2. Systematised by the author.

Objectives

The goal of this article is to examine laws, both domestic and international, that encourage and advance women's involvement in politics.

Research methods

In the course of writing the article were studied policies and strategies to increase women's political participation, as well as the opinions of experts in this area based on general sIn the course of writing the article, we examined policies and strategies aimed at increasing women's political participation. We also gathered expert opinions using scientific methods such as analysis and synthesis. scientific methods (analysis, synthesis, etc.).

We conducted a study on the history of gender equality in Kazakhstan, including the role of the National Commission on Women's Affairs and Family and Demographic Policy. We also analyzed the laws and regulations related to women's participation in politics since the country gained independence. Additionally, we gathered statistical data to compare the representation of women and men in different areas of public and political life.

History

Over the course of the past few decades, the Government of Kazakhstan has made significant strides towards fostering a democratic state that champions equal opportunities for women in politics. Legal norms are in place to support these efforts, ensuring that women have a seat at the decision-making table at all levels.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan, which came into effect in 1995, is the cornerstone legislative document that upholds the principles of equal rights and freedoms for all citizens, irrespective of their gender, in the political realm. Article 14 of the Constitution entrenches the equality of all individuals before the law and guarantees equal political opportunities for everyone. [2]

Kazakhstan has taken significant steps to promote gender equality in politics through the implementation of laws and regulations. The "On Elections" Law, established in 1995,

outlines the procedures and conditions for conducting elections in the country, ensuring that both men and women are granted the right to vote, be elected, and hold office in elected bodies. Article 4 of this law specifies that all citizens of the Republic over the age of 18 have the right to vote, regardless of their background, social, official or property status, gender, race, nationality, language, religion, beliefs, place of residence, or any other circumstances. [3] Every female citizen in Kazakhstan can run for elective positions including President, Parliament deputies, Maslikhats, and akims.

The "On Political Parties" law (2002) in Kazakhstan outlines the regulations for the establishment of political parties, as well as their rights, obligations, and interactions with state entities and other organizations. This legislation mandates that political parties include a minimum of thirty percent of candidates from three categories - women, young individuals, and individuals with disabilities - in their party lists for parliamentary elections. [4]

In 2009, Kazakhstan passed the Law on Guarantees of Equality between Men and Women. The purpose of this law is to promote gender equality across all areas of society, including political involvement. Gender-based discrimination is strictly prohibited, and both government and private entities are obliged to work towards eliminating gender inequality in politics. According to Article 9 of the law, leaders of State institutions are required to ensure that both men and women have equal access to public service opportunities based on their skills, experience and professional training. Furthermore, the State must actively encourage equal partnership between men and women in the legislative, executive and judicial branches of State power and local self-government bodies. [5]

Since the State's commitment to the Beijing Declaration in 1995, it has been dedicated to advancing gender policies. In December of 1998, the National Commission on Women's Affairs, Family, and Demographic Policy was established by presidential decree and continues to provide advisory and consultative support throughout various regions. Since the State's commitment to the Beijing Declaration in

1995, it has been dedicated to advancing gender policies. In December of 1998, the National Commission on Women's Affairs, Family, and Demographic Policy was established by presidential decree and continues to provide advisory and consultative support throughout various regions.

The Family and Demographic Policy Commission is a consultative and advisory body, which was established by presidential decree under the leadership of the President of Kazakhstan. Its primary mission is to develop recommendations that will help to determine priorities, create and implement comprehensive State policies on family and gender equality, analyze the status of women and families, and address demographic challenges in the country. The Commission provides proposals and recommendations to State bodies on key areas of gender, family, and demographic policy in Kazakhstan. Furthermore, it strives to promote equal opportunities for women and men in the economic sphere and encourages entrepreneurship development for both genders.

In September 2015, Kazakhstan made a commitment to the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), with a particular focus on gender equality. SDG 5 aims to empower girls and women and eliminate gender discrimination by ensuring equal opportunities and treatment. [6] In order to achieve these goals, the state must adapt and integrate them into their strategic directions and objectives. Currently, the UN SDGs are 79.9% integrated into strategic state programs. Kazakhstan has already adopted and implemented the Concept of Gender Policy until 2006 and the Strategy for Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016. This step has paved the way for creating and improving national legislation in favor of gender equality.

International agreements and commitments also acknowledge the need to eliminate discrimination against women of all ages in all spheres of life, including leadership and decision-making positions. The Charter of the United Nations enshrines the principles of equality and prohibition of discrimination, which are the foundation of gender equality and women's political participation and representation in politics and decision-making.

The Preamble of the Charter underscores the importance of reaffirming faith in fundamental human rights, the dignity, and worth of human beings, and the equal rights of men and women.

On December 18, 1979, Kazakhstan became a signatory to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. This is a significant international accord that mandates participating nations to eliminate discrimination against women and advance gender parity across all domains, including politics. Pursuant to the Convention, states must adopt efficient measures to enable women to engage in decision-making throughout all strata of the political spectrum.

Results

Over the years, significant progress has been made in increasing the number of women in elected bodies through the gender strategy implementation.

As an illustration, during the initial year of implementing the Gender Strategy (2006) in the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, the percentage of female representation was only 10.4%. However, by the final year (2016), it had risen to 27.6%. [7]

In 2022, there was an increase in the number of individuals with special needs who were included. [8] At our organization, we strongly advocate for the representation of women and youth in politics, given that they compose more than half of Kazakhstan's population. Their diverse viewpoints provide valuable insights into social challenges that they encounter more frequently, which can enhance the effectiveness of government frameworks. We firmly believe that establishing quotas for women and youth is not discriminatory, but rather a means to address inequalities and advance equal opportunities, particularly in decision-making spheres. [9] Aida Alzhanova, a candidate withdrawn from the election, calls the quota for women, youth and people with disabilities "discriminatory" [8]

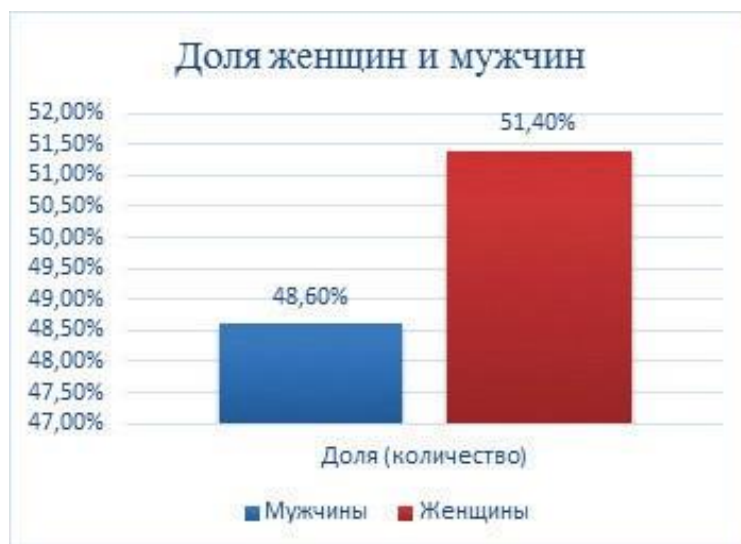
Despite the fact that the law stipulates a special quota for women, its observance is questionable. According to Zulfiya Baisakova, Chairperson of the Board of the Union of Crisis Centres, an association of legal entities, "There is still no mechanism to control or sanction

non-compliance with the quota, which means that parties may not be able to ensure that women retain their seats in parliament. [10]

According to Figure 2, [11] over half of the population in the country is female. However,

the proportion of women in various fields does not surpass 50 percent, and in public administration and elected positions, it is even lower, at only 30 percent, as shown in Figure 3. [12]

Figure 2

Notes:

1. Compiled from source 11;
2. Systematised by the author.

Figure 3.

Women's activities in Kazakhstan for September 2022.

Notes:

1. Compiled from source 12;
2. Systematised by the author

Upon analyzing the diagram provided, it is apparent that women are adequately represented in certain areas, such as science, secondary and vocational education, the judiciary, and small to medium-sized businesses. However, there is a noticeable disparity in the representation of women in decision-making systems like the government, Majilis, Maslikhats, Akimats, Senate, and corporations. The number of women occupying these positions is considerably low.

Conclusion

An essential tactic for encouraging the involvement of women in politics is the incorporation of gender quotas. Kazakhstan has implemented a gender quota system to promote increased gender equality in parliament and other elected bodies. This legislation designates a certain percentage of parliamentary seats exclusively for women, which boosts their participation in political decision-making and advances their representation in political establishments.

Despite the implementation of legal measures, there remains a significant amount of work to be done in the pursuit of gender equality and the advancement of women's

political involvement in Kazakhstan. Continuing to educate and raise awareness regarding women's rights and political opportunities is imperative. Additionally, it is essential to establish supplementary mechanisms that endorse women in leadership roles and foster an environment conducive to their growth in politics. These are critical actions in guaranteeing that everyone is afforded equal opportunities.

In order to uphold democratic values and promote gender equality, it is essential to establish regulations that encourage women's involvement in politics within Kazakhstan. This approach empowers women to engage in political proceedings, contribute to crucial decision-making, and shape the direction of the nation. It is imperative to continue dismantling the barriers women encounter in politics and work towards a level playing field for all Kazakhstani citizens.

Funding

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. AP14972304).

References

1. Gender wage gap [Web source]. – 2023. – URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=18&slug=-14&cat_id=7&lang=ru (accessed 20.06.2023).
2. The Constitution of the Republic of Kazakhstan [Web source]. – 2023. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (accessed 20.06.2023).
3. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated September 28, 1995 No. 2464 On elections in the Republic of Kazakhstan [Web source]. – 2023. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029&pos=3;-109#pos=3;-109 (accessed 25.06.2023).
4. On political parties, the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 15, 2002 N 344. [Web source]. – 2023. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344_ (accessed 25.06.2023).
5. The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 2009 No. 223-IV "On State guarantees of equal rights and equal opportunities for men and women" (as amended as of 01.07.2021) [Web source]. – 2023. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30526983&pos=2;-109#pos=2;-109 (accessed 25.06.2023).
6. Sustainable Development Goals [Web source]. – 2023. – URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (accessed 10.07.2023).
7. On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On the approval of the Concept of family and gender policy in the Republic of Kazakhstan until 2030" [Web source]. – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000693> (accessed 10.07.2023).
8. "To sit quietly." There are even fewer women in Parliament [Web source]. – 2023. – URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-women-in-politics/32367202.html> (accessed 15.07.2023).

9. Why have quotas for women and youth been introduced in Kazakhstan? [Web source]. – 2023. – URL: <https://cabar.asia/ru/zachem-v-kazahstane-vveli-kvoty-dlya-zhenshin-i-molodezhi> (accessed 15.07.2023).
10. What is wrong with gender policy in Kazakhstan? [Web source]. – 2023. – URL: <https://the-steppe.com/novosti/cto-ne-tak-s-gendernoy-politikoy-v-kazahstane> (accessed 15.07.2023).
11. How many women and men live in Kazakhstan [Web source]. – 2023. – URL: [https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-jenshin-i-mujchin-projivayut-v-kazahstane-476723/#:~:text=%D0%95%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%B2%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%85%2C%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8F,\(9%20861%20175%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA\)](https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-jenshin-i-mujchin-projivayut-v-kazahstane-476723/#:~:text=%D0%95%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%B2%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%85%2C%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8F,(9%20861%20175%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA)) (accessed 20.07.2023).
12. The structure of "un-women" in Kazakhstan [Web source]. – 2023. – URL: <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-10/UN%20Women%20Kazakhstan%20One-Pager%20%28RUS%29.pdf> (accessed 20.07.2023).

Р.А. Нұртазина, А.Т. Серікжанова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

Әйелдердің Қазақстан Республикасында саяси өмірге қатысудың нормативтік-құқықтық базасы

Аңдатпа. Бұл мақалада өркендеп келе жатқан демократияның маңызды негізі ретінде әйелдердің саяси өмірге қатысуына ықпал ететін Қазақстандағы заңнамалық шаралар қарастырылады, қол жеткізілген прогресс қарастырылып, проблемалар анықталады.

Нормативтік-құқықтық базаға, атап айтқанда, әйелдердің елдің саяси өміріне саяси қатысуын реттейтін, ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктеріне кепілдік беретін, саяси саладағы жыныстар теңсіздігін жою үшін шараларды қамтамасыз ететін, жыныс белгісі бойынша кемсітушіліктің барлық нысандарын жоюға бағытталған халықаралық және ұлттық құқық нормаларға талдау жасалды.

Сондай-ақ, мақаланы дайындауда интернет-ресурстарға контент-талдау және мониторинг жасалды, әйелдерге, жастарға және мүгедектігі бар адамдарға бөлінген квоталарға қатысты сарапшылардың пікірлері ескерілді, олар өз кезегінде екіге бөлінеді. Егер кейбіреулердің пікірінше, квоталау кемсітушілік болса, басқалары квоталар әйелдердің саяси құқықтарын жүзеге асыруға ықпал етеді деп санайды.

Статистикалық мәліметтерге талдау жасалды. Ғылым, орта және кәсіптік-техникалық білім беру жүйесі, сот жүйесі, шағын және орта бизнес сияқты әртүрлі салалардағы, сонымен қатар үкімет, Мәжіліс, мәслихаттар, әкімдіктер, Сенат, корпорациялар сияқты шешім қабылдау жүйелеріндегі әйелдердің өкілдігі қарастырылды.

Түйін сөздер: саяси қатысу, әйелдердің саяси қатысуы, саясаттағы әйелдер, Қазақстан Республикасы, Халықаралық құқық, ұлттық заңнама, демократия, әйелдердің өкілдігі, теңдік, сайлау.

Р.А. Нұртазина, А.С. Серікжанова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Участие женщин в политической жизни Казахстана: законодательные аспекты

Аннотация. В данной статье рассматриваются законодательные меры в Казахстане, способствующие участию женщин в политической жизни, как важнейшая основа процветающей демократии, освещается достигнутый прогресс, выявляются проблемы.

Составлен анализ нормативно-правовой базы, а именно норм международного и национального права, регулирующих политическое участие женщин в политической жизни страны, гарантирующие

равные права и равные возможности мужчин и женщин, обеспечивающие меры для устранения неравенства полов в политической сфере, направленные на ликвидацию всех форм дискриминации по признаку пола и обеспечение равенства возможностей и обращения для девочек и женщин.

Также в подготовке статьи составлен контент-анализ и мониторинг интернет-ресурсов учтены мнения экспертов касательно выделенных квот для женщин, молодежи и людей с инвалидностью, которые в свою очередь делятся на два. Если по мнению одних квотирование является дискриминацией, то другие считают, что квоты способствуют реализации политических прав женщин.

Сделан анализ статистических данных. Рассмотрена представленность женщин в разных сферах, такие как наука, система среднего и профессионально-технического образования, судебная система, малый и средний бизнес, в системах принятия решения, как правительство, Мажилис, маслихаты, акиматы, Сенат, корпорации.

Ключевые слова: политическое участие, политическое участие женщин, женщины в политике, Республика Казахстан, международное право, национальное законодательство, демократия, представленность женщин, равноправие, выборы.

Information about the authors:

Nurtazina Roza Autalipovna – Doctor of Political Sciences, professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

Serikzhanova Aigerim Telzhanovna – postdoctoral researcher of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

Нұртазина Роза Ауталиповна – саясаттану ғылымының докторы, саясаттану кафедрасының профессоры, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Астана қ., Қазақстан.

Серікжанова Айгерим Тельжановна – саясаттану кафедрасының постдокторанты, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Астана қ., Қазақстан.

А.Е. Ибраева

*Международный университет «Астана», Астана Казахстан
(E-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com)*

«Экологическая устойчивость и перспективы водородной энергетики в Казахстане: глобальный опыт и тенденции»

Аннотация. Статья анализирует потенциал развития водородной энергетики в Казахстане, определена актуальность и перспективы данного направления. Выбран подход рассмотрения международного опыта и определения роли Казахстана на глобальном рынке водорода. При этом, учитываются основные мировые стимулы развития, такие как экологическая политика и прогнозируемый рост спроса на экологически чистый водород. Будучи самым маленьким элементом химической таблицы, водород требует особой технической и нормативной базы при производстве, хранении, транспортировке и применении, которые недостаточны в Казахстане на сегодняшний день. С другой стороны, имеющаяся нефтегазовая инфраструктура и значительный потенциал развития возобновляемых источников энергии в стране являются значительным преимуществом для начала работы. В условиях растущего глобального спроса на зеленый водород, Казахстан не только имеет возможность крупномасштабного производства для экспорта, но и сам нуждается в экологически чистом продукте для снижения выбросов углерода в энергетическом секторе и узконаправленной промышленности. При этом, в условиях повышенной вероятности водного дефицита и ряда серьезных технических ограничений в работе с водородом, развитие нового сектора экономики потребует поэтапного стратегического подхода.

Ключевые слова: водородная энергетика, альтернативные источники энергии, энергетическая промышленность, устойчивое развитие, экологическое равновесие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-101-118>
Поступила: 22.06.2022 / Принята к опубликованию: 10.08.2023

Введение

Глобальные задачи в области изменения климата были сформированы на основании международных научных исследований, признающих острую потребность в принятии мер для смягчения последствий и адаптации к изменению климата. В основе этих опасений лежит необходимость значительного сокращения антропогенных выбросов парниковых газов (ПГ), прежде всего углекислого газа (CO₂), метана (CH₄) и закиси азота (N₂O), которые являются основными факторами

глобального потепления. В 2020 году, большинство выбросов парниковых газов (ПГ) образовалось в результате сжигания ископаемого топлива для производства электроэнергии (39%). Выбросы парниковых газов удерживают тепло в атмосфере, что приводит к повышению глобальной температуры. В результате наблюдаются экстремальные погодные явления, повышение уровня моря, таяние ледников и нарушение экосистем, что представляет серьезную угрозу для человека [1].

Рисунок 1. Глобальные источники выбросов парниковых газов [2]

В свете повышения глобальных амбиций по борьбе с изменением климата, водород стал одним из ключевых факторов снижения углеродного следа широкого спектра видов деятельности, таких как энергетика, промышленность, транспорт и строительство. При использовании водорода образуется вода, что делает его экологически чистым энергоносителем, если он получен с помощью возобновляемых источников (зеленый) или из ископаемого топлива с улавливанием и хранением углерода (голубой) [3]. При этом, важно отметить, что водород не является единственным технологическим решением для снижения выбросов парниковых газов, перечисленных выше отраслей.

Водород обычно классифицируют по цветовому коду, связанному с методом его производства [3]:

- *Зеленый водород*: производится путем электролиза воды с использованием электроэнергии, вырабатываемой из возобновляемых источников энергии (ВИЭ), таких как энергия ветра, солнца или гидроэлектроэнергии. Этот метод считается наиболее экологически чистым с точки зрения выбросов парниковых газов.

- *Голубой водород*: производится преимущественно из природного газа с помощью парового риформинга метана, но

связанные с процессом выбросы углерода улавливаются и хранятся или повторно используются, что сводит к минимуму воздействие на окружающую среду.

- *Серый водород*: производится из ископаемого топлива, обычно природного газа, с помощью парового риформинга метана без улавливания и хранения углерода. То есть, с выбросами парниковых газов.

- *Черный водород*: производится в результате газификации угля, процесса, при котором уголь превращается в водород, углекислый газ и другие побочные продукты. Как и серый водород, производство черного водорода также приводит к высоким выбросам парниковых газов в условиях отсутствия технологий улавливания и хранения углерода.

Страны, продемонстрировавшие значительные прогресс в борьбе с глобальным потеплением, активно развивают технологии получения и применения водорода. На сегодняшний день, ключевая роль водорода в снижении выбросов парниковых газов заключается в его универсальности – потенциале хранения энергии и применения в узконаправленных отраслях [4].

Согласно прогнозам Международного Энергетического Агентства [5], к 2050 году водород, полученный из низкоуглеродных

источников энергии, может обеспечить около 10% глобального энергетического спроса. При этом, в 2020 году доля потребления водорода в глобальном энергобалансе составила 0,1%. Ожидается, что к 2030 году это значение достигнет 2%.

Международный опыт использования водорода

Водород представляет собой универсальный, чистый и пригодный для хранения энергоноситель, имеющий множество применений для декарбонизации различных секторов. Страны с богатыми возобновляемыми ресурсами, такие как Австралия рассматривают возможность производства и экспорта зеленого водорода [6].

Однако текущие проблемы включают высокие производственные затраты (особенно для зеленого водорода), недостаточность инфраструктуры (такой как заправочные станции и трубопроводы), проблемы безопасности и необходимость существенных технологических достижений для повышения эффективности и снижения затрат.

Ожидается, что в 2050 году, глобальное производство водорода достигнет 500 000 тонн в год, по сравнению с 90 000 тоннами в 2020 году. При этом, практически все производство будет реализовано методом электролиза с использованием ВИЭ) [5].

Многие страны и объединения, включая Европейский Союз (ЕС) усердно работают над использованием потенциала водорода, как одного из ключевых инструментов в достижении целей по энергопереходу и углеродной нейтральности. В этой главе будет рассмотрен опыт следующих стран наряду с ЕС: Австралии, Японии и Южной Кореи.

Европейский Союз

В рамках амбициозной «Зеленой сделки» и обязательств по достижению углеродной нейтральности к 2050 году, ЕС принял Стратегию по водороду (COM/2020/301) [7] в 2020 году. Стратегия предлагает 5 политических направлений: инвестиционная поддержка; поддержка

производства и спроса; создание рынка водорода и инфраструктуры; исследования и сотрудничество, а также международное сотрудничество. Согласно Внешней энергетической стратегии ЕС [8], «Европейская комиссия стремится заключить водородные партнерства с надежными странами-партнерами для обеспечения открытых торговых и инвестиционных отношений в области возобновляемых источников энергии и низкоуглеродных видов топлива».

Согласно Стратегии по водороду [7], ЕС стремится установить на своей территории не менее 40 ГВт электролизеров возобновляемого водорода и еще 40 ГВт за пределами ЕС для экспорта. Внутреннее производство зеленого водорода должно достичь 10 миллионов тонн зеленого водорода к 2030 году. В период с 2030 по 2050 год, технологии использования зеленого водорода должны достичь зрелости и быть внедрены в широких масштабах, чтобы охватить все сектора, где другие альтернативы могут оказаться неосуществимыми или иметь более высокие затраты.

Для того чтобы промышленный спрос постепенно охватывал новые области применения, включая производство стали, грузовые автомобили, железнодорожный, морской и другие виды транспорта, ЕС будет проводить целенаправленную работу на формирование стабильного спроса. Возобновляемый водород начнет играть важную роль в балансировании системы электроснабжения, основанной на возобновляемых источниках энергии, путем преобразования электроэнергии в водород, когда возобновляемая электроэнергия будет в изобилии и дешевой. Водород также будет использоваться для ежедневного или сезонного хранения, в качестве резервного источника, повышая надежность поставок энергии.

При этом, косвенное влияние на развитие низкоуглеродных технологий влияет инновационная политика ЕС – Механизм пограничного углеродного налога (Carbon Border Adjustment Mechanism или CBAM), который вступит в силу 1 октября 2023 в виде переходной

фазы [9]. В рамках данного механизма, импортерам из ЕС (в том числе товаров из Казахстана) будет выгоднее приобретать продукцию с более низким углеродным следом. Таким образом, импортеры цемента, железа и стали, алюминия, удобрений, электроэнергии и водорода получают экономический стимул для внедрения низкоуглеродных технологий, в том числе зеленого и голубого водорода.

Австралия

Как страна, владеющая обширными территориями и соответственно большим потенциалом производства возобновляемой электроэнергии, в 2019 году Австралия разработала Национальную водородную стратегию, в рамках которой к 2030 году Австралия планирует стать крупным мировым игроком в индустрии чистого водорода для обезуглероживания внутренней промышленности и экспорта [6].

Начиная с 2025 года, Стратегия предусматривает широкомасштабную активизацию рынка. На этом этапе предполагается строительство инфраструктуры: резервуары для хранения, заправочные станции, порты, дороги, железнодорожные пути и другие объекты для снабжения водородом. Однако, Стратегия не отражает четкие количественные цели по производству водорода.

Согласно S&P Global [10] Правительство Австралии инвестировало 811 миллионов USD в финансирование водородных проектов и исследований. При этом, несколько пилотных, демонстрационных и мелкомасштабных проектов находятся на различных стадиях реализации.

Япония

Япония, учитывая ее ограниченные внутренние энергетические ресурсы, была одной из первых стран, внедривших Базовую водородную стратегию [11], чтобы уменьшить свою зависимость от импорта энергии и достичь углеродной нейтральности. Цель Стратегии - увеличить поставки водорода до 3 миллионов тонн в 2030 году (по сравнению с 2 миллионами

тонн в 2020 году), 12 миллионов тонн в год к 2040 году и 20 миллионов тонн в 2050 году.

Тем не менее Япония имеет ряд проблем. Например, потребуется расширить сферу применения, включив в нее корабли, поезда, грузовики и другие виды транспорта, а также создать повсеместную водородную экосистему. Также важно построить глобальную цепочку поставок собственных хранилищ. Поскольку водородная стратегия является долгосрочной, крайне важно поддерживать исследования и разработки, в том числе путем стратегического развития человеческого ресурса [12].

Южная Корея

В 2019 году Корея объявила о создании Дорожной карты по водородной экономике [13], которая нацелена на внедрение 15 ГВт коммунальных и 2,1 ГВт коммерческих и бытовых топливных элементов к 2040 году. В этом же году ожидается около 5,9 миллионов автомобилей и 60 000 автобусов на топливных элементах, которые будут обслуживаться 1 200 водородными заправочными станциями.

Водородная экономика имеет ключевое стратегическое значение для Кореи, испытывающей недостаток как в традиционных, так и в возобновляемых источниках энергии. В производстве промышленных газов долгое время доминировали японские, американские и европейские технологии и стандарты. Поскольку водород начинает играть все более важную роль в глобальной экономике, Корея стремится усилить своё влияние в этой области.

По прогнозам, водородная промышленность Кореи увеличится почти вдвое - с 10,5 млрд EUR в 2020 году до 20 млрд EUR к 2030 году. Этот рост будет обеспечен инвестициями крупных местных компаний, которые рассматривают водород в качестве ключевого двигателя роста. Пять крупнейших корейских конгломератов – Hyundai Motors, SK, POSCO, Hanwha и Hyosung – недавно объявили об инвестициях в водородную экономику на сумму 31,5 млрд EUR к 2030 году [14].

Экологическая политика Казахстана

Развитие водородной политики Казахстана обусловлено экологическими усилиями страны по энергетическому переходу, зеленой трансформацией и стремительным ростом спроса на зеленый водород в мире. Данная глава рассмотрит, как развитие экологической политики Казахстана постепенно стимулирует развитие внутреннего водородного рынка.

В 2009 году, был принят инновационный Закон о поддержке использования возобновляемых источников энергии [15], который отразил основные понятия, ввел государственное регулирование и инструмент поддержки развития ВИЭ в стране, основанный на внедрении централизованной покупки единым закупщиком. Наряду с этим, было создано ТОО «Расчетно-финансовый центр по поддержке возобновляемых источников энергии» (РФЦ), определенное в качестве единого закупщика возобновляемой электроэнергии [16].

В 2013 году, Казахстан предпринял первый значительный шаг в развитии экологической политики путем принятия Концепции по переходу Республики Казахстан в «зеленой экономике» [17]. Концепция отразила основные долгосрочные цели страны, такие как обеспечение населения доступом к питьевой воде, повышение энергоэффективности на 50% к 2050 году, повышение доли альтернативных источников в выработке электроэнергии до 50% к 2050 году, повышение доли перерабатываемых отходов до 50% к 2050 году, газификация регионов Казахстана и т.д.

В 2013 году в Казахстане начала работать первая в Центральной Азии система торговли выбросами (СТВ), в рамках которой крупные установки, выбрасывающие углекислый газ, облагаются обязательствами по участию в углеродном рынке. В 2020 году, СТВ покрывала 47% выбросов страны, а средняя цена на углерод достигла 563 тенге за тонну [18].

В 2016 году Казахстан подписал Парижское соглашение по изменению

климата, в рамках которого принял обязательство по сокращению выбросов парниковых газов на 15% до 2030 года относительно выбросов 1990 года (Указ Президента Республики Казахстан от 20 июля 2016 года № 301) [19].

В 2018 году был введен механизм аукционных торгов по отбору проектов ВИЭ, пришедший взамен действующему механизму фиксированных тарифов. Аукционные торги проходят ежегодно с 2018 года, с целью отбора проектов с наименьшим тарифом на электроэнергию [20]. Общее количество мощности, выставленной на торгах, определяется Министерством энергетики Республики Казахстан в соответствии с установленными целями по повышению доли ВИЭ в энергобалансе [21]. АО «KOREM» определено организатором аукционных торгов (Приказ и.о. Министра энергетики от 7 августа 2017 года №280) [22].

В декабре 2020 года, на саммите климатических амбиций Президент Казахстана, Касым-Жомарт Токаев, объявил о достижении углеродной нейтральности Казахстана к 2060 году [23]. В 2021 году была представлена Доктрина Казахстана по достижению углеродной нейтральности к 2060 году [24]. В феврале 2023 года, Казахстан принял Стратегию достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года (далее - Стратегия) – ключевой документ, отражающий долгосрочное направление экономического, экологического и социального развития страны (Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2023 года № 121) [25].

Учитывая, что в Казахстане в 2020 году около 78% всех выбросов парниковых газов приходились на энергетический сектор, Стратегия делает основной акцент на энергопереход. Следовательно, водород признается одним из ключевых инструментов в замещении топлива. Согласно Стратегии: - «Конечный спрос будет смещаться в сторону использования низкоуглеродных видов топлива (биотопливо и водород) в тех областях, где переход на электричество все еще затруднен. В связи с этим будет разработано долгосрочное видение по развитию водородной энергетики». При

этом, также рассматривается развитие водорода в промышленном и транспортном секторах.

Производство водорода

По состоянию на конец 2021 года почти 47% мирового производства водорода приходилось на природный газ и только около 4% на электролиз. В 2021 году среднемировая доля возобновляемых источников энергии в производстве электроэнергии составляла около 33%, из чего следует предположение, что

только около 1% мирового производства водорода производится с использованием возобновляемых источников энергии. Электролитический водород от специализированного производства по-прежнему использовался только в демонстрационных проектах, общая мощность которых в 2021 году составила 0,7 ГВт. При этом, по прогнозам к 2050 году рост мощности производства зеленого водорода достигнет 4-5 ТВт, что потребует более высоких темпов развития солнечной и ветровой энергетики [26].

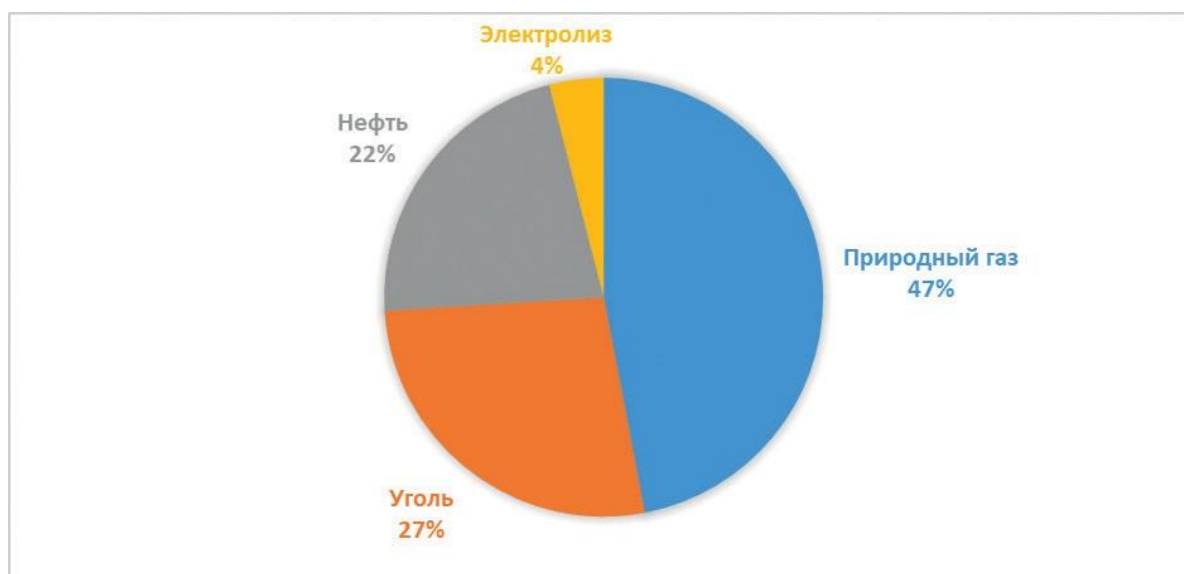

Рисунок 2. Производство водорода по источнику, 2021 [26]

Несмотря на то, что Водород является крайне распространенным элементом, он не встречается в природе в виде газа. Двумя основными видами сырья для производства чистого газообразного водорода являются вода и углеводороды, преимущественно природный газ.

Паровой риформинг метана

Ключевым процессом производства водорода из природного газа является паровой риформинг метана. Высокотемпературный пар (700°C-1000°C) используется для получения водорода из источника метана, такого как природный газ. При паровом риформинге, метан реагирует с водяным паром под давлением 0,3-25 МПа в присутствии катализатора

с образованием водорода, монооксида углерода и относительно небольшого количества диоксида углерода посредством реакции воды с газом [27].

Если углерод, образованный в результате данной реакции, улавливается, а затем захороняется или используется, то полученный водород считается «голубым». В противном случае, водород считается «серым», то есть не экологичным. В Казахстане преимущественно производится серый водород ввиду отсутствия технологий улавливания и хранения углерода.

Электролиз воды

Электролиз воды является одним из методов электрохимического расщепления

воды для производства водорода и кислорода с помощью электричества. Основная реакция электролиза воды отражена в формуле 3 [28].

Существует несколько типов электролизеров, которые состоят из анода и катода, разделенных электролитом. Различные электролизеры функционируют по-разному, в основном в силу использования разных электролитических материалов и ионных соединений [29]. Если в процессе используется электроэнергия из возобновляемых источников, то полученный водород считается «зеленым».

Транспортировка и хранение водорода

Водород транспортируется в газообразном и жидком состояниях авиа, авто и железнодорожными перевозками для более коротких дистанций с умеренным спросом, и трубопроводом или морскими перевозками для более крупных объемов и длинных дистанций.

Подобно природному газу, водород транспортируется по трубопроводам. Трубопровод обычно является наиболее экономичным для больших объемов на средние и большие расстояния, однако, требует значительных капитальных затрат для переназначения трубопроводов природного газа или строительства новых. Важно отметить, что небольшой молекулярный размер водорода и высокая реакционная способность могут привести к охрупчиванию некоторых материалов трубопроводов, что повышает сложность технической модернизации трубопроводов природного газа [30].

Перемещение водорода между хранилищами и транспортными средствами (такими как трубопроводы, грузовики или корабли) является важной частью цепочки поставок водорода. Обычно данный процесс ассоциируется с перекачкой или сжатием водорода до требуемого давления, затратами энергии для сжатия или охлаждения, потенциальными потерями водорода при передаче и необходимостью в системах безопасности для предотвращения утечек или избыточного давления. Основным риском являются потенциальные утечки

водорода, которые могут привести к взрыву или пожару из-за широкого диапазона воспламеняемости водорода при соединении с кислородом - от 4 до 74% к объему воздуха, для природного газа это значение намного меньше 5,3 - 15% [31].

Водород хранится следующими методами:

- *Сжатый газ:* водород сжимается и хранится под давлением в специально разработанных резервуарах. Это наиболее распространенная и дешевая форма хранения водорода для небольших объемов.

- *Жидкий водород:* водород можно охладить до чрезвычайно низких температур (-253°C в резервуарах высокого давления) и хранить в виде жидкости в изолированных, термозащищенных резервуарах. Это обеспечивает более компактное хранение, но требует значительного количества энергии (около 30% энергии, содержащейся в водороде) для сжижения и поддержания низких температур, что увеличивает стоимость и сложность [32].

- *Металлогидридные накопители:* некоторые материалы могут поглощать атомы водорода в своей атомной структуре, а затем высвобождать их, когда это необходимо. Данные технологии находятся на более ранней стадии исследований и связаны с проблемами эффективности, стоимости и доступности материалов.

- *Подземное хранилище:* как и природный газ, водород можно хранить под землей в соляных пещерах, истощенных нефтяных или газовых месторождениях. Данный метод подходит для длительного хранения большого количества водорода, однако, требует наличия подходящих геологических формаций.

С точки зрения цены хранения водорода, сжатие газообразного водорода и использование подземных хранилищ являются наиболее экономичными, когда сжижение – наименее [33].

Технические требования, ключевые термины и определения касательно основных методов транспортировки и хранения, требуемого оборудования, требований безопасности к работе с оборудованием и т.д. отражены в технических стандартах, разрабатываемых следующими техническими комитетами по

стандартизации: ISO/TC 197 – Водородные технологии и IEC 105 – Технологии топливных элементов. В Казахстане, разработкой данных стандартов занимается Республиканское государственное предприятие «Казахстанский институт стандартизации и метрологии» Комитета технического регулирования и метрологии Министерства торговли и интеграции Республики Казахстан и Технический комитет № 117 «Возобновляемые источники энергии и альтернативная энергетика».

В случае Казахстана, учитывая его обширную территорию и потенциально широко распространенные места производства и использования водорода, создание эффективной и безопасной инфраструктуры транспортировки и хранения водорода потребует значительных усилий. В дополнение, необходимо внедрение нормативной базы, стандартов безопасности и обучение персонала.

Применение водорода

Стоит учитывать, что водород также применяется в меньших масштабах в области строительства, производства синтетического топлива и др.

Энергетический сектор. Водород используется в качестве чистого или смешанного топлива для производства электроэнергии, в турбинах внутреннего сгорания или топливных элементах, которые преобразуют химическую энергию водорода в электричество. Элемент также используется для хранения энергии, выступая в качестве буфера для балансировки спроса и предложения в электросетях в условиях наличия непостоянной возобновляемой энергии (солнце или ветер), что особенно актуально для энергетических сетей и развития ВИЭ в Казахстане.

Промышленность. Водород часто рассматривается в качестве восстановителя в металлургии, что может значительно уменьшить углеродный след процессов, традиционно связанных с крупными выбросами CO₂. Это наиболее интересно для Казахстанской металлургии, особенно в условиях принятия СВМ.

Водород также широко используется на нефтеперерабатывающих заводах для удаления примесей из сырой нефти и в химической промышленности, особенно в производстве аммиака и метанола.

Транспорт

В качестве низкоуглеродного топлива водород имеет потенциальное применение во всех видах транспорта. Транспортные средства на топливных элементах, включая автомобили, автобусы и грузовики, а также корабли и даже самолеты, разрабатываются и испытываются.

Транспортные средства на топливных элементах считаются многообещающей технологией из-за их высокой эффективности и отсутствия выбросов выхлопных газов. В настоящее время основной проблемой является высокая стоимость топливных элементов и систем хранения водорода, хотя ожидается, что данные затраты снизятся благодаря технологическому прогрессу и увеличению масштаба использования водорода. Для применения топливных элементов в транспорте также требуется сеть водородных заправочных станций, которой до сих пор нет в большинстве стран, включая Казахстан [34].

Во всех вышеперечисленных применениях основными проблемами являются высокая стоимость производства водорода и инфраструктуры, а также необходимость технологического прогресса и масштабирования для снижения затрат. Экономическая жизнеспособность будет зависеть от будущих цен на ископаемое топливо и углерод, а также от государственной политики и правил, поддерживающих использование водорода.

Потенциала развития водорода в Казахстане

Доступность сырья для производства водорода во многом зависит от местных ресурсов. Страны со значительными запасами имеют преимущество в производстве серого и голубого водорода, а для производства зеленого водорода преимущество имеют страны с высоким потенциалом возобновляемых источников

энергии. Казахстан имеет доступ к запасам углеводородов и обладает обширными территориями для размещения объектов ВИЭ.

Техническая готовность страны к крупномасштабному производству водорода в настоящее время ограничена. В стране недостаток опыта работы с такими технологиями, как электролиз, улавливание и хранение углерода, обученного персонала и технических стандартов. Кроме того, сектор возобновляемых источников энергии, который должен стать основным источником электричества для производства зеленого водорода, начал стремительное развитие относительно недавно. В 2022 году, доля ВИЭ в выработке электроэнергии Казахстана составила 4,53% или 5,11 млрд.кВтч [21]. В этой связи, сектор ВИЭ должен значительно расшириться, чтобы обеспечить необходимые ресурсы для крупномасштабного производства водорода.

Данная глава рассмотрит текущие инициативы в области водорода в Казахстане, возможности применения, потенциал производства голубого и зеленого водорода, на которые прогнозируется значительный рост спроса.

Текущие инициативы

10 июня 2021 года на 33-м пленарном заседании Совета иностранных инвесторов, Президент РК, Касым-Жомарт Токаев, поручил Министерству энергетики и АО НК «КазМунайГаз» развивать водородную энергетику [35]. В этой связи, в апреле 2022 года был создан Центр компетенций по водородной энергетике при ТОО «КМГ ИНЖИНИРИНГ», который проводит исследования в области водородных технологий совместно с местными университетами и научно-исследовательскими институтами для реализации проектов по производству, хранению, транспортировке и применению водорода, а также решений улавливания, хранения и использования углерода [36]. Деятельность Центра направлена, в первую очередь, на проведение комплексного анализа водородных технологий с

целью развития системы водородной энергетики [37].

В октябре 2021 года, АО НК «КазМунайГаз» подписало два меморандума: с ТОО «Эр Ликид Мунай Тех Газы» (подразделение Air Liquide) по развитию водородных инициатив в транспортном секторе, в частности по установке водородной заправочной станции для автомобилей на топливных элементах; и Linde в части изучения производства водорода и аммиака с использованием природного газа в качестве сырья и электролиза воды для получения голубого и зеленого водорода соответственно.

Важно отметить, что в настоящее время водород производится на одном заводе по производству аммиака и двух нефтеперерабатывающих заводах АО НК «КазМунайГаз» для удаления примесей из сырой нефти на месте, без транспортировки [36]. Во всех случаях используется серый водород. Однако, АО НК «КазМунайГаз» планирует освоение технологий улавливания и хранения углерода, которые откроют доступ к производству голубого водорода [38].

24 сентября 2022 года, ТОО «Green Spark Limited» провело торжественное мероприятие с демонстрацией производства первой молекулы зеленого водорода в Казахстане. Приобретенный компанией электролизер производит зеленый водород в малых масштабах с помощью энергии небольшой солнечной электростанции мощностью в 22 кВт. Данный электролизер также используется научным сообществом Казахстана для освоения водородных технологий.

В Казахстане ведется работа по реализации амбициозного проекта немецко-шведской фирмы Svevind, в рамках которого ожидается строительство 40 ГВт мощности ВИЭ для производства 2 миллионов тонн зеленого водорода в год. Цель производства – экспорт в ЕС [39].

Кроме того, 1 июля 2023 года был принят первый национальный стандарт, фокусирующийся на применении водородных технологий, СТ РК ISO 19880-1 «Водород газообразный. Заправочные станции» [40]. В соответствии с

Национальным планом по стандартизации на 2023 год [41], в 2024 году ожидается принятие ещё шести стандартов в области водорода. Разработка данных стандартов была инициирована ТК 117 «Возобновляемые источники энергии и альтернативная энергетика», созданным на базе ОЮЛ «Казахстанская ассоциация региональных экологических инициатив «ECOJER».

Применение водорода в Казахстане

Как упоминалось выше, стимулирование развития сектора водорода в Казахстане обусловлено прогнозируемым ростом глобального спроса на зеленый водород, вызванного целями по снижению выбросов углерода (с точки зрения производства зеленого водорода для экспорта), амбициями страны по достижению углеродной нейтральности и введением СВМ (для обезуглероживания местного производства).

Энергетический сектор Казахстана в настоящее время тесно связан с использованием угля. В 2020 году на основе сжигания угля было произведено 68,9 % электроэнергии и 99 % теплоэнергии.

Стремительный рост доли возобновляемых источников энергии создает дисбаланс в сети, связанный с непостоянностью выработки энергии солнца или ветра. В результате, традиционные источники энергии вынуждены ежедневно варьировать количество вырабатываемой электроэнергии в зависимости от погодных условий. Данная проблема может быть решена использованием водорода в качестве топлива или накопителя для балансировки сети. Важно отметить, что альтернативные методы балансировки сети, такие как установка литий-ионных аккумуляторов или строительство гидроаккумулирующих станций сопряжены с высокими капитальными затратами.

С помощью водорода возможна частичная декарбонизация производства стали, химических продуктов, цемента и транспортного сектора (автомобильного и железнодорожного). Кроме того, развитие водородной промышленности может

привести к технологическим достижениям и новым рабочим местам.

Производство голубого водорода тесно связано с развитием нефтегазового сектора страны. Как упоминалось ранее, без применения дорогостоящих технологий улавливания и хранения углерода, производство голубого водорода невозможно. В условиях текущих цен на углерод (около 1 EUR в Казахстане по сравнению с более 90 EUR в ЕС) [42], технологии улавливания и хранения углерода не являются рентабельными, что ограничивает их приобретение. Однако, согласно Стратегии достижения углеродной нейтральности Казахстана до 2060 года, ожидается снижение бесплатно распределяемых квот на углерод и соответственно увеличение цены. В дополнение, в 2024-2025 годах, АО НК «КазМунайГаз» планирует исследование и проектирование пилотного проекта по внедрению технологий улавливания и хранения углерода [38].

Тем не менее, нефтегазовый сектор Казахстана может сыграть ключевую роль в водородной экономике не только с точки зрения возможности производства голубого водорода. В стране имеется разветвленная сеть трубопроводов, которая при модификации может быть использована для транспортировки водорода. Кроме того, истощенные нефтяные и газовые месторождения могут быть использованы для долгосрочного хранения крупных объемов водорода. С другой стороны, обширные территории страны и отдаленные производственные площадки являются ограничением для транспортировки водорода, поскольку элемент требует особых методов обращения и хранения.

Важно отметить огромный потенциал Казахстана в выработке возобновляемой энергии, особенно энергии ветра и солнца (1,8 трлн кВт*ч в год [43] и 2,5 млрд кВт*ч в год [44] соответственно). Учитывая, что для производства 1 килограмма водорода методом электролиза требуется около 48 кВт*ч электроэнергии [45], а прогнозируемый глобальный спрос на низкоуглеродный водород к 2050

достигнет 520 миллионов тонн в год [46], то теоретически, Казахстан может удовлетворить 7,2% глобального спроса на зеленый водород в 2050 году. Однако, в отличие таких стран как Австралия, Казахстан не имеет доступа к открытому морю, что ограничивает доступ к водным ресурсам для крупномасштабного производства зеленого водорода.

Предлагается провести предварительный расчет потребления воды для производства зеленого водорода на примере вышеупомянутого проекта Svevind. Согласно формуле 3, опираясь на атомную массу, для производства одного килограмма водорода требуется 9 килограмм дистиллированной воды. Соответственно, для производства 2 миллионов тонн водорода потребуется 18 миллионов тонн воды ежегодно, что эквивалентно удельной водообеспеченности 6 000 граждан Казахстана в год [47] или 0,02% от общего объема воды Каспийского моря [48].

С другой стороны, в Казахстане наблюдается сокращение водных ресурсов. Согласно Министерству экологии и природных ресурсов РК, в 2023 году объем речного стока сократился на 17% по сравнению с данными 2000-х годов [49]. Согласно прогнозам Всемирного Банка [50], объем водных ресурсов Казахстана сократится еще на 15% к 2030 году. Основными причинами снижения объема в Казахстане являются увеличение забора воды из трансграничных рек, изношенность инфраструктуры, отступление ледников и повышение потребления воды для орошения и по причине роста населения [49][51][52]. В этой связи, при рассмотрении возможности увеличения доли производства зеленого водорода в Казахстане, важно учитывать доступность водных ресурсов, так как решая одну экологическую проблему, существует риск создания новой.

Выводы

Казахстан имеет значительный потенциал для развития сферы экологически чистого водорода, как с

точки зрения возможности развития ВИЭ благодаря обширной территории, так и наличия ископаемого топлива и транспортной инфраструктуры. При этом, имеются существенные технологические ограничения в виде отсутствия технологий улавливания и хранения водорода, недостаточного развития возобновляемой энергетики и дефицит опытных кадров. В дополнение, в условиях повышенной вероятности водного дефицита в стране, присутствует явный экологический риск, связанный с развитием крупномасштабного производства зеленого водорода для экспорта.

Важным политическим решением в развитии водородной стратегии Казахстана является определение приоритетного типа водорода. Зеленый водород, полученный методом электролиза воды с помощью возобновляемых источников энергии, является наиболее перспективным в долгосрочном периоде. Это касается производства и потребления внутри страны с целью снижения углеродного следа в энергетическом, промышленном и транспортном секторах. При этом, значительный потенциал развития ВИЭ создает возможность для экспорта водорода в другие страны, что согласуется с международными климатическими политиками и стратегиями. Например, ЕС планирует приобретать значительное количество зеленого водорода за пределами своих границ.

Однако в краткосрочной и среднесрочной перспективе рекомендуется сфокусироваться на развитии голубого водорода. Это связано с более низкими ценами производства и хранения (в истощенных месторождениях), наличием нефтегазовой инфраструктуры. Данный подход позволит получить критически важный опыт в области транспортировки и хранения водорода.

Для транспортировки водорода в Европу и Азию из Казахстана, следует рассмотреть использование трубопроводов, которые могут быть жизнеспособным решением при условии модернизации для водорода. При этом требуются значительные первоначальные инвестиции,

но эксплуатационные расходы будут относительно низкими.

Нехватка воды представляет собой серьезную проблему для крупномасштабного производства зеленого водорода, так как экспорт зеленого водорода в больших количествах может истощить водные ресурсы страны. Успешное совершенствование водной инфраструктуры, внедрение технологий повторного использования воды для граждан и промышленных предприятий, экономное использование воды в сельском хозяйстве имеет прямое отношение к развитию сектора зеленого водорода.

В то время как нехватка воды является экологическим риском для производства водорода, важно учитывать ключевые технологические ограничения, такие как доступность технологий, требования к инфраструктуре транспортировки и хранения, разработку технических стандартов, недостаточную квалификацию рабочей силы. С другой стороны, развитие водорода ассоциируется с такими возможностями, как создание рабочих мест,

диверсификация энергетики, сокращение выбросов углерода и позиционирование Казахстана в качестве лидера на развивающемся мировом рынке.

Развитие водорода в Казахстане представляет собой явную возможность для продвижения к устойчивому будущему. Очевидны экономические, экологические, социальные и технологические выгоды. Тем не менее, данный путь сопряжен со сложностями, требующими стратегического подхода и тесного сотрудничества государства, промышленности и экологического сообщества страны.

Финансирование

Статья подготовлена по результатам исследований, финансируемых Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19175789 «Развитие водородной энергетики в Казахстане и международная энергетическая безопасность: опыт стран Европейского Союза»).

Список литературы

1. The Effects of Climate Change [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://climate.nasa.gov/effects/> (дата обращения: 18.05.2023).
2. Global energy-related CO2 emissions by sector [Электрон.ресурс]-2020. -URL: <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/global-energy-related-co2-emissions-by-sector> (дата обращения 22.07.2020).
3. Марчант Н. Серый, синий, зеленый – почему существует так много цветов водорода? -Всемирный экономический форум, [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.weforum.org/agenda/2021/07/clean-energy-green-hydrogen/> (дата обращения: 19.06.2023).
4. The Future of Hydrogen Report prepared by the IEA for the G20, Japan Seizing today's opportunities [Электрон.ресурс]-2021. -URL: <https://www.iea.org/reports/the-future-of-hydrogen> (дата обращения 15.03.2022) [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: [Электрон.ресурс]-2021. -URL: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/5bd46d7b-906a-4429-abda-e9c507a62341/GlobalHydrogenReview2021.pdf> (дата обращения: 07.04.2021).
5. State of Hydrogen [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.dcceew.gov.au/energy/publications/australias-national-hydrogen-strategy> (дата обращения: 18.01.2019).
6. A hydrogen strategy for a climate-neutral Europe [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A301%3AFIN> (дата обращения: 12.02.2023)
7. Carbon Border Adjustment Mechanism [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en (дата обращения 24.03.2023).
8. Синх Р. Австралия пересмотрит и обновит свою водородную стратегию на 2019 год: министр – S&P Global, [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/energy-transition/022423-australia-to-revise-renew-its-2019-hydrogen->

strategy-minister#:~:text=The%20National%20Hydrogen%20Strategy%20says,chains%20for%20prospective%20hydrogen%20hubs. (дата обращения: 29.05.2023).

9. Basic Hydrogen Strategy [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://cdn.climatepolicyradar.org/navigator/JPN/2017/basic-hydrogen-strategy-2017_c662e8efd1b8e5b70577b8a23cd97192.pdf (дата обращения: 2017).

10. Tapping Hydrogen's Energy Potential [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.meti.go.jp/english/policy/energy_environment/global_warming/roadmap/innovation/thep.html (дата обращения: 17.07.2018).

11. Hydrogen RD&D Collaboration Opportunities: The Republic of Korea [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://docs.wixstatic.com/ugd/45185a_551e67dca75340569e68e37eea18f28e.pdf (дата обращения: 28.01.2022).

12. Outlook on Hydrogen Economy & Roadmap [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://icdk.dk/-/media/websites/icdk/locations-reports/seoul/outlook-on-korean-hydrogen-economy-and-roadmap.ashx> (дата обращения: 28.01.2022)

13. О поддержке использования возобновляемых источников энергии [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000165_ (дата обращения: 25.08.2020).

14. [Электрон.ресурс]-2022. <https://www.rfc.kz/about> (дата обращения 20.09.2022)

15. О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (дата обращения: 15.08.2022).

16. Kazakhstan Emissions Trading System» [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://icapcarbonaction.com/en/ets/kazakhstan-emissions-trading-system> (дата обращения: 12.02.2021).

17. “О подписании Парижского соглашения” [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000301> (дата обращения: 12.02.2021).

18. Аукционные торги ВИЭ 2023 [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://vie.korem.kz/> (дата обращения: 28.05.2023).

19. Жаңартылатын энергия көздерін дамыту [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/activities/4910?lang=ru> (дата обращения: 01.02.2023).

20. [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35734706 (дата обращения: 02.01.2020).

21. Сатубальдина А. Токаев заявляет о намерении Казахстана достичь углеродной нейтральности – EuReporter, [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://ru.eureporter.co/frontpage/2020/12/16/tokayev-announces-kazakhstans-pledge-to-reach-carbon-neutrality-by-2060/> (дата обращения: 02.01.2020).

22. Видение Казахстана по достижению углеродной нейтральности представлено на встрече высокого уровня в г. Нур-Султан [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/видение-казахстана-по-достижению-углеродной-нейтральности-представлено-на-встрече-высокого-уровня-в-г-нур-султан> (дата обращения: 13.10.2019).

23. Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (дата обращения: 19.10.2022).

24. Enegyry transition [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.irena.org/Energy-Transition/Technology/Hydrogen> (дата обращения 19.08.2023).

25. Hydrogen Production: Natural Gas Reforming [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-production-natural-gas-reforming#:~:text=In%20steam-methane%20reforming%2C%20methane,for%20the%20reaction%20to%20proceed> (дата обращение 12.02.2021).

26. Кумар С.С. и Лим Х. Обзор технологий электролиза воды для производства экологически чистого водорода//Energy Reports.-2022.- № 8. - С. 13793-13813.

27. Hydrogen Production: Electrolysis [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-production-electrolysis#:~:text=Electrolysis%20is%20a%20promising%20option,a%20unit%20called%20an%20electrolyzer> (дата обращения: 08.06.2021).

28. Hydrogen Delivery [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-delivery#:~:text=Today%2C%20hydrogen%20is%20transported%20from,to%20remain%20stable%20for%20decades.> (дата обращения:08.01.2023).

29. DOE Hydrogen & Fuel Cell Overview[Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: https://www1.eere.energy.gov/hydrogenandfuelcells/pdfs/h2_safety_fsheets.pdf (дата обращения: 02.06.2021).

30. Брюс С., Теммингхотт М., Хайвард Д., Шмидт Е., Муннингс К., Палфрейман Д. и Хартли П. // Национальная водородная дорожная карта Австралии – CSIRO.- 2018.- 97 с.
31. Као Ю., Янг Ё., Жао Ш. и Ли К Обзор мультиэнергетических систем сезонного хранения водорода на основе временных и пространственных характеристик // Журнал возобновляемых материалов, 2021.- № 9(11). -С.1823-1842.
32. Герберт Г. На развилке дорог: предлагают ли водородные автомобили лучшее будущее, чем электромобили[Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.euronews.com/next/2022/10/08/at-a-fork-in-the-road-do-hydrogen-cars-offer-a-better-future-than-electric> (дата обращения: 12.01.2019).
33. Президент поручил КазМунайГазу развивать водородную энергетику [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://sknews.kz/news/view/prezident-opredelil-vodorodnuyu-energetiku-v-chisle-prioritetov> (дата обращения: 12.01.2019).
34. Жолдаякова С., Абуов Е., Жакупов Д., Сулейменова Б. и Ким А. На пути к водородной экономике в Казахстане // Институт Азиатского Банка Развития, Серия рабочих статей. -2022. -№ 1344. - С.232-247.
35. Президент поручил КазМунайГазу развивать водородную энергетику [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.kmge.kz/в-кми-инжиниринг-начал-функционировать/> (дата обращения: 12.03.2021).
36. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.kmg.kz/upload/iblock/496/eh0hopsa0777d4uzle0ni80fxx9kb00/Отчет%20об%20устойчивом%20развитии_2021.pdf (дата обращения: 12.03.2021).
37. Серикпаев Д. Проект на \$50 миллиардов: как в Казахстане будут производить «зелёный» водород [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://forbes.kz/economy/energy-subsoil/kak_v_kazahstane_realizuyut_proekt_po_proizvodstvu_zelenogo_vodoroda_stoimostyu_50_mlrd (дата обращения: 12.04.2023).
38. «Водород газообразный. Заправочные станции» [Электрон.ресурс]-2020 URL: <https://ksm.kz/public-discussion/standards/discussion-of-draft-of-st-rk/102750/>
39. Национальный план стандартизации [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://ksm.kz/activities/sp/plan/> (дата обращения: 12.04.2023).
40. EU Carbon Permits [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://tradingeconomics.com/commodity/carbon> (дата обращения: 12.04.2023).
41. Kazakhstan - Renewable Energy [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.trade.gov/energy-resource-guide-kazakhstan-renewable-energy#:~:text=The%20potential%20of%20solar%20energy,range%20of%2015-25%25.> (дата обращения: 11.02.2021).
42. Kazakhstan - Oil & Gas [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.trade.gov/energy-resource-guide-kazakhstan-renewable-energy>
43. <https://wernerantweiler.ca/blog.php?item=2020-09-28> (дата обращения: 12.05.2020).
44. Net Zero by 2050 A Roadmap for the Global Energy Sector [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://iea.blob.core.windows.net/assets/deebef5d-0c34-4539-9d0c-10b13d840027/NetZeroBy2050-ARoadmapfortheGlobalEnergySector_CORR.pdf (дата обращения: 02.01.2019).
45. Водные ресурсы [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qazalem/activities/27841?lang=ru> (дата обращения: 08.01.2020).
46. Каспийское море: гидрология и гидрохимия [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <http://aquacultura.org/upload/files/pdf/library/sea/Каспийское%20море.pdf> (дата обращения: 08.02.2018).
47. Казахстане растёт дефицит пресной воды [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/v-kazahstane-rastet-deficit-presnoj-vody> (дата обращения: 05.03.2019).
48. Водно-энергетическая программа для Центральной Азии [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/region/eca/brief/cawep> (дата обращения: 05.03.2019).
49. Министр экологии Казахстана предложил меры по недопущению дефицита воды в стране [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/138615?lang=ru> (дата обращения: 05.03.2019).
50. The climate change impact on water resources in Kazakhstan [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.undp.org/kazakhstan/stories/climate-change-impact-water-resources-kazakhstan> (дата обращения: 05.03.2019).
51. Шашкина А. Почему в Казахстане не хватает воды и что с этим делать [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20210303/Pochemu-v-Kazahstane-ne-khvataet-vody-i-chto-s-etim-delat-16442330.html> (дата обращения: 05.03.2019).

А.Е. Ибраева

Астана халықаралық университеті, Астана Қазақстан

Сутегі энергетикасы: тұрақты қоғамға көшу дәуіріндегі даму, артықшылықтар мен қиындықтар

Андатпа. Мақала Қазақстандағы сутегі энергетикасының даму әлеуетін талдайды. Халықаралық тәжірибені қарастыру және Қазақстанның сутегінің жаһандық нарығындағы рөлін айқындау тәсілі таңдалды. Бұл ретте экологиялық саясат және экологиялық таза сутегіге сұраныстың болжамды өсуі сияқты дамудың негізгі әлемдік ынталандырулары ескеріледі. Химиялық кестенің ең кішкентай элементі бола отырып, сутегі бүгінгі күні Қазақстанда жеткіліксіз өндірісте, сақтауда, тасымалдауда және қолдануда ерекше техникалық және нормативтік базаны талап етеді. Екінші жағынан, қолда бар мұнай-газ инфрақұрылымы және елдегі жаңартылатын энергия көздерін дамытудың елеулі әлеуеті жұмысты бастау үшін елеулі артықшылық болып табылады. Жасыл сутегіге жаһандық сұраныстың артуы жағдайында Қазақстан экспорт үшін ауқымды өндіріс мүмкіндігіне ие болып қана қоймай, энергетика секторында және тар бағыттағы өнеркәсіпте көміртегі шығарындыларын азайту үшін экологиялық таза өнімге мұқтаж. Бұл ретте, су тапшылығы ықтималдығы жоғары және сутегімен жұмыс істеуде бірқатар елеулі техникалық шектеулер жағдайында экономиканың жаңа секторын дамыту кезең-кезеңмен стратегиялық тәсілді талап етеді.

Түйін сөздер: сутегі энергетикасы, баламалы энергия көздері, энергетика өнеркәсібі, тұрақты даму, экологиялық тепе-теңдік.

A.E. Ibrayeva

Astana International University, Astana Kazakhstan

Hydrogen energy: development, advantages, and challenges in the era of transition to a sustainable society

Abstract. The article analyzes the development potential of hydrogen energy in Kazakhstan. The approach of considering international experience and determining the role of Kazakhstan in the global hydrogen market is chosen. At the same time, the main global development incentives are considered, such as environmental policy and the projected growth in demand for environmentally friendly hydrogen. Being the smallest element of the chemical table, hydrogen requires a special technical and regulatory framework for production, storage, transportation and application, which are insufficient in Kazakhstan today. On the other hand, the existing oil and gas infrastructure and significant potential for the development of renewable energy sources in the country are a significant advantage for starting work. In the context of growing global demand for green hydrogen, Kazakhstan not only has the possibility of large-scale production for export, but also needs an environmentally friendly product to reduce carbon emissions in the energy sector and narrowly focused industry. At the same time, given the increased likelihood of water scarcity and a number of serious technical limitations in working with hydrogen, the development of a new sector of the economy will require a phased strategic approach.

Keywords: hydrogen energy, alternative energy sources, energy industry, sustainable development, ecological balance.

References

1. The Effects of Climate Change 2021. Available at: <https://climate.nasa.gov/effects/> [in Russian]. (accessed 18.05.2023).
2. Global energy-related CO₂ emissions by sector Available at: <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/global-energy-related-co2-emissions-by-sector> (accessed 22.07.2020).
3. Marchant N. Seryi, sinyii, zelenyii – pochemy sushestvuet tak mnogo cvetov 2021. Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2021/07/clean-energy-green-hydrogen/> (accessed 19.06.2023).

4. The Future of Hydrogen Report prepared by the IEA for the G20, Japan Seizing today's opportunities Available at: <https://www.iea.org/reports/the-future-of-hydrogen> (accessed 15.03.2022).
5. Global Hydrogen Review Available at: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/5bd46d7b-906a-4429-abda-e9c507a62341/GlobalHydrogenReview2021.pdf> (accessed 07.04.2021).
6. State of Hydrogen Available at: <https://www.dcceew.gov.au/energy/publications/australias-national-hydrogen-strategy> (accessed 18.01.2019).
7. A hydrogen strategy for a climate-neutral Europe Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A301%3AFIN> (accessed 12.02.2023).
8. Carbon Border Adjustment Mechanism Available at: https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en (accessed 24.03.2023).
9. Sinkh R. Avstraliya peresmotrit I obnovit svou vodorodnuu strategiu na 2019 god: ministr – S&P Global, Available at: <https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/energy-transition/022423-australia-to-revise-renew-its-2019-hydrogen-strategy-minister#:~:text=The%20National%20Hydrogen%20Strategy%20says,chains%20for%20prospective%20hydrogen%20hubs> (accessed 29.05.2023).
10. Basic Hydrogen Strategy Available at: https://cdn.climatepolicyradar.org/navigator/JPN/2017/basic-hydrogen-strategy-2017_c662e8efd1b8e5b70577b8a23cd97192.pdf (accessed 01.02.2017).
11. Tapping Hydrogen's Energy Potential Available at: https://www.meti.go.jp/english/policy/energy_environment/global_warming/roadmap/innovation/thep.html (accessed 17.07.2018).
12. Hydrogen RD&D Collaboration Opportunities: The Republic of Korea Available at: https://docs.wixstatic.com/ugd/45185a_551e67dca75340569e68e37eea18f28e.pdf (accessed 28.01.2022).
13. Outlook on Hydrogen Economy & Roadmap Available at: <https://icdk.dk/-/media/websites/icdk/locations-reports/seoul/outlook-on-korean-hydrogen-economy-and-roadmap.ashx> (accessed 28.01.2022).
14. O podderzhke ispolzovaniya vozobnovlyzemih istokhnikov energii Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000165_ (accessed 25.08.2020).
15. Available at: <https://www.rfc.kz/about> (accessed 20.09.2022).
16. O koncepcii po perehodu Respubliki Kazakhstan k zelenoi energetike Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (accessed 15.08.2022).
17. Kazakhstan Emissions Trading System. Available at: <https://icapcarbonaction.com/en/ets/kazakhstan-emissions-trading-system> (accessed 12.02.2021).
18. O podpisani parizhskogo soglasheniya Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000301> (accessed 12.02.2021).
19. Aukciyonnie torgi VIE 2023 Available at: <https://vie.korem.kz/> (accessed 28.05.2023).
20. Zhanartilgan energiya kozderin damitu Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/activities/4910?lang=ru> (accessed 01.02.2023).
21. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35734706 (accessed 01.02.2005).
22. Satubaldina A. Tokayev zayavlyaet o namerenii Kazakhstana dostich uglerodnoi neitralnost Available at: <https://ru.eureporter.co/frontpage/2020/12/16/tokayev-announces-kazakhstans-pledge-to-reach-carbon-neutrality-by-2060/> (accessed 02.01.2020).
23. Videnie Kazakhstan po doxtixheniy uglerodnoi neitralnosty predstavleno na vstreche visokogo urovnya Available at: <https://www.undp.org/ru/kazakhstan/news/видение-казахстана-по-достижению-углеродной-нейтральности-представлено-на-встрече-высокого-уровня-в-г-нур-султан> (accessed 13.10.2019).
24. Ob utverzheniy Strategii dostizheniya uglerodnoi neitralnosty respubliki Kazakhstan do 2060 hanartilgan energiya kozderin damitu Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (accessed 19.10.2023).
25. Enegry transition. Available at: <https://www.irena.org/Energy-Transition/Technology/Hydrogen> (accessed 19.10.2023).
26. Hydrogen Production: Natural Gas Reforming. Available at: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-production-natural-gas-reforming#:~:text=In%20steam-methane%20reforming%2C%20methane,for%20the%20reaction%20to%20proceed> (accessed 12.02.2021).
27. Kumar C.C. iLim H. Obzor tehnologii elektrolizs vody dlya proizvodstva ekologicheski chistogo vodoroda//Energy Reports. 2022. No.8. P. 13793-13813 .
28. Hydrogen Production: Electrolysis [Available at: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-production-electrolysis#:~:text=Electrolysis%20is%20a%20promising%20option,a%20unit%20called%20an%20electrolyzer> (accessed 8.06.2021).

29. Hydrogen Delivery Available at: <https://www.energy.gov/eere/fuelcells/hydrogen-delivery#:~:text=Today%2C%20hydrogen%20is%20transported%20from,to%20remain%20stable%20for%20decades>. (accessed 08.01.2023).
30. DOE Hydrogen & Fuel Cell Overview Available at: https://www1.eere.energy.gov/hydrogenandfuelcells/pdfs/h2_safety_fsheets.pdf (accessed 02.06.2021).
31. Brus S., Teminkhod M., Haivard D., Shmid E., Munnings K., Palfreiman D., hartli. CSIRO, 2018. 97 P.
32. Kao Uy., Yang E., Zhao Sh., Li K. Obzor multiennergeticheskikh system sezonnogo hraneniya vodoroda na osnove vremennih I prostranstvennih harakteristi. Zhurnal vobnovlyaemih materialov. 2021. No. 9(11). P.1823-1842.
33. Gerbert G. Na razvilke dorog: predlagaut li vodorodnie avtomobili luchshee budushee, chem electromobili? Available at: <https://www.euronews.com/next/2022/10/08/at-a-fork-in-the-road-do-hydrogen-cars-offer-a-better-future-than-electric> (accessed 12.01.2019).
34. President poruchil Kaz Munai gaz razvivat vodorodnyuy energetiky Available at: URL: <https://sknews.kz/news/view/prezident-opredelil-vodorodnyuy-energetiku-v-chisle-prioritetov> (accessed 12.01.2019).
35. Zholdayakova S., Abuov S., Zhakupov D., Suleimenova B., Kim A/Na puti k vodorodnoi ekonomike d Kazakhstane//Institut Aziatskogo banka Razvitiya. 2022. No. 1344. P.232-247
36. Prezident poruchil KazMunajGazu razvivat' vodorodnuju jenergetiku. Available at: <https://www.kmge.kz/в-кмг-инжиниринг-начал-функционировать/> (accessed 12.03.2021).
37. Available at: https://www.kmg.kz/upload/iblock/496/eh0hopsa0777d4uzlee0ni80fx9kb00/Отчет%20об%20устойчивом%20развитии_2021.pdf (accessed 12.03.2021).
38. Serikpayev D. Proect na \$50 milliardov :kak v Kazakhstane budut proizvodit zelenyi vodorod Available at: https://forbes.kz/economy/energy-subsoil/kak_v_kazahstane_realizuyut_proekt_po_proizvodstvu_zelenogo_vodoroda_stoimostyu_50_mlrd (accessed 12.04.2023).
39. «Vodorod gazoobraznyj. Zapravochnye stancii». Available at: <https://ksm.kz/public-discussion/standards/discussion-of-draft-of-st-rk/102750/> (accessed 05.02.2014).
40. Nacional'nyj plan standartizacii. Available at: <https://ksm.kz/activities/sp/plan/> (accessed 12.04.2023).
41. EU Carbon Permits. Available at: <https://tradingeconomics.com/commodity/carbon> (accessed 12.04.2023).
42. Kazakhstan - Renewable Energy. Available at: <https://www.trade.gov/energy-resource-guide-kazakhstan-renewable-energy#:~:text=The%20potential%20of%20solar%20energy,range%20of%2015-25%25>. (accessed 11.02.2021).
43. Kazakhstan - Oil & Gas. Available at: <https://www.trade.gov/energy-resource-guide-kazakhstan-renewable-energy> (accessed 12.05.2020).
44. <https://wernerantweiler.ca/blog.php?item=2020-09-28> (accessed 12.05.2020).
45. Net Zero by 2050 A Roadmap for the Global Energy Sector. Available at: https://iea.blob.core.windows.net/assets/deebef5d-0c34-4539-9d0c-10b13d840027/NetZeroby2050-ARoadmapfortheGlobalEnergySector_CORR.pdf (accessed 02.01.2019).
46. Vodnye resursy. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qazalem/activities/27841?lang=ru> (accessed 08.01.2020).
47. Kaspijskoe more: gidrologija i gidrohimija. Available at: <http://aquacultura.org/upload/files/pdf/library/sea/Каспийское%20море.pdf> (accessed 8.02.2018)
48. Kazahstane rastet deficit presnoj vody. Available at: <https://inbusiness.kz/ru/news/v-kazahstane-rastet-deficit-presnoj-vody> (accessed 5.03.2019)
49. Vodno-jenergeticheskaja programma dlja Central'noj Azii. Available at: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/region/eca/brief/cawep> (accessed 5.03.2019).
50. Ministr jekologii Kazahstana predlozhl mery po nedopushheniju deficita vody v strane. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/138615?lang=ru> (accessed 05.03.2019).
51. The climate change impact on water resources in Kazakhstan Available at: <https://www.undp.org/kazakhstan/stories/climate-change-impact-water-resources-kazakhstan> (accessed 05.03.2019).
52. Shashkina A. Pochemy v Kazakhstane ne hvataet vody I chto s nim delat Available at: <https://ru.sputnik.kz/20210303/Pochemu-v-Kazahstane-ne-khvataet-vody-i-chto-s-etim-delat-16442330.html> (accessed 5.03.2019).

Сведения об авторе:

Ибраева Айгерим Ергалиевна – Ph.D., постдокторант по проекту «Жас ғалым» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Международный Университет «Астана», Астана, Казахстан.

Ibraeva Aigerim Yergalievna – Ph.D., postdoctoral fellow on the project «Zhas galym» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, International University «Astana», Astana, Kazakhstan.

М.А. Айдаркожин¹, М.Р. Муқанов², М.А. Болысбек³

^{1,2}Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, Костанай, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: aidarkozhin.m@gmail.com)

Особенности взаимодействия госорганов со СМИ в Казахстане и России

Аннотация. Несомненно, информация является одним из важнейших ресурсов, требуемого для эффективной жизнедеятельности общества, а новости и социальные сети играют все большую роль в политическом дискурсе. В связи с чем определяется важная роль СМИ, как инструмента сбора, обработки и распространения информации, и что более важно – формирования общественного мнения. По этой причине взаимодействие со СМИ для представителей власти имеет первостепенное значение при проведении государственных реформ и преобразований, которые сегодня происходят в нашей стране, в результате чего образуется особенный характер их взаимодействия.

В данной статье рассмотрены различные факторы, влияющие на взаимодействие государства со СМИ и определяющие их роль в формировании государственной политики. Акцент в данной статье делается больше на традиционные СМИ, как основного получателя государственного информационного заказа. В результате проведенного исследования определены ключевые проблемные вопросы в информационном пространстве РК и РФ, а также предложены рекомендации для более эффективного взаимодействия СМИ с государственным аппаратом.

Целью данного исследования является определение уровня вовлеченности СМИ в политические процессы Казахстана и России, а также их участия в пропаганде политических реформ и идеологии.

Ключевые слова: традиционные СМИ, социальные сети, информационная политика, медиатизация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-119-128>

Поступила: 12.05.2022 / Принята к опубликованию: 10.07.2023

Введение

В настоящее время замечается преобладание новых медиа (интернет-ресурсов и социальных сетей) над традиционными СМИ (печатные издания, телеканалы и радио) в качестве основных ресурсов получения информации, в особенности среди молодого поколения. Тем не менее, государство

продолжает выделять средства на развитие традиционных СМИ в рамках размещения государственного заказа по проведению государственной информационной политики.

В данной статье больший упор сделан на телевидение т.к. согласно социологическому исследованию уровня удовлетво-

ренности населения освещением государственной политики оно является наиболее предпочитаемым и интересующим массы среди традиционных СМИ. Что касается печатных СМИ, то они отличаются тем, что в них больше всего присутствует аналитика. Однако в настоящее время в связи с непопулярностью печатных СМИ они перешли в онлайн-формат и публикуются на интернет-ресурсах. Радио является популярным среди автолюбителей, что означает его низкий охват аудитории, наряду с восприятием данного ресурса больше, как развлекательным инструментом нежели новостным.

Научная новизна данного исследования заключается в определении влияния новых политических и социальных изменений в Казахстане, а также преобразований в медиасфере на взаимодействие госорганов с представителями СМИ и населением.

Методы исследования

В ходе исследования были использованы методы анализа и синтеза, системный и сравнительный методы. Посредством анализа изучена и раскрыта структура информационной политики Республики Казахстан, а также механизм взаимодействия государственных органов и СМИ в рамках законодательной базы, в то время как синтез позволил систематизировать данные.

С помощью системного метода была изучена тесная взаимосвязь между традиционными СМИ и госорганами, в рамках которой происходит реализация государственной информационной политики.

С позиции сравнительного методов были изучены и сопоставлены рейтинги казахстанских и российских телеканалов в разрезе регионов Казахстана и их значимость в контексте идейно-политического просвещения.

Обсуждение и результаты

Взаимодействие государственных органов и СМИ имеет свои особенности, которые определяются такими факторами, как политическая система, правовые нормы, экономические и социальные условия, а также профессиональный уровень журналистов и медиаорганизаций.

В Казахстане органом, отвечающим за реализацию информационной политики, является Министерство информации и общественного развития (далее МИОР). Министерство занимается разработкой и реализацией государственной политики в сфере информации, поддержкой СМИ и культуры, защитой прав на информацию, а также регулирует деятельность СМИ в стране, число которых на сегодняшний день составляет 5 283. Из них периодических печатных изданий – 3715, телеканалов – 191, радио – 84, интернет-ресурсов – 536 [1].

Для осуществления деятельности в области информации в Министерстве имеется Департамент государственной политики в области СМИ, Комитет информации, а также подведомственные организации и компании – РГП «Центр анализа и информации», АО «Казтелерадио», ТОО «Управляющая компания «Қазмедиа орталығы». Наряду с этим, имеются государственные информационные агентства и ресурсы, находящиеся в собственности МИОР: АО «QazContent», ТОО «Республиканская газета «Egemen Qazaqstan», АО «Агентство Хабар», АО Республиканская Телерадиокорпорация «Qazaqstan», ТОО «Qazaq gazetteri».

В свою очередь, в Российской Федерации информационную политику реализует Министерство цифрового развития, связи и массовых коммуникаций, которая занимается регулированием СМИ, обеспечением доступа к информации, поддержкой культуры и образования в области информации и т.д. Количество СМИ в стране – 59 151, из которых периодических печатных изданий – 37 152, телеканалов – 2 269, радио – 2 485, интернет-ресурсов – 8 881 [2].

Кроме того, в России существует Федеральная служба по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций (Роскомнадзор), которая отвечает за контроль и регулирование СМИ и интернет-ресурсов, а также за защиту детей от вредной информации. Также для осуществления деятельности в области информации в Министерстве имеются такие подведомственные организации,

как НТЦ «Атлас» и ФГУП «Центральный научно-исследовательский институт связи», который интегрирован в НИИ «Радио».

Для реализации информационной политики в Казахстане и России разработаны и приняты по 2 основных закона в медиасфере – о СМИ (в РК и РФ), доступе к информации (РК) и информации, ее защите и доступе к ней (РФ), которые способствуют взаимодействию органов государственной власти со СМИ и обществом. Эти законы регулируют деятельность СМИ, обеспечивают свободу слова и доступ к информации, защищают права граждан на конфиденциальность персональных данных, а также устанавливают ответственность за нарушение законодательства в сфере медиа. Так, Закон «О средствах массовой информации» в России и Казахстане регулирует порядок и принципы деятельности СМИ и журналистов, их взаимодействие с госорганами, а также предоставляет свободу слова [3], [4].

Наряду с этим, согласно Законам «О доступе к информации» и «Об информации, информационных технологиях и о защите информации», пользователь информации (любое физическое или юридическое лицо, запрашивающее и (или) использующее информацию) имеет право свободно получать и распространять информацию любым не запрещенным законом способом. В свою очередь, госорганы, субъекты квазигоссектора и госорганы, обязаны предоставлять запрашиваемую информацию по запросу, за исключением информации, отнесенной к государственным секретам, личной, семейной, врачебной, банковской, коммерческой и иным охраняемым законом тайнам [5], [6].

Все это определяет характер взаимодействия государственных органов со СМИ. Тем не менее, если взглянуть на ситуацию глубже, на данные отношения оказывают влияние и другие факторы. При анализе информационного взаимодействия госорганов и госслужащих со СМИ отчетливо проявляется двойственная роль самих СМИ. С одной стороны, мы видим, что СМИ в силу своей природы включены в управленческий механизм

государственных структур. С другой, они ориентированы на удовлетворение информационных потребностей и интересов гражданского общества. Помимо этого, характер взаимоотношений СМИ с обществом и государством во многом определяется как особенностями нашего многонационального государства, так и особенностями конкретного региона. В последнем случае понимаются различия регионов в предпочтениях к определенным СМИ. Если смотреть в целом по Республике Казахстан, то по данным исследовательских компаний «TNS Central Asia» («Kantar») и «MediaData» наиболее популярными отечественными телеканалами (по рейтингу – TVR) являются «Qazaqstan», «Первый канал «Евразия», «КТК», «Хабар» и «Хабар 24» [7]. Однако, если смотреть по регионам, то, например, если в большинстве регионах Казахстана население отдает большее предпочтение телеканалу «Qazaqstan», то в северных регионах, где преобладающее население является русскоговорящим (в частности, в Акмолинской, Костанайской и Северо-Казахстанской областях), больше всего смотрят телеканал «Первый канал «Евразия». Это обосновывается его связью с «Первым каналом», который является одним из популярных телеканалов в России.

Кроме того, если взглянуть на рейтинг не только казахстанских телеканалов, а всех, транслируемых на территории страны, то мы увидим, что ТОП-5 заметно меняется. Телеканал «Qazaqstan» по-прежнему остается лидирующим, но в разрезе регионов он довольно сильно уступает российским телеканалам в центральной, восточной и, в особенности, в северной частях страны, что говорит о сильном влиянии российских СМИ в этих регионах, что, в свою очередь, может использоваться в рамках распространения зарубежной идеологии и влияния на население в целях дестабилизации политической и межнациональной ситуации (табл. 1 и табл. 2). В данном контексте возникает вопрос информационной безопасности, в особенности на фоне участвовавшего упоминания вопроса использования государственного языка в стране.

Таблица 1. ТОП-5 отечественных телеканалов в разрезе регионов¹

№	Телеканал	Астана	Алматы	Кокшетау	Актобе	Кунаев	Атырау	Уральск	Тараз	Караганда	Костанай	Кызылорда	Актау	Туркестан	Павлодар	Петропавловск	Усть-Каменогорск	Шымкент	Талдықорған	Жезказган	Ср. знач.
1	Qazaqstan	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	3	1	1	1	1	1
3	Первый канал Евразия	2	2	1	2	2	2	2	2	2	1	2	2	3	2	1	2	2	2	2	2
2	КТК	6	3	3	3	3	4	3	3	3	3	3	4	5	3	2	3	3	3	3	3
4	Хабар	3	4	6	4	4	3	4	4	4	6	4	3	4	5	7	5	4	4	4	4
5	Хабар 24	4	5	5	6	7	6	6	5	5	5	7	7	6	4	5	6	7	7	5	6

¹* Данные по г. Семей в системе телеизмерений отсутствуютТаблица 2. ТОП-5 телеканалов в разрезе регионов²

№	Телеканал	Астана	Алматы	Кокшетау	Актобе	Кунаев	Атырау	Уральск	Тараз	Караганда	Костанай	Кызылорда	Актау	Туркестан	Павлодар	Петропавловск	Усть-Каменогорск	Шымкент	Талдықорған	Жезказган	Ср. знач.
1	Qazaqstan	1	4	5	1	1	1	1	2	4	5	1	1	1	4	8	4	2	1	1	2,5
3	РТР-Планета	2	1	1	3	2	6	2	1	1	1	5	4	10	1	1	1	1	2	3	2,5
2	Первый канал Евразия	4	6	4	2	4	5	4	5	6	4	2	2	3	5	5	6	5	4	2	4,1
4	НТВ Мир	7	2	2	5	3	4	3	3	2	2	6	6	19	2	2	2	3	3	4	4,2
5	КТК	11	7	6	4	6	2	5	6	7	7	3	5	5	7	7	8	6	5	5	5,9

¹* Данные по г. Семей в системе телеизмерений отсутствуют

Тем временем, стоит понимать, что общественное мнение становится все более активным и действенным регулятором происходящих политических процессов как в мире, так и в Казахстане и России. При этом СМИ не только отражают настроения общества, но и формируют общественное мнение. В результате чего, информационная сфера становится одним из важнейших объектов государственного управления, которая формируется государственной информационной политикой. В данном случае возможности государственной власти не ограничиваются только использованием эффективных информационных каналов, с помощью

которых она может разъяснять обществу свои решения, но и создавать обратную связь с обществом, которая позволяет слышать запросы различных социальных групп, анализировать и корректировать государственную информационную политику [8]. Здесь также и проявляется популяризация использования социальных медиа, посредством которых представителями власти проводится информирование населения. Так, сегодня политики активно используют социальные сети в рамках реализации концепции «Слышащее государства» с целью создания конструктивного диалога между гражданским обществом и

органами государственной власти. Яркими примерами использования соцсетей в Казахстане являются глава МРЦИАП Б. Мусин, государственный секретарь Е. Карин, и Глава государства К. Ж. Токаев, чей мобилограф стал обсуждаемой личностью, в России – помощник Президента М. Орешкин, глава Фонда прямых инвестиций К. Дмитриев, мэр г. Москва С. Собянин и др.

Также характер взаимодействия госорганов со СМИ определяется пониманием того, что государство не может проводить эффективную политику без оперативного освещения своей деятельности, а СМИ необходим беспрепятственный доступ к информации, имеющей государственную значимость. В данном случае возникает другая проблема – государственный информационный заказ.

СМИ оперативно освещают работу органов государственной власти, являясь при этом посредником между обществом и государством. В настоящее время, когда будущее власти во многом определяется общественностью, деятельность СМИ становится решающей. Лояльные масс-медиа становятся для государства одним из факторов стабильности, предоставляя ей право рассчитывать на политическое долголетие. Особое значение приобретает экономическая зависимость СМИ, в частности государственных, которая существенно влияет на их политическую ориентацию, при этом создавая риск проведения «слепой пропаганды», как часть отработки госинформзаказа. Кроме того, это создает коррупционный риск. В данном контексте вытекает общественное мнение, что государство использует СМИ в целях популяризации либо поддержания имиджа госоргана или политического деятеля, а также укрепления социального оптимизма граждан.

Отсюда вытекает новая проблема – большинство населения Казахстана и России не способно объективно фильтровать получаемую информацию и подвержено чрезмерному влиянию со стороны СМИ в виду отсутствия должного

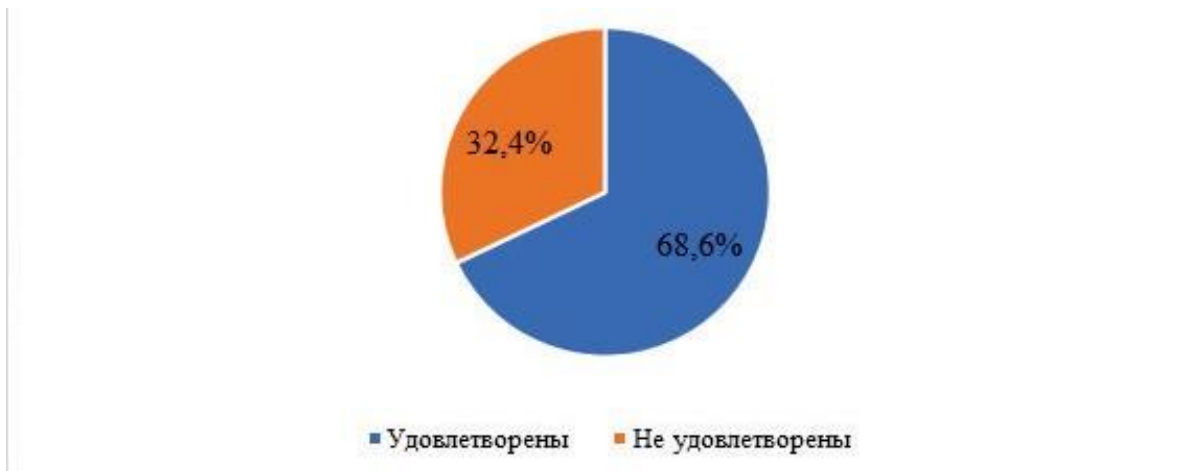
уделения внимания информационной образованности населения со стороны государства. Так, согласно социологическому опросу, упомянутом в начале работы, наблюдается отсутствие интереса к происходящим событиям и узкая ограниченность используемых источников информации, что как правило, не позволяет полноценно и многогранно анализировать информацию, что говорит о информационной неграмотности населения. К сожалению, часто наблюдается неспособность граждан к последовательной и рациональной оценке событий. Происходит стереотипизация образов, формируются ложные представления, основанные на резонансе и эмоциональных спекуляциях, что создает риск создания дестабилизирующей ситуации за счет манипулирования людьми.

Кроме того, ситуация ухудшается тем, что далеко не все работники СМИ понимают важность донесения корректной и правильной информации для населения, и в погоне за популярностью злоупотребляют искажением действительности.

Тем не менее, почти 70% казахстанцев в 2021 г. были удовлетворены освещением государственной политики страны в СМИ (диаграмма 1). Но при этом, около 60% опрошенных подтвердили, что процесс освещения имеет некоторые недостатки. Так, из данного числа 22% считают, что информирование было нечетким и противоречивым, а 38% – информации не поступает своевременно, ограничивая возможность вовремя реагировать на ситуацию [9].

При этом, многие эксперты (директор «Правового медиацентра» Д. Окременова, редактор сайта Tilshi А. Актилеу, медиаэксперт А. Джалилов и др.) считают, что госинформзаказ имеет больше негативное влияние для СМИ и выступают за его отмену, дав больше возможностей зарабатывать СМИ за счет рекламы. По их мнению, госинформзаказ создаёт дисбаланс на медиарынке. То есть демотивирует те СМИ, которые пытаются быть конкурентоспособными, развиваться, внедрять инновации и зарабатывать.

Диаграмма 1. Доля удовлетворенности проводимой информационной политикой в Казахстане

Как упоминалось ранее, госинформзаказ создает коррупционный риск, ставит СМИ в зависимость от государства, затормаживает развитие медиаконтента в связи с отсутствием здоровой конкуренции, в особенности для региональных СМИ, которые имеют меньше возможностей для монетизации. Однако, по мнению автора, его отмена не является наиболее оптимальным решением. Кроме того, посредством госинформзаказа государство продвигает идеи и проекты, которые, к сожалению, не интересуют коммерческие каналы (например, программы и документальные фильмы, направленные на продвижение семейных ценностей, гендерной политике, национальных и культурных ценностей и др.), что является крайне важным в развитии общества.

Если говорить о рекламе, то сегодня компетентные органы испытывают трудности из-за того, что, с одной стороны СМИ просят уменьшить ограничения на публикацию рекламы в целях получения большего заработка, что поможет им в развитии. С другой стороны, население в лице потребителей жалуется на большое количество рекламы, несмотря на ее сокращение. В данном случае, снять ограничения на публикацию рекламы можно при сопровождении данной процедуры с введением премиумных подписок, оплатив которую, для зрителя

будет вырезаться реклама. Однако, это скорее вызовет еще больше проблем. В связи с нынешней экономической ситуацией и повсеместным использованием «пиратской» продукции в сети интернет немногие согласятся платить за подписку, а немногие из тех, кто в принципе не против данной процедуры, предпочтут перейти на зарубежные стриминговые платформы, т.к., к сожалению, контент на отечественных телеканалах уступает зарубежным. Также можно ввести дифференциацию в участии рекламного рынка – чем больше организация получает государственный заказ, тем меньше ей разрешено привлекать рекламу. Тем не менее, вводить данные изменения следует после решения проблем с нарушением авторского права и развития отечественного медиаконтента.

Таким образом, отказаться от госинформзаказа мы покамест не можем. Более того, по мнению автора, госинформзаказ положительно влияет как на развитие СМИ, так и общество страны. Нужно лишь обратить внимание на его модернизацию.

Во-первых, нужно сделать процедуру получения госинформзаказа более прозрачным, акцентировав внимание на открытой подотчетности медиа агентств перед профильным Министерством, а его, в свою очередь, перед населением. Многие из недовольных госинформзаказом видят проблему в этом. Публикация документа, в

котором показывалось бы, какое СМИ и на что потратило выделенные средства решило бы данную проблему, при этом исключив риск возможной коррумпированности госорганов и СМИ.

Во-вторых, следует уделить внимание развитию региональных СМИ. Опираясь на рейтинги, конечно, можно сделать выводы, что они далеки от республиканских СМИ. Тем не менее, региональные СМИ также имеют некоторое влияние в своих регионах ввиду их узкой направленности в соответствии с особенностями каждого региона. Оказание помощи в развитии региональных СМИ в рамках госинформзаказа (материально-техническое обеспечение, подготовка кадров и др.) позволит учитывать особенности регионов для реализации информационной политики и продвижению идеологии.

В-третьих, нужно больше вести работу в продвижении идеологии. Сейчас наблюдается перенасыщение политического контента и следует сделать акцент на ее качестве, нежели на количестве и увеличить количество материалов, направленных на развитие культуры. Как отмечалось ранее, в плане коммерции, телеканалы не заинтересованы в создании информационных продуктов на такую тематику. В этом плане, государству следует не просто финансировать такие тематические проекты, но и проводить работу со студиями по организации более интересного контента для населения, чтобы в будущем студии сами были заинтересованы в создании таких проектов. Вместо информационно-аналитических программ, на которые сегодня делается упор, примером может стать создание сериальной продукции, которая на сегодняшний день является действенным инструментом продвижения идеологии и культурных ценностей в США, Южной Корее, Японии, странах Европы и др.

В-четвертых, следует активно проводить работу в сфере информационного образования населения, обучать распознавать фейки и анализировать. Кроме того, для достижения большего успеха следует также повышать профессионализм журналистов и создания у них понимания важности правильного

донесения информации. Многие СМИ чаще всего занимаются ретрансляцией и описанием каких-то событий, не пытаясь разобраться в причинно-следственных связях, и не стараются сравнивать кейсы, прогнозировать события и явления. Это мешает формировать у аудитории более глубокий взгляд на события, а также критическое и аналитическое мышление. В решении данной проблемы положительным является укрепление сотрудничества между МИОР РК и Internews.

Заключение

Таким образом, взаимоотношения государственной власти и СМИ весьма многоплановы и имеют ряд проблем, которые предстоит решить. При этом, невозможно игнорировать роль СМИ, как инструмента информационного воздействия, в котором они выступают посредниками между обществом и государством. В данном контексте они играют посредническую роль как представители и защитники интересов общества перед властью, являясь важнейшим институтом гражданского общества. Для представителей власти данные взаимоотношения дают возможность активно поддерживать стабильность в обществе и в государстве, что в свою очередь гарантирует их собственную стабильность, в то время как для СМИ это позволяет им быть максимально полезными для аудитории, при этом осуществляя контролируемую функцию. Так, при помощи СМИ государство имеет возможность посредством эффективного информирования населения о целях и ценностях своей политики формировать здоровые отношения с общественностью, определять их настроения, касающиеся тех или иных реформ, поддерживать авторитет своей политики и власти, продвигать ценности и традиции. Иначе говоря, СМИ являются мощнейшим инструментом целенаправленного конструирования политических порядков, средством выстраивания необходимых власти связей и отношений с общественностью [10, с. 42]. И для более успешного и эффективного

взаимодействия государственных органов со СМИ следует обратить внимание на создание более прозрачной среды в распределении государственных бюджетных средств в рамках осуществления государственного информационного заказа, оптимизировать данные траты; акцентировать внимание на развитии региональных СМИ для реализации информационной политики, учитывая важные региональные особенности и различия населения; делать упор больше на образовательные и просветительские проекты в сфере СМИ, при этом создав выгоду для СМИ самим создавать такие

продукты; проводить работу по ликвидации информационной неграмотности населения и готовить квалифицированных работников в сфере СМИ, понимающих важность предоставления населению качественной, полноценной и объективной информации.

Финансирование

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

(Грант № AP15473291).

Список литературы

1. СМИ // Официальный сайт Комитета информации МИОР РК. [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/activities/145?lang=ru> (дата обращения: 21.10.2022).
2. Статистическая информация // Официальный сайт Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций РФ [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: <https://rkn.gov.ru/mass-communications/smi-registration/p885/> (дата обращения: 21.10.2022).
3. Закон «О СМИ». ИПС «Әділет». [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_ (дата обращения: 21.10.2022).
4. Закон «О СМИ». ИПП «Гарант». [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: <https://base.garant.ru/10164247/> (дата обращения: 21.10.2022).
5. Закон «О доступе к информации». ИПС «Әділет». [Электрон. Ресурс.]. 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401> (дата обращения: 21.10.2022).
6. Закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации». ИПП «Гарант». [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: <https://base.garant.ru/12148555/> (дата обращения: 21.10.2022).
7. Телеизмерения в реальном времени // Официальный сайт Комитета информации МИОР РК. [Электрон. Ресурс.]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/page/top10frame?lang=ru> (дата обращения: 30.10.2022).
8. Богомолова Е. Г. Особенности взаимодействия органов государственной власти и средств массовой информации // Ученые записки Тамбовского отделения РГСУ. – 2013. – №1.
9. Краткая справка по результатам социологического исследования «Уровень удовлетворенности населения освещением государственной политики в сми, 2021 г.» // Официальный сайт Комитета информации МИОР РК. [Электрон. Ресурс.]. – 2021. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/documents/details/356953?lang=ru> (дата обращения: 02.11.2022).
10. Харламова Ю. О. Сми как инструмент реализации государственной политики // Власть. – Москва, 2012. – № 8. – С. 41-45.

М.А. Айдаркожин¹, М.Р. Муканов², М.Ә. Болысбек³

^{1,2}ҚР ПИМ Ш. Қабылдаев атындағы Қостай академиясы, Қостанай, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстан мен Ресейдегі мемлекеттік органдар мен БАҚ-тың өзара әрекеттесу ерекшеліктері

Андатпа. Ақпарат қоғамның тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті ең маңызды ресурстардың бірі болып табылады, ал жаңалықтар мен әлеуметтік желілер саяси дискурста өсіп келе жатқан

рөл атқарады. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының маңызды рөлі ақпаратты жинау, өңдеу және тарату, одан да маңыздысы, қоғамдық пікірді қалыптастыру құралы ретінде айқындалады. Осы себепті, бүгінгі күні біздің елімізде болып жатқан мемлекеттік реформалар мен қайта құруларды жүзеге асыруда мемлекеттік қызметкерлердің бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимылы ерекше маңызға ие, соның нәтижесінде олардың өзара іс-қимылының ерекше сипаты қалыптасады.

Бұл мақалада мемлекеттің бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара әрекеттестігіне әсер ететін және олардың мемлекеттік саясатты қалыптастырудағы рөлін анықтайтын әртүрлі факторлар талқыланады. Бұл мақалада мемлекеттік ақпараттық тапсырыстың негізгі алушысы ретінде дәстүрлі БАҚ-қа көбірек мән берілген. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының ақпараттық кеңістігіндегі негізгі проблемалық мәселелер айқындалып, бұқаралық ақпарат құралдары мен мемлекеттік аппараттың өзара тиімді әрекеттесуі бойынша ұсыныстар жасалды.

Бұл зерттеудің мақсаты БАҚ-тың Қазақстанның және Ресейдің саяси процестеріне қатысу деңгейін және олардың саяси реформалар мен идеологияны ілгерілетуге қатысуын анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: дәстүрлі медиа, әлеуметтік желілер, ақпараттық саясат, медиатизация.

M.A. Aidarkozhin¹, M.R. Mukanov², M.A. Bolysbek³

^{1,2} *Kostanay Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabyibaev, Kostanay, Kazakhstan*

³ *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Features of interaction between government agencies and the media in Kazakhstan and Russia

Abstract. Undoubtedly, information is one of the most important resources required for the effective functioning of society, and news and social networks play an increasing role in political discourse. In this connection, the important role of the media is determined as a tool for collecting, processing, and disseminating information, and more importantly, the formation of public opinion. For this reason, interaction with the media for government officials is of paramount importance in carrying out state reforms and transformations that are taking place in our country today, as a result of which a special nature of their interaction is formed.

This article discusses various factors that influence the interaction of the state with the media and determine their role in the formation of state policy. The emphasis in this article is more on traditional media as the main recipient of the state information order. As a result of the study, key problematic issues in the information space of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation were identified, and recommendations were made for more effective interaction between the media and the state apparatus.

The purpose of this study is to determine the level of involvement of the media in the political processes of Kazakhstan and Russia, as well as their participation in the promotion of political reforms and ideology.

Keywords: traditional media, social networks, information policy, mediatization.

References

1. SMI, Komitet informatsii MIOR RK [SMI, Committee of Information of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/activities/145?lang=ru> [in Russian]. (accessed 21.10.2022).
2. Statisticheskaya informatsiya, Federalnaya sluzhba po nadzoru v sphere svyazi, informatsionnyh tekhnologij i massovyh kommunikatsij [Statistical information, The Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology, and Mass Media of Russian Federation]. Available at <https://rkn.gov.ru/mass-communications/smi-registation/p885/> [in Russian]. (accessed 21.10.2022).
3. Zakon «O SMI», IPS «Adilet» [«On Mass Media», LIS «Adilet»]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_ [in Russian]. (accessed 21.10.2022).
4. Zakon «O SMI», IPP «Garant». [«On Mass Media», LIS «Garant»]. Available at: <https://base.garant.ru/10164247/> [in Russian]. (accessed 21.10.2022).

5. Закон «О доступе к информации», ИПС «Adilet» [«On access to information», LIS «Adilet»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401> [in Russian]. (accessed 21.10.2022).
6. Закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации». ИПП «Garant». [«On information, information technologies and information protection», LIS «Garant»]. Available at: <https://base.garant.ru/12148555/> [in Russian]. (accessed 21.10.2022).
7. Teleizmereniya v realnom vremeni, Komitet informatsii MIOR RK [TV measurements in real time, Committee of Information of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/page/top10frame?lang=ru> [in Russian]. (accessed 30.10.2022).
8. Bogomolova E. G. Osobennosti vzaimodejstviya organov gosudarstvennoj vlasti i sredstv massovoj informatsii [Features of interaction between public authorities and the media], uchenye zapiski Tambovskogo otdeleniya RoSMU [Scientific notes of the Tambov branch of RoSMU]. 2013. No.1, [in Russian].
9. Kratkaya spravka po rezul'tatam sotsiologicheskogo issledovaniya «Uroven' udovletvorennosti naseleniya osvescheniem gosudarstvennoj politiki, 2021 g.», Komitet informatsii MIOR RK [Brief information on the results of the sociological study «The level of satisfaction of the population with the coverage of state policy in the media, 2021 y.», Committee of Information of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/inf/documents/details/356953?lang=ru> [in Russian]. (accessed 02.11.2022).
10. Kharlamova U. O. SMI kak instrument realizatsii gosudarstvennoj politiki, [Media as a tool for implementing state policy] Vlast' [Power]. 2012. No.8. P. 41-45, [in Russian].

Сведения об авторах:

Айдаркожин Мыхтыбек Абаевич – Қазақстан Республикасы ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының қылмыстық-атқару құқығы кафедрасының ассистенті, Қостанай, Қазақстан.

Муканов Малик Рсбаевич – Ph.D., Қазақстан Республикасы ІІМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының қылмыстық-атқару құқығы кафедрасының бастығы, Қостанай, Қазақстан.

Болысбек Мұхаммед Әбдішімұлы – постдок, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Aidarkozhin Mykhtybek Abayevich – assistant of the Department of Penal Enforcement Law of the Kostanay Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabyldaev, Kostanay, Kazakhstan.

Malik Mukanov Rsbayevich – Ph.D., Head of the Department of Penal Enforcement Law of the Kostanay academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabyldaev. Kostanay, Kazakhstan.

Bolysbek Mukhammed Abdiashimuly – Postdoc, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Н.О. Аккожина, Қ.Ғ. Даркенов, Ұ.М. Оракбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

(E-mail: akkojina@inbox.ru)

Қазақстан Республикасының аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі интеграциялық бастамаларының ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада Орталық Азия аймағындағы жаңа геосаяси қауіп-қатер жағдайында қауіпсіздікті қамтамасыз етудің аймақтық аспектілері талқыланып, Қазақстан Республикасының Орталық Азиядағы қауіпсіздік стратегиясына талдау жасалды. Мақалада сыртқы ойыншылардың көп бағытты саясаты және ынтымақтастық элементтері зерттеледі. Қазіргі уақыттағы қауіпсіздікке қауіп төндіретін мәселелердің бірі, Талибанның билікті басып алуына байланысты Ауғанстандағы қазіргі жағдайдың Орталық Азияның аймақтық және саяси ортасына әсері талқыланады. Орталық Азияның аймақтық саяси ерекшеліктерін түсіну арқылы, ең алдымен, аймақ мемлекеттері ұжымдық ынтымақтастық тетіктерін құру арқылы аймақтың тұрақтылығын сақтау үшін сындарлы іс-әрекеттерді қабылдаудың ерекше қажеттілігі туындайды. Іс жүзінде өзара ынтымақтастықты тереңдету, өздерінің ұлттық мүдделерін неғұрлым тиімді іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында бар даулар мен келіспеушіліктерді шешу үшін ымыраға келу шешімдер бұл аймақта аса маңызды рөлді атқарады.

Түйін сөздер: аймақтық қауіпсіздік, мәселе, Ауғанстан, халықаралық ұйымдар, Орталық Азия, терроризм, ынтымақтастық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-129-137>

Түсті: 22.02.2023/ Жариялауға қабылданды: 14.05.2023

Кіріспе

Бүкіләлемдік тұрақтылықты сақтау мен халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әлі күнге дейін қазіргі заманғы халықаралық қатынастағы маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысының негізін қауіпсіздік ұғымына байланысты және БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюцияларының басым бөлігі халықаралық қауіпсіздік мәселеріне арналған. Яғни, әлемдік қауымдастықтың негізгі мақсаты мемлекеттер арасындағы тұрақтылықты, қауіпсіздік пен бейбітшілікті орнату болып табылады [1].

Халықаралық бейбітшілікті қамтамасыз ету мақсатында БҰҰ Жарғысы жалпы қауіпсіздіктен басқа аймақтық

жүйені құруды қарастырады. Яғни қауіпсіздікті қамтамасыз ету үш жүйеге бөлінген:

1. Әмбебап халықаралық қауіпсіздік жүйесі. 1945 жылы БҰҰ Жарғысында қазіргі уақытта және келешекте әскери қатығыстарды болдыртпау туралы тұжырымдама бекітілген. Бұл Жарғы мынадай қағидаларға сүйенеді: дауларды бейбіт жолмен шешу, күштеу және мәжбүрлеуді қолданбау, қарусыздану. Сонымен қатар, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесі агрессия немесе мемлекетке қауіп туындаған жағдайда БҰҰ-ның мүше мемлекеттерімен бірлесе отырып, бейбіт жолмен шешу болып табылады.

2. Аймақтық қауіпсіздік жүйесі. БҰҰ Жарғысының VIII бөліміне сәйкес, бұл жүйеге мынадай талаптар қойылады:

– бір саяси географиялық аймаққа кіретін мемлекеттер қатыса алады;

– аймақтық келісімге сәйкес қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолындағы әрекетті сол аймақтан тыс шығаруға болмайды;

– осындай әрекет түрлері БҰҰ Жарғысының қағидалары мен мақсатына қайшы келмеуі тиіс.

3. Әр мемлекеттің өзіне тән қауіпсіздік жүйесі бар. Бұл да халықаралық құқық қағидаларына сәйкес болуы керек [2].

Кеңес Одағының ыдырауы жаңа мемлекеттердің пайда болып және жаңа геосаяси кеңістіктің пайда болуына әкелді. Соның бірі Қазақстан Республикасы орналасқан аймақ - Орталық Азия аймағы болып табылады. Орталық Азия ресми түрде 1993 жылы 4 қаңтарда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түркменстан Республикалары Президенттерінің Ташкент қаласында өткен саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайту мәселелері бас қосуында бекітілді. Орталық Азия аймағы – қауіпсіздік тұрғысынан алғанда дүниежүзінің күрделі аймақтарының бірі болып табылады. Иранның ядролық бағдарламасына байланысты келіспеушіліктер, Ауғанстандағы белгісіздік кезеңінің әлі аяқталмауы, Кавказдағы шиеленістің аймаққа жағымсыз ықпал ету қаупі, радикалды исламизм пен діни экстремизмнің көрініс беруі, Каспий теңізі мәртебесінің әлі күнге дейін айқындалмауы, тіпті, Шығыс Түркістан мәселесі, Орталық Азия елдер арасындағы су және жер ресурстарына қатысты келіспеушіліктердің болуы сияқты шешімі табылмаған мәселелер аталмыш географияның қаншалықты күрделі екендігін көрсетеді [3].

Аталған геосаяси мәселелерден басқа, қазіргі уақытта аймақ ішінде де бірқатар мәселелер бар. Мысалы, Орталық Азия аумағы ауданында үнемі су тапшылығы мәселесі бар. Зерттеушілердің пікірінше, су тапшылығы мемлекеттер арасында дау-жанжал тудырушы факторларының бірі болып саналады. Яғни, мемлекеттер арасында суды пайдалануға байланысты мәселелер туындап, мемлекетаралық

қатынас шиеленісіп кететін жағдайлар бар. Осыған орай, Орталық Азия аймағына, әлеуметтік және саяси тұрақсыздық жағдайын болдырмау мақсатында ғылыми, технологиялық, экономикалық, потенциалды арттыратын әр мемлекет өзінің тұрақты дамытатын бағдарламасын құрып, жыл өткен сайын жетілдіріп отыруы туралы пікірлер туындайды.

Сонымен қатар, ұлтаралық жанжалдар этникалық азшылыққа байланысты шиеленісіп, одан әрі асқынып кетуі мүмкіндігін де теріске шығаруға болмайды. Яғни, бұл мәселе барлық Орталық Азия мемлекеттеріне тән, себебі, өз дәстүрлері мен тілін сақтап қалғысы келетін этникалық азшылық барлық мемлекет территорияларында өмір сүруде. Этникалық қарым-қатынасты реттеудің әр түрлі жолдары бар. Бұл арадағы басты мақсат, этникалық азшылыққа сол мемлекеттің тең құқылы азаматы болуға мүмкіндігін беру, өз дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын сақтап қалуға жағдай жасау, саяси билікке жол ашу. Сонымен қатар, дін және діни теңдестіру (идентификация) мәселесіне тоқталар болсақ, Орталық Азия мемлекеттерінде түрлі діни өкілдері орналасқан. Исламнан басқа иудаизм, христианство, буддизм және православие діндері бар. Исламның мәдени және ғылыми орталықтары, Кеңес Үкіметінің исламды жою әрекетіне қарамастан сақталып қалған. Соңғы уақыттарда мұсылман діні ғана емес, басқа да дін түрлері қарқынды түрде дамыды. Осыған байланысты Орталық Азиядағы діннің өзге көрінісі – діни экстремизм әрекетінің күшеюіне әкелді. Орталық Азиядағы исламның тез дамуы, кейбір мемлекеттерде араңдатушылықпен айналысатын діни экстермисттерге осы аймаққа терең сініп кетуіне қолайлы жағдай туғызды. Бұдан басқа, жоғарыда атап өткен мәселелердің бірі – халық санының өсуі болып табылады. Бұл жағдай аймақты кедейлікке әкеп соқтырудың бірден бір жолы болып табылады. Сонымен қатар, мемлекеттер арасындағы тайталастыққа да әкеп соғады. Осыған байланысты, Орталық Азия аймағында азық-түлік және тағам қауіпсіздігі де маңызды орынға ие. Осыған

орай, әр мемлекеттің ұлттық жоспарында демографиялық сұрақтар, білім, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау, қоғамға әйелдерді араластыру, көші-қон сұрақтары аса маңызды болып, қамтуды талап етеді [4].

Аймақтағы маңызды мәселелердің бірі, Ауғанстанмен көршілес орналасуына байланысты Орталық Азия мемлекеттері қазіргі таңда басты есірткі транзиттері өтетін аймаққа айналды. Есірткі мәселесі аймақ мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына ықпал ете отырып, аймақтың дамуына кері әсерін тигізеді.

Қазіргі таңда есірткінің заңсыз айналымы Орталық Азия мемлекеттері үшін аймақтық қауіпсіздікпен қоса, ұлттық қауіпсіздікке төнген қатер ретінде қарастырылады. Әлемдік заңсыз есірткі саудасының дамуы, аймақтағы есірткі тасымалының тарихи алғышарттары, өткен ғасыр соңындағы жаһандық геополитикалық өзгерістер және Орталық Азия мемлекеттеріндегі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай аймақта есірткі тасымалының ушығуына айтарлықтай әсер етуде. Есірткінің заңсыз саудасының қазіргі таңдағы жағдайы тек Ауғанстан үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін төнген қауіптің бірі болып саналады [5].

Тәліптердің билікке келуі геосаясат мәселелерін жаңартты. Бұл мәселе Ауғанстанның даму жолдарын және жалпы аймақтағы қауіпсіздік бойынша сұрақтарды өзектілігін арттырды. Сондай-ақ, американдық қарулы күштердің кетуі бүгінде жаңа тарихи және саяси кезеңде жаңа сұрақтарды тудырды [6].

Зерттеудің мақсаты

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздік жүйесіне жан-жақты талдау жасау, Орталық Азиядағы мәселелерді реттеуге байланысты Қазақстан Республикасының ұстанымы мен атқарған шараларының мәнін ашу. Сонымен қатар, ұлттық қызығушылық, қауіпсіздікке төнген қауіп-қатер, ұжымдық қауіпсіздік және т.б. санаттарды талдау болып табылады. Орталық Азиядағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған серіктестік қатынастарды және ұйымдардың арасындағы бейбіт қатынастардың негізін регламенттейтін

және осыған байланысты ұйымдардың негізгі құжаттарына контент-талдау жасау болып табылады.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Қойылған міндеттерді шешу барысында және алға қойылған мақсаттарға жету үшін қазіргі заманғы таным тәсілдері, тарихи-хронологиялық тәсіл, салыстырмалы-бағалау, жүйелілік, талдау және басқа зерттеу тәсілдері қолданылды. Қойылған міндеттерді шешу барысында Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері қолданылды.

Талқылау

Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтарындағы Мемлекеттік шекарасы туралы заңының 4 бабында, шекара саясаты халықаралық ынтымақтастық, шекаралық мәселелерді бейбіт жолмен шешу қағидаларымен айқындалған [7].

Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын, соның ішінде қауіпсіздік саласын бірнеше кезеңдер мен деңгейлерге бөліп қарастыруға болады. Яғни, бірінші деңгей, Қазақстанның халықаралық қауіпсіздікке қосқан үлесі болса, екінші деңгей — аймақтық қауіпсіздікті сақтап қалуға бағытталған іс шаралары болып табылады. Қазақстан Республикасының аймақтық қауіпсіздік жүйесін мынадай кезеңдерге бөлінеді: ТМД шеңберінде атқарған істері, Еуропалық бағыт және Азиялық бағыт бойынша ауқымды шаралар атқарылған.

Қазақстан Республикасы халықаралық құқық қағидаларын толық қолдайды. Осыған орай, Қазақстан Республикасының БҰҰ БА 66 сессиясындағы халықаралық сұрақтар бойынша ұстанымында айтылған, Қазақстан ядролық қарусыздану және таратпау идеясын қатал ұстанады.

Халықаралық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі аса маңызды қадамдардың бірі 2009 жылы наурыз айында күшіне енген Орталық Азиядағы ядролық қару-жарақтан тыс аймағын құру туралы шарты болды.

Яғни, Қазақстан Республикасы ядролық қауіпсіздікті нығайту жөніндегі аймақтық жоспар әрекетін әзірлеуді ұсынды. Бұл Орталық Азия аймағы шеңберінде ядролық терроризммен күресу және ядролық материалдарды таратпауды алдын алады. Жаппай қырып-жою қаруын таратпаудың халықаралық тәртібін нығайтудағы Қазақстанның іс-әрекеті Қазақстанның қарусыздану мен жаппай қырып-жою қаруын таратпау саласындағы саясаты халықаралық қауіпсіздікті нығайту, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамыту, ғаламдық мәселелер мен қақтығыстарды реттеудегі халықаралық ұйымдардың рөлін арттыру жолын ұстанатын сыртқы саяси бағытымен айқындалады. Қазақстан Республикасы еліміздің таратпау тәртібін нығайтуға батыл екендігін көрсететін бірнеше нақты қадамдар жасады. Қазақстанның болашақта таратпау саясатының негізін қалаған алғашқы қадам – 1991 жылы КСРО өмір сүріп жатқан кезеңнің өзінде Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы болды [8].

КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азияның ұлттық сананың маңызды бөлігіне айналған ислам мәдениеті қоғамдық өмірдің барлық саласына тез тарады. 1991-1996 жылдар аралығы Исламның жан-жақты жаңғыру кезеңі болды, мысалы, тәуелсіздік алғанға дейінгі Қазақстандағы мешіттер саны 1997 жылы 63-тен 4000-нан астамға дейін өсті. Қазақ тіліндегі діни топтардың саны 1180-ге дейін жетті. Жоғарыда айтылып өткендей, қазіргі уақыттағы маңызды мәселелердің бірі Ауғанстандағы тәліптердің билікке келуі болып табылады. Бұл мемлекеттегі экономикалық және ахуалдың өте төмен болуы, терроризмменесірткіайналымының санының өсуіне әкелді. Қазіргі Кабулдағы Талибан үкіметі жоя алмайтын Ауғанстан аумағында әртүрлі лаңкестік топтар өз қызметін жалғастыруда. Яғни Ауғанстанда жасырынған «Ислам мемлекеті» элементтері Орталық Азияға және басқа да мемлекеттерге еніп, қауіпсіздікке елеулі қатер төндіруде, мысалы, «Ислам мемлекеті» 2021 жылы 334 лаңкестік әрекет жасады, яғни бұл бір жыл бұрын болған әрекетер санынан бес есе көп [9].

Нәтижелер

Жоғарыда аталған мәселелерді шешу жолында, Орталық Азияда қауіпсіздікті қамтамасыз ететін көп деңгейлі құрылым қалыптасты. Бұл жүйе толық жұмысын атқарып тұрса да, кейбір сарапшылардың пікірлері бойынша, қалыптасқан институт немесе механизмдер нәтижелілігі әлі де көңіл толтырарлықтай емес. Яғни, бұл жүйе бірнеше деңгейлерге бөлініп қарастырылған. Бірінші деңгейді консультативті деп атап өтуге болады. Бұл деңгейдегі негізгі механизмдерге Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) ұйымын жатқызуға болады. Себебі, АӨСШК шеңберіндегі диалог механизмі даулы сұрақтарды қарумен немесе басқа да шаралар арқылы шешпей, тек келіссөз жүргізу арқылы шешіледі. Яғни, бұл ұйымның тиімді жағы бұл алдын алу дипломатиясы болып табылады. Екінші деңгейге Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Солтүстік Атлант Шарт Ұйымының «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасы және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберіндегі аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құрылымдар кіреді. Бұл деңгей аймақтық қауіпсіздікке байланысты сұрақтарды тікелей шешетін болғандықтан нақтырақ болып табылады. Үшінші деңгейге – Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымы (ҰҚШҰ) жатады. ҰҚШҰ-ның өз функциясын жүзеге асыруда көп мәселелеріне қарамастан, сарапшылардың көп бөлігі, аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде және мүше-мемлекеттердің әскери-техникалық байланысын сақтап қалуда болашағы бар деп болжап отыр. Бұл тұжырымның тиімді жағы бар. Себебі, біріншіден, бұл ұйымға әзірше басқа балама жоқ. Екіншіден, қауіпсіздік мәселелерін үшінші күштің араласуынсыз шешеді. Үшіншіден, сарапшылардың пікірінше, ҰҚШҰ шеңберінде құрылған құрылымдар, белгілі жағдайда қақтығыстарды шешуге мүмкіндігі бар. Аталған ұйымдарға Қазақстан Республикасы мүше болып табылады [10].

Қазақстан Республикасының бірінші президенті Н.Ә. Назарбаевтың

бастамасымен құрылған Азиядағы өзара ықпалдастық және Сенім Шаралары жөніндегі кеңесінің құрылғанына 30 жыл толған АӨСШК-2022 саммиті шын мәнінде тарихи оқиғаға айналды. Бұл ұйым мүше елдердің көпжақты байланыстары мен ынтымақтастығын нығайтуға қызмет етеді. АӨСШК трансформациясы туралы Астана мәлімдемесі аймақтық қауіпсіздікті нығайтуға, әлеуметтік, экономикалық және мәдени салалардағы ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған саяси ерік-жігер мен ұжымдық шешімді көрсетті. Аталған саммиттың нәтижесінде, АӨСШК мемлекет басшылары ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану саласындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы мәлімдемесін және Біріккен Ұлттар Ұйымының терроризмге қарсы жаһандық стратегиясын іске асыру бойынша АӨСШК іс-қимыл жоспарын бекітті [11].

Сонымен қатар, қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Азиядағы бағыттарының бірі ретінде Шанхай ынтымақтастық ұйымын атап өтуге болады. 1996 жылы құрылған «Шанхай бестігі» ынтымақтастығы, 2001 жылғы Шанхай ынтымақтастық ұйымына айналып, құру барысындағы мақсат мүше-мемлекеттердің өзара қатынастарын бекіту ғана емес, сонымен қатар қауіпсіздікке төніп тұрған ортақ қауіп-қатерге ұжымдық түрде қарсы тұру болды. ШЫҰ барлық аймақтық мемлекеттерді халықаралық терроризм, сепаратизм және этнодіни экстремизм, яғни жоюшы күштерге қарсы тұруға біріктіруге ұмтылды. 2002 жылы қабылданған ШЫҰ негізгі құрылтай құжатында, ШЫҰ негізгі міндеті мүше-мемлекеттер арасында өзара сенім, достастық пен тату көршілікті қамту болып табылды. Яғни, бұл ШЫҰ мүше-мемлекеттер арасындағы көпжақты аймақтық ынтымақтастықта көрініс тапқан. ШЫҰ-на дейінгі болған «Шанхай бестігі» немесе «Шанхай форумының» басты мақсаты аймақтық қауіпсіздік мәселелеріне байланысты болып, Орталық Азиядағы қауіпсіздікке төнген қауіп-қатерге қарсы тұру болды [12].

Ресей Ғылым академиясының әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының ғылыми қызметкері З.Кокошин ШЫҰ-ның терроризмге қарсы оқу-жаттығуларын үш категорияға бөледі: аймақтық терроризмге қарсы құрылым аясындағы арнайы қызметтер мен құқық қорғау органдарының жаттығулары; бірлескен шекаралық операциялар және «Бейбітшілік миссиясы» жаттығулары. Бұл ретте барлық оқу-жаттығулар екіжақты және көпжақты форматта өткізілуі мүмкін және терроризмге қарсы шараларды жоспарлаудың, басқарудың, материалдық-техникалық қамтамасыз етудің және бақылаудың әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. 2002 жылдан бері 20 жылдың ішінде ШЫҰ шеңберінде 28 оқыту жаттығулары өткізілген. Соның ішінде Қазақстан 17 көпжақты және екіжақты оқытуларға қатысқан [13].

Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Грузия, Беларусь, Ресей сияқты бұрынғы посткеңестік мемлекеттер арасында ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігі Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қол қоюға әкелді. Алайда 1999 жылы Өзбекстан, Әзірбайжан, Грузия мемлекеттері бұл шартты ұзартудан бас тартты. Ұжымдық қауіпсіздік шартын әзірлеудегі іргелі оқиға Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымының мәртебесін ҰҚШҰ-ның аймақтық ұжымдық қауіпсіздік ұйымына өзгерту болды. Бұл оқиға Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымының (ҰҚШҰ) Жарғысын және ҰҚШҰ-ның құқықтық мәртебесі туралы келісімді әзірлеуге әкелді. ҰҚШҰ-ның халықаралық әскери-саяси ұйымына айналу факторларының бірі 1990 жылдардың аяғында пайда болған ТМД-ның екі мемлекеті Өзбекстан мен Қырғызстанның аумағында Өзбекстан Ислам қозғалысының қаупі болды. Соңғы оқиғаларға байланысты, Қазақстанда 2022 жылы болған қаңтар оқиғасы кезінде, бұл ұйым бітімгершілік операциясын өткізіп, мемлекеттегі стратегиялық объектілерді сақтап қалуға көмектесті [14].

Аталған ұйымның әскери жағын қарастыратын болсақ, ҰҚШҰ ұжымдық қаруланған күштері келесі бөлімдерден

тұрады: Орталық Азия аймағының ұжымдық жедел әрекет ету күштері, ұжымдық жедел әрекет ету күштері, бітімгершілік күштері, ұжымдық авиация күштері және аймақтық біріктірілген әуе қорғаныс жүйесі кіреді. ҰҚШҰ аймағының ұжымдық қауіпсіздік күштері Орталық Азиядағы, Шығыс Еуропадағы және Кавказдағы әртүрлі аймақтық қауіпсіздік жүйелерін қамтиды. 2009 жылдан бастап жедел әрекет ету күштері тұрақты түрде әскери жаттығулар өткізеді. 2013 жылдан бастап, ұжымдық әуе күштері арқылы әуе шабуылына қарсы қорғаныс күштері күшейтілді.

ҰҚШҰ-ның Қазақстандағы 2022 ж бітімгершілік операциясы аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау және сыртқы күштердің басып кіруіне жол бермеу мақсатында жүзеге асырылды. Бұл ұйымның мүше-мемлекеттері әскери көмек көрсету функциясын көрсетіп қана қоймай, Қазақстанның ішкі жағдайын тұрақтандыруға ықпал етті [15].

Қорытынды

Мемлекеттің қауіпсіздігін халықаралық, аймақтық және ұлттық деңгейде жүзеге асырылуы, кез-келген мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Аймақтағы мемлекеттердің қауіпсіздік бойынша тек халықаралық құрылымдарға кіруі тиісті нәтиже бермейді, осыған байланысты мемлекеттер географиялық орналасуы бойынша өзара ынтымақтасады. Аталған стратегиялық ынтымақтастық халықаралық терроризм, экстремизм, есірткі саудасы және ауған факторымен күресуде қарсы тұруға өз септігін тигізеді. Осы салада Орталық Азия мемлекеттері Ресей, Қытай және АҚШ сияқты мемлекеттермен берік шарттық-құқықтық база құрып үлгерді және сенімді де берік қатынас орнатты.

Қазіргі таңда, Орталық Азия мемлекеттері АҚШ, Ресей және Қытай сияқты ірі мемлекеттермен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде өте тығыз қарым-қатынас орнатқан. Яғни, аймақтағы мемлекеттер екі

жақты және көпжақты нысандағы қарым-қатынас орнатты. Аталған, шарттық-құқықтық база халықаралық терроризммен күрес, бітімгершілік күшті дамыту, әскери инфрақұрылымды дамыту, әскери теңіз күші мен әуе қорғаныс күшін дамыту, шекарадағы қауіпсіздік сияқты салаларды қамтиды. Мемлекеттердің мемлекет болып қалыптасуы мен экономикалық реформалардың жемісті түрде жүзеге асуы – ең бірінші сол мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігінен басталады. Сондықтан аталған мемлекеттермен, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық та осы саланы көздейді.

Орталық Азиядағы қауіптерге байланысты қауіпсіздікті қамтамасыз етуде Қазақстанның ауқымды жұмыс атқарғаны байқалады және Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты мен ұстанымы көп векторлы болып табылады. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген сәттен бастап, егемендігін сақтап қалуға бар күшін салды. Яғни, мемлекетіміз қауіпсіздік белдеуін жасап, халықаралық құқық негізінде татулық пен достастық орнатты. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының көп векторлы бағыты, қазіргі уақытта әлемде болып жатқан мәселелерді алдын алуда зор көмегін тигізді. Қорыта айтқанда, бірнеше ірі мемлекеттің тысында, жаһандық және аймақтық бейбітшілік пен тұрақтылықтың сақталуы Орталық Азия елдері үшін ортақ бір мақсат болып табылады. Осыған байланысты, аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуі өзінің кешенділігімен ерекшеленді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР14973037 2022-2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландырудың ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан мен Үндістанның ынтымақтастығы: Ауғанстанға екі мемлекет стратегиясының призмасы арқылы қатынасы» дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шаймергенов Т.Т., Тусупбаева Г.А. Роль международных структур в обеспечении региональной безопасности в Центральной Азии. [Электрон.ресурс] – 2005. –URL:http://www.russianlife.nl/analitika/sbornik_shajmergenov_tusupbaeva_1.htm (дата обращения: 12.10.2022 г.)
2. Устав ООН. Глава VIII: Региональные соглашения. Официальный сайт ООН. [Электрон.ресурс] URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-8> (дата обращения: 12.10.2022 г.)
3. Момынқұлов Ж.Б., Балаубаева Б.М. Қазақстанның Орталық Азиядағы қауіпсіздік стратегиялары // Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Хабаршы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. - 2013 ж. – № 3-4. 71 б.
4. Раджабов М. Проблемы обеспечения региональной безопасности в Центральной Азии на пороге XXI века. [Электрон.ресурс]. - 2000. - URL: <http://www.zonakz.net/articles/12832>. (дата обращения: 20.10.2022 г.)
5. Абдигалиева Г.М., Каипова Ж.Қ. Ауған есірткі тасымалының Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздік жүйесіне әсері // Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. - 2019. №1 (67). 122 б.
6. Фарук Б.А. Возрождение «Талибана» в Афганистане в условиях ухода американских сил: перспективы движения и отношения с Россией // Известия. – 2022. - № 4. – С. 163.
7. Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтардағы Мемлекеттік шекарасы туралы заңы. [Электрон.ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000070>. (22.10.2022 ж. қаралды).
8. Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Қазақстан – 2030. – Алматы. «Юрист». – 2007 ж. - 164 б.
9. Чи-Ян В. Взаимодействие стран-участниц в рамках ОДКБ // Постсоветские исследования. – 2022. – Т. 5. – №. 6. – С. 635-646.
10. Сыроежкин К.Л. Вызовы безопасности в Центральной Азии. – Москва: ИМЭМО, РАН, 2013. -150 с.
11. Саммит СВМДА – на пути к трансформации. [Электрон.ресурс] URL: https://el.kz/ru/sammit-svmda-na-puti-k-transformatsii_53238/. (дата обращения: 20.10.2022 г.)
12. Чуфрин Г.И. Угрозы безопасности Центральной Азии и роль ШОС в их нейтрализации // Международно-практическая конференция. –Алматы, 2008. 8-17 б.
13. Румянцева А.К., Рахимов К.Х. Роль ШОС в противодействии терроризму в странах Центральной Азии // Журнал «Постсоветские исследования». – 2022. - № 8. – С. 835.
14. Турлыбаева Д.Т. ОДКБ и ее развитие в условиях новых угроз безопасности//Международный научно-исследовательский журнал. – 2022. – №. 9 (123). – С. 20.
15. Чэнь Е. Деятельность Организации Договора о коллективной безопасности и значение ее новой операции по поддержанию мира. – 2022. [Электрон.ресурс.] URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/287622/1/146-150.pdf> (дата обращения: 01.11.2022 г.)

Н.О. Аккожина, К.Г. Даркенов, У.М. Оракбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности интеграционных инициатив Республики Казахстан в обеспечении региональной безопасности

Аннотация. В статье рассматриваются региональные аспекты обеспечения безопасности при современных угрозах Центрально-Азиатского региона. Проводится анализ стратегии обеспечения безопасности Республики Казахстан в Центральной Азии. В статье исследуются тенденции разнонаправленных устремлений внешних игроков, элементы сотрудничества. Также в статье рассматриваются угрозы безопасности, в частности, влияние сложившейся ситуации в Афганистане в связи с захватом власти талибами. Понимание специфики региональной политической среды Центральной Азии необходимо, прежде всего, для самих государств региона, отмечается особая необходимость предпринимать конструктивные действия для сохранения стабильности региона путем создания механизмов согласования коллективных решений, углубления взаимного сотрудничества в практической плоскости, нахождения компромиссных решений для урегулирования имеющихся споров и разногласий с целью обеспечения более эффективной реализации своих национальных интересов.

Ключевые слова: региональная безопасность, проблемы, Афганистан, международные организации, Центральная Азия, терроризм, сотрудничество.

N.O. Akkozhina, K.G. Darkenov, U.M. Orakbaeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The features of integration initiatives of the Republic of Kazakhstan in ensuring regional security

Abstract. The article considers the regional aspects of the ensuring security of in the Central Asian region. The article analyzes of the security of the Republic of Kazakhstan in Central Asia. The article studies tendencies in multidirectional aspirations of external players, elements of cooperation of cooperation, and rivalry between them. The article also considers some security threats, in particular, the impact of the current situation in Afghanistan in connection with the seizure of power by the Taliban. Understanding the specifics of the regional political environment of Central Asia is necessary, first of all, for the states of the region themselves, to take constructive actions to maintain the stability of the region, by creating mechanisms for coordinating collective decisions, deepening mutual cooperation in practical terms, finding compromise solutions to resolve existing disputes and disagreements in order to ensure a more effective implementation of their national interests.

Keywords: regional security, problems, Afghanistan, international organizations, Central Asia, terrorism, cooperation.

References

1. Shaimergerenov T.T., Tussupbayeva G.A. Rol mejdunarodnyh struktur v obespechenii regionalnoi bezopasnosti v Centralnoi Azii. [The role of international structures in ensuring regional security in Central Asia] Available at: http://www.russianlife.nl/analitika/sbornik_shajmergerenov_tusupbaeva_1.htm [in Russian]. (accessed 12.10.2022.)
2. UN Charter. Chapter VIII: Regional agreements. UN official website UN Charter. Chapter VIII: Regional agreements. Available at: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-8> . (accessed 12.10.2022 г.)
3. Momynqulov J.B., Balaubayeva B.M. Qazaqstannyn Ortalyq Aziadagy qauipsızdıq strategialary. [Security strategy of Kazakhstan in Central Asia]. Al Farabi Kazakh Nnational universityUniversity. International relations Relations and international International law Law journal. 2013. No3-4 (63-64). P. 71.[in Kazakh].
4. Rajabov M. Problemy obespechenia regionalnoi bezopasnosti v Centralnoi Azii na poroge XXI veka. [Problems of ensuring Regional Security in Central Asia of the 21st Century]. - 2000. Available at: <http://www.zonakz.net/articles/12832>. (accessed 20.10.2022). [in Russian].
5. Abdigalieva G.K., Kaipova J.Q. Augan esirtki tasymalynyn Ortalyq Azianyn aimaqtyq qauipsızdıq juiesine aseri. [the impact of Afghan drug trafficking on the regional security system of Central Asia] Habarshy. Filosofia, madeniettanu, saiasattanu seriasy. №1 (67). 2019. P. 122. [in Kazakh].
6. Faruk B.A. Vozrojdenie «Talibana» v Afganistane v usloviah uhoda amerikanskikh sil: perspektivy dvijeniya i otnosheniya s Rosiei. [The resurgence of the Taliban in Afghanistan in the conditions of the withdrawal of American forces: prospects for the movement and relations with Russia]. Izvestie. 2022. № 4. P. 163. [in Russian].
7. The law Republic of Kazakhstan dated 16 January 2013 On State Border of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1300000070> (accessed 22.10.2022).
8. El prezidentının Qazaqstan halqyna joldaıy. [State of the nation adress of president to the people of Kazakhstan]. Qazaqstan 2030. (Almaty, «Iurist», 2007, 164 p.), [in Kazakh].
9. Chi-İan V. Vzaimodeistvie stran-uchastnis v ramkah ODKB. [Interaction between CSTO countries]. Postsovetskie issledovania. 2022.Vol. 5. №. 6. P. 635-646. [in Russian].
10. Syroejkin K.L. Vyzovy bezopasnosti v Centralnoi Azii. [Security threats in Central Asia]. (Moskva, IMEMO, RAN, 2013, 150 p.), [in Russian].
11. Sammit SVMDA – na puti k transformacii. [CICA summit on the way to transformation] Available at: https://el.kz/ru/sammit-svmda-na-puti-k-transformatsii_53238/ (accessed 20.10.2022).

12. Chufrin G.I. Ugrozy bezopasnosti Centralnoi Azii i rol SHOS v ih neitralizatsii.[Security threats of the Central Asia and rol of SCO]. Mejdunarodno-prakticheskaia konferensia. Almaty, 2008. P. 8-17. [in Russian].
13. Rumanseva A.K., Rahimov K.H. Rol SHOS v protivodeistvii terorizmu v stranah Centralnoi Azii. [The role of the SCO in countering terrorism in the countries of Central Asia] . Jurnal possovetskie issledovania. 2022. No. 8. P. 835. [in Russian].
14. Turlybaeva D.T. ODKB i ee razvitie v usloviah novyh ugroz bezopasnosti. [CSTO and its development on the new threats of security]. Mejdunarodnyi nauchno-issledovatel'ski jurnal. 2022. No. 9 (123).P. 20. [in Russian].
15. Cheng Ye. Deyatel'nost organizatsii o kolektivnoi bezopasnosti i znachenie ee novoi operatsii po podderzhaniiu mira. [Activities of the collective security treaty organization and the significance of the its new peacekeeping operation]. – 2022. Available at: URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/287622/1/146-150.pdf>. (accessed 01.11.2022) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Аккожина Нұргүл Орманқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті, аймақтану кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Даркенов Құрманғали Газезович – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық факультеті, аймақтану кафедрасының профессоры, Астана, Қазақстан.

Оракбаева Ұлболсын Маликовна – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Халықаралық қатынастар факультеті, аймақтану кафедрасының оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Akkozhina Nurgul Ormanovna – Ph.D. student, of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Darkenov Kurmangali Gazezovich – Candidate of Historical Sciences, Professor, of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Orakbaeva Ulbolsyn Malikovna – Ph.D., Lecturer of the , Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A.N. Danova, E.M. Kagazbayeva

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty,
Kazakhstan

(E-mail: aidadanova95@gmail.com, kagazbaeva.e@gmail.com)

Transformation of Iran's regional policy: the influence of external factors

Abstract. *The period after the events of the Arab Spring, which began in 2011, is identified by a large number of disputes and discussions about the regional policy of the Islamic Republic of Iran, not only at the level of the Republic itself, but also in the international geopolitical arena. In addition, attention was also paid to the development of a strategic plan for Iran and its role in the region against the background of the fact that Iran, after the Islamic Revolution of 1979, did not lose its relevance in the study of political scientists and related specialists. The purpose of this article is to research and analyze how Iran's strategic plan works and what its role is in the Middle East region since the beginning of 2011. This academic study asserts that regional policy of Iran is a unique blend of ideology and pragmatism that allows Iran to realize its objective as a nation-state in the international system. Iran's regional policy has taken a shift away from fighting the United States in order to maintain its regional position and resist the trend that threatens the resistance. The research followed content analysis methodology and document analysis was done from secondary data. The article concluded that Iran's policy has changed primarily as a result of shifts in regional and international political dynamics. Iran's international balancing laws, which aim to balance international powers against threats, reinforce these significant changes.*

Keywords: *Regional Policy, Political dynamics, Middle East, USA, Iran, Syria, Arab Spring, Geopolitics, Islam.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-138-146>

Received: 10.04. 2023/ Accepted: 10.08.2023

Introduction

Since 1979, Iran's revolutionary foreign policy in the Middle East portrays a regional power that is unhappy with the status quo and wants to increase its influence. Iran's international status has been virtually meaningless for centuries because of the country's declining power. The ruling class of modern Iran has transformed the nation into an international power in response to the dangers posed by this reality. Before World War II, they tried to make it easier for Iran to move between Russia and Britain. After that, they allied with Iran and the United States to balance the Soviet Union. However, Iran's tradition of alliance-building was transformed by the Islamic Revolution of 1979 into one of

"non-aligned" in the spirit of the Third World non-aligned movement.

Prior to 2011, Iran's main strategy, Balanced Action, replaced this non-alignment tradition. Since 1979, this was unprecedented behavior that is well-balanced to help keep and build autonomy [1]. This does not, however, imply that Iran has utilized an international alliance as an alternative strategy; rather, in contrast to its previous actions, Iran's balancing act aims to strengthen independence through new models of relations with world powers and strategic cooperation.

This is in response to how Iran's role and politics in the region have changed. Iran's policies gradually shifted from being revisionists to being seekers of the status quo

during the 1980s and 1990s, when they were concerned with deterring US containment policies as well as regional threats and rivals. Iran is now committed to containing, countering, and reducing threats by imposing a blockade, departing from the conventional strategy of strategic planning to combat US and regional adversary threats. With the beginning of the Arab Spring, specifically the regional campaigns against Assad in Syria, came these changes. The Iranian strategic community gained a fresh perspective on Middle Eastern developments and options in a volatile region as a result of this. At the end of 2011, Tehran entered a new dimension and a new action plan as a result of the anti-regional regulatory policy and altered priorities. Particularly in countries and regions that were allied with Iran, Tehran employed a variety of strategies to discourage its adversaries from maintaining the status quo.

Due to its singularity and specificity, Iran's political behavior continues to be a global issue. It is not only complicated, but it is also difficult to comprehend without considering it from multiple perspectives. Iran's reorientation in the international system following the Islamic Revolution of 1979, particularly in comparison to the world power USA, is noteworthy in this context. After the 1979 Islamic Revolution, relations between the US and Iran shifted from being pro-Western to being anti-Western, and they deteriorated rapidly until Khomeini's death in 1989 due to ideological factors (Wise, 2011). Iran's policy changed once more after Khomeini's death, adopting a revolutionary ideology and a pragmatic approach. The US-Iranian relationship is still marked by these shifts.

This study aims to investigate how ideology influences Iran's regional policy and relationship with the other countries, including Middle East and United States, as well as how it influences Iran's capacity to cooperate with the United States at one time and in a completely different way in the future. Iran's regional and foreign policy toward the United States changed after Khomeini, shifting from confrontation to building relationships. In the changing dynamics of local and global politics, new interpretations of religious ideologies to pursue national interests are most significant.

Research Objectives

The objectives of the research will be to:

- To examine the impact of socio-political impact of regional policy of Iran, and
- To investigate future prospective of regional policy of Iran.

Significance of the research

This study looks at how Iran's strategic actions in the Middle East changed before and after the Arab uprising in 2011. This article discusses how and why the Arab uprisings since 2011 have altered Iran's regional policy. This study article expands on the first point by focusing on Iranian regional politics and attempting to clarify Iranian rationality outside of its domestic political context. However, this article provides a general analysis of some internal aspects of Iran's foreign policy when necessary and appropriate.

Materials and Methods

Research Question

The research will be focused to answer the following research questions:

- What is the impact of socio-political impact of regional policy of Iran?
- What is the future prospective of regional policy of Iran?

Research Methods

The research will follow content analysis methodology. Further, for the content analysis method, the approach of document analysis has been used. A methodical approach to studying or evaluating printed as well as electronic (computer-based and Internet-based) documents is known as document analysis. According to Corbin & Strauss [2], document analysis, like other research methods, requires the analysis and interpretation of data in order to discover meaning, gain insight, and construct empirical knowledge. For this research, secondary data will be used to for analysis.

Literature Review

Iran's actions in the Middle East prior to 2001 were influenced by structural and geopolitical forces that restricted its regional

reach and influence. Iran came under more pressure in the 1990s as the Cold War gave way to a one-world order. However, since 9/11, this has changed in the Middle East. Geopolitically, Iran won the war against the Taliban in Afghanistan in 2001 and the baht regime in Iraq in 2003, unlocking a lot of the region's potential. The literature generally agrees that Iran's bold regional stance and national security have benefited from the unintended consequences of US actions in the Middle East.

Iran's external position was transformed by the Islamic Revolution in 1979 from that of an island of stability under US influence to a non-aligned position that questioned the US role and interests in the Middle East. At the beginning of the revolution, the unspoken hostility that existed between the United States and Iran became a direct conflict as a result of the hostage crisis in Tehran and US sanctions against Iran. This further escalation shaped relations for decades to come. The two nations have stuck to a list of complaints and allegations that they have in common.

The United States exerted a significant amount of pressure on Iran following the revolution. Washington has attempted to contain Iran through various sanctions for nearly 40 years. Washington supported its partners' anti-Iran response on the ground, such as supporting the Iraq war effort from 1980 to 1988, while also leading international campaigns against Iran [3]. In addition, in the 1990s, the United States of America increased the size of its military presence in the region and implemented a dual containment strategy in response to threats posed by Iraq and Iran.

The political community of Iran began developing strategic priorities independently and against the pressure of the major powers under intense pressure. Prior to 1979, the US's regional priorities were had been largely reflected in Iran's strategic plan. However, "a group of people who believed in Iran's full independence" came to power during the 1979 revolution. Iran's regional involvement has decreased as the momentum of independence has reduced the range of strategic options.

Prior to the Arab uprising in 2011, Iran had played a more active role in the Middle East as a result of the prolonged and devastating

war with Iraq. Iran's blockade by Washington has always played a significant role in this recent regional decision. Iranian politicians came up with a countermeasure plan to break Washington's blockade, recognizing the regional threat and US efforts to reduce revolutionary appeal and influence. Iranian leaders in major nations have formed alliances and asserted Iran's interests regionally and globally as part of this strategy.

A more aggressive strategy to prevent Iraq's "forced war" against Iran has emerged, in addition to US containment policies in the region. There are two dimensions to Iran's deterrence. Asymmetric assets are used in the first dimension. In the case of Hezbollah, this was demonstrated. In accordance with Iran's regional strategy, Hezbollah evolved from a part-crew militia to a more regional force. The «Axis of the Resistance,» a coalition of like-minded nations and militias, unified this strategy as it spread beyond Lebanon over time.

The Middle East's power balance has changed since 2011, and this axis has grown even stronger. The resistance, according to Iran's supreme leader, aims to deter others. Through the Resistance Axis, Iranian President Hassan Rouhani has repeatedly emphasized that deterrence is deterrence because Iran is after deterrence.

Since deterring US pressure as well as regional threats and adversaries is a key strategic choice, Iran's strategic decision-making has been limited and sensitive to US policy for more than 30 years. The initial goal of the Iranian response and deterrence strategies was to eliminate the threat. Iran's counterattack and deterrence, in conjunction with its reactive response, were calculated to prevent further escalation. Iran has restricted its own choices and decisions for decades because of this. However, the Arab uprising that followed 2011 ended this dichotomy.

Iran has been subjected to pressure and isolation in the Middle East since 1979, and as a result, its regional power balance has never been favorable. However, the US occupations of Afghanistan and Iraq have significantly altered the balance. The United States of America increased pressure to discourage Iran in Iraq in order to mitigate the effects of

the brutal occupation. Numerous accounts indicate that Iran is on the US list of targets for Iraqi attacks. Iran's strategic decisions and actions in the region were later influenced by the mere possibility of an American invasion, despite the fact that US involvement in Afghanistan, particularly Iraq, prevented war with Iran.

Iran's regional position and strategy underwent unprecedented shifts as a result of the Arab uprising. The Arab Spring presents Tehran with both new opportunities and new threats. The Arab insurgency was portrayed by Iran as a problem with a strong connection to its policy toward the United States. As a result, while Iran hailed the termination of the American alliance and a shift in the regional balance of power, it did not praise anything else. Ayatollah Khamenei's June 2011 speech has been recognised as Iran's regional political platform since 2011. In it, he said unequivocally that Iran will only support Islamic popular revolutions and anti-American uprisings. Tehran has consistently reiterated this point [4].

The Arab revolution also prompted a power struggle that ended in the development of a third regional front led by the Muslim Brotherhood. The creation of new regional axes or fronts was perceived as an opportunity rather than a problem in Tehran. With the development of the Muslim Brotherhood, the divided regional struggle headed by Iran and Saudi Arabia and sponsored by the US gave way to a more diversified atmosphere in the region.

New environments had to be created at the expense of the US as the difficulties faced by local camps backed by the US grew. Additionally, Tehran viewed the expansion of the axis of resistance in the Middle East as a result of the triangle's shift. The Arab uprising strengthened Iran's position in the region. The region's customary behavior includes their responses, support, stereotypes, and opposition. The Iranian strategic community has maintained the same dual strategy of deterrence and response throughout the Middle East's decades-long expansion. They thought that coming up with a new strategy was unnecessary. However, Iran altered its course as a result of the Syrian Civil War.

The Syrian exception

Iran's strategy of deterrence includes its policy toward Syria, and without Syria, the implementation of deterrence would have taken a different form. One of the oldest and longest-standing alliances in the region is the Iran-Syria alliance, which was formed during the Iran-Iraq war. Iran came under regional pressure led by Iraq following the revolution. Iran was pleased to find a partner in Syria and struggled to balance Iraqi hostility. Baghdad's ideological and geopolitical positions were also challenged by Syria. The association saw Iraqi hostility as an extension of US Middle East policy, rather than the Israeli threat, with the intention of preventing Iraqi aggression. Additionally, both ideologically opposed colonialism, and the United States opposed both Syria and Iran as imperialist and colonial adversaries.

Although this alignment has changed over time, the logic of deterrence that connects Iran and Syria has remained the same. In the 1980s, Iraq posed a threat to the Iranian-Syrian alliance; however, the catastrophic fall of Iraqi forces in 1991 tempered its turmoil in the 1990s and weakened the Syrian-Iranian alliance. With the change from Hafez Assad to Bashar Assad in July 2000, the Syrian-Israeli conflict in the Golan Heights and Hezbollah's action of withdrawing Israeli forces from Lebanese territory in May 2003. Even though Israel is another focus, allies [5]. Additionally, Iran and Syria attempted to establish a deterrent force because they felt gravely threatened by the US invasion of Iraq. Syria has experienced significant vulnerability between US forces stationed on the eastern border of Iraq and western Israel, just like Tehran, which is surrounded by US forces and bases in the region.

Iran and Syria have increased their support for resistance movements inside and outside of Israel in an effort to combat both. Additionally, they put in a lot of effort to derail US plans to establish an Iraqi regional launch pad using "rapid, flexible, and effective force projection" as the foundation for «lily petals. Donald Rumsfeld, Secretary of Defense at the time, envisioned the Lily Fields strategy as a permanent base that would allow more Americans to return to Iran and Syria with fewer troops.

The Iranian-Syrian alliance was able to combat the regional foe as the Syrian crisis began to escalate into a regional conflict. The Syrian-Iranian alliance was also blamed for the Israeli invasion of Lebanon in 2006 and the aftermath of the US withdrawal from Iraq. Iranian leaders have been astonished by the civil war in Syria in this context. The discontentment of the Syrian populace, in particular, was comparable to that of other Arab nations. Iran's concerns about Syria's stability were expressed by its first reform council [5, p.35].

A new Iranian narrative about Syria has emerged as a result of the beginning of armed opposition training campaigns and the beginning of regional and international actions against Damascus wave of resistance. Iranian politics in Syria were at a critical crossroads after President Barack Obama announced Assad's resignation in August 2011 and many Arab nations, including Turkey and Saudi Arabia, severed ties with Damascus.

Iran made the decision to support the Syrian government against armed rebels and the Thakfir militant group at that time, toward the end of 2011. Iran's supreme leader made the declaration that the country would only support Islamic, popular. Tehran used its already limited options when it became clear that Iran's enemies and rivals were supporting the Syrian rebels.

The shift beyond Syria

Iran's strategic actions in Syria and the region have changed since 2011. Iran considered the regional balance of power and order to serve the United States and its allies before 2011 and rejected the status quo. This view was made stronger by the US blockade of Iran and a counter-blockade and deterrence strategy that Iran and its allies used to protect themselves from the US. Since 2011, this dynamic has undergone significant shifts. The new policy was designed to maintain and uphold the existing regional power balance, as demonstrated by Iran's support for the governments of Syria and Iraq [6].

In addition to the incident in Syria, Tehran's growing influence in the region is another powerful factor. During the first phase of the Arab Spring, Iran enjoyed a strengthened

and relatively stable position, in contrast to its rivals and enemies, who lost allies and were mired in wars and crises across the region. This change is indicated by the availability of penalties [7].

The balance of the region began to shift in Iran's favor during the initial phase of the Arab uprising. As a result, Iran stopped pursuing a strategy of bolstering its position against local rivals prior to 2011 and began doing so after that year. Iran's position in the Middle East has largely improved as a result of integration, because it has kept the local balance in his favour. Saudi Arabia's adversary hoped to exploit the Syrian rebellion and harness the wave of regional insurgencies in Iran and Syria to destabilise the region. Tehran, on the other hand, chose to retain the status quo. This marked a substantial shift in Iran's typical approach in the area from anti-order to pro-order. Iran's strategy of preserving the status quo, however temporary and unique, is unmatched in the region's history [8].

More importantly, these changes have affected Iran's strategic plans and actions. Strategies for containment and response containment have been implemented in previous policies to reduce threats. A parallel strategy was required for the consolidation phase transition. As a result, Tehran has adopted containment through engagement and/or deterrence. Tehran has transformed into a status quo nation in order to contain local threats.

Although Iran's regional actions have included blockades in the past, their nature, scope, and scale have recently increased. There are two main ways it differs from the previous case. To begin, the new containment aims to isolate various participants in the Syrian conflict. Iran has decided to blockade Syria completely (mahar-e hame-janebeh) in an effort to consolidate its position and drive out all of its rivals and foes. By moving against the axis of the resistance, the Iranians are, whether intentionally or not, complying with American demands. Therefore, "the US" is Iran's decision to support Damascus. Saudi Arabia, Turkey, and Qatar's support for armed rebels in Syria has been treated similarly. It must be dissuaded through fighting, like in

Turkey, or by counterattacking, like in Saudi Arabia [9].

Second, Saudi Arabia was isolated from a single player in a number of instances by imposing a complete quarantine on Iran. Iran took steps to blockade Riyadh in order to put an end to Saudi Arabia's anti-Iranian campaigns throughout the region and beyond, particularly following its involvement with the Syrian regime in August 2011.

Iran has utilized every opportunity and strategy since then to contain Saudi Arabia. Iran has attempted to exclude Saudi Arabia from its role in Syria. With little support from Ansarala, Iran attempted to cloud Riyadh in a prolonged asymmetric war in Yemen. Iran provided Doha with a lifeline in Qatar to overcome Saudi blockades and challenge GCC dominance [10]. As Riyadh created an environment for Iran to exploit, many of them were essentially reactive. Iran responded by containing the Saudis and maintaining the current balance in the region, and Riyadh played a role in changing the status quo in all of these acts witnessed in Tehran. Iran's strategic actions and plans have generally focused on Syria, but the new containment strategy went far beyond Syria.

Results and Discussion

In order for Iran to consolidate its strength and position in the region against its rivals and enemies, a containment strategy needed to be developed. Russia and Iran's strategic partnership in Syria departs significantly from Iran's long history of revolutionary nonalignment. In terms of its foreign policy, Iran has transcended the custom of "neither East nor West" and pledged to work with non-regional powers in the Middle East. Additionally, it has made an incredible start by granting Iran the authority to militarily close its bases for use in the same manner. In point of fact, «the first experience of security and military cooperation that Iran embarked on after the revolution is Iran's military cooperation with Russia.»

The goal of Iran's new international engagement is to find a middle ground. Through the Iran-Russia partnership, Iran has tried to balance Syria and coalition forces in the region supported by the US, with the clear

goal of strengthening its regime in Syria. The Syrian crisis «can have a significant impact on shaping the future regional order in the Middle East,» in contrast to previous cooperation in Tajikistan and Afghanistan [11]. This highlights the significance of this collaboration the phase of internationalization and Iranian intervention in Syria. Before September 2015, it is said that Mr. G. Qassem Solaimani went to Moscow several times to coordinate the Russian intervention.

Iran has changed its international stance from one of nonalignment to one of balance. This was not always about forging alliances; rather, it was about bolstering Iran's independence through strategic engagement and collaboration with major powers around the world. Even though Iran and the six major powers signed the JCPOA, it was seen as favorable to the West. Tehran had to collaborate with non-Western forces to achieve equilibrium. The goal of cooperation between Iran and Russia was to stop Iran from getting closer to the western orbit. In addition, it is reasonable to assert that Iran's requirements in relation to Syria have resulted in the internationalization of Syrian policy; however, the fact that this policy was put into action as soon as the JCPOA was signed demonstrates that this value is balanced. As a result, Iran's Western orientation had to be balanced in cooperation with Russia after the JCPOA.

As a result of interference, Iran's independence and territory were restricted for two centuries, and Iran's tradition of distrust of international powers was broken by military cooperation with Russia and the JCPOA. Even though this skepticism has subsided, it still reflects Iran's new international strategy. This trend predates the JCPOA, which, in conjunction with President Mahmoud Ahmadinejad, who served as president from 2005 to 2013, called for a move east «to balance the West.» However, prior to the end of the JCPOA, nothing of strategic significance occurred [12].

Iran hopes to contribute to the development of a multipolar order in the post-JCPOA balancing act by forming alliances with emerging powers in opposition to the United States of America, which is the established power. Iran has come under intense American

pressure since the collapse of the Soviet Union, despite the fact that a polarized world order has made it easier for it to maneuver. Iran achieved international equilibrium as a result of the US dual containment strategy in the 1990s and increased pressure on Tehran in the early 2000s. A regional containment strategy that supports Iran's capacity to implement regional containment includes international countervailing measures.

Iran's sociopolitical composition

The strategic and geopolitical significance of Iran places it at a crossroads in the global tug-of-war at the moment. Iran's revolutionary ideology, which dominates its security policy, is reflected in its foreign policy behavior. The Iranian political system stands out from other revolutionary systems because of its revolutionary ideology and Islamic characteristics [13]. The selection of an appropriate conceptual framework for analyzing Iranian foreign policy is restricted by Islamic ideology. The behavior of Iran's foreign policy cannot be accurately analyzed using the common rationalist and positivist approaches. Rationalist theory can to some extent explain Iran's foreign policy behavior mainly in terms of material factors in the international system, but in this case, it cannot explain the role of immaterial factors, especially ideology.

Iran's foreign policy has never taken revolutionary ideology for granted, but its intensity is decreasing as global political dynamics shift. However, Iran's foreign policy is heavily influenced by ideology. In Iran's foreign policy, the predominance of pragmatism in politics to deal with the new challenges and shifting contours of regional and international politics is evident despite the importance of the ideological factor [12, p. 41]. Security and survival issues are approached rationally and pragmatically, sometimes substituting ideologies, as in other nations. Iran's foreign policy is the result of a complicated combination of factors, some of which are rooted in identities that have existed for centuries. After the Islamic revolution in 1979, some of these are ideological factors that emerged during

the Khomeini era. There are generally three primary components to Iran's foreign policy. Nationalism, Islamism, and anti-imperialism are just a few examples [14].

Conclusion

Since the Islamic Revolution in 1979, Iran's regional policies reflect a perceived threat. Iran used a counterattack to defeat the US containment strategy, and Iran's deterrence strategy emerged during the eight-year «imposed war» (1980-1988). Up until 2011, Iran's main options were these two strategies. Iran focused on counterattacks despite the fact that the US occupation of Iraq in 2003 altered the balance of power in the Middle East. However, the expanding presence of US troops in the region limited Iran's options of deterrence and blockade of the area.

The Arab uprising of 2011 altered Iran's Middle East strategy. As part of a strategy to diversify regional power relations and weaken rivals and enemies, Iran accepted the insurgency as an «awakening of Islam» and allowed the Muslim Brotherhood to take over the region. Syria was a unique case. As part of its anti-Iran policy, Tehran has observed that its rivals support the armed opposition and extremist groups in Syria. Iran responded by increasing its Damascus support. To stop local avalanches from reaching Damascus, Tehran has implemented a robust containment strategy.

The United States cannot ignore Iran's geopolitical role and importance in the region, so they must accept them and increase their importance. Due to their divergent ideologies, divergent national interests, and divergent regional and global objectives, Iran and the United States are prone to clashes and conflicts. The two nations' actions could result in a direct military confrontation if they continue as they are, incurring significant political and economic costs for the nation and the world community as a whole. The Iranian people will receive the message that the United States of America is not an adversary and abides by international law if diplomatic relations between the two countries are resumed. Both nations will benefit from the outcome if a confrontation is avoided.

References

1. Sharifzadeh, A., Abdollahzade G. Classifying regional development in Iran (Application of Composite Index Approach) // Journal of Urban-Regional Studies and Research. – 2012. – No.4(13). – P. 41-62.
2. Corbin J., Strauss A. Strategies for qualitative data analysis. Basics of Qualitative Research. Techniques and procedures for developing grounded theory. – 2008.
3. Azadi A., Delangizan S., Falahati A. Study Regional Development in the Third to Eleventh (1981-2013) Governments in Iran. Journal Of Economics and Regional Development. – 2019. – No. 26(17). – P. 1-32.
4. Azimi M. Regional Centralization and Macroeconomic Growth in Iran (2000-2009). Journal Of Economics and Regional Development. – 2014. – No. 21(7).
5. Goodarzi J.M. Syria and Iran: Alliance cooperation in a changing regional environment. Ortadoğu Etütleri. – 2013. – No. 4(2). – P.31-54.
6. Mohseni P. Disrupting the Chessboard: Perspectives on the Russian Intervention in Syria. Cambridge (MA): Belfer Centre, Harvard University. – 2015.
7. Saikal A. Iran and the changing regional strategic environment. In Iran in the World. Palgrave Macmillan, New York. – 2016. – P. 17-31.
8. Lund A. Stand Together or Fall Apart: The Russian-Iranian Alliance in Syria. Carnegie Middle East Center. – 2016. – P. 31.
9. Khalili E. The Foreign Policy of Islamic Republic of Iran: Ideology and Pragmatism in Iran. International Academic Journal of Social Sciences. – 2016. – No. 3(5). – P. 28-34.
10. Sanikidze G. Turkey, Iran and the South Caucasus: Challenges for Regional Policy after the 2008 August War. Electronic Journal of Political Science Studies January. – 2011. – No. 2(1).
11. Heidari S., Anjani H. Saroukhani B. Social development and population policies in Iran after the revolution (1978–2006). A Research Journal on Social Work. – 2015. – No. 2(5). – P. 1-45.
12. Javaid U., Naz U., Watoo M. A., Rashid A. Role of Ideology in Foreign Policy: A case study of Iran. Journal of Political Studies. – 2016. – No.23(1). – P. 37.
13. Ismael J.S., Ismael T.Y. Social change in Islamic society: The political thought of Ayatollah Khomeini. Social problems. – 1980. – No. 27(5). – P. 601-619.
14. Iqbal R.P., Bukhari S.M. Iran as a Permanent Member of SCO: Scope and Challenges // Journal of Development and Social Sciences. – 2022. – No.3(2). – P. 773-782.

А.Н. Данова, Э.М. Кагазбаева

*Абылай Хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан*

Иранның аймақтық саясатының трансформациясы: сыртқы факторлардың әсері

Аңдатпа. 2011 жылы басталған «Араб көктемі» оқиғаларынан кейінгі кезең Иран Ислам Республикасының аймақтық саясаты туралы дау республика деңгейінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде қарастырылды. Сонымен қатар, Иранның 1979 жылғы Ислам революциясынан кейін саясаттанушылар мен ғалымдардың зерттеулерінде өзектілігін жоғалтпауы аясында Иранның стратегиялық жоспарын әзірлеуге және оның аймақтағы рөліне назар аударылды. Бұл мақаланың мақсаты – 2011 жылдың басынан бері Иранның стратегиялық жоспарының қалай жұмыс істейтінін және оның Таяу Шығыс аймағындағы рөлі қандай екенін зерттеу және талдау. Бұл академиялық зерттеу Иран Ислам Республикасының аймақтық саясаты Иранның халықаралық жүйеде ұлттық мемлекет ретіндегі мақсатын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін идеология мен прагматизмнің бірегей қосындысы екенін алға тартады. Иранның аймақтық саясаты, авторлардың пікірінше, аймақтағы позициясын сақтап қалу және аймақтық көшбасшы рөліне ие болу үшін Америка Құрама Штаттарымен күрестен алшақтап кету. Зерттеу контент-талдау әдістемесі бойынша жүргізілді, ал құжаттарды талдау қосымша деректер негізінде жүргізілді. Мақалада “Иран саясаты ең алдымен аймақтық және халықаралық саяси динамикадағы өзгерістер нәтижесінде өзгерді” - деп қорытындыланады. Қазіргі уақытта Иранның сыртқы саясатындағы өзгерістер аймақтандыру және оларға бейімделу үрдістерімен байланысты.

Түйін сөздер: аймақтық саясат, саяси динамика, Таяу Шығыс, АҚШ, Иран, Сирия, Араб көктемі, геосаясат, ислам.

А.Н. Данова, Э.М. Кагазбаева

*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

Трансформация региональной политики Ирана: влияние внешних факторов

Аннотация. Период после событий арабской весны, взявших свое начало в 2011 году, отождествлен большим количеством споров и обсуждений о региональной политике Исламской Республики Иран не только на уровне самой республики, но также и на международной геополитической арене. Кроме того, внимание уделялось также и разработке стратегического плана Ирана и его роли в регионе на фоне того, что Иран после исламской революции 1979 года не теряет своей актуальности в исследовании политологов и смежных специалистов. Цель данной статьи заключается в исследовании и анализе того, как действует стратегический план Ирана, и какова его роль в регионе Ближнего Востока с начала 2011 года. В данном научном исследовании утверждается, что региональная политика Исламской Республики Иран представляет собой уникальное сочетание идеологии и прагматизма, которое позволяет Ирану реализовать свою цель как национального государства в международной системе. Региональная политика Ирана, по мнению авторов, отошла от борьбы с Соединенными Штатами Америки, чтобы сохранить свои позиции в регионе и претендовать на роль регионального лидера. Исследование проводилось по методологии контент-анализа, а анализ документов проводился на основе вторичных данных. В статье сделан вывод о том, что политика Ирана изменилась прежде всего в результате сдвигов в региональной и международной политической динамике. В нынешнее время трансформация внешней политики ИРИ обусловлена диктуемыми процессами регионализации и адаптации к ним.

Ключевые слова: региональная политика, политическая динамика, Ближний Восток, США, Иран, Сирия, Арабская Весна, геополитика, ислам.

Information about the authors:

Danova Aida Nurlanovna – Ph.D. student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Kagazbaeva Elmira Martovna – Candidate of Political Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Данова Аида Нурлановна – Абылайхан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің аймақтану мамандығының 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кагазбаева Эльмира Маратовна – саяси ғылымдарының кандидаты, Абылайхан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

T.M. Makhmetov, I.A. Maratov

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan
(E-mail: mahmetov98@mail.ru, Ilyas.com1999@gmail.com)

Polish identity in the soviet period: peculiarities and factors of transformation

Abstract. *The article is devoted to Poland's historical events and how they were affecting their national self-consciousness during that time. The article was written based on our research questions "How much did Poland suffer during its attachment to the USSR? How did this affect their national identity? How historical events affect national identity in the example of Poland?" The method of the search is quantitative and was used to find information for the article.*

The article runs about some facts taken from the history of Poland like the Soviet invasion of Poland, World War II and its consequences for the country, and Poland's life after World War II. The importance of the topic is that the question of identity has always been at the forefront for Europeans, including Poland, which has experienced some difficulties and changes in self-identification, while some nations have not recognized them as Poles. Critical junctures in the life of every country, be it invader or victim, have always brought about changes not only externally but also subconsciously, shaping or conversely deforming the thinking and perceptions of people and the world. It is important to look soberly into the past and study the history of a country that has experienced not the best events in life, so as to have a clear picture before your eyes for a better understanding of what is happening.

Keywords: *Critical junctures, Poland, national identity, Soviet Invasion, politics, historical fate, the USSR, World War II.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-147-154>

Received: 11.06.2023 / Accepted: 10.08.2023

Introduction

National and cultural identity is a subjective phenomenon. Determining the main factors that shape identity is a difficult task that requires the combined efforts of researchers in history, political science, sociology, psychology, and other social sciences. National identity should be considered in the context of a set of circumstances: individual, collective, and historical. When analyzing identity, it is worth considering not only the formation of national, cultural, religious boundaries, but also emotional factors: a sense of belonging and rootedness.

So, our research question is "How much did Poland suffer during its attachment to the USSR? How did this affect their national

identity? How historical events affected national identity in the example of Poland?"

These questions arise not only from the fact that Polish identity has undergone metamorphosis related to history, but also for the European Union as a whole the question of identity is still relevant. In general, we reject that Poles are exactly like Russians or Ukrainians. We can agree that they have some cultural, lingual similarities, but that does not actually say they are totally the same.

In our article we will answer these questions by searching for information in various articles and books, Internet resources, etc.

Identification process itself takes a big part in every country's life. As we can see from the history, Poland has been through lots of

different events in history, that touched their national identity as well as their state. Since, it all mentioned in the history, we are going to revise it once more to clearly identify their national identity.

In this article we will consider the issue of Poland state during their attachment to the USSR, how did it affect on their national identity and how some historical events shaped national identity of Polish people.

Polish identity changed and transformed in many ways during the Soviet Union, during the war and disintegration, and therefore national identity depended on external circumstances, which in turn did not well affect the perception of Polish people as a Polish identity.

Nevertheless, we totally agree with the work of Oleg Nemensiki where he mentions historical events in his article that affected on Poland and their identity in the period of USSR invasion to Poland and polish identity in general [1]. The class limitations of Polishness prevented the organization of Polish resistance even in the twentieth century. The most important problem was that the «common people» the Poles were counting on were ethnically very different: quantitatively, most of them were Russian peasants, who (unlike the Polish, by the way) had quite definite notions of who they were and how they differed from the Poles (with their «Russian faith»). Even T. Kosciuszko wrote about how «rusinow naszym» could and should be made Poles by self-consciousness and he already noted that only the Catholic religion, the spread of the Catholic faith could be the main tool for this.

As history shows, it was never understood, and after the Second World War Poland moved back to its Piast borders. And in this you can see a certain fracture in the modern Polish self-consciousness: the borders do not correspond to the Poland for which it is nostalgic: Poland is now a body in Central Europe, but it's soul is still in Eastern Europe, which determines the entire Polish Eastern policy. And in Poland, by the way, almost all politics, and not only foreign ones, are in one way or another reduced to the East.

From all of this, we can understand that the Polish identity was attacked by ordinary people who, in turn, had a clear understanding of who they were as opposed to Poles.

Thus, we will acknowledge three main topics with three sections of our article with this road map:

First, Identity Change: Critical Juncture and their relationship.

Second, How did World War II and Soviet invasion turn out for Poland?

Third, Poland after World War II

Personally, these topics are vital in understanding Poland's history and identity because they were affecting self-consciousness of Polish people.

Identity change: critical juncture

In this section, we will analyze the relationship between critical juncture and national identity. Crises and critical junctures have always been happening in the history of different states. They should be made and perceived in such a way that they actually change or transform social identities. For example, a military defeat, invasion, obliteration and etc. is always a traumatic event for any country and its citizens. But it has to be interpreted in a particular way in order to lead to identity change. Example of Germany shows us how their identity changed during their invading companies to European states during World War II, which resulted in a strengthening of nationalist and even militarist identities among the elites and in a public opinion, which Adolf Hitler was successfully able to use in his own interests. The example of the catastrophe of the World War II can clearly show the transformation of German identity to Nazi self-consciousness. Critical junctures are one of the most triggering events for quick and powerful identity change. Wars and military defeats often become such tipping points for national identity, leading to profound implications [2]. Although the causal mechanisms discussed so far emphasize incremental processes of identity change, sociologists and psychologists point to traumatic experiences and massive inconsistencies between cognitive schemas and beliefs, on the one hand, and novel information or experiences of failure, on the other, which then trigger identity change. Wars, revolutions, sudden regime change, and other crisis events should lead to profound

changes in the way in which people make sense of the world including their collective identities.

Even though the causal mechanisms discussed thus far have focused on accumulative processes of identity change, sociologists and psychologists have pointed to traumatic experiences and massive inconsistencies between cognitive schemas and beliefs, on the one hand, and novel information or failure experiences, on the other, as triggers for identity change [2]. Wars, revolutions, sudden regime changes, and many other crisis events should result in significant shifts in people's perceptions of the world, including their collective identities. Critical junctures are always a bad idea when mentioning identity change in terms of living in society.

In subsequent eras, when all peoples began to create a single world history, the role of people's self-consciousness grows even more. It's important to remember that while every nation has its own distinct culture, not every nation contributes equally to a single global culture. Because they have more economic, political, cultural, and other opportunities, historically, more numerous nations have played a greater role in world history. And their self-awareness shapes not only their attitudes toward social values, but also their attitudes toward smaller countries. They should be more generous and supportive of their cultural and other traditions' development and preservation. Small nations, on the other hand, must recognize that, due to similar historical circumstances, they are unable to claim the historical role assigned to large nations; it must be remembered, however, that ambition hinders not only the individual but also the nation. As a result, instead of enviously chasing after the big nations, one should make a modest contribution to the treasury of world culture as much as possible. And their level of self-awareness plays a big role in this. A group of people without a distinct identity is referred to as a crowd. A nation with a high sense of self-awareness strives to preserve traditions, culture, material, and spiritual values, to maintain humane relations with all peoples, and to contribute new achievements to world civilization.

Soviet Invasion and World War II

On September 17, 1939, Soviet troops entered Poland. At the very beginning of World War II, Poland was divided by two totalitarian states. It was six o'clock in the morning when the Red Army entered Poland on September 17, which had been negotiated in August in a secret protocol of the so-called Molotov-Ribbentrop Pact between the USSR and Nazi Germany. It was just over two weeks after Hitler attacked Poland and World War II began. More than 4,000 Soviet tanks and over 600,000 men participated in the invasion. Moreover, the Soviet Union began the invasion without a declaration of war [3]. There was little resistance because a significant portion of the Polish soldiers were engaged in combat with the Wehrmacht at that time. We think that all these actions from USSR played a big role in perception of national identity of Polish people.

Before the invasion of the Red Army there was still hope that the war would not at least turn out to be a total disaster for Poland, says Polish historian Zbigniew Woznicka. He recalls that although the invading troops were already in Warsaw, such major cities as Lublin, Vilna (now Vilnius) and Lemberg (now L'viv) had not yet been captured [4].

Despite suffering heavy losses, the Polish army continued to fight to maintain their own country's sovereignty. The fact that Poland was unprepared for the war, the clear strategic mistakes made by the Polish government, and the army's low combat capability may all be discussed for a long time. But the fact of the matter remains that Poland fought on two fronts, that the combat was uneven, and that Poland lost its sovereignty in this battle.

The Polish leadership managed to carry out a partial evacuation to Romania and the Baltic states, and from there moved to London. Less than a year later, in 1940, Romanian Bessarabia and all the Baltic states would also come under attack by the USSR. The additional protocol of the Molotov-Ribbentrop Pact clearly enough formulated the spheres of influence between the USSR and Germany [5]. After a short negotiation, the mutual border was defined by the two states, the masters of human destinies. The state of Poland ceased to exist.

Before 1939 Poland was a developing state with a market economy. Small, medium and large businesses functioned well, banks worked, commodity-money relations were established. Regardless of nationality, there were people in society, whose physical and intellectual work, ingenuity and intelligence were able to earn good money [3]. There was an institution of private property in the country: people owned real estate, bought and sold apartments, cars, private houses. They built homesteads, cultivated and improved the land they owned.

Society functioned in a way that is familiar and understandable to all of us today. People sought to arrange a decent life for themselves and their children. They worked to improve the current well-being and to give a prosperous life to the next generations, who were to inherit good real estate, family businesses, fertile land, and were to continue the history of the family, multiplying its wealth in each generation. When the hand of the USSR reached for it, everything collapsed. Life was short, misery and grief came. The inhabitants felt all the «charms» of the formation of the Soviet system and the «class struggle against the bourgeoisie». Arrests began, mass confiscations of land, houses, apartments, and any property [5]. All the most active, active and educated people turned out to be personal enemies of the Soviet power, subject to either physical extermination or arrest and exile for labor exploitation in the camps in the distant republics of the USSR.

Later, supporters of the Soviet regime would say that in fact the policy of the USSR was merely to get rid of those who could become potential saboteurs and collaborate with Hitler's German intelligence [5]. This is no excuse at all. The first target was the «capitalists and bourgeois». Moreover, history has shown that it is impossible to quench the demand for «potential» enemies and spies in an atmosphere of spy mania. They will be «discovered» again and again.

In the eastern part of the Polish Republic there were many inhabitants who were called «siegemen». These were Poles who had been given land by the state for special merit, or who had bought the land for their own money. Many of them were veterans of the Soviet-Polish war of 1919-1921, who had retired and

had a family and their own household. Once again, it is not surprising that they, too, became priority enemies of the Soviet government, which decided to recall all the «old grudges».

Poland after World War II

The Soviet occupation from the east was wiped off the political map in 27 days after Nazi Germany launched a treacherous attack on September 1, 1939. With its defeat, the countdown to the Second World War, which resulted in massive casualties, began. The military operations wreaked havoc on the Polish state's lands, resulting in a slew of significant destructions and losses. The USSR was finally able to secure the territories of Western Ukraine and Belorussia. Overall, 20 percent of industrial objects were destroyed, 60 percent of medical institutions were destroyed, and more than 63 percent of educational and scientific institutions were destroyed, and Warsaw was leveled. The most important aspect, however, is the irreversible human losses [6].

Hundreds of thousands of inhabitants were tortured by hard forced labor in Nazi concentration camps. Particularly brutal were the Polish Jews who were first herded into ghettos and then, following the Reich's decision on the Jewish question in 1942, deported to the death camps. One of the bloodiest death camps was near the city of Auschwitz, where over 4 million people were tortured and murdered.

Undoubtedly, Hitler's regime resulted in the deaths of a large number of Poles, but the Soviet leadership also played a role in the extermination of the Polish elite and intellectuals, which is also a big psychological impact on Pole's identity. The economic exploitation of the Polish people was skillfully targeted by Soviet repression.

After World War II, Poland's territorial losses and new borders are a hotly debated topic. Although the state was declared a victor, only the coastal region and the southern territories remain from the pre-war period. The German territories joined Poland as compensation for the lost eastern regions, which propagandists dubbed «the Returned Lands.» On April 21, 1945, the Soviet Union signed a treaty of friendship with Poland, ceding to Poland

parts of West Prussia, East Pomerania, Silesia, the Free City of Danzig, East Brandenburg, and the district of Szczecin [6]. Thus, Poland's territory was 312 thousand square kilometers after WWII, compared to 388 thousand square kilometers prior to 1939. The loss of the eastern areas was never fully compensated. As a result of the German-Soviet agreement of 1939 on division of borders of Poland, more than 12 million Polish citizens (among them about 5 million ethnic Poles) found themselves in the territories passed to the Soviet Union. The new territorial boundaries of the states caused a mass relocation of peoples.

Poland lost 17 percent of its population after WWII. In the following years, the government's migration policy emphasized the state's mono-ethnicity and the return of Poles to their homeland. In 1945, a treaty on the mutual exchange of population was signed with the Soviet government, and over 1.8 million people were repatriated to Poland [7]. There were Jews among the repatriates, but anti-Semitic sentiments in the postwar years prompted their mass exodus from the country. Around 200,000 more people were able to return from the Soviet Union in 1956-1958. It's also worth noting that after the war, some 500,000 Poles who fought on the Allies' side refused to return to their Communist-ruled homeland [7].

The presence of Red Army units in Poland was instrumental in the successful transfer of power to the Polish Communists. At the end of the war, representatives from the Polish Workers' Party, the Polish Socialist Party, and the Polish Peasant Party formed a government of national unity, but communists broke up the coalition in 1947 and established a state of national democracy, which was reflected in the 1952 constitution.

The first postwar elections to the Polish Parliament (Sejm) were held in January 1947, with the Communists winning 382 of the 444 seats and the Peasant Party 28. Boleslaw Bierut, a communist who followed a strict Stalinist line, was confirmed as head of state by the newly elected Sejm. Persecution forced opposition movement activists and some leaders of the Polish Peasant Party to flee to the West in October 1947 [7]. These events resulted in Poland's «Stalinization.» In December 1948

the merger of the Polish Workers' Party and the Polish Socialist Party resulted in the formation of the Polish United Workers' Party (PWP), which subsequently retained the monopoly of political power in the country.

Despite the imposition of harsh policies following WWII, there were repeated waves of protests in Poland against the current regime. The low standard of living, infringement of personal freedom and civil rights, and the impossibility of political participation were the main causes of citizens' discontent.

Poland was stripped of its right to make decisions in its external political relations after becoming a Soviet-controlled state. Its desire to be a part of the North Atlantic structures and to have a meaningful role among the states of Western civilization was only realized when the socialist bloc fell apart [6]. Poland joined the Council for Mutual Economic Assistance in 1949, which aided the country's development of close ties with the New Democracies. The Warsaw Treaty of Friendship, which included eight member states and was in fact a response to Germany's NATO membership, was signed by Polish representatives in 1955. The Warsaw Pact was a military-political alliance led by the Soviet Union that stood in opposition to NATO.

One of Poland's difficult tasks after World War II was to ensure the security of its western borders. It was not until the 1970s that the FRG was able to accept the inviolability of the Polish state's western border. In 1975, in Helsinki, the Conference on Security and Cooperation of European States recognized the following: all borders constructed after the war are inviolable.

The postwar economy

The first steps in Poland's development after World War II began with a three-year economic recovery plan approved by Warsaw and Moscow in 1947. In the same year an agreement was made with the USSR for the supply of industrial equipment to Poland worth about \$500 million. As a consequence, by 1949 the output of industrial goods per capita increased 2.5 times, and in comparison with the pre-war time the economic return on their sale was significantly improved. There

was also a reform in agriculture: 814 thousand farms were established, about 6070 thousand hectares of land were given to peasants, the existing allotments were increased [7]. In 1950-1955, with the scientific and financial help of the USSR, the stage of industrialization in Poland was launched, with the emphasis on the heavy industry and mechanical engineering. As a result, by 1955 the volume of production multiplied by 2.5 times compared with the data of 1950, and the number of agrarian cooperatives increased by 14.3 times [7].

At the end of the WWII, Poland was a completely different country after WWII than it had been during the interwar period (1918-1939). The formation of a new balance of power in the international arena, as well as the policy of leading states that recognized the division of Europe into zones of influence, where the Soviet Union left its Eastern part, resulted in significant changes in Poland. Changes in the political system, foreign policy orientation, socio-economic orientation, and territorial and demographic situation occurred following the establishment of the communist regime in the country.

Conclusion

The most important factor in the formation of every national identity is common culture. Such unifying elements as the Polish language, rituals and customs, national heroes and symbols, Polish art, literature, painting, music,

cuisine, etc. play a key role in the process of identification [8]. Political and historical events such as Soviet Invasion and aftermath effects have left their mark on the self-consciousness of Poles. It is culture that was and still is the basis and core for the attraction of the Polish nation. Culture makes it possible to feel the permanence of a nation's existence, to connect its past, present and future up together. In today's world, a Polish citizen needs to identify in several roles: as a member of the global community, as a citizen of the European Union, as part of the Polish nation. At the same time, if we talk about the correlation of Polish and European identity, many factors are at work in both cases (civilizational identity, common culture). Defining identity has become a matter of individual choice for each identity out of the variety of propositions and worldviews offered to it by modernity. It's easy to see why Poles interpret their history through the lenses of betrayal and victimhood: Poles have a national martyrdom narrative, and the events of World War II fit into that narrative. Poles define their allies' actions in terms of historical themes of victimhood and betrayal; as a result, Poles look to the self-interested acts of the West as evidence for the fulfillment of Poland's destiny as a martyred nation, rather than the geopolitical realities of their situation. Poles prefer to see themselves as glorious victims rather than failures; they prefer to see themselves as martyred rather than unlucky.

References

1. Nemenskij O. Poljaki i russkie: narody raznyh vremjon i raznyh prostranstv. Chast' 1. - Istorija - ARHIV - Russkaja Strategija [Poles and Russians: peoples of different times and different spaces. Part 1. - History - ARCHIVE - Russian Strategy]. 2010. P. 24, [in Russian].
2. Risse Thomas. A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres. (New York, Cornell University Press, 2010, 225 p.).
3. Magdalena Dzienis-Todorczuk. Soviet aggression in Poland from 17 September 1939. Available at: <https://ipn.gov.pl/en/digital-resources/articles/7262,Soviet-aggression-on-Poland-from-17-September-1939.html> -article (accessed 01.10.2022).
4. Gvozdzh-Pallokat M., Koroleva, 2019. Stab in the back: how the USSR attacked Poland. Available at: <https://www.dw.com/ru/udar-v-spinu-kak-sssr-napal-na-polshu/a-50457274> -internet resource (accessed 01.10.2022).
5. Adoshev V. The Soviet occupation of Poland - myth or truth? 2010. P.11.
6. Janusz R.Kowalczyk. Wydawnictwa po II wojnie światowej. 2019. P.54.
7. Mikhalkova A. 2019. Польша после Второй мировой войны: история, население и внутренняя политика/Poland after World War II: History, Population, and Domestic Politics. Available at: <https://>

yandex.kz/turbo/fb.ru/s/article/455770/polsha-posle-vtoroy-mirovoy-voyni-istoriya-naselenie-i-vnutrennyaya-politika (accessed 01.10.2022).

8. Dyczewski L. 2002. Values and Polish cultural identity // Cultural Heritage and Contemporary Change, 2002. Series Iva, Central and Eastern Europe, Vol. 10. Available at: https://books.google.kz/books?id=ifdfNtYi1L8C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (accessed 01.10.2022).

Т.М. Махметов, И.А. Маратов

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: mahmetov98@mail.ru, Ilyas.com1999@gmail.com)*

Польская идентичность в советский период: особенности и факторы трансформации Критический момент и изменение идентичности: польская идентичность после советского вторжения

Аннотация. Статья посвящена историческим событиям Польши и тому, как они влияли на ее национальное самосознание в тот период. Согласно нашим исследовательским вопросам ««Насколько сильно пострадала Польша во время присоединения к СССР? Как это повлияло на их национальное самосознание? Как исторические события повлияли на национальное самосознание на примере Польши?»» была написана статья. Метод поиска является количественным и был использован для поиска информации для статьи. Статья рассказывает о некоторых фактах из истории Польши, таких, как советское вторжение в Польшу, Вторая мировая война и ее последствия для страны, а также жизнь Польши после Второй мировой войны. Важность темы заключается в том, что вопрос идентичности всегда стоял на первом месте для европейцев, в том числе и для Польши, которая пережила некоторые трудности и изменения в самоидентификации, а некоторые народы не признали их поляками. Критические моменты в жизни каждой страны, будь то захватчик или жертва, всегда приводили к изменениям не только внешним, но и подсознательным, формируя или, наоборот, деформируя мышление и восприятие людей и мира. Важно трезво смотреть в прошлое, изучая историю страны, пережившей не самые лучшие события в жизни, чтобы иметь перед глазами ясную картину для лучшего понимания происходящего.

Ключевые слова: Критические узлы, Польша, национальная идентичность, советское вторжение, политика, историческая судьба, СССР, Вторая мировая война.

Т.М. Махметов, И. А. Маратов

*А. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(E-mail: mahmetov98@mail.ru, Ilyas.com1999@gmail.com)*

Кеңестік кезеңіндегі поляктық бірегейлік: трансформациялану ерекшеліктері мен факторлары Сыни сәт және сәйкестіктің өзгеруі: кеңес шапқыншылығынан кейінгі поляк сәйкестігі

Аңдатпа. Мақалада Польшаның тарихи оқиғалары және олардың сол кезеңдегі ұлттық санасына қалай әсер еткені туралы айтылады. Менің зерттеу сұрағыма сәйкес «« Польша КСРО-ға қосылу кезінде қаншалықты зардап шекті? Бұл олардың ұлттық санасына қалай әсер етті? Тарихи оқиғалар Польша мысалында ұлттық санаға қалай әсер етті?»» осы сұрақтар негізінде мақала жазылды. Іздеу әдісі сандық болып табылады және мақаланың ақпаратын іздеу үшін қолданылған. Мақалада Польша тарихындағы кейбір фактілер, мысалы, кеңестік Польшаға басып кіру, Екінші дүниежүзілік соғыс және оның елге әсері, сондай-ақ Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Польша өмірі туралы айтылады. Тақырыптың маңыздылығы мынада: сәйкестік мәселесі еуропалықтар үшін, соның ішінде өзін-өзі анықтаудағы кейбір қиындықтар мен өзгерістерді бастан өткерген Польша үшін әрқашан бірінші орында болды, ал кейбір халықтар оларды поляк деп мойындамады. Әр елдің өміріндегі маңызды сәттер, мейлі ол басқыншы болсын, жәбірленуші болсын, әрқашан сыртқы ғана емес, сонымен қатар бейсаналық өзгерістерге әкеліп соқтырды, адамдар мен әлемді ойлау мен қабылдауды қалыптастырды немесе керісінше деформациялады. Не болып жатқанын

жақсы түсіну үшін көз алдыңызда айқын көрініс болу үшін өмірдегі ең жақсы оқиғаларды бастан өткермеген елдің тарихын зерттей отырып, өткенге байсалды қарау маңызды.

Түйін сөздер: сыни түйіндер, Польша, ұлттық бірегейлік, кеңестік шапқыншылық, саясат, тарихи тағдыр, КСРО, Екінші дүниежүзілік соғыс.

References

1. Nemenskij O. Poljaki i russkie: narody raznyh vremjon i raznyh prostranstv. Chast' 1. - Istorija - ARHIV - Russkaja Strategija [Poles and Russians: peoples of different times and different spaces. Part 1. - History - ARCHIVE - Russian Strategy]. 2010. P. 24, [in Russian].
2. Risse Thomas. A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres. (New York, Cornell University Press, 2010, 225 p.).
3. Magdalena Dzienis-Todorczuk. Soviet aggression in Poland from 17 September 1939. Available at: <https://ipn.gov.pl/en/digital-resources/articles/7262,Soviet-aggression-on-Poland-from-17-September-1939.html> -article (accessed 01.10.2022).
4. Gvozdzh-Palokat M., Koroleva, 2019. Stab in the back: how the USSR attacked Poland. Available at: <https://www.dw.com/ru/udar-v-spinu-kak-sssr-napal-na-polshu/a-50457274> -internet resource (accessed 01.10.2022).
5. Adoshev V. The Soviet occupation of Poland - myth or truth? 2010. P.11.
6. Janusz R.Kowalczyk. Wydawnictwa po II wojnie światowej. 2019. P.54.
7. Mikhalkova A. 2019. Польша после Второй мировой войны: история, население и внутренняя политика/Poland after World War II: History, Population, and Domestic Politics. Available at: <https://yandex.kz/turbo/fb.ru/s/article/455770/polsha-posle-vtoroy-mirovoy-voynyi-istoriya-naselenie-i-vnutrennyaya-politika> (accessed 01.10.2022).
8. Dyczewski L. 2002. Values and Polish cultural identity // Cultural Heritage and Contemporary Change, 2002. Series Iva, Central and Eastern Europe, Vol. 10. Available at: https://books.google.kz/books?id=ifdfNtYi1L8C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed 01.10.2022).

Information about the authors/Сведения об авторах :

Makhmetov Temirlan Muratovich – Ph.D., Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maratov Ilyas – Master student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Махметов Темирлан Муратович – Ph.D. докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар факультеті, аймақтану мамандығы, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Маратов Ильяс – Аймақтану– Аймақтану кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Махметов Темирлан Муратович – PhD, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Маратов Ильяс – магистрант кафедры «Регионоведение». Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

С.Б. Омаш, Қ.И. Қобландин

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: salima.omash@mail.ru)

Саяси репрессия қарсаңы, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Моңғолияның аймақтық саясаты

Аңдатпа. Саяси репрессия қарсаңындағы Моңғолияның сыртқы аймақтық жағдайын сипаттау үшін XX ғасырдың басынан бастап уақыт аралығын қамту қажет, себебі бұл жылдардағы оқиғалар Моңғолияның жаңа тарихындағы ең маңызды бетбұрыстардың бірі болды және оның жаңа даму кезеңінің басталуын белгіледі. Моңғолия мемлекеті өз дамуында мемлекеттік егемендікке қол жеткізді, елдің әлеуметтік құрылымы, мәдени-экономикалық келбеті өзгерді, жаңа әкімшілік-саяси институттар пайда болды. Осыған байланысты XX ғасырдың 20-жылдардағы моңғол революциясынан бері бір ғасырға жуық уақыт өткенмен бұл оқиғаларды жан-жақты тарихнамаға негізделген зерттеу жүргізудің ерекше маңызы бар.

Соңғы уақытта Моңғолияда осы жылдарда болған жекелеген оқиғалар туралы да, революция кезеңінен басталған Моңғолияның даму сипаты, басқа шетел мемлекеттерімен, әсіресе көршілес Ресей және Қытай державаларымен қарым-қатынасы және олардың ел тарихындағы маңызды рөлі туралы айтарлықтай еңбектер жарық көрді. Осылайша, қазіргі уақытта моңғол саяси қатынастарын осы кезеңдегі дамуын арнайы тарихнамалық зерттеу қажеттілігі туындады. Мұндай зерттеу тақырыбының өзектілігі әр жылдары ресейлік, моңғол және батыс авторларының еңбектеріндегі біз сипаттайтын оқиғаларға қатысты әртүрлі қарама-қайшы бағалаулардың негізділігі мен объективтілігін салыстыру және талдау қажеттілігінен туындап отыр.

Жоғарыда айтылған мәселелер жұмыстың алдында тұрған зерттеу міндеттері мен мақсаттарын анықтауға мүмкіндік береді. Тақырыптың маңыздылығы мен мазмұндылығы ресейлік және шетелдік тарихшылардың еңбектеріне сүйене отырып, Сыртқы Моңғолияда болған негізгі оқиғаларды зерделеуден тұрады және сол кездегі елде болған қайта құруларды сипаттап, олардың саяси нәтижелерін көрсетуге мүмкіндік береді. Осындай нақты тарихи жағдайға қатысты әдебиеттерді пайдалану арқасында біз Моңғолияда 1921-1924 жылдарда болған түрлі оқиғалардың сипаты мен нәтижелеріне қатысты әртүрлі бағалаулар мен ұстанымдарды салыстыруға, олардың айырмашылықтары мен ұқсастық пайымдауларының тереңдігін анықтаумен қатар олардың себептерін көрсетуге тырысамыз. Айта кетерлігі, Қазақстан тарихнамасында көршілес Моңғолия елінің соңғы 100 жылдық саяси тарихы мен тыныс-тіршілігі әлі де толық зерттелмеген. Көбінесе бұл тақырып Моңғолиядағы қазақ диаспорасымен байланысты қарастырылатынын атап өткен жөн.

Түйін сөздер: аймақтық саясат, Моңғолияның сыртқы саясаты, Ресей, Қытай, АҚШ, Д. Бодо, Б. Шумяцкий.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-155-162>

Түсті: 10.04.2023 / Жариялауға қабылданды: 10.08.2023

Кіріспе

XX ғасырдың 20-шы жылдарында Моңғолияның саяси тарихын зерттеумен байланысты мәселелер кешенінде жаңа

Халық үкіметі тұсында елде қалыптасқан ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдаймен қатар, халықаралық қатынастарда моңғол мемлекетінің саяси мәртебесі және оның

сыртқы әлеммен байланыстарының сипатын зерттеу маңызды орын алады. Қалыптасқан тарихи-географиялық және саяси ахуал Моңғолияның жаңа билігінің – орыс және қытай елдерімен қатынастарды жан-жақты нығайтуға байланысты сыртқы саясатының екі негізгі әрі басты бағытын айқындады.

Айта кетерлігі, бұл екі көрші, Ресей және Қытай мемлекеттерімен тату, достық және ынтымақтастық бағыттағы қатынастар Моңғол мемлекетінің қазіргі кезде де сыртқы саясаттағы басым бағыттарының бірі болып қалуда. Ал, өткен ғасырдың 20-шы жылдарында екі көрші елдің сыртқы саясаты, ішкі ахуалы және өзара қарым-қатынастары және олардың Моңғолиядағы жаңа билікке деген көзқарастары түбегейлі айырмашылықтармен ерекшеленді.

Егер Кеңестік Ресей 1921 жылы маусымда Үргеде (ел орталығы) «қызыл моңғолдар» басқарған одақтас үкіметтің құрылуына әскери және саяси құралдармен «өзіндік үлесін» қосса, Қытай тарабы Сыртқы Моңғолия аумағын Бейжің үкіметінің юрисдикциясы таралатын аймақ ретінде қарастырып, «Үрге сепаратистерінің» мемлекеттік егемендігі пен тәуелсіздікке деген құқықтарын мойындаудың гипотетикалық мүмкіндігін жоққа шығарды. Сондықтан Моңғолиядағы жаңа Халық үкіметі алғашқы жылдардан бастап сыртқы саясатта Қытаймен қарым-қатынасты реттеу мәселесі басым бағыттардың бірі болды.

Мәселенің тұжырымы

1919 жылғы Қытай әскерлері Моңғол жерлеріне басып кіріп, Моңғол автономиясының жойылғандығын жариялағаннан соң, Моңғолия шекарасына жақын орналасқан аймақтарды қамтыған Ресейдегі азамат соғысы дәл осы жылдың екінші жартысында эпицентрі Шығыс Сібірге көшіп, Моңғолия үшін жан-жақтан қауіп төндірді. Моңғолияның тәуелсіз мемлекет құру жолына қайта оралуы ғана аймақтағы саяси-экономикалық және әлеуметтік көптеген қауіп-қатердің алдын алып, оларды барынша азайта алар еді. Моңғолия үшін ең маңызды бетбұрысты оқиғаларды ресейлік және шетелдік

тарихнамада зерттеудің ерекше маңызы бар. Сондықтан болар, кейінгі жылдарда осы кезеңдегі Моңғолияның сыртқы саясатының дамуына және Ресеймен жақындасуының себептеріне байланысты көптеген еңбектер жарық көрді. Ресейлік, моңғол және батыс авторлар еңбектерінің саны өсуіне байланысты көптеген қарама-қайшы пікірлердің туындауына әкелді. Осылардың барлығы бұл еңбектердің негізділігін, объективтілігін салыстыру, талдау жасау қажеттілігін тудырды.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеудің негізгі мақсаты – XX ғасырдың 20-30 жылдарынан басталған саяси репрессия қарсаңындағы Моңғолияның сыртқы саясатын айқындау, аймақтағы көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасының орнауы, оның ел тарихындағы рөлі мен маңызын көрсету.

Зерттеу тарихы

Цин ықпалынан туындаған терең дағдарыс, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында моңғол қоғамы өмірінің барлық саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларын қамтыды, моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлерін сақтау мәселесін шиеленістіріп қана қоймай, моңғолдардың этникалық бірегейлігінің нақты жоғалту қаупіне әкелді. Моңғолияны дағдарыстан құтқаруға қабілетті басты құрал – ол саяси тәуелсіздікке жету, өзінің ұлттық мемлекетін қалпына келтіру жолындағы талпыныс және көрші мемлекеттердің Моңғолияның тәуелсіздігін мойындауы, сыртқы қатынастарды жақсарту болды.

Зерттеу әдістері

Әдеби дереккөздер мен интернет ресурстарын зерттеудің тарихи-аналитикалық әдісі қолданылды. Индукция және дедукция әдістерін қолдану арқылы нақты қорытындылар жасалады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Моңғолиядағы Халық үкіметінің алғашқы маңызды актілерінің бірі – 1921 жылы 14 қыркүйекте премьер-министр Д.Бодо қол қойған елдің

тәуелсіздігін жариялау туралы барлық шет мемлекеттерге үндеу жасауы осыны растайды. Онда, ішінара былай делінген:

«Халық үкіметі... Қытайдың сюзерендігі бұдан былай мойындалмайтынын мәлімдейді. Моңғолияда конституциялық-демократиялық жүйе құрылды, оның аясында монғолдардың өздері елді билейді.

Олар Қытаймен достық қарым-қатынасты жалғастыруға тырысады ... Монғолдар мен қытайлар тәуелсіз және бейбіт өмір сүре алады. Біз барлық елдермен сауда байланысын орнатқымыз келеді...» [1, 47 б.].

Моңғолиятарабы 1921 жылы қыркүйекте қабылданған «Моңғол мемлекетінің тәуелсіздігі туралы декларациясында» және шетел мемлекеттеріне жолдаған үндеуінде –моңғол-қытай қатынастарының негіздері туралы: «Қазіргі уақытта біздің Халықтық үкімет көршілес жақын мемлекетке (Қытайға) қарсы дұшпандық саясат жүргізіп, бұрынғы кек сезімін оятпақ емес. Сонымен қатар ол Қытайдың Моңғолиядағы сюзерендігін қалпына келтіруге ешбір жағдайда келіспейді. Қазіргі Халық үкіметі Моңғолия мен Қытай арасында достық байланыстар мен сауда қатынастарының тезірек орнатылуын тілейді...» делінген [2, 69 б.].

Билік басына келген Халық үкіметі жаңа Моңғолия мен Қытай арасындағы қарым-қатынастарды реттеу күрделі әрі ұзаққа созылатын мәселе екенін ескеріп, 1921 жылы 10 қыркүйекте РКФСР үкіметіне Қытай елінің билік органдарымен бейбіт қарым-қатынас орнатуға делдалдық жасау туралы өтініш жасады. Айта кетерлігі, моңғол тарабының Моңғолияның халықаралық деңгейде танылу мүмкіндігіне қолдау табу мақсатында үшінші тарапқа өтініш жасауы бұрын да болған еді. Сол кезде Моңғолияда билікке келген Богдо Геген басқарған әкімшілік өкілдері америкалық консулға келіп Американың Моңғолия мен Қытай арасында делдал болу туралы өтінішін жеткізген еді.

АҚШ Бейжіңдегі өкілі, консул Сокобин Үрге қаласында бір айға жуық болып, Моңғолияның жаңа үкіметінің басшысы Д.Бодомен келіссөздер жүргізді. Моңғол премьер-министрі Сокобинге АҚШ-ң Қытай-Моңғол келісімдеріне қол

қою кезінде келісімге үшінші тараптан қатысушы әрі кепілдік беруші ел болуын өтінді. Осылайша, Моңғолия Халық үкіметінің премьер-министрі шын мәнінде АҚШ-қа патшалық Ресейдің қытай-моңғол келісімдерінде көрсетілген міндеттерін өз мойнына алуды ұсынды. Бодо өз сөзінде «АҚШ пен Ресей Моңғолия мен Қытай арасында бейбіт қарым-қатынас орнату, олардың арасында келіссөздер ұйымдастыру үшін қадамдар жасайды деп үміттенемін» деп атап көрсетті [3, 115 б.]. Өз кезегінде АҚШ өкілі Моңғолия үкіметінің Қытай мен Моңғолия арасындағы келіссөздер жүргізуде Кеңестік Ресейдің қолдауына қаншалықты сүйенетініне қызығушылық білдірген кезінде, оған Бодо «Ресей жағы көмектесуге дайын, олар моңғол мәселесіне үнемі және көбірек қызығушылық танытып отыр»- деп мәлімдеді [3, 116 б.].

Кеңестік Ресейдің саяси басшылығы Сокобиннің Моңғолия жаңа үкіметінің басшыларымен, ықпалды князьдары және дінбасылары- ламалармен кездесуіне ерекше сақтықпен қарады. РКФСР Сыртқы істер халық комиссариатының өкілі Б.Шумяцкий «Үргеде бір айдан астам уақыт бойы американдық консул моңғол халқының революциялық үкіметін өз елінен алшақтату мақсатын көздеді, біздің ықпалымызды жою үшін князьдар мен ламаларды біріктіруге ұмтылды» деп атап өтті [3, 119 б.].

Б.Шумяцкийдің Үргеде сапарының нәтижесінде Моңғолия үкіметінің Моңғолия мен Қытай арасындағы қатынастарды жақсартуға қолдау көрсету туралы өтінішті бір мезгілде Кеңестік Ресей мен Америкаға жолдағаны анық. Премьер-министр Д.Бодо 1921 жылы 10 қыркүйекте Мәскеуге жолдаған хатында «Моңғолия мен Қытай арасында осы күнге дейін достық қарым-қатынас орнатуда ресми өзгерістер болмады ... және Орта (Срединное) мемлекеті моңғол халқын бөлшектеуге және оны өзіне бағындыруға ұмтылуда, сондықтан, құрметті комиссар, сіздің ескертпеңізді құрметпен қабылдап, осы мәселелерде араша болу үшін келісіміңізді сұраймыз» деген.

Моңғол тарихшысы Р.Болд: «1921 жылы 17 қыркүйекте «Известия» газетінде

жарияланған Д.Бодоның хатына Кеңес тарапы 14 қыркүйекте дереу жауап берді. Жақында Бейжіңге жіберілген сауда делегациясы арқылы хабарланған Ресей үкіметінің жақын арада Қытай үкіметімен тұрақты қарым-қатынас орнатуды жоспарлап отырғанын ескере отырып, Г.В.Чичерин Моңғолияның өтініші ескерілгенін айтты» деп жазады [3, 118 б.].

Америка консулы Сокобиннің пікірінше, «Кеңес үкіметі Қытайдан Моңғолияның тәуелсіздігін мойындаудан әлдеқайда көп талап қоятыны анық. Қытаймен Моңғолия мәселесі бойынша келіссөздерде оның (Кеңес үкіметінің) Моңғолияға тәуелсіздік беру немесе моңғол халқын «бөтен езгіден» босату мақсаты жоқ, мұнда шетел державаларын олармен қарым-қатынасқа тарту немесе Қытай үкіметін Кеңес Үкіметін державалардың бірі ретінде тануға мәжбүрлеу ойыны жүріп жатыр» [3, 118-119 б.].

Айта кететін жайт, моңғолиялық ғалым Р.Болд америкалық консулдың пікірімен жалпы келіседі. Оның ойынша, Кеңестік Ресей Моңғолия үкіметін ресми Мәскеуден араша сұрауға мәжбүр етті, бұл соңғысына Қытаймен қарым-қатынасқа түсуге сылтау берді деп санайды. Сонымен қатар, аталған автордың пайымдауынша, бұл келіссөздерде Ресейдің қосымша мақсаты – Моңғолия мен Америка арасындағы қатынастың дамуына жол бермеу болды [3, 119 б.].

Р.Болдтың бұл тұжырымдамасына келетін болсақ, бұл ойдың негізсіз еместігін байқауға болады. РКФСР Сыртқы істер халық комиссариатының жоғары лауазымды қызметкерлерінің хат-хабарларынан алынған жоғарыда келтірілген үзінділер моңғол тарихшысының тұжырымын растайды. РКФСР Сыртқы істер халық комиссариатының өкілі Б.Шумяцкийдің пікірінше, Халықтық-революциялық үкімет Богдо Гегеннен америкалық консулға берген жауаптың кеңестік жағына сәйкес келетін тұжырымын қабылдауды талап етті. Сондықтан Кеңес өкіметі Моңғолияның жаңа үкіметін ресми Мәскеудің көмегінің жасай алмайтын халықаралық мәселелерді шешуде өзінің делдалдылығын қабылдауға мәжбүрлеудің қажеті жоқ болды деп есептейді.

Моңғол-қытай келіссөздерінің басталу мүмкіндігін қарастырған кезінде сол жағдайда Үрге мен Бейжің арасында саяси диалог орнатудың объективті алғышарттары болған жоқтығын атап өту керек. Сол кезде халықаралық қауымдастықта өз елінің ұлттық мүдделерінің ресми өкілі ретінде әрекет еткен Солтүстік Қытай үкіметі, Үрге үкіметін сыртқы және ішкі саяси күн тәртібіндегі кез келген мәселелер бойынша келіссөздерге тең құқықты тарап ретінде танымайтығын мәлімдеген еді [4, 91 б.].

АҚШ моңғол-қытай қатынастары саласындағы қайшылықтарды шешуге әсер ете алмады. 1921 жылы 12 қыркүйекте Моңғолия Халық үкіметі Америка Құрама Штаттарының ресми билігіне нота жолдап, онда тәуелсіздік алғаны туралы хабардар етіп, екі мемлекет арасында тең дәрежеде дипломатиялық және сауда қатынастарын орнатуды ұсынды. Алайда

Америка билігі бұл ұсынысты елемей, Моңғолияның тәуелсіздігін мойындаудан бас тартты. Америкалық тарап моңғол мәселесіне Жапония мен Ресейдің Қиыр Шығыстағы ықпалын шектеу, Қытайдың аумақтық тұтастығы мен әкімшілік бірлігін сақтау, Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлсіреген державалар есебінен Қиыр Шығыс елдерімен өз саудасын ұлғайту және олардың экономикасына инвестиция салу ұстаным тұрғысынан қарады [5, 114 б.].

Айта кету керек, Р.Болд өз жұмыстарында оқырман назарын «американдық мүдделер тек саудаға бағытталды», сонымен қатар Сокобин американдық мүдделерді қамтамасыз ету үшін тек «ашық есік» саясатын жүзеге асыруды мақсат еткен» деген тұжырымдамаға назар аударады. Мұндай жағдайда американдық дипломат өз үкіметінен Сыртқы Моңғолия билігімен саяси қарым-қатынас орнатуға ешқандай өкілеттік ала алмады. Сокобиннің Үрге сапарының мақсатына ең ұтымды түсініктеме, оның «моңғол-қытай мәселесінде Америка атынан делдалдық қызмет көрсету» ниеті болғандығы атауға болады. Американдық консулдың Сыртқы Моңғолиядағы миссиясы сол елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайын объективті түрде зерттеумен қатар барлау

сипатында жүргізілді деген қорытынды жасауға болады.

Кеңес басшылығына келсек, ол моңғол халқының Қытайдан тәуелсіздік алу жолындағы күресін өзінің саяси мақсаттары мен мүдделеріне сәйкес келген кезінде ғана қолдады. РКФСР үкіметі мен Коминтерн 1921 жылғы кеңес-қытай қатынастары саласында қалыптасқан мәселелердің күрделілігін де ескерді. Кеңестік саяси басшылықтың ұстанымы бойынша, Моңғолияның Қытайдан бөлінуі РСФСР мен Қытай арасындағы ресми дипломатиялық қарым-қатынастарды орнату жолында кедергі болуы тиіс емес. Сонымен қатар, кеңес басшыларының моңғол және қытай мәселесіне деген көзқарастарында «дүниежүзілік революцияны» бүкіл әлемде таратуға тырысқан ұстанымын байқауға болады. Олардың пікірінше, Моңғолияның Қытайдан бөлініп шығуы және жалпымоңғолдық қозғалыстың жалпықытайлық революциялық үрдістің дамуына кедергі болмауы керек.

Сонымен қатар кеңестік саяси ортада моңғол мәселесі жөнінде әртүрлі көзқарастардың болғанын атап өту керек. Мысалы, Сыртқы істер халық комиссариаты бұл мәселені Қытаймен болашақтағы қарым-қатынастың бір бөлігі деп санады және моңғолдардың тәуелсіздікке ұмтылу проблемасын Қиыр Шығыстағы Кеңестік мүдде үшін бірінші кезектегі маңызды мәселе деп санамады. Ал, Коминтерннің Атқару комитеті Моңғолиядағы төңкеріс Қиыр Шығыстағы «революциялық» жалпы үрдістің бір бөлігіне айналуы керек деген көзқараста болды [6, 118 б.].

Жалпы, Халық үкіметі Үргеде билікке келгеннен кейін қалыптасқан сыртқы саяси жағдай, яғни басқа шетелдік елдердің бұл үкіметті заңды деп танымағандықтан, тіпті қолдағысы келмегендіктен, моңғол тарабын Кеңестік Ресеймен байланысты толық кеңейтуге объективті түрде итермеледі.

Халық республикасы ретінде жаңа Моңғол мемлекеттілігінің құрылуы, оның көршілес – Кеңестік Ресей мен Қытайдағы қуатты әлеуметтік қозғалыстардың ықпалынан болғанын айта кеткен жөн.

Қорытынды

Жалпы, тарихи зерттеулердің материалдары 1921 жылғы революциялық оқиғалардың және одан кейінгі Халық үкіметінің қайта құруларының негізгі саяси нәтижесі ұлттық Моңғол мемлекетінің әкімшілік басқару құрылымдарын қалпына келтіру болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. XX ғасырдың ортасы мен екінші жартысында орын алған өзгерістер моңғол қоғамының негіздерін одан әрі түбегейлі өзгертудің алғышарттарын құрады. Сыртқы Моңғолияда жаңа мемлекеттіліктің пайда болуы бұрын Моңғолияда автономия кезінде тән болған теократиялық биліктің толық көшірмесі емес еді. Дәл осы қайта құру, өз кезегінде, қазіргі тәуелсіз Моңғол мемлекетінің негізін қалады.

Кеңес және моңғол тарихшыларының еңбектерінде Моңғолиядағы саяси репрессияға дейінгі оқиғаларға байланысты тақырып 1920 жылдардың ортасынан 1980 жылдарға дейін зерттеудің басым бағыттарының бірі болды. Бұл тақырыпқа деген қызығушылық қазіргі орыс және моңғол ғалымдары арасында да кездеседі. Қазіргі зерттеулер революцияның және одан кейінгі қайта құрулардың сипатын анықтауда оның қозғаушы күштері мен саяси салдарын бағалаумен ерекшеленеді. Ресей зерттеушілердің пікірінше, ұлттық Моңғол мемлекеттілігін қалпына келтіруге және оны одан әрі нығайтуға ықпал еткен шешуші фактор Кеңестік Ресейдің қолдауы болды [7].

Айта кететін жайт, біз пайдаланған батыстық тарихи зерттеулердің авторлары да негізінен осыған ұқсас ұстанымдарды ұстанады [8]. Моңғол тарихшылары, керісінше, бұл оқиғалар, Моңғолияның өзіндік дамуының нәтижесінде болды деп есептейді. Осығансәйкес, 1921 жылы Сыртқы Моңғолияда пайда болған мемлекетті моңғол авторлары негізінен егемен және тәуелсіз мемлекет ретінде сипаттайды [9]. Сондықтан моңғолтану тарих ғылымында 1921-1924 жылдардағы моңғол тарихының оқиғаларын жете зерттеу алдағы уақытта да өзекті және перспективалық бағыттарының бірі болатындығына сенімдіміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Советско-монгольские отношения. 1921-1974, т.1, – Москва, 1975. – С. 421-422.
2. Лхамсурэн Б. Очерки истории Монгольской народно-революционной партии. – Улан-Батор : Госиздат, 1987. – 519 с.
3. Болд Р. Независимость и признание. Монголия в треугольнике интересов: США-Россия-Китай. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2015. – 400 с.
4. История Китая с древнейших времен до начала XXI в. Т. 7. – Москва: Наука — Восточная литература, 2014. — 886 с.
5. Болд Р. Независимость и признание. Монголия в треугольнике интересов: США-Россия-Китай. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2015. – 400 с.
6. Лузянин С. Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911-1946 гг. – Москва: Издательство: ОГНИ. 2003. – 320 с.
7. Батунаев Э.В. Борьба за независимость монгольского государства. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2015. – 160 с.
8. Christopher P. Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. – Facts on File, 2004. – 678 p.
9. Батсайхан О. Монгол ундэстэн бурэн эрхт улс болох замд (1911-1946). – 189 б.

С.Б. Омаш, К.И. Кобландин

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Региональная политика Монголии накануне политических репрессий, в 20-30 годы XX века

Аннотация. Для описания внешнерегионального положения Монголии накануне политических репрессий необходимо охватить временной отрезок с начала XX в., потому что события этих лет были одним из важнейших поворотных моментов в новой истории Монголии и положили начало новому периоду ее развития. Монголия достигла в своем развитии государственного суверенитета, изменилась социальная структура, культурный и экономический облик страны, появились новые административные и политические институты. В связи с этим, хотя после монгольской революции 20-х годов XX века прошло почти столетие, особое значение приобретает комплексное историографическое исследование этих событий.

В последнее время опубликованы значительные работы об отдельных событиях, происходивших в Монголии в эти годы, о характере развития Монголии после революции, отношениях с другими зарубежными странами, особенно с соседними российскими и китайскими державами, и их важной роли в истории страны. Таким образом, возникает необходимость в специальном историографическом исследовании развития монгольских политических отношений в этот период. Актуальность такой темы исследования обусловлена необходимостью сопоставления и анализа обоснованности и объективности различных противоречивых оценок описываемых нами событий в работах российских, монгольских и западных авторов.

Вышеперечисленные вопросы позволяют определить исследовательские задачи и цели, стоящие перед работой. Важность и содержание темы, основанной на работах российских и зарубежных историков, состоит в изучении основных событий, происходивших во Внешней Монголии и позволяющих описать преобразования, происходившие в стране в это время, и показать их политические результаты. Благодаря использованию литературы, относящейся к такой специфической исторической ситуации, мы пытаемся сопоставить различные оценки и позиции относительно характера и результатов различных событий, происходивших в Монголии в 1921-1924 гг., определить глубину их различий и сходств, а также показать их причины. Следует отметить, что историография Казахстана не в полной мере изучила политическую историю и жизнь соседней Монголии за последние 100 лет. В основном данная тема часто рассматривается в связи с казахской диаспорой в Монголии.

Ключевые слова: региональная политика, внешняя политика Монголии, Россия, Китай, США, Д. Бодо, Б. Шумяцкий.

S.B. Omash, K.I. Koblandin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Regional policy of Mongolia on the eve of political repressions, in the 20-30s of the XX century

Abstract. To describe the external regional situation of Mongolia on the eve of political repressions, it is necessary to cover the time period from the beginning of the 20th century, because the events of these years were one of the most important turning points in the new history of Mongolia and marked the beginning of a new period of its development. Mongolia has achieved state sovereignty in its development, the social structure, cultural and economic appearance of the country has changed, new administrative and political institutions have appeared. In this regard, although almost a century has passed since the Mongolian revolution of the 1920s, a comprehensive historiographic study of these events is of particular importance.

Recently, significant works have been published on individual events that took place in Mongolia during these years, on the nature of the development of Mongolia after the revolution, relations with other foreign countries, especially with neighboring Russian and Chinese powers, and their important role in the history of the country. Thus, there is a need for a special historiographic study of the development of Mongolian political relations during this period. The relevance of this research topic is due to the need to compare and analyze the validity and objectivity of various conflicting assessments of the events we describe in the works of Russian, Mongolian and Western authors.

The above questions allow you to determine the research tasks and goals facing the work. The importance and content of the topic, based on the works of Russian and foreign historians, is to study the main events that took place in Outer Mongolia and allow us to describe the transformations that took place in the country at that time and show their political results. Through the use of literature related to this specific historical situation, we try to compare different assessments and positions regarding the nature and results of various events that took place in Mongolia in 1921-1924, to determine the depth of their differences and similarities, and also to show their causes. It should be noted that the historiography of Kazakhstan has not fully studied the political history and life of neighboring Mongolia over the past 100 years. Basically, this topic is often considered in connection with the Kazakh diaspora in Mongolia.

Keywords: regional policy, foreign policy of Mongolia, Russia, China, USA, D. Bodo, B. Shumyatskiy.

References

1. Sovetsko-mongol'skie otnoshenija. 1921-1974, t.1 [Soviet-Mongolian relations. 1921-1974, Vol. 1], Moscow, 1975. P. 421-422, [in Russian].
2. Lhamsurjen B. Oчерки istorii Mongol'skoj narodno-revoljucionnoj partii [Sketches of the History of the Mongolian People's Revolutionary Party]. (Ulan-Bator, Gosizdat, 1987, 519 p.), [in Russian].
3. Bold R. Nezavisimost' i priznanie. Mongolija v treugol'nike interesov: SShA-Rossija-Kitaj [Independence and Recognition. Mongolia in the Triangle of Interests: USA-Russia-China]. (Moscow, Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2015, 400 p.), [in Russian].
4. Istorija Kitaja s drevnejshih vremen do nachala HHI v. [History of China from ancient times to the beginning of XXI century]. (Moscow, Nauka - Vostochnaja literatura, 2014, 886 p.), [in Russian].
5. Bold R. Nezavisimost' i priznanie. Mongolija v treugol'nike interesov: SShA-Rossija-Kitaj [Independence and Recognition. Mongolia in the triangle of interests: USA-Russia-China]. (Moscow, Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2015, 400 p.), [in Russian].
6. Luzjanin S. G. Rossija – Mongolija – Kitaj v pervoj polovine XX veka. Politicheskie vzaimootnoshenija v 1911-1946 gg [Russia - Mongolia - China in the first half of the XX century. Political relations in 1911-1946]. (Moscow, Izdatel'stvo OGNI, 2003, 320 p.), [in Russian].
7. Batunaev Je.V. Bor'ba za nezavisimost' mongol'skogo gosudarstva [Struggle for the independence of the Mongolian state]. (Ulan-Udje, Izd-vo BNC SO RAN, 2015, 160 p.), [in Russian].
8. Christopher P. Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. (Facts on File, 2004, 678 p.).
9. Batsajhan O. Mongol undjestjen burjen jerht uls boloh zamd (1911-1946). 189 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Омаш Салима Болатқызы – халықаралық қатынастар факультетінің PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қобландин Қалыбек Ибрагимұлы – тарих ғылымдарының докторы, халықаралық қатынастар факультетінің профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Omash Salima Bolatkyzy – Ph.D. student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Koblandin Kalybek Ibragimovich – Doctor of Historical Science, Professor of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A. Seilkhan*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(Email: aisulu.seilkhan@gmail.com)*

The concept of soft power in the theory of international relations

Abstract. *The article is devoted to the current topic of international relations - the role and place of soft and hard power. The concept of «soft power» is considered in the context of theories of international relations. The authors describe the concept of the emergence of «soft power», the principles of the liberal theory of international relations, and also describe the connection with the theory of neorealism. In this article, the authors analyze the theory of J. Nye, the founder of the concept of «soft power», the authors describe the mechanism of action of «soft power». A feature of this article is the understanding by the authors of the role of this concept, which affects the image of the state abroad and the strategy for the implementation of national interests through reliance on cooperation and the use of soft power tools through culture, education, humanitarian aid, and the popularization of ideology and lifestyle.*

Keywords: *soft power, hard power, smart power, transformational diplomacy, culture, theory of international relations, Joseph Nye, coercive diplomacy.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-163-170>

Received: 11.06.2023 / Accepted: 10.08.2023

Introduction. The history of states is marked by the pursuit of territories, spheres of influence, energy resources, and qualified personnel, through various peaceful and aggressive means. In the current context of a new transformation of the world order, major powers employ both «soft» and «hard» power.

In the late 1980s and early 1990s, the world experienced significant transformations that impacted the theory of international relations. Scholars from different theoretical approaches, including neoliberalism, neorealism, and constructivism, proposed their approaches to address traditional and emerging issues in international relations.

During the mid-1980s, scholars began to rethink the concept of «traditional strength» in the theory of international relations. The neoliberal school introduced the concept of «soft power», which soon became an independent theoretical concept. However, neorealists continued to advocate for «hard power» to reinforce the role and influence of states in international relations. The concept

of «soft power» challenged political realism's absolute reliance on «hard power».

Overall, the concept of «soft power» provides states with non-coercive and persuasive tools to advance their interests in the international arena, in contrast to «hard power», which emphasizes military and economic force. In contemporary international relations, «soft power» and «hard power» are interrelated and employed in various combinations depending on states' objectives and the circumstances of the international system.

The aim of the research is to examine the concept of soft power in the theory of international relations. A feature of this article is the understanding by the authors of the role of this concept, which affects the image of the state abroad and the strategy for the implementation of national interests through reliance on cooperation and the use of soft power tools through culture, education, humanitarian aid, and the popularization of ideology and lifestyle.

Research methods

This scientific article utilized several theoretical and empirical methodologies to achieve its research objectives. First, a terminological analysis was conducted to understand and clarify the key concepts and terms used in the article. Second, comparative historical analysis was utilized to compare and contrast historical events or processes relevant to the article's research question. Third, categorization was used to group and classify relevant data into meaningful categories. Fourth, description was employed to provide detailed explanations of the key concepts, terms, and empirical findings. Fifth, the problem-chronological method was utilized to analyze the evolution of the problem under consideration over time. Lastly, situational analysis was employed to investigate the contextual factors that may influence the phenomenon under study.

By using these various methodologies, the article aimed to provide a comprehensive understanding of the research question and its empirical context. The terminological analysis helped ensure that the key concepts and terms used throughout the article were well-defined and understood by the reader. The comparative historical analysis allowed for a deeper exploration of the historical context and the factors that may have influenced the phenomenon under investigation. Categorization and description were used to organize and provide a clear presentation of the empirical data. The problem-chronological method allowed for an analysis of how the problem has evolved over time, while situational analysis facilitated an understanding of the broader context in which the research question is situated.

Overall, these methodologies allowed for a rigorous and comprehensive analysis of the research question, and ensured that the empirical findings were presented in a clear and concise manner. By utilizing a variety of methodologies, the article was able to provide a multi-faceted analysis of the phenomenon under study, which is crucial for advancing the field of political science research.

Literature review

The notion of soft power has been the subject of considerable scholarly inquiry. Dutch historian Rob Kroes has argued that as early as the 19th century, posters disseminated by shipping companies and emigration societies in Europe helped to cultivate the image of the American West as a symbol of freedom, well before the rise of consumer culture in the 20th century. This image exerted a lasting influence on the worldview of subsequent generations of Europeans, who incorporated many aspects of American culture into their own societies [1].

During the late 19th century, the American leadership started to formulate plans for global expansion, and a variety of geopolitical theories and doctrines emerged to justify this agenda. One influential figure in this intellectual movement was Admiral A. Mahan, who laid the groundwork for a doctrine of divine and geopolitical predestination of American power. Mahan believed that the United States was destined to expand its influence throughout the world, and saw the navy as the primary instrument of this mission [2].

The work of Russian author MM. Lebedeva is relevant to the issue at hand. In their article «Soft Power»: Concept and Approaches, they explore the relationship between the concepts of «soft power» and propaganda. Lebedeva demonstrates that the realistic approach tends to conflate these two concepts, while the neoliberal approach emphasizes their fundamental differences. The article also presents a comparison of the neoliberal and realistic approaches to the concept of soft power, highlighting key parameters of difference between the two perspectives. Despite the distinctions between soft and hard power, and between propaganda and soft power, the article argues that these concepts should not be seen as wholly oppositional. In fact, J. Nye's concept of a «continuum» suggests that soft and hard power can be seen as interconnected, and that propaganda and soft power can also overlap and interact with one another [3].

Another Russian researcher M. Kharkevich analyzes the political use and adaptation of the American concept of «soft power» in the

foreign policy rhetoric of the United States and Russia. Drawing upon the theory of communicative action by J. Habermas and its application to international relations theory by T. Risse, Kharkevich explores how the concept of soft power has been utilized and transformed in the two countries' official foreign policy discourse. In the field of international relations, the diffusion of the concept of soft power is often interpreted as reflecting an ideological competition among states [4].

Although the idea of soft power has significant appeal as a tool of foreign policy, it has only recently entered into political discourse in South Korea. Despite the recognition of new positive characteristics of international relations, Lee Geun argues that Joseph Nye's concept is descriptive and lacks theoretical structure. Lee's critique centers on the contrast between Nye's concept of soft power and the resources that enable soft power. According to Lee, being «soft» alone does not imply possession of soft power. Instead, resources such as cultural values, ideology, and know-how must be transformed into soft power through a three-stage process: 1) utilization of «soft» resources; 2) cognitive processes of the receivers; and 3) the generation of soft power.

In addition, Lee Geun identifies five different categories of soft power in his article «A Theory of Soft Power and Korea's Soft Power Strategy», according to the unique purposes of soft power. Soft power is divided into five types, according to Lee:

1. Soft power, which aims to improve global security by presenting a policy of peace and democratic political principles;
2. Soft power, which aims to generate international support for its foreign and security policies.
3. Soft power, which has an impact on other countries' ideas and tastes;
4. Soft power, which contributes to the international community's and countries' unity;
5. Soft power, whose purpose is to elevate the stature of the country's political leaders and to strengthen the country's internal policies [5].

Discussion

At the end of the 20th century, Joseph Nye, an American political scientist, developed a categorization of government capabilities into two forms of power: «hard» and «soft.» Hard power was defined as the ability to protect foreign policy objectives at the expense of military and economic strength, while soft power referred to a state's capacity to attract others through its cultural, social, and political ideals. The globalized, unified, and liberal values that emerged after the Cold War have led to a more connected and democratic world, where coercion and intimidation are increasingly ineffective. With the United Nations' support, increased economic cooperation has resulted in significant growth in civil society and greater attention to long-term security and development worldwide. The use of hard force seems to be less effective than soft power [6, p. 153].

In the context of soft power, culture is defined as a collection of experiences that give meaning to society, including high culture geared towards mass entertainment markets, such as literature, art, television, film, and music. While the idea that a society influenced by soft power is humanistic, good, and nonviolent is appealing, it is important to consider whether this notion holds true. Art, for example, may help bridge differences, foster mutual respect, and influence people's thoughts and behaviors. However, this may not fully address the diverse concerns of various groups. Questions such as whether there is space for other local arts or whether professionally polished forms of culture dominate require consideration. Additionally, the capacity to assess soft power's effectiveness needs to be addressed.

Soft power is contrasted with the traditional conception of power, which is defined by hard power and is associated with military and economic might. Examples of hard power include armed intervention, coercive diplomacy, and economic sanctions, all of which rely on material resources such as military troops and economic means. The notion of power, which encompasses strength, influence, and authority, has long been associated with American thinking and

has been of particular interest to the American political and military elite.

Joseph Nye mainly constructed his thesis, basing not only on the findings of his theoretical research, but also on his experience working at the Pentagon and the US State Department, the National Intelligence Council, and the United Nations Committee on Disarmament Problems throughout the years. He is properly regarded as one of the most known specialists in international relations, as a graduate of the prestigious Princeton University and a Harvard professor with 40 years of expertise. Professor J. Nye, a member of the American Academy of Arts and Sciences of the United States Diplomatic Academy, progressively evolved his own theory of power, which he outlined in his book «Soft Power» (2004). «Soft power» is defined as «the capacity to persuade others to desire what you want or as an indirect / cooperative technique of wielding power», according to his thesis. That example, «soft power» is the capacity to attract rather than force what you desire [7, p. 8].

Although there is no contradiction between the theories of realism and the concept of «soft power», Joseph Nye's concept of «soft power» typically fits within the liberal theory of international relations.

The idea of «soft power» is also linked to liberal theories of international affairs, such as:

1. The theory of a democratic world.
2. The theory of commercial liberalism.
3. The theory of international organizations.

Democratic governments do not fight each other, according to the liberal idea of the democratic world. Democrats prefer to employ soft power over harsh force. Furthermore, Nye claims that a democratic state retains its soft power even under tough circumstances. «Democratic propaganda and self-criticism is highly important,» for example, since it «increases the legitimacy of the country's statements.» When a policy is challenged, it might gain «soft power» by serving as an evidence of truth and a demonstration of freedom of expression for the target countries.

Commercial liberalism, according to which the route to peace is to foster free commerce and economic interdependence, is another significant liberal philosophy of international affairs.

Economic globalization «forces» the government to work with others, which is coercion and more akin to «hard power» than «soft power.» A country with strong economic resources can exert pressure on those that are economically weak. Economic resources, on the other hand, may be utilized to generate not only «hard power,» but also «soft power,» and can be used not only for coercion, but also to boost the state's appeal.

With a free market economy, the state might become appealing to others in the context of modern economic interdependence, and its model of a liberal economy can become an example to follow.

V. Calahan, a British scientist, coined the phrase «negative soft power,» which literally translates as «negative soft power,» but refers to the foundation on which it is constructed rather than the bad effect it has. These are usually some unfavorable facts and feelings that allow the subject to have a beneficial impact on the object. «Soft power» isn't just a nebulous concept that only scientists and international relations students are interested in. Its idea is still evolving, but it is assisting nations and businesses in gaining financial and other benefits without resorting to costly and dangerous measures.

The theory of international organizations also informs the concept of soft power. In the framework of international relations regulation, international structures play a crucial function as a unifying format for diverse nations or as independent topics. International organizations, which are viewed as a way of reducing the impacts of anarchy in neoliberal theory, foster cooperation between nations by establishing shared laws and standards.

States utilize their own methods and approaches as soft power tools, focusing on two primary areas of «public diplomacy»: radio and television broadcasting, information technology, and educational initiatives. The first step is to form one's own perspective on events, as well as to affirm the universality of the state's principles and ideology and communicate them to a foreign audience. Educational initiatives, which include multiple cultural and exchange programs, are aimed to foster long-term community partnerships.

Results

The concept of «soft power» has gained considerable attention and importance in international relations since its introduction by Joseph Nye in his book «Bound to Lead» in 1991. This idea has been studied and debated by scholars and practitioners alike, and has evolved into a more nuanced understanding of how power is exercised in the international arena. The concept of «smart power» has emerged as a balance between «soft» and «hard» power, recognizing that both types of power can be effective in different situations.

The idea of «soft power» gained particular relevance during the presidency of George W. Bush, who sought to incorporate it into the US's foreign policy as a means of enhancing the country's image abroad. However, this effort was not successful in achieving its intended goals. In contrast, when Barack Obama became President in 2009, he inherited a country whose global popularity had reached an all-time low. As a result, his administration made it a priority to reclaim America's global leadership through a variety of soft power initiatives.

One of the key features of «soft power» is its ability to generate attraction and admiration from other countries and peoples, rather than relying on coercion or force. This can be achieved through a range of means, such as cultural diplomacy, education and exchange programs, humanitarian aid, and public diplomacy. These initiatives can help to build trust and cooperation between nations, and create a more favorable global image for the country in question.

However, the effectiveness of soft power also depends on a range of factors, such as the credibility and legitimacy of the country in question, the receptivity of the target audience, and the broader geopolitical context. In addition, soft power initiatives may not always be sufficient on their own, and may need to be complemented by other forms of power, such as military or economic power.

Overall, the concept of «soft power» has become an increasingly important aspect of international relations, as countries seek to enhance their global influence and achieve their foreign policy goals. While there are limitations to the effectiveness of soft power,

it remains an important tool in the diplomatic toolkit of nations around the world.

Findings

In a time when the global political order is in transition, the resurgence of great power competition has become a prominent feature of international relations. This competition is driven by a struggle for influence in the global system, as well as conflicts between the national interests of various actors. However, it poses a significant threat to the global community due to economic and military asymmetry among actors and the potential for non-military conflicts to escalate into military confrontations, especially when battles are fought on multiple fronts.

The concept of «soft power,» which encompasses both «influence» and «attractive power,» has gained increasing prominence in international relations. According to Joseph Nye, «soft power» resources refer to all the ways that inspire and draw people to the source of the corresponding influence, enabling those seeking to manage it to achieve the desired outcome. Soft power relies on the attraction of ideas, with the potential to alter choices associated with non-material resources like culture, ideology, and institutions. As such, the «soft» technique of influence serves as a counterbalance to «hard» force, which is usually associated with substantial resources such as military might and economic power.

Nye's concept of «soft power» has expanded the state's view in international relations, incorporating the core concepts of liberal theory of international relations, but also incorporating some aspects of neorealism, such as the role of the state and military might. As the notion of «soft power» gains increasing attention and practical application, the academic community is expected to continue focusing on the concept's development and operationalization.

Conclusion

In today's world, the use of traditional «hard power» methods such as military might and economic pressure has become increasingly ineffective in achieving a state's

desired outcomes in international relations. Instead, the concept of “soft power,” which encompasses a state’s ability to influence others through attraction and persuasion, has gained popularity and is now considered a significant measure of a country’s national strength. This idea is based on the belief that a state’s image and reputation can have a profound impact on the values and orientations of individuals and society as a whole. Therefore, a state’s soft power, which is built on non-material resources such as culture, ideology, and institutions, serves as a counterbalance to hard power and is crucial to a state’s ability to compete globally.

The concept of “soft power” that was introduced by Joseph Nye, who sought to expand the traditional view of power in international relations to include non-material resources. Nye’s approach draws on the core ideas of liberal theory but also incorporates aspects of neorealism, including the role of the state and military power. This unique perspective has opened up new avenues for research and exploration in the field of cratology, which focuses on the study of power and its various forms.

In the current global environment, a state’s ability to compete on the three boards of economic growth, military-technological development, and value-cultural impact is essential for it to be considered a full-fledged power. This concept is rooted in the belief that a state’s power cannot be fully understood without taking into account its intangible

foundations, including its soft power resources. In this context, the economic indicators and the creation of new types of weaponry are just a part of a state’s overall power, which also includes its ability to influence others through its cultural attractiveness and values.

Although soft power has proved to be a valuable tool for states in achieving their foreign policy objectives, it is important to note that it is not a panacea for all conflict situations. There are scenarios where military resolution may still be necessary, and in such cases, soft power alone may not be sufficient. However, it is important for policymakers and scholars to recognize the value of soft power in today’s world and seek ways to incorporate it into their strategies. One potential way to do so is to focus on increasing the number of police officers, which can help to address security concerns while also improving a state’s image and reputation.

In conclusion, the concept of soft power has become increasingly important in today’s global politics, as traditional hard power methods have become less effective. A state’s ability to compete on the three boards of economic growth, military-technological development, and value-cultural impact is crucial to its overall power, which cannot be fully understood without taking into account its intangible foundations. While soft power is not a panacea for all conflict situations, it is a valuable tool for states to achieve their foreign policy objectives and should be incorporated into their strategies.

References

1. Rob Kroes. *Photographic Memories: Private Pictures, Public Images, and American History*. – Hanover: University Press of New England, 2007. – 199 p.
2. The geopolitics and grand strategy of Alfred Thayer Mahan [Web resource] – 2022. – URL: <https://engelsbergideas.com/author/johnh-maurer/> (accessed 02.11.2022).
3. Лебедева Марина М. «Мягкая сила»: понятие и подходы // Вестник МГИМО. – 2017. – № 3 – С. 212–220.
4. Харкевич Максим Владимирович «Мягкая сила»: политическое использование научной концепции // Вестник МГИМО. – 2014. – № 2 – С. 22–27.
5. R. Kudaibergenova R; A., Beisyenbayeva A.. Korean Soft Power and National Image of South Korea in Kazakhstan. *Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities*. – 2019. – P. 42–46.
6. Nye Joseph S. “Soft Power.” *Foreign Policy*. – 1990. – No. 80. – P. 153–71.
7. Joseph Nye Jr. *The Paradox of American Power: Why the World’s Only Superpower Can’t Go It Alone* // Oxford University Press. – 2002. – P. 8
8. Паршин П.Б. Два понимания «мягкой силы»: предпосылки, корреляты и следствия // Вестник МГИМО- Университета. – 2014. – № 2. – С. 14–21.

А. Сейлхан

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

Халықаралық қатынастар теориясындағы жұмсақ күш концепциясы

Аңдатпа. Мақала халықаралық қатынастардың өзекті тақырыбы – жұмсақ және қатты күштің ролі мен орнына арналған. «Жұмсақ күш» ұғымы халықаралық қатынастар теориялары аясында қарастырылады. Авторлар «жұмсақ күштің» пайда болу тұжырымдамасын, халықаралық қатынастардың либералды теориясының принциптерін сипаттайды, сонымен қатар неореализм теориясымен байланыстырып қарастырады. Төмендегі ғылыми мақалада авторлар «жұмсақ күш» тұжырымдамасының негізін қалаушы Дж. Найдың теориясын талдап, «жұмсақ күштің» әсер ету механизмін анықтайды. Бұл мақаланың ерекшелігі - мемлекеттің шетелдегі имиджіне және жұмсақ күштің құралдарын мәдениет, білім беру, гуманитарлық көмек, идеологияны популяциялау, өмір салты арқылы қолдануына әсер ететін осы тұжырымдаманың ролін авторлардың түсінуі.

Түйін сөздер: жұмсақ күш, қатты күш, ақылды күш, трансформациялық дипломатия, мәдениет, білім, халықаралық қатынастар теориясы, Джозеф Най, мәжбүрлі дипломатия.

А. Сейлхан

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Концепция мягкой силы в теории международных отношений

Аннотация. Статья посвящена актуальной теме международных отношений – роли и месте мягкой и жесткой силе. Рассматривается концепция «мягкой силы» в контексте теорий международных отношений. Авторы описывают концепцию возникновения «мягкой силы», принципы либеральной теории международных отношений, а также описывают связь с теорией неореализма. В научной статье авторы дают анализ теории Дж. Найа родоначальника концепции «мягкая сила», авторы описывают механизм действия «мягкой силы». Особенностью данной статьи является понимание авторами, роли данной концепции, который влияет на имидж государства за рубежом и стратегия по реализации национальных интересов через опору на сотрудничество и использования инструментов мягкой силы через культуру, образование, гуманитарную помощь, популизацию идеологии, образа жизни.

Ключевые слова: мягкая сила, жесткая сила, умная сила, дипломатия преобразований, культура, образование, теория международных отношений, Джозеф Най, принудительную дипломатию.

References

1. Rob Kroes, *Photographic Memories: Private Pictures, Public Images, and American History*. (Hanover, University Press of New England, 2007, 199 p.).
2. The geopolitics and grand strategy of Alfred Thayer. Available at: <https://engelsbergideas.com/author/johnh-maurer/> (accessed 02.11.2022).
3. Lebedeva Marina M. «Myagkaya sila»: ponyatiye i podkhody [“Soft power”: concept and approaches] *Vestnik MGIMO*. 2017. No.3 P. 212-220. [in Russian].
4. Kharkevich Maksim Vladimirovich «Myagkaya sila»: politicheskoye ispol'zovaniye nauchnoy kontseptsii [«Soft power»: the political use of the scientific concept] *Vestnik MGIMO*. 2014. No.2 P. 22 -27. [in Russian].
5. R. Kudaibergenova R; A., Beisyenbayeva A.. Korean Soft Power and National Image of South Korea in Kazakhstan. *Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities*. 2019. P. 42-46.
6. Nye Joseph S. “Soft Power.” *Foreign Policy*. 1990. P. 153–71.

7. Joseph Nye Jr. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone. Oxford University Press, 2002. P. 8.

8. Parshin P.B. Dva ponimaniya «myagkoy sily»: predposylki, korrelyaty i sledstviya [Two understandings of «soft power»: prerequisites, correlates and consequences] Vestnik MGIMO- Universiteta. 2014. No 2. P. 14–21. [in Russian].

Information about author:

Seilkhan Aisulu – The 3rd year doctoral student of the Department of Regional Studies, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сейлхан Айсулу – аймақтану кафедрасының 3 курс докторанты, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

А.Б. Арипова, Б.Қ. Ақын

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
(E-mail: asiko1015@gmail.com, aqbaqd@gmail.com)

Қазақ және корей халықтарындағы ұлттық ойындардың ұқсастығы

Аңдатпа. Мақала қазақ және корей халықтарындағы ұлттық ойындардың ұқсастығы мен екі мемлекеттегі ұлттық ойындардың дәрежесін көрсетуге арналған. Жаһандану үдерісінің ұлттық мәдениетке кері әсері бәрімізге мәлім. Осы орайда, ұлттық рухты қалыптастырудың бірден-бір жолы – ұлттық қазынамызды, соның ішінде, ұлттық ойындарды жастарға дәріптеу, дамуына жол ашу. Сол себепті, бұл мақалада жастар тәрбиесіндегі ұлттық ойынның рөлі мен ұлттық ойындарды жаңғыртудың маңызы көрсетілген.

Ата-бабымыздан келе жатқан бұл ойындар – денені сауықтырып қана қоймай адамгершілік, зеректік, бәсекеге қабілеттілік, өнегелік, жауапкершілік, сыйластық пен ізеттілік сияқты жағымды қасиеттерді бала бойына сіңіретін, баланы жан-жақты дамытатын қозғаушы күш. Қазақ және корей халықтарының ұлттық ойындарының ұқсастығын айқындап, салыстыру мақсатында тарихи шолу жасалып қана қоймай, сонымен қатар, қазақша күрес пен ширым күресі, асық ойыны мен бисокчиги ойыны, садақ ату мен хуалсоги ойындарының ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды. Жастар арасында ұлттық ойындардың құндылығын дәріптеудің жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, корей мәдениеті, ұлттық ойындар, тарихи-мәдени мұра, корей ойындары, қазақ ойындары, ұлттық құндылықтар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-171-177>

Түстрі: 06.10.2022 / Жариялауға қабылданды: 14.07.2023

Кіріспе

XXI ғасырдың ерекшеліктерінің бірі – жаһандану үрдісінің кең белең алуында. Бұл әлем халықтарының біртұтастануына алып келетіні айдан анық. Сол себепті де қазіргі таңда әлем халықтарының алдында тұрған мәселелердің бірі – өз халқының тілі мен мәдениетін сақтап қалу. Жаһандану үдерісінің ықпалынан ұлттық құндылықтардың әлсіреу қаупі тұрғанда жастар тәрбиесі мемлекет деңгейіндегі мәселе болып отыр. Ұлттың болашағының жарқын болуы – ең алдымен болашақ

ұрпақтың өнегелі, ұлтжанды, жақсылыққа ұмтылатын азамат болып өсуінде. Сол себепті де, ата-бабаларымыздан мәдени мұра, әрі мирас болып келген ұлттық ойындардың жоғалып кетпеуін қадағалау – біздің міндетіміз деп білемін. Осы орайда, мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында денсаулық кепілі – дене шынықтыру дей келе, жұрттың және балалардың спортпен шұғылдануына жағдай жасалуы

қажет екенін тағы да қайталап айтамын деген болатын [1]. Дене шынықтырудың таптырмас жолы – ұлттық ойындар. Оның дәлелі ретінде, ғалым, зерттеуші Б. Досқараев «Историко-педагогические основы становление и развития системы физической культуры в Казахстане» атты докторлық диссертациясында «Халықтық ойындармен спорт түрлері өзінің жан-жақты әсерімен ерекшеленеді, оларды әртүрлі жастағы адамдарға қолдануға болады. Халық ойындарын спортшы дайындауда жалпы дайындық құралы ретінде пайдалану тиімді. Түркі халықтарының ойындары әскери дайындыққа қолайлы болып келеді» деп қорытынды жасай келіп, ұлттық ойындар мен спорт түрлерін кеңінен насихаттауды қолға алу керектігін көрсетеді [2, 64 б.]. Қазақтың ұлы ақыны, педагогика оқулығының авторы Мағжан Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды [3, 24 б.].

Ұлттық ойындар – ол біздің рухани мәдениетіміздің тірегі іспеттес. Ұлттық ойындар – ұлттық тәрбиенің қайнар көзі. Қазақтың ұлттық ойын тәсілдері жас ұрпақтың қызығуын арттырады, қимылдардың еркіндігін дамытады, көңіл көтеру ойындары ұлтына деген сүйіспеншілікке, туған халқына, салт-дәстүрлері мен отансүйгіштік сезіміне, үлкендерді құрметтеуге, сыйлауға тәрбиелейді. Өйткені, ойын арқылы жас ұрпақты қызықтыру өте оңайға түспек. [4] Осы тұрғысында тарихшы, этнограф Нығымет Мыңжан былай деп тұжырымдайды: «Халық тұрмысындағы ойын-сауықтар да өзіндік өзгешелігімен парықталған ұлттық мәнердегі әсемдік мәні зор құбылыстар. Ол да ойды оятып, көңілді ашуға қызмет етеді. Ендеше ұлт тұлғасын, сипатын таныту да осы ұлттық ойын түрлерін жан-жақты қолдауға байланысты» [5, 112 б.].

Зерттеу өзектілігі

Қай халықтың болмасын ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан

ерекше қасиеттері болады. Сол себепті де халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді. Сонымен қатар, корей халқының ұлттық ойындарын саралай отырып, пайдалы тұстарын қазақ елінде жүзеге асыру, қазақ ұлттық ойындарын корей халқының ұлттық ойындары секілді мәдени тұрғыдан жоғары деңгейге көтеру аясында зерттеу жұмысын жүргізу – маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Зерттеу мақсаты

Корей халқы мен қазақ халқының ұлттық ойындарын салыстыру.

Зерттеу міндеттері

– Корей халқы мен қазақ халқының ұлттық ойындарының түрлері мен тарихына шолу жасау;

– Оңтүстік Кореяның ұлттық ойындарының мемлекеттік деңгейін анықтау;

– Корей халқы мен қазақ халқының ұлттық ойындарын салыстыру.

Ертеден қазақ балалары өздерінің сөзұғарлығы, мықтылығы, ептілігімен, сөз байлықтарының көптігімен ерекшеленген. Осындай қасиеттердің дамып, балалардың батырлар ұрпағына лайықты қыз бен жігіт болып өсуіне ұлттық ойындардың қосар үлесі көп. Орыс ғалымы, этнограф, шығыстанушы Александр Алекторов «О рождении и воспитании детей киргизов, о правилах и власти родителей» атты кітабында көшпенді қазақтардың өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен өсуінде ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны мен дене мүшесінің қалыптасып, дамуындағы халық ойындарының орны туралы жазады [6, 82-б.]. Осындай тәрбиелік мәні бар ұлттық ойындардың құндылығын түсіне отырып, қазақ ойындарын дәріптеу керек. Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар ғой. Ойын деген, менің түсінуімше: көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары

болған», – деп ой түйген [7]. Қазақ халқының құндылықтарын қарастыра отырып, ұлттық ойындарын дамытып қана қоймай, оны жандандырып, жастарға құндылығын түсіндіре білген Оңтүстік Корея елінің ойындарымен ұқсас тұстарын айқындау – біздің алдымызда тұрған мақсат.

Қазақ халқы рухының күштілігін көрсететін ұлттық ойындардың корей ойындарымен ұқсастығын зерттеу мақсатында тарихқа үңілмек ниетіндеміз. Екі елдің де ұлттық ойындарының тарихы көне замандардан басталады. Қазақтың ұлттық ойындарының тарихи маңызы мен өскелең ұрпаққа берер тәрбиесі мол. Осыдан 18 ғасыр бұрын 371-381 жылдар арасында Ғұндар патшасы Баламбер (Аттиланың алдында) өзінің жеңістері мен айтулы мемлекеттік шешімдерінен кейін үлкен той-жиын өткізіп, оның негізгі бір бөлігі ретінде ат жарыс, балуан күресі, садақ ату, найза лақтыру, аударыспақ, теңге алу, т.б. ойын түрлерін өткізген. Ал сол кездегі ғұндар тілімен осы ойын түрлері былай айтылған: Ээр-хүреш, Ат-хүреш, Ланса-хүреш (ланса – қазақ тілінде «найза»), Шабарман-хүреш, Жебе-хүреш, т.б. Ээр, Ер – «күшті» мағынасында, Хүреш – «алуан күрес» мағынасында айтылғандығы көрсетіледі [8, 52 б.].

Корей ұлттық ойындарының тарихы да сонау ерте замандардан бастау алады. Корей халқының дерекнамаларында, Корей түбегінде тайпалар өмір сүрген уақытта да ойын үрдісі болған делінеді. Алайда, ол кездері ойын адамның күнделікті тіршілігінен бөлініп қарастырылмаған. Қазіргідей біз жұмыс пен демалыс, үй ішіндегі жұмыс пен сырттағы жұмыс, оқыту мен ойнату деп тұрмыс-тіршіліктерін бөліп жармаған. Тайпалар кезеңінде ойын ұғымы шаманизмге табыну кезінде орындалатын салт-жоралғылар ретінде саналған. Уақыт өте келе ойындарды бала жан-жақты дамып, өз ұлтын танып, білу үшін бала тәрбиесінің құралы ретінде пайдаланған.

Осылай қазақ және корей ұлттық ойындары пайда болды. Қазақ халқы көшпенді, ал, корей халқы отырықшы болғанына қарамастан, ұлттық ойындарында ұқсастықтар баршылық, тіпті бірдей ойын түрлері де кездеседі. Ендігі

қазақ және корей халықтарының ұлттық құндылықтары мен ұлттық ойындарын салыстырмалы түрде зерттейміз.

Қазақша күрес пен корей халқының Ширым күресі ұқсастықтары

Екі күрес те бірдей, алайда, «қазақша күрес» қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне сәйкес қазақша нұсқасы болса, «ширым күресінде» корей халқына тән ерекшеліктері бар. Қазақша күресте палуандардың табиғи күшін әрі қарай дамыту мақсатында әрдайым дене дайындығын жетілдіру маңызды болып саналады. Ол үшін арнайы жаттығулар жүйесі мен әдістері белгіленеді.

Қазақ халқының арасында таралған балуан күрестерін төмендегідей бірнеше түрлерге бөлуге болады: қазіргі еркін күреске ұқсас кеуде жалаңаш, жалаң аяқ, белбеусіз күресу түрі; шапан киіп, белдік буынып күресу; белдік буынып, кеудені жалаңаштап күресу; аяқ киімді шешпей күртеше немесе шапан киіп күресу; отырып күресу. Әр аймақта күресу тәртіптері де әртүрлі болып келген. Кеудені жалаңаштап немесе киіммен күресу жергілікті жердің климаттық ерекшелігіне де байланысты болған. Күресу шартын балуандар алдын ала өзара келісім бойынша белгілеп отырған. Ел арасында ауызша тараған күрес ережелері қатаң сақталып, оны талассыз мойындаған. «Күш атасын танымас» деген қағидаға сүйеніп, балуандарды жас ерекшеліктеріне және салмақ дәрежелеріне қарай бөлмеген [9, 30-б.].

Біздің қазақилыққа тұнып тұрған қазақша күресімізге ұқсас корей халқының күресі – Ширым, кейбір жерде «Сирым» деп аталады. Бұл күрес түрінің ережесі де қазақ күресіне ұқсайды. Ширым (Сирым) — корей халқының қанына сіңген, ежелден келе жатқан күрестерінің бір түрі. Үш мемлекет кезіңіне дейінгі тайпалар одақтастығы кезінде-ақ Ширым күресі «Чиухи» деген атпен болған делінеді. Ежелгі кезде бұл ойын түрі басқа тайпа адамдарынан қорғану үшін өз тайпасындағы адаммен күресіп, күш жинау мақсатында ойналатын еді. Біздің халық та қазақша күресті сондай мақсатта ойнайтыны белгілі. Тарихи мәліметтерге сүйенер болсақ, Үш мемлекет

кезіндегі (б.з.д. 57 жылдан басталады) қабір суреттерінде екі адам бір-бірінің белдерінен ұстап, ширым күресін ойнап жатқан бейнесі бейнеленген. Сирымның басқа ойындардан ерекшелігі – қай жерде немесе қандай жағдай да болмасын ешқандай дайындықсыз адамдар жиналып, күресуге болатындығында.

Садақ ату мен Хуалсоги ойынының ұқсастықтары

Қазақ жерінде XX ғасырға дейінгі жыл сайын өткізілетін жәрмеңкелер қазақ халқы арасындағы сауданы ғана дамытып қоймай, көптеген мәдениеттердің араласуына себепкер болған еді. Сол кезде ұлттық ойындар ішінде салмақ көтеру, ат жарыстары, күрес, садақ ату сияқты сайыстардың көптеп өткізілуіне де себепкер болды.

Садақ атуды адамзат мал, жан-жануарларды қолға үйретуден де бұрын меңгергендігі археологиялық деректерде дәлелденеді. От қарулары пайда болғанға дейін садақ қаруы негізгі соғыс қаруларының бірі болды. Бабаларымыз елін, жерін қорғау үшін әр уақытта бес қаруы әрқашан дайын болуына үлкен жауапкершілікпен қараған. Қазақ садағы – жалпы көшпенділер садағының бір нұсқасы болып келеді. Садақты көбіне ат үстінде қолданғандықтан, көшпенділердің садағының жақтары жеңіл, әрі жебенің алысқа атылуына талап қойылған. Садақ бірнеше ағаш түрінен, сүйектен құралып жасалған күрделі құрама болып келеді. Садақтарды жасау әрқашан жетілдіріліп отырған. Садақты жетілдіру ісінде барлық көшпелі халықтардың үлесі бар[9, 39 б.].

Садақ атудың тарихы тереңде. Қазақ халқы секілді, корей халқы да садақ ату, жамбы ату сияқты сайыс ойындарын ерте кездерден өткізіп келген. Қытай дерекнамаларында Корей түбегінде ежелгі Пуё (б.з.д II - б.з. 494) мен Когурё (б.з.д.37 - б.з.372) мемлекеттері шарықтап тұрған кезден-ақ сапалы және жебесі алысқа атылатын садақтарды пайдаланған делінеді. Сол кездері хуалсоги, яғни, садақ атудан хан сарайында сайыстар өткізіліп, сайыс соңында хан өз тұлпарын жеңімпазға сыйлайтын болған. Хуалсоги –

жоғары лауазым иелерінің ойыны ретінде саналып, қазақ халқы секілді ат үстінде де қолданатын болған. Алғашында, садақ тек аңшылықта қолданғанымен, кейіннен соғыс кезінде қолданатын қаруға айналды. Корей халқының садақ ату барысы қазақ халқының садақ ату барысымен бірдей бола тұра, жасалу жолы мен қолданылатын материалдары өзгеше. Корей халқында садақтың ұзындығы, жасалуы мен қолдануына қарай атаулары әр түрлі болып келеді. Атап айтсақ, садақ жай ағаштан жасалса – «Муккун», бамбук ағашынан жасалса – «Чуккун», сиыр мүйізінен жасалса – «Каккун», жезден жасалса – «Чолкун» деп аталатын болған. Егер садақ ұзындығы 2 метрден асатын болса – «Чанкун», ал, қысқа болса – «Танкун» деп екіге бөлген. Қазіргі таңда хуалсоги ойыны спортқа айналып, садақ жасау өнері күннен-күнге даму үстінде.

Асық ату ойыны мен Бисокчиги ойынының ұқсастықтары

Асық ойыны біздің заманымызға дейінгі VII-IX ғасырларда көшпелі тайпалар заманынан келе жатқан ұлттық, спорттық, мәдени-сауықтыру ойындарының түрі ретінде белгілі. Оны қазақтардан басқа қарақалпақтар, қырғыздар, алтайлықтар да ойнаған. Асық – төрт түлік малдың тілерсегінен буынына біткен, қызметі күрделі шымыр сүйек. Яғни, төрт түлік малдың асығы қазақ халқының төл ойындары арқылы танымал. Оның ішінде қой, ешкі, түйе асықтары үлкен-кішілігіне қарамастан бір пішінде болса, жылқы асығы пішінімен ерекшеленіп тұрады. Қазақ халқында «Үш табан», «Ханталапай», «Шеңбер» сынды асықты қолдану арқылы ойыналатын ойынның түрлері көп. Асық ойындары жастарды мергендікке, ептілікке, шеберлікке және бәсекелестікке тәрбиелейді.

Асық ойнаудың түрлері өте көп. Соның ішінде асықты тігіп ойнауға ерекше тоқталатын боламыз. Себебі, бұл ойын – корей халқының бисокчиги ойынымен ұқсастығы көп асық ойыны. Асықты тігіп ойнаудың ережесіне келер болсақ, асық ойнаушылар тегіс жерді таңдап алады да, оны тазартып, ортадан төрт бұрышты сызық

сызады. Сол төрт бұрышты ортасынан тең етіп екіге бөледі. Әр жағының қашықтығы бір, біржарым метрге дейін болады. Мұны «көн» деп атайды. Ойнаушылардың өзара келісімі бойынша көннен 4-5 м не одан да алыс мөлшерде асық ататын орын белгіленеді. Оны сызықпен белгілейді. Ойыншылар осы жерден тұрып, көндегі асықты дәлдеп ататын болады. Ойынды кім бірінші болып бастайтынын сақа иіру арқылы анықтайды. Сақасы алшы түскен ойыншы бірінші болып ату кезегін алады. Ойыншы асыққа дәл тигізіп, оны «көн» сызығынан шығарса, оны алады да, сақасы түскен жерден қайта атады. Сөйтіп көннен шығарғандарын ала береді. Егер оның сақасы көндегі асыққа тимей кетсе, асықты келесі ойыншы атады. Ал, тігілген асықтарды бұзып, бірақ көннен шығара алмаса, қалған ойыншылар асықтарды сол жатқан қалыбында атып, көннен шығарып алуға тиіс. Ойын көндегі асықтар біткенше ойнала береді. Көндегі асық біткен соң, ойынға қатынасушылар бір-бірден көнге қайта асық тігіп, ойын қайта басталып, жалғаса береді [9, 102 б.]. Асық ойынының ерекшелігі – жастарды дәлдікке баулып қана қоймай, мидың жұмысын жақсартатыны дәлелденіп отыр. Қазіргі таңда «асық терапиясы» деген терминнің пайда болуы да соның бір көрінісі.

Асық ойынының ережесіне ұқсас келетін Бисокчиги ойыны шамамен Чосон заманында (1392-1897) пайда болған. Қазақ халқының асық ойынында асық қолданылса, корей халқының бұл ойынын ойнау кезінде алақанның көлеміндей тастар қолданылады. Бисокчиги – дәстүрлі корей ойыны, ол белгілі бір қашықтықта тізілген тастарды атып түсіретін ойын түрі. Бұл ойын корейаның барлық аймақтарында кеңінен таралған және аймақтарға байланысты атаулары өзгеріп тұрады. Мысалы, бисокчаги, бисоккаги, могжаккаги, джаккаги, бисаеги және т.б. атауларымен де белгілі. Ойынның ережесі бойынша, тегіс жерге ара қашықтығы бес метр болатын параллель екі ұзын сызық сызылады. Әр ойыншы өзіне бір тасты таңдап, қатысушылар сызыққа тізбектеп өз тастарын қояды. Ойыншылар кезектерін анықтағаннан кейін, екінші сызықтың

бойына тұрып, кезекпен тізілген тастарды дәлдеп атады. Кімнің тасы сызықта қалса, сол жеңіске жетеді. Алайда, бұл бисокчигидің бірінші кезеңі ғана, негізі ойын 29 кезеңнен тұрады. Бірінші кезең біткеннен кейін, келесі кезең тасты аяғына қойып, құлатпай тастар тізілген сызыққа дейін секіріп барып, тастарды құлату керек. Келесі де иыққа, сосын басқа, жұдырыққа, ішке, арқаға деген секілді жалғаса береді. Қазіргі таңда бұл ойын түрі арнайы тақтайшалармен ойналады. Бұдан байқайтынымыз, бисокчиги ойынының бірінші кезеңі асықты тізіп атуға ұқсайды. Дегенмен, қазақ халқының асық ойынының тамыры терең, үлгі-өнегесі көп.

Қорытынды

Осылай корей халқы мен қазақ халқының ұлттық ойындарындағы ұқсастықтарды зерделей отырып, екі ұлттың ерекшеліктеріне қарамастан, ұлттық ойындарында, тұрмыс-тіршілігінде, тіпті тәрбие берудегі құндылықтарында да тарихи және мәдени тоғысуының болуы таңғалдырарлық жағдай. Ш. Уәлиханов халықтың салт-дәстүрлері мен діні, наным-сенімдерін зерттей отырып, қай халықтың болмасын жалғыз өзіне ғана тән салт-дәстүрінің болмайтынын, шаруашылық кәсібі мен мәдени тұрмыс-тіршілігі аралас елдердің бір-біріне тигізер әсерінің сөзсіз болатынын дәлелдеген [10,109-б.]. Алайда, халықтың тұлғалық ерекшеліктеріне қарай ма, әлде екі елдің саяси жағдайына байланысты ма ұлттық ойындардың дәрежесінің деңгейі екі елде екі түрлі болып келеді. Қазіргі таңда Оңтүстік Корея мемлекеті ұлттық ойындарды жан жақты дамыту үстінде. Мысалы, жастар тәрбиесіне көңіл бөлу мақсатында ұлттық ойындарды ойнатуды мектеп бағдарламасына енгізген. Жастар арасында ұлттық ойындар бойынша олимпиада, жарыстар жиі өткізіледі. Ұлттық ойындар кітаптар, анимациялық фильмдер, кино, бағдарламалар арқылы жан-жақты дәріптеледі.

Біз ұлттық ойындарды дамытып, оларды жастардың бойына сіңіру мақсатында жұмыс жасауымыз керек. Осы тұста, Оңтүстік Кореядан мәдениет пен ұлттық құндылықтардың дәрежесін

көтеру бойынша алар тәжірибеміз мол. Құралдармен ойналатын ұлттық ойындарды заманауи үлгісін ойлап тауып, жастарды жаңаша қызықтыра алсақ, бізге де ұлттық ойындардың дәрежесін

асқақтатуымызға жол ашылады. Қазіргі уақытта ұлттық спорт түрлеріне айналған қазақ күресі, тоғызқұмалақ, садақ ату, асық ойыны, саятшылық түрлері халықаралық дәрежеге көтеріліп дамып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі». – 2021.
2. Доскараев Б. Историко-педагогические основы становления и развития системы физической культуры в Казахстане: диссертация доктора педагогических наук: 13.00.04/Казахстан– Алматы, 2009. – 64 с.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 24-36 б.
4. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарды оқу тәрбие ісінде пайдалану. Монография. – Алматы: Рауан, 1991. – 160 б.
5. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 112 б.
6. Алекторов А. О рождении и воспитании детей киргизов, о правилах и власти родителей. – Оренбург, 1891. – 82 с.
7. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы, 1989. – 1 том
8. Аязбеков Б. Қазақ күресінің әдіс тәсілдерін үйрету. Әдіснәме. – Тараз, 2018. – 52 б.
9. Алимханов Е. Қазақтың ұлттық халық ойындары мен спортының теориялық және педагогикалық негіздері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 30-102 б.
10. Уәлиханов Ш. Таңдамалы/Ш.Уәлиханов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 109 б.

А.Б. Арипова, Б.Қ. Ақын

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сходство национальных игр у казахского и корейского народов

Аннотация. Статья посвящена отражению сходства национальных игр у казахского и корейского народов и степени национальных игр в двух государствах. Все мы знаем о негативном влиянии процесса глобализации на национальную культуру. В этой связи единственный путь к формированию национального духа – это популяризация наших ценностей, в том числе национальных игр среди молодежи. По этой причине в этой статье подчеркивается роль национальной игры в воспитании молодежи и важность модернизации национальных игр.

Эти игры, восходящие к нашим предкам, являются движущей силой не только оздоровления организма, но и всестороннего развития молодежи, прививая им такие положительные качества, как нравственность, интеллект, конкурентоспособность, ответственность, уважение и достоинство. В целях сопоставления и определения сходства национальных игр казахского и корейского народов был проведен не только исторический обзор, но и выявлены сходства и различия между казахским боем и борьбой ширым, игрой асык и игрой бисокчиги, стрельбой из лука и хуалсоги. Рассмотрены пути популяризации ценности национальных игр среди молодежи.

Ключевые слова: казахская культура, корейская культура, национальные игры, историко-культурное наследие, корейские игры, казахские игры, национальные ценности.

A.B. Aripova, B.K. Akyn

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Similarity of Kazakh and Korean national games

Abstract. The article is devoted to the reflection of the similarity of national games in the Kazakh and Korean peoples and the degree of national games in the two states. We all know about negative impact

of the globalization process on national culture. In this regard, the only way to form a national spirit is to popularize our values, including national games among young people. For this reason, this article highlights the role of the national game in educating young people and the importance of modernizing national games.

These games, dating back to our ancestors, are the driving force not only for the improvement of the body, but also for the comprehensive development of young people, instilling in them such positive qualities as morality, intelligence, competitiveness, responsibility, respect and dignity. In order to compare and determine the similarity of the national games of the Kazakh and Korean peoples, not only a historical review was conducted, but also similarities and differences between Kazakh combat and shiryum wrestling, the game of assik and the game of bisokchigi, archery and hualsogi were revealed. The ways of popularizing the value of national games among young people are considered.

Keywords: Kazakh culture, Korean culture, national games, historical and cultural heritage, Korean games, Kazakh games, national values.

References

1. Statement of the head of state Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the country's prosperity». 2023
2. Doskaraev B. İstoriko-pedagogicheskie osnovy stanovleniya i razvitiya sistemy fizicheskoi kùltury v Kazahstane: dis doktora pedagogicheskikh nauk [Historical and pedagogical foundations of the formation and development of the physical culture system in Kazakhstan: doctoral dissertation of pedagogical sciences] 13.00.04 Kazakhstan. Almaty, 2009 P.64. [in Russian].
3. Jumabaev M. Pedagogika [Pedagogy] (Ana tili, Almaty, 1992, 24-36 p.), [in Russian].
4. Sagyndykov E. use of National Games in educational work. Monograph. – (Almaty, Rauan, 1991, 160 p.).
5. Mynzhan N. Qazaqtyn qysqasha tarihy [Kazakh's short history] (Jalyn, Almaty, 1994, 112 p.) [in Kazakh].
6. Alektorov A. O rojdenii i vospitanii detei kirgizov, o pravilah i vlasti roditel'ei [About the birth and upbringing of Kyrgyz children and the rules and power of their parents] (Orenburg, 1891, 82 p.) [in Russian].
7. Auezov M. The way of Abai. Almaty, 1989.
8. Aiazbekov B. Qazaq kuresinyn adis tasilderin uiretu: Adisnemelik nusqau [Teaching the methods of Kazakh wrestling: methodological tool] (Taraz, 2018, 52 p.) [in Kazakh].
9. Alimhanov E. Qazaqtyn ulttyq halyq ойындары мен sportynyn teorialyq jane pedagogikalyq negizdery: monografiya [Theoretical and pedagogical foundations of Kazakh national folk games and sports: monograph] (Kazakh University, Almaty, 2018, 30-102 p.) [in Kazakh].
10. Ualikhanov S. Tandamaly [Optional] (Zhazushy, Almaty, 1985, 109 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Арипова Асылзат Болатқызы – «Шығыстану: корей тілі» мамандығының 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ақын Бақдаулет Қалиахметұлы – PhD, шығыстану, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шығыстану факультеті.

Aripova Asylzat Bolatkyzy – The 2nd year Master's student in «Oriental Studies: Korean language», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akyn Bakdaulet Kalyakhmetuly – Ph.D., Oriental Studies, Senior Lecturer, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

A.M. Azmukhanova¹, M.Sh. Egamberdiyev²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: aiaz67@mail.ru, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com)

Problems in the study of Turkic cooperation in the first half of the 20th century in the framework of national autonomies

Abstract. The first half of the twentieth century was a period of significant political and social change for the Turkic-Muslim peoples. After the revolutionary changes, Turkic Muslim peoples were able to maintain their identity despite the new Bolshevik colonial policy of the Russian Empire. As a result, national autonomies started to be established, which led to a process of integration of Turkic Muslim peoples. Their ideological views were influenced by the Jadids, who were educated in the madrasas of Bukhara, Samarkand, Kazan, Istanbul, and Cairo. During their stay in Istanbul they came into contact with the Young Turks and were influenced by new ideas, which became the basis of cooperation of Turkic peoples at the stage of creation of national autonomies. Thus in the given article the aim of complex analysis of Turkic peoples' cooperation within the framework of national autonomies in the first half of XX century (Itil-Ural, Alash Orda, Turkestan, Shuro-i-Islamia) on the basis of the archival data of the Russian Federation and the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan is set. In order to reach this goal by means of discourse-analysis method and historical-comparative research method the author tries to shed light on the historical process of Turkic-Muslim peoples integration in Russian Empire.

Keywords: Turkic peoples, national autonomies, cooperation, Russian Empire, Turkic intelligentsia.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-178-196>

Received: 11.05.2022 / Accepted: 14.08.2023

Introduction

The Jadids turned out to be full-fledged representatives of the Turkic peoples who began the struggle for national development and independence. They had two goals: to create a national democratic state for the Turkic people and to awaken the people's desire for development and enlightenment. To attain these goals, the ideology of Jadidism began the struggle for independence against the Bolshevik Sovietization policy. Their activities are aimed at creating a program of progressive development and unifying eastern and western traditions. The main content of the national idea of Jadidism was the unification of Turkic peoples into a single national-state framework. Thus, the modern

movement became the leader of the national-independent ideology from the sphere of education. The movement embraced all regions inhabited by Turkic-Muslim peoples. Although the ideology of Soviet Bolshevism started a «massacre» to impose domination, the Turkic-Muslim peoples did not stop their struggle for national independence in their historical homeland. Therefore, this article uses real data to examine the political activities of national autonomies in the Volga-Ural, Turkestan, Kazakh steppes, Alash, and the Caucasus and efforts to strive for national independence.

After the February Revolution of 1917 and the October Revolution that followed it, federalist views were revived among significant educated and politically active

groups in the areas inhabited by Turkic peoples. The issue of independence and autonomy came to the highest and national level in the political evolution of the ethno-elites of the Volga-Ural region, the Caucasus, the Kazakh lands and the Turkestan region. And the all-Russian administrative-territorial system of governance became an obstacle in the realization of ethno-political projects and affected the interaction of Bolshevik regional leaders. The dynamics of autonomous ideas and their specific models depended on the nature and speed of political processes in the regions, the level of organization and influence of activists, and the strength of ties between the main participants in the struggle for power. The political elite from among the Turkic peoples who fought for autonomy and independence had to act in the extraordinary circumstances of the beginning of the Civil War, since the practical realization of these models was to begin in 1917. The boundless faith of the political elite of the Turkic peoples in autonomy as the only way of progress, their cooperation in the formation of state institutions and structures were upheld by their ethno-social traditions [1].

Between the "bloody struggle" of tsarist power and Bolshevik ideology, the reconstruction of nation-statehood took place in a confrontation between all-Russian Bolshevik (Red) and anti-Soviet (White) and national-regional competing projects combining political, religious, and cultural priorities. The main struggle was between the northern radical socialists and the regional elite, which was characterized by ideological and general cultural and religious similarities. Some Kazakhs had established active contacts with the "Young Bukharans" even before the emergence of the Bukhara People's Socialist Republic. It was difficult for the Khivins to build contacts because of their geographical remoteness [2]. Even after 1920, S. Kozhanov and others established close ties with Bukharans. In 1918, T. Ryskulov and several of his associates established close relationships with the "Ihtihad ve Tarakki" party together with Uzbek activists; T. Ryskulov even became a member and dreamed of creating a Turkish Republic, although it was part of the Soviet government in later years.

Mahmudkoja Behbudi expressed his opinion on independence in the following way: «If we, the Muslims of Turkestan, unite faith and nation and take steps towards reform and unification today, all of us – the intelligentsia and progressives, the rich and the clergymen – will serve in the name of faith and nation. The prosperity of our homeland is important, we will not be dependent on anyone» [3]. Therefore, the topic for the object of study today is becoming increasingly important. Since in the early twentieth century the Turkic-Muslim peoples who entered the territory of the Russian Empire joined the political movement, we are confident that the consideration of their actions within the framework of national autonomies will open a new facet of theoretical and methodological foundation in historical science in general.

Materials and methods

In the course of the problem investigation, the historical-systematic method of studying historical processes in the early twentieth century was used in order to regulate the history of the creation of the nascent national autonomies. The actions of the political intelligentsia of Turkic peoples within the framework of national autonomies were considered as a single organism preserving the historical-systematic principle. At the same time, the historical-comparative method was used to compare the programs of political parties of the Turkic-Muslim peoples that remained in Russia. The method of synchronization was helpful to study the roots of mutual cooperation of Turkic peoples of the national autonomies that were created at the same time, as well as to study the political processes of establishing contact with Anatolian Turks depending on the geographical location. We have considered the historical course of the adoption of Islam and Muslimism by the Turkic peoples in the early twentieth century and the subsequent development of Turkism on the basis of the typological method. The method of content analysis was used to determine the degree of reliability of the database related to the topic and their mutual compatibility.

Discussion

The founders of the modernist movement actively participated in the development of methods of administration, forms of governance, theory and practice of statehood in Turkestan. They planned to carry out reforms in stages and believed that progress could only be made through peaceful means, i.e. through parliament. Moreover, they acted on the basis of a common position towards the Turkic peoples. At the beginning of 1917, under the influence of the events that took place in Petrograd, the Turkish people began to advocate full independence and autonomy. The emerging sprouts of a new society were looking for a new form of national statehood. In April 1917, after the 1st regional congress of Soviets and the congress of delegates of Soviet executive committees, who supported the idea of federation in Russia, the 1st regional congress of Muslims established the Kraymussovet. The delegates were split into federalists (supporters of cultural autonomy) and their opponents, but supported autonomy within the framework of a democratic federative Russia. As the chairman of the regional council of Muslims M. Shokai reminisced, «at the congress there was not a single word about secession from Russia» [4].

At the All-Russian Muslim Congress held in Moscow on May 1-11, 1917, M.A. Rasulzade proposed a resolution concerning state administration, which was supported by 446 delegates while 271 were against the proposed idea. According to this resolution, which consisted of three important articles, recognizing that the form of the state structure of Russia that would maximally ensure the interests of Muslim peoples was a democratic republic on national-territorial-federal principles, it was established that nations without a defined territory could enjoy the right of national-cultural autonomy. A central all-Muslim body with legislative functions in this area was established for the whole of Russia to regulate the common spiritual and cultural problems of the Muslim peoples of Russia and their joint problems. It is said that the form, composition and functions of this body will be determined by the first constituent congress of representatives of all autonomies [5].

The resolution proposed by Akhmed Salikhov at this congress was common to the Turkic-Muslim peoples. He raised the agrarian question in the lands inhabited by Turkic peoples and demanded an immediate end to colonialism. The problem he raised in his first article was related to land: «The organization of the Russian state according to territorial-federal principles makes it difficult to solve the agrarian problem, because it prevents the creation of a national land fund, which can be a source of land and Muslim peasants. The reserves of foreign lands can be used for its development, but the policy of colonization, which suits Russian colonizers at the expense of the local population, should be abolished. The marginal lands formed after the local population supported the land can become a base for Muslim farmers connected with the local population, their closest neighbors. Such a solution to the agrarian issue is possible only on a national scale», he said, noting the importance of land in the structures of national territories [6]. Akhmet Salikhov directly opposed the federal structure of Bolshevik Russia. The issue of nation-statehood, reflected in his proposed resolution, was clearly visible. Therefore, it is vital to emphasize the following excerpts from important articles of the resolution:

1. Territorial federalism leads to complete decentralization of Muslims. Certainly, each «state» seeks to isolate itself in its own spiritual organization and to free itself from the control of the central body. Special centers of spiritual and religious life will be established. Not to mention that this in itself inhibits the unity of Sunnis and Shiites, different currents and misconceptions based on regional isolation can arise;

2. Territorial federalism does not solve the national problem. Instead of doing so, it creates as many «states» as there are national problems. If this principle is implemented, Muslims will lose thousands of their relatives, and Muslims living in Russian states will undergo Russification.

3. Territorial federalism would fragment the political power of Muslims in Russia and culturally divide certain parts of the Muslim population. From the political point of view, instead of one national-political center in the

entire Russian parliament, this situation creates several divisions, each of which pursues its own politics in the periphery, forming single centers. Cultural division is expressed in the general segregation of Turkic and non-Turkic peoples from each other.

Akhmet Salikhov, who listed the problems that would arise if Bolshevik Russia formed a federal system: «Russia should offer a democratic decentralized parliamentary republic with extensive regional self-government of the Caucasus, Turkestan, steppe regions and Siberia. The cultural and national autonomy of Russian Muslims as a state institution should be guaranteed by the country's constitution» he stated his position with firm conviction. That is why 490 participants of the congress were against it, and only 271 supported it [7].

However, the issue of creating national political parties and autonomy for Russian Muslims lost its significance after the First All-Russian Muslim Congress. The Muslim governing structures created by the Congress did not have an ideological basis aimed at broadly promoting the idea of cultural or territorial autonomy of the Muslim peoples of Russia and the decisions of the Congress. Therefore, the Muslim administrative structures did not have the necessary social base to attract Turkic-Muslim peoples to their side. This political activity was a criticism intended only for representatives of a narrow national social stratum. The reason is that among them were the intellectuals who had socialist ideas prevailing in Russia and who had absorbed the ideas of individual national liberalism.

In the summer of 1917, the idea of autonomy for Turkic Muslims in Turkestan began to be openly expressed. The leading political figures of Bukhara and Khiva eventually moved to Tashkent, which was part of the Muslim active part of Turkestan. M. Shokai called their leaders national-revolutionaries and federalists. Later, Russian federalism was supported by Mahmudkoja Behbudi, who wrote about his desire to introduce parliamentarism in the region «inseparable from Russia», which would take into account the interests of «all Turkestanis, regardless of whether they are Jews, Christians

or Muslims [8]. Thus, aspects of ethnic identity of Turkic peoples were not taken into account. Consolidation on a confessional basis served to some extent to eliminate internal conflicts between small ethno-political processes. However, the ideas of autonomy were diluted among religious figures. Even the strife in June 1917 and the division of the Shurai-Ulema, based on misunderstanding on the issue of regional-territorial reorganization, revealed the need for Islamic modernization. That is, even at that moment, instead of national autonomy and Turkish identity, all problems could not come out of the religious-religious environment. As proof of this, on July 22, 1917, a meeting of three All-Russian Muslim congresses, priests, military and general representatives in Kazan proclaimed the cultural and national autonomy of the Muslims of Inner Russia and Siberia. At the same time a resolution was adopted to begin the immediate realization of the proclaimed autonomy. The II All-Russian Muslim Congress, which adopted a general provision on the cultural and national autonomy of the Muslims of Russia and Siberia, was entrusted with the creation of the order and methods of realization of the autonomy. From November 20, 1917 to January 11, 1918, the parliament of cultural and national autonomy called «National Majilis» (Milliat Majilisi) met in Ufa and adopted the constitution of national autonomy of the Turkic-Muslim peoples of Russia and Siberia [9].

The large joint session of the All-Russian All-Muslim Congress, as well as the congresses of military commanders and clergymen, which discussed the question of national-cultural autonomy of the Muslims of Inner Russia and Siberia, made the following decision:

1. To realize national-cultural autonomy of Muslims in internal Russia as soon as possible, without waiting for the convening of the Constituent Assembly;

2. To develop a detailed project (primary regulations), that takes into account the procedure of creating national-cultural autonomy institutions, for the 2nd All-Russian Muslim Congress that is currently (July 22, 1917) taking place in Kazan [10].

Shortly thereafter, on July 31, 1917, the Second All-Russian Congress of Muslims

adopted specific resolutions on the national-cultural autonomy of the Muslims of Inner Russia and Siberia. The issue of the autonomy project and the basic rules were discussed, the amendments to be made to the section according to the resolution were worked out and reported by Sadri Maqsudi. If necessary, the amendments and additions were entrusted to the «National Assembly» of the 1st Convocation. The Congress found it necessary to set up a 12-member commission to carry out activities for the purpose of declaring autonomy. Of these, 8 members were to be elected by the Congress, 1 representative was to be elected from the All-Russian Central National Council (Milli Shura) and 3 members, 1 person from each of the three divisions (supervisors) of the National Council. In addition to the mentioned 12 members, the Commission of Autonomy (Mukhtariyat) had the right to invite people from outside to assist it. The functions of the invited persons were determined by the Commission itself. In order to fulfill the tasks of national autonomy, the congress decided to create temporary administrations (senates) consisting of 7 persons in the field of education and 3 persons in the field of finance until the National Assembly was convened. The ecclesiastical administration was changed to the «Nazareth for Religious Affairs». These «observances» are entrusted with the functions indicated in the draft [11].

The National Assembly worked in Ufa from November 22, 1917 to February 11, 1918. The meeting was usually attended by more than 80 people. S. Maksudi was elected Chairman of the National Assembly, his deputies I. Akhtyamov and I. Alkin, secretaries G. Fakhretdinov and G. Akshora were appointed [12]. At the meeting, two groups were formed that openly expressed their views on ideological unification. These were the groups of «Turkists», who advocated unification within the framework of cultural and national autonomy, and «Tatars», who aspired to regional unification. Here D. Khuramshin, the head of the group «Turkshilder» and his supporters G. Iskhaki, G. Terekulov, Z. Kadyri, H. Maksudi, I. Bikkulov, S. Maksudi, H. Atlasi and I. Akhtyamov. An important outcome of the long-term work of the assembly was the

agreement between the supporters of cultural-national and territorial autonomy. As a result, in order to implement the ideas of cultural-national autonomy, the assembly, elected by the resolution of November 29, 1917, decided to create a territorial autonomy (state) in the form of a state [13]. January 5, 1918, S. Maksudi was elected Chairman of the National Council (government) under the National Assembly. On the same day, the All-Russian Constituent Assembly adopted the «Decree on the Government of Russia», which proclaimed that the Russian Democratic Federation, uniting all sovereign peoples and regions within the limits established by the constitution, recognized the right of Muslim peoples to positive cultural and national autonomy, as well as the question of creating national-territorial autonomy. In January, however, the Constituent Assembly was dissolved by decree of V. Lenin. On January 7, 1918, after V. Lenin and I. Stalin met with G. Ibragimov and M. Vakhitov, the Commissariat for Muslim Affairs of Inner Russia and Siberia, headed by M. Vakhitov, was established within the Commissariat of People's Commissariat for Nationalities. The National Board as an executive body of the Turkic-Muslim peoples existed until April 21, 1918 and was dissolved by the decree of the Bolshevik government signed by the People's Commissar of the RSFSR I. Stalin and the head of the Muslim Commissariat under the People's Commissariat. The Muslim Commissariat under the People's Commissariat M. Vakhitov, where «on condition of non-interference in political affairs» the Spiritual Administration of Muslims was preserved [14].

On January 6, 1918, after the proclamation of the Russian Federative Republic, the National Assembly announced the formation of the «Voldi-Ural State», which united the Turkic-Muslims of Vladimir-Ural. Thus, the territorial autonomy of Tatar and Bashkir Turks was proclaimed, the main principle of which was religious and national-cultural autonomy. However, part of the Turkic-Muslims recognized the Soviet power, while the second group, which constituted the Turkic-Muslim elite group, including the leadership of Muslim clerics headed by G. Barudi, refused to recognize the power of the Bolsheviks. The creation of the Volga-Ural Autonomous State

was in full compliance with the decision of the III All-Russian Congress of January 10-13, 1918, which declared the Soviet Russian Federation a federation of Soviet national republics. The body realizing the Volga-Ural State was elected and headed by the chairman of the Military Council I. Alkin and G. Sharaf. On January 8, 1918 in Kazan opened the Second All-Russian Muslim Military Congress, which was attended by 200 delegates. It was presided over by I. Alkin. Y. Muzaffarov presented the main report and its map on this structure to be established at the state level. It stated that each state was considered a constituent part of the Russian Federation and that its All-Russian Central Executive Committee and Council of People's Commissars should be established. It should be noted that Y. Muzaffarov's report is based on the collective decision to create the Volga-Urals [15].

After the resolutions were discussed, the final decision of the convention to form the state was based on the following two concerns:

1. The 2nd All-Russian Military-Muslim Congress is mainly composed of representatives of Turkic-Muslims living in the territory between the Urals and the middle course of the Volga. Taking into account the national, economic and other interests of the Turkic-Muslims and other peoples inhabiting this territory, they consider it necessary to form them only within the Volga-Ural Autonomous Soviet Republic, which is part of the RSFSR.

2. The borders of this republic should include the smallest parts of the territories inhabited by other nationalities and the largest parts of the territories inhabited by Turkic-Muslim peoples.

The Bolsheviks opposed the decision of the congress to create the Vladimir-Ural state, in which M. Sultangaliev participated and eventually left it, and on February 28, when the Muslims themselves, led by H. Urmanov, were arrested on the Theater Square. Kazan, the Muslims themselves were arrested at night under the leadership of H. Urmanov, including the military leaders of the council were brothers Alkin and U. Tukymbetov. After the October Revolution of 1917, contacts between the Tatar national organizations and the leaders of the Soviet power continued, but did not recognize each other. However,

the leaders of the military council supported the Soviet power, as they mainly adhered to the views of the SRs and Social-Democrats. They were in favor of territorial autonomy of the Middle Volga and Urals as subjects of the Russian Federation. The Bolsheviks' refusal to recognize the Volga-Ural state angered the leaders of the military council and created a conflict with the Soviet authorities [16].

On March 21-22, Bolshevik K. Gratsis, who opposed the creation of the Volga-Ural state, convened a congress of eleven provincial soviets, where, based on the decisions of the III All-Russian Congress of Soviets, he tried to replace the idea of a state with the creation of a «Kazan Republic». In contrast to the central body of the People's Commissariat, the leaders of the Kazan Soviet avoided tensions related to the national question and did not support the idea of a federative structure of Russia. The Kazan Tatars even completely opposed the creation of a Volga-Ural state. The proclamation of this state only on paper did not solve the national problem of the «Kazan Republic», but most importantly allowed it to concentrate power in its hands [17]. However, the confrontation in Kazan continued into March 1918. To overcome the rivalry and power struggle between Tatars and Bashkirs, the Bolsheviks created the «Tatar-Bashkir Soviet Republic». It was founded by Bolshevik supporters M. Vakhitov and G. Ibragimov. There were also figures who supported the idea of the «Tatar-Bashkir Republic» and the creation of the Volga-Ural state. The Commissariat for Muslim Affairs of Inner Russia even mobilized G. Sharaf, one of the main developers of the Volga-Ural State, to carry out work on the creation of the «Tatar-Bashkir Republic». As a result, the said republic was recreated as a copy of the Volga-Ural state project officially approved by V. Lenin and I. Stalin on March 23, 1918 [18]. Hence, the main goal of the new project was to create a «Tatar-Bashkir Soviet Republic» subordinate to the center and to suppress the idea of a «Volga-Ural national state» headed by Zaki Validi Togan. In this regard, on March 26, Stalin openly wrote in his telegram to the Orynbor Rada: «The area along the Southern Urals and Middle Volga is declared a «Tatar-Bashkir Soviet Republic» of the Russian Federation» [19]. On March 24,

1918, the Statute of the Republic was published in the newspaper «Znamya Revolyutsii» in the city of Kazan. On May 2, 1918, a meeting of Tatars and Bashkirs was held in Ufa, where the project of establishing a Tatar-Bashkir Soviet Republic was approved and it was announced that the Tatar-Bashkir people «will defend Soviet power with all their might» [20].

Results

On May 10, 1918, Stalin spoke at the conference to convene the constituent congress of the Tatar-Bashkir Republic and criticized the activities of the Tatar, Bashkir and Kazakh national councils. In general, according to Stalin, the Turkic-Muslim peoples were unworthy of «independent action» and they could not exercise their power independently of the Bolsheviks. Autonomous republics were needed, including the Tatar-Bashkir Republic under the central authority in Moscow. During the discussion, M. Vakhitov, K. Yakubov and G. Ibragimov made a speech and supported Stalin's criticism, being one of the authors of the project [21]. The Soviet government publicly advocated the establishment of a Tatar-Bashkir republic and on July 3, 1918, declared to the «laboring Tatars and Bashkirs»: «Do not separate! Tatars and Bashkirs together strengthen unity and save the sacred red banner! We are well aware that there are differences geographically, as well as in everyday relations. But these differences should not hinder the establishment of the republic and our unity. We are trying our best to understand each other» [22]. In fact, the project of creating a Tatar-Bashkir republic was a propaganda move of the Bolsheviks and pursued other goals. In April 1918, the project played a decisive role in destroying the national organizations of the Tatars and Bashkirs, thus fulfilling its mission and making this republic unnecessary for the Bolsheviks. The project was rejected at a special meeting of the Central Committee of the Bolshevik Party, held in Moscow from May 10 to 17, 1918, dedicated to the Tatar-Bashkir Republic. The civil war, which began in the summer of 1918, removed this question from the agenda. The opportunity to proclaim the Tatar-Bashkir Republic was sent. The world revolution did not materialize,

as the Bolsheviks thought, they set themselves the task of destroying the national interests of the people, preserving the central power as much as possible. It laid the foundation for socialist construction, determined the further development of the ideology of Bolshevism, and relentlessly pursued the domination of class consciousness over national interests.

By 1917, Jadidism had turned from the Enlightenment into a political movement. In 1917, the All-Turkestan Congress of Muslims was held four times. At the First Congress, held in Tashkent on April 16-23, 1917, the idea of creating Turkestan autonomy within white «democratic» Russia was on the agenda. In the same year, «Shuroy-Ulama Muslim autonomy» was proposed to be created, but the Jadidists evaluated this idea as utopian and anti-national. A. Fitrat, the head of the Hurriyat newspaper, called on the Jadidis, Kadims, mullahs and the rich to unite «in the name of God, religion, homeland and nation», disregarding long-standing «class divisions». [23]. This idea was the first step towards the restoration of national statehood of the Turkestan peoples. At the last session of the Congress, the central governing body decided to create the Turkestan Regional Council of Muslims (Kraimussovet). Its formation included unification of unrelated Muslim societies, committees and unions in order to give an organized character to the national movement. M. Shokai was elected chairman of the Criminal Council, Zeki Velidi Togan was elected secretary, Munawwar Qari, Mahmudkhodja Behbudiy, Abidjan Mahmudov, Ubaidullahodja Asadullahodjaev, Tashpulatbek Narbutabekov, Islam Shakhmedov and others were elected members of the board [24].

The Tashkent Committee was established under the leadership of Munawwar Qari and Sadriddinhan Efandi. The Samarkand Division led by Mahmudkhodja Behbudiy and the Fergana Division led by Nasyrkhan Tur were formed. The official publishing organ of the Criminal Council was the political activities of the newspaper «Nejat», edited by Munawwar Qari, and later the newspaper «Kengesh», edited by Zeki Velidi Togan [25]. However, disagreements between the Jadids and the «ordinary» clergy, which lasted for a long time

from the beginning of the 20th century, caused a split in the national-democratic movement. On March 14, 1917, the «Shurai Islamiyya» was established in Tashkent, and Munawwar Qari's place in its service was very prestigious. The process of organizational division was manifested by the departure of religious figures and their supporters from the Shurai Islamiyya, and in June 1917 the Shurai Ulyama (Spiritual Council) was established, whose branch in Tashkent was founded by S. Lapin. Soon the «Shurai Ulyama» started working in the city of Kokan. Due to ideological differences between the two organizations about the future political structure of the state, it did not allow them to come to an agreement. Although the «Shurai Ulyama» declared in its program to carry out activities in accordance with Islamic tradition, the Tashkent ulema led by S. Lapin tried to coordinate their actions, first of all, with the ideas of the Russian monarchists and then the Bolsheviks. In order to propagandize their ideas, the Shuroi Ulyama began to publish the journal *Al-Izakh*, whose editorial board was headed by Abdymalik Khoja Nabiyev [26]. M. Shokai, who became a victim of the ideological struggle between the two organizations thus created, later expressed his opinion in his memoirs: «The contradictions between Shurai Ulyama and Shurai Islamiyya weakened our common movement and disrupted our actions. On the other hand, the political program of the «Ulyamas» gave us a weapon against...the enemies of the national movement» [27].

On September 10-11, 1917, the 2nd Muslim regional congress convened on the initiative of «Shurai Islamiyya» was held in Tashkent. In a resolution on the essence of republican power, «the congress declared that it was against the transfer of power to the Soviets of Workers' and Peasants' Deputies and wanted it to be established on a national basis». Moreover, in the additional resolutions adopted, the national democracy for the first time firmly stated the basic principles of their position. Their demands are concrete and aimed at protecting the interests of the Turkic-Muslim peoples as symbols of statehood: «Muslims can and should participate in regional government only if their (Bolshevik) policy is democratic and their interests are taken into account as the majority of the population of the region;

The priority for the people of Turkestan is the right to free self-government; Kraymussovet, a legitimate all-Muslim body acting on behalf of the entire Muslim population and protecting its interests» [28]. For three days, that is, from September 17 to 20, 1917, the congress of Turkic-Muslim peoples of Turkestan worked. Despite long heated disputes between the ulema and Shurai Islamists, the congress reached a compromise and made important decisions for the region. Having united «Shurai Islamiyya», «Turan», «Shurai Ulyama», it was decided to create a single political party called «Ittifaki Muslimin» (Union of Muslims) for all Turkestan and Kazakhstan. The main thing in the work of the congress was to clarify the issue of the future political organization of the Turkestan region. The congress decided to create «Turkestan Mukhtariyat» under the name «Union Republic of Turkestan» and defined the basic principles and norms of the future state structure on the basis of a parliamentary republic [29].

The establishment of political parties and the adoption of their program documents testify to the fact that the national movement in Turkestan acquired a wide scope. However, the revolution of 1917 in Petrograd and the events of October-November, particularly in Tashkent and Kokan, led the national liberation movement in a different direction. From November 26 to 28, 1917, the IV extraordinary regional congress of Muslims worked in the city of Kokan. Its resolution stated that «expressing the will of the peoples living in Turkestan to self-government on the principles proclaimed by the Russian Revolution, Turkestan is declared autonomous within the Russian Federation and ensures the establishment of the form of autonomy at the constituent assembly of Turkestan» [30]. Thus, the official state body, which appeared on November 28 (December 11), 1917, was given the name «Turkestan Mukhtariyat». The Congress determined the structure of power. According to it, until the convening of the Constituent Assembly, all power would be in the hands of the Turkestan Provisional Council and the Turkestan People's Assembly. The congress formed the government of the Turkestan Mukhtariyat, which included 8 members of the Turkestan Provisional Council.

M. Tynyshbaev was elected Prime Minister, and I.S. Shayakhmetov became his deputy and M. Shokai became Minister of Internal Affairs. Subsequently, a number of changes were made in the government, and M. Shokai became Prime Minister [31].

Soon the laws passed by the «National Assembly» were published. The new government invited leading lawyers to draft the state constitution. The newspapers «El Bayragy», «Birlik Tui», «Erkin Turkestan» and news of the Provisional Government of independent Turkestan began to be published in Uzbek, Russian and Kazakh languages. Thus, the concept of «nation» rose from the ethnic level to a new level. On April 30, 1917. «Ulyk Turkestan» printed «Let the division between Tatars, Sarts and Kazakhs be abolished! Let Islam and Turkism do it! Let us create a common Turkish language for all!» fiery slogans rang out [32]. At that time, nation-building was not on the agenda of either the Bolsheviks or the national-democrats of Turkestan; there is every reason to say that the basis of inter-ethnic ethnic construction, which became the «Turkestan Mukhtariyat», was forming itself as a «nation-state». The newspaper «Ulyk Turkestan» in its publications tried to emphasize the activities of the independent government. O. Makhmudov's private printing house was handed over to the state. The national army began to form. At the beginning of 1918 it had about one thousand soldiers, later its number reached two thousand. The government decided to provide a loan of 30 million rubles. These funds were intended to provide some internal expenses, to maintain the army, and to publish newspapers. To help the victims of famine in Turkestan, grain supplies were organized through Orinbor [33].

Having sensed an attempt to break free from Russian influence in the Turkestan region, the Bolsheviks could no longer stop the will of the people. In this connection the question of the «Turkestan Mukhtariyat» was brought to the attention of the participants of the 1st Extraordinary Congress of Workers', Soldiers' and Peasants' Deputies, held in the city of Kokan on December 26-30 of the 1918 (January 8-12 of the 1918). Among the participants of the congress the representative

of the Bolshevik Party, commissar of the region P. Poltoratsky called the autonomy «autonomous». Poltoratsky called the autonomy «bai» (belonging to the rich). The congress adopted a resolution to support the government of the Turkestan Mukhtariyat and to express no confidence in the Council of People's Commissars of the Turkestan region. However, the first democratic government in the region did not last long. The Bolsheviks of the Tashkent Soviet began to feel a great danger. M. Shokai states about it in his memoirs. According to him, after his appointment as commissar of the Provisional Government in the Torgai region and before his departure from Petrograd to Orinbor, A. Bokeykhan sent M. Shokai to find out the true intentions of the Bolsheviks with regard to the colonial regions, and most importantly, the future of the creation of national autonomy in the former colonial lands. M. Shokai describes this moment as follows: «Before leaving Petersburg for Turkestan, in early April 1917, I met N.S., chairman of the executive committee of the Petersburg Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies, which had weight at the all-Russian level. I met Chkheidze and returned. At that time this trip became obligatory. The policy of the Provisional Government was determined by the St. Petersburg Council of Workers' and Soldiers' Deputies. Georgian origin and leader of the Social Democratic faction of the IV State Duma N.S. Chkheidze rose in the vanguard of Russian revolutionary democracy in the early days of the revolution, serving as chairman of the executive committee of the St. Petersburg Council of Workers' and Soldiers' Deputies, and rose to the rank of Prime Minister of the Russian Federation. Revolution. To be honest, we were talking about Turkestan. N.S. To Chkheidze's question about the nature of our future work, I replied: «We are looking for a way to create an autonomous system for Turkestan, so our work will be preparation for autonomy». Chkheidze was frightened by my answer and replied: «For God's sake, Comrade Shokaev, do not talk about autonomy among your compatriots. First of all, it is too early to talk about it, and secondly, autonomy in a country like your Turkestan leads to independence and separatism». I said: «We are not going to declare autonomy or demand

autonomy in a hurry. We are waiting for the Constituent Assembly. In the meantime, before the Constituent Assembly, we consider it necessary to prepare the country and the people for this Autonomy. «As for your fears, while sincerely maintaining the slogans about the transition of autonomy to independence, about the freedom of peoples proclaimed by the revolutionary democracy of Russia for decades, these fears are groundless,» I replied. N.S. Chkheidze disagreed with my answer and demanded that we refuse to raise the question of autonomy: «Revolutionary and democratic Russia will give equal rights to all peoples living in it, taking into account all national peculiarities». Thus, «in Turkestan autonomy, where there is no Russian influence, people with completely different culture, blood, language and religion will quickly turn to separatism» [34].

The Bolsheviks began to act quickly, trying not to give independence to the Turkic-Muslim peoples of Turkestan. One of the main issues on the agenda of the IV Extraordinary Regional Congress of Turkestan Soviets, held on January 19-26 (February 1-8), 1918, was the autonomy of Turkestan. The chairman of the Tashkent Soviet I. Tobolin, who spoke at the congress on behalf of the Bolshevik faction, stated: «It is impossible now to talk about granting independence. The first condition for autonomy is the withdrawal of troops from the region» he said [35]. The congress decided to «declare the government of the Turkestan Mukhtariyat (Kokan autonomy) and its members illegal and arrest them». Three days later, on January 30 (February 12), the GKK in Turkestan began preparations to overthrow the autonomous government. For this purpose, the Red Guard and the armed forces of the Armenian party «Dashnaktsutyun» were involved.

Information about this was also reflected in the newspaper «Turkestanskije Vedomosti», published in 1917. I. Tobolin, the poet pointed out the methods of the Bolsheviks not to give autonomy to Turkestan, claiming to protect the working population. He stated: «Supporting every movement of the local inhabitants towards self-government and independence, the Council of People's Commissars will in no way allow the free expression of the will

of the people to be distorted. To this end, the Council of People's Commissars has issued a decree on the self-government of peoples in order to prevent predators from robbing the proletarian Muslim masses» [36].

Thus, using the slogans of «nationalism», «feudal-bourgeois threat», the Bolshevik leadership tried to prevent the growth of national consciousness of the Turkic-Muslim peoples by the tried and tested means of lies, distortions and class resistance. Accordingly, in June 1918, Stalin, in his speech on national policy in the Turkic-Muslim areas of the RCP(b) of Russia, said: «Autonomy is a form. All that matters is what class content is included in this form. The Soviets allow autonomy only when all power is in the hands of the workers and peasants» [37]. Thus, a powerful propaganda work against «Turkestan Mukhtariyat» was used. The organs of the «socialist» government tried to discredit the «enemies of the working class» as much as possible and turned against them. Contrary to their propaganda work, the leaders of Turkestan Mukhtariyat tried to expand their social base and legitimize the established power by obtaining a mandate from the people. At the same time, it considered ways to reach a compromise with regional authorities. The First Extraordinary Congress of Workers, Peasants and Muslim Warriors of Turkestan, held on December 26 in the city of Kokan, is proof of this. The regional authorities tried to negatively influence the congress. By decision of the Council of People's Commissars, labor commissioners P. Poltoratsky and V. Samoilenko and tried to uncover the «exploitative» character of those who were organizing the movement for national autonomy in the usual aggressive manner, and to compare the principles of Soviet autonomy with their «bourgeois-nationalist» plans. However, he failed to take into account that those present at the congress were an angry mass of social workers and soldiers who had secured the armed coup in Tashkent. They were all fed up with the promises of the Bolsheviks and Mensheviks. At this congress, the national idea was combined with the idea of ethnic and religious unity rather than a social sense of superiority. That is why P. Poltoratsky's speech had no effect on the population [38]. Kurdistan decided to support the government

of «Turkestan Mukhtariyatyn». On the same day, a telegram was dispatched to V. Lenin: «We ask you, as the supreme authority of the Russian Democratic Republic, to transfer regional power to the Turkestan Autonomous Provisional Government in order to prevent anarchy and dual power, which could lead to the biggest disaster of Turkestan» [39].

In support of the Turkestan Mukhtariati, this was reflected in the decision of the 1st All-Kazakh Congress held in Orinbor, July 21-26, 1917. According to this, in the memoirs of Zaki Validi Togan, who was a witness and one of the participants in the creation of the Turkestan Mukhtariati, he mentioned that the initiative to create the Turkestan Mukhtariati was put forward not in Tashkent and Kokand, but in the residence of the head of the Provisional Government of the Torgai region A. Bokeykhan in Orinbor [40]. Zaki Validi Togan, who participated in the creation of the Mukhtariat or came to share his experience, and Azerbaijani figure A. Amin-Zadeh can be especially noted. «After the seizure of central power in Petrograd on October 25 (November 7, current style) 1917, and then on October 26, power in the city of Ufa passed into the hands of the Soviet authorities, on October 28, «The Tatar-Bashkur military council of Ufa province also moved to the side of the Bolsheviks» – Zaki Validi Togan noted in his memoirs. Later, the Bolsheviks easily gained power in the Syrdarya and Zhetysu regions. The seizure of power by the Bolsheviks in Ufa and Turkestan forced the «Alash» Kazakh intelligentsia to take urgent and decisive action. Due to the real danger of dragging the Great Kazakh Steppe into the abyss of civil war, accordingly, it was possible to cancel the plan to create the Alash autonomy. Basically, the Alash intelligentsia planned to declare the territory of the future autonomous state, the number of regions that passed into the hands of the Soviet power consisted of 9 regions inhabited by the indigenous Kazakh people, Astrakhan province and a number of places in the Altai province [41]. The Kazakh intelligentsia was especially concerned about the state of Turkestan, which was in the hands of the Soviet power in the south of the future Alash autonomy. In this regard, the leader of Kazakhs A. Bokeykhan in the last days

of October 1917 urgently gathered his close associates to his residence in Orinbor, Zaki Validi Togan wrote about it in his memoirs. After that, A. Bokeykhan says that M. Shokai decided to stay in Orinbor due to the transition of power in Tashkent to the Soviet government. During the meeting, A. Bokeykhan decided to leave Zaki Validi Togan for a while with Bashkir affairs and go to Tashkent with M. Shokai [42]. It should be noted that Zaki Validi Togan reports in his memoirs that after an emergency meeting at the residence of Torgai district commissar M. Tynyshbayuly, A. Orazayuly and others together with M. Shokai went to Tashkent and then to the city of Kokan. There is every reason to believe that N. Torekululy, who served in the Torgai District Committee in Orynbor before the October Bolshevik coup in Petrograd, also participated in this meeting. The discussion of the situation in Turkestan at the residence of A. Bokeykhan lasted two days and largely determined the future course of action of the Alash leaders. Zaki Validi Togan reported that at this meeting he «decided to be faithful to the ideas of democracy and the Constituent Assembly, not to recognize the Bolsheviks, to attract the attention of Ukraine, to pursue a policy of regional autonomous independence, and to convene a Kazakh-Bashkir congress in Orinbor at the end of December and take the path of struggle for the independence of Turkestan». From here we can conclude that the decision to create «Turkestan Mukhtariyat», referred to in Soviet historiography as «Kokan autonomy», was made at an emergency meeting held in Orynbor in late October-early November 1917 under the leadership of A. Bokeykhan. At that time, A. Bokeykhan continued to serve as a commissar of the deposed Provisional Government. Therefore, the leaders of the movement «Turkestan Mukhtariyat» and the leaders of the Alash party together waged their struggle for independence, so «the Turkestan region also embarked on the path of struggle for independence».

As for Turkestan itself, the colonial character of the Bolshevik power in the southern regions was clearly manifested at the III Oblast Congress held in Tashkent

on November 15-22, 1917. Here the Soviet autonomy of Turkestan was proclaimed, but representatives of the Turkic-Muslim peoples were removed from power on the pretext that they were «not ready» for the proletarian revolution. The armed forces suppressed the discontent of the Kazakh and Uzbek populations. Against this background, on November 26 of the same year, in pursuance of the decision of the emergency meeting in Orynbor, the IV Extraordinary Turkestan Regional Congress was organized by members of the «Alash» movement and party members M. Tynyshbayuly, M. Shokai, A. Orazayuly and others began their work. Here is what is written in the resolution of this historic congress: «The IV Extraordinary Turkestan Congress, expressing the will of the peoples living in Turkestan to self-government on the principles proclaimed by the Russian Revolution, declared Turkestan territorially and territorially autonomous in unity with the Russian Federation. The formation of the structure of autonomy is proposed to the Turkestan Constituent Assembly, which should be convened as soon as possible. The Congress solemnly declares that the rights of national minorities living in Turkestan will be fully protected» [43]. In other words, by creating the «Turkestan Mukhtariyat» opposing the Bolshevik government in Tashkent, Alash leaders equalized the situation in Turkestan, and for the proper formation of the Autonomy Alash immediately decided to organize the III All-Kazakh Constitution, the date of convocation of which remained unknown, instead of the All-Russian Constituent Assembly [44]. Therefore, we can conclude that the arguments of some researchers that M. Shokai supported the idea of unification of Turkic peoples and that such an approach to the future of Turkestan contradicts the position of the Alash movement, which advocated the creation of a separate national autonomy as an integral part of the future democratic Russia, namely the Kazakh autonomy, are untenable. There is every reason to believe that there were no contradictions in the opinions of the leader of the Alash movement A. Bokeykhan and M. Shokai. The idea of unification of Turkic-Muslim peoples appeared in 1905-1907, and after the February Revolution of

1917 an attempt was made to realize it. The program of the «Alash» party mentioned the possibility of creating a single autonomy with other related peoples. In the second article of the program it is written: «If possible, it is necessary to create a Kazakh autonomy together with other related peoples or, in other cases, to create an independent autonomy» [45]. In this regard, the concept of «Alash» is broader than the concept of «Kazakhstan» and includes both the Kyrgyz-Kazakhs themselves and the related Karakalpaks», said M. Shokai himself in his article entitled «Kyrgyz Soviet Republic» published in the Georgian newspaper «Svobodny Gorets». Moreover, in 1918 the leaders of Alash and Bashkortostan agreed to create a single Kazakh-Bashkir state. In connection with this incident the chairman of Alash-Orda A. Bokeykhan gave the following explanation to the investigator of the OGPU-NKVD on August 6, 1937: «In September 1918 in Ufa there was a meeting between the government of Alash-Orda and representatives of the anti-revolutionary Bashkir government. At this meeting we agreed on the creation of a unified Kazakh-Bashkir state. The necessity of taking such a decision stemmed from the following considerations. First, it was necessary to unite our armed forces to fight against the Soviet system. Secondly, the territory is contiguous and many Kazakhs live in Bashkortostan. Thirdly, the efficiency of uniting the economies of Kazakhstan and Bashkortostan. Bashkir ore, timber and Kazakh bread, cattle and butter. Based on these considerations, we believed that by uniting we could create a strong state militarily and economically» [46].

At the «state meeting» held in Ufa in September 1918, the question of creating a «Federation of South-Eastern Muslim Regions» was not limited to the leaders of Alash and Bashkortostan. The leaders of Tatarstan and M. Shokai of Turkestan were present at this meeting. Zaki Walidi Togan in his memoirs published in Turkey said: «When it came to the question of the proposed name of the future state, Yusuf Akshora advised that it should be called the Federation of Eastern Turks». A. Bokeyhan, in turn, made a correction: «we should avoid names that give Russians a reason to call us pan-Turkism, such a name

may be adopted in the future, but now we should limit ourselves to «Muslim Federation of Eastern Russia» [47].

The main directions of activity of the Alash-Orda government were determined by the program of the Alash party, published in the newspaper «Kazakh» in November 1917. There, the leaders of the Kazakh national liberation movement clearly raised the issue of declaring Russia a democratic federal republic and, accordingly, granting state autonomy to the Kazakh people within the framework of this federation. [48].

The anti-colonial and anti-repressive nature of the program was especially evident in the sections «Fundamental Rights» and «Education in Science and Knowledge». Here it was stated that all citizens of the Russian Federation have the same equal rights, regardless of religion, nationality and race. The leaders of the movement believe that class differentiation, which has developed in Kazakh society due to certain conditions, is imperfect, for example, in Russian society. At the same time, Kazakh society, which was on the rise of the national liberation movement, paid more attention to the grouping of national forces than to confrontation on the basis of class differences and interests. Thus, the program of the «Alash» party is devoted to the creation of a new socio-political and economic order in Kazakhstan, the necessary prerequisites for social transformation, ensuring the full participation of all social spheres [49]. The Alash movement is not an underdeveloped phenomenon, as Soviet ideology tried to present it. It is a national liberation movement of the Kazakh people for their freedom and independence, Kazakh intellectuals fought to preserve their identity. Hence, the topic of Alash should be avoided from political and scientific conclusions from the point of view of rational thinking.

Alash-Orda's plans included the creation of territorial-national autonomy on the territory of the Bokei Horde, Akmola, Transcaspian, Ural, Semey, Torgai and Syr Darya provinces, Kazakh counties in Fergana, Samarkand, Amu Darya subdivisions bordering the Kazakh bolas of Altai province. The leaders

of Alash-Orda considered federation to be the optimal form of national-state structure. A. Bokeykhan considered himself a «westerner», opposed separatism, and wanted to unite with «the great democratic federative Russia». Having achieved independence, he demanded partition in the form of autonomy. The government of the Alash Horde consisted of 25 commissioners, 15 of whom were Kazakhs. 8 of the 15 members had higher legal education, 4 were elected deputies of the State Duma. 5 members of the Alash Orda, including A. Bokeykhanov, M. Shokai, M. Tynyshbaev and others, held positions of commissioners of the Provisional Government. A. Bokeykhanov and M. Tynyshbaev were members of the Extraordinary Commission of the Provisional Government of the Turkestan region, and both had professional experience in the judicial system. Among the commissioners and candidates of the Alash Orda were an orientalist, a railway engineer, a military doctor, an agronomist, a forest scientist, a mathematician and other highly qualified personnel. All 15 members of the Alash Orda were elected to the Constituent Assembly [50]. The supreme body of the Alash Horde was the Provisional People's Council, with A. Bokeykhanov elected chairman. The Alash Constitution had to be approved by the All-Russian Constituent Assembly.

On December 5-13, 1917, at the All-Kazakh Congress held in Orinbor, M. Shokai announced the creation of the Turkestan Autonomous Oblast. Federalism did not separate it from the Alash autonomy. M. Shokai considered it necessary to include the Alash-Ordyn autonomy of Turkestan. In the discussions on federalism and autonomy A. Bokeykhanov advocated mutual cooperation of Turkic-Muslim peoples. However, he was suspicious of the conservative religious traditions of Central Asia, which turned into fanaticism. At the same time, Bokeykhan considered it important to avoid direct conflict with the Soviet regime, when «the entire body of the Russian state was infected with Bolshevism like an epidemic» and its destructive power had reached its peak. In his words, this «leads the Kazakh people to

bloodshed ... and opens up the possibility of disgracing Kazakh society, spreading the ideas of Bolshevism locally, creating differentiation in society and thus destroying the foundations and traditions of our national life, which have been formed over centuries». [51].

The Turkic-Muslim political elite of Turkestan relied on the hopes of the indigenous population and the masses instead of preparing in advance a program for the establishment of the Turkestan Mukhtariat. Moreover, the promises made by the Bolsheviks convinced the Turkic-Muslim peoples of Turkestan. All the political zeal of the Turkestan people, i.e., the «desire for rapid change», was an obstacle to taking concrete steps toward independence. The ethno-political institutions of the party tried to bring the representatives of the working class as close as possible to the local population, agitation activities were mobilized with all their strength. The finances of the Turkestan national liberation movement were too limited, and the armed forces were unable to come forward in an organized manner. The boundaries of the mukhtariat were not defined in the documents of the political intelligentsia of Turkestan. In this context, the Bashkir-Tatar, Alash, and Caucasian provinces could not lead a systematic movement together with Turkestanis.

In September 1918, the leaders of Turkestan and Alash unanimously spoke at the state assembly held in Ufa. The delegations of Alash-Orda and Turkestan autonomy were headed by A. Bokeykhanov and M. Shokai. Most of the participants of the rally were supporters of «democracy» and opponents of dictatorship. They were joined by delegates from the Alash Orda. In his speech on September 12, A.Bokeykhanov said: «I want to speak on behalf of the national organizations and say that they have nothing to do with separatism, they are sure that they will be part of a united Russia, autonomous regions cannot take any role in the games of world powers. We are united with the democratic federal republic of Russia, we consider ourselves part of the united Russia» [52].

Conclusion

In the early 20th century, the Alash movement, which united the political forces of the Kazakh people, not only created a program of modernization of the country, but also proposed the idea of autonomy as the first step to future independence. At the same time, it united with the intelligentsia of Turkic-Muslim peoples, established cooperation and supported the idea of self-government of the peoples. In the harsh conditions of the revolutionary turmoil and civil war, the Alashordians politically, economically and culturally supported the idea of autonomy in the Volga-Ural, Caucasus and Turkestan regions, and fought against the Turkic-Muslim peoples.

Starting with the religious component and even putting it in the middle of its structure, the «Turkish version» of federalism turned into an ethno-cultural version of autonomy, which was influenced not only by circumstances but also by the interests of its elites. For the head of the Central Committee I. Stalin, S. Maksudi's idea of «Turkism» and union on the basis of Islam, Zaki Validi Togan's demand for «loyalty to the federation», M. Shokai's «Turkestan Mukhtariyat» and A. Bokeykhan's «Alash Orda» were equally rejected. It was based on the fact that the true attitude of the Bolsheviks to the question of self-government of nations was completely different from that expressed in party slogans. As it was said at a meeting of the Central Committee of the RSDLP in August 1913, i.e. before the 1917 revolution, «the question of the right of nations to self-government should not be confused with the secession of one nation». National self-consciousness and identity were viewed by the Bolsheviks through class (class) theory, and those who did not belong to the social class of workers were categorized as «unsuitable class» or «parasitic» elements. Thus, the «working class» continued to root colonial policies of the Russian Empire through social categorization. In essence, the Bolsheviks restructured the Russian Empire as a de-facto union of national republics and within the limits allowed by the terms of foreign policy.

References

1. РФ ӨТМ (Ресей Федерациясы Өскери-тарихи мұрағаты), 17 қ., 86 т., 129 іс, 109-115 пп.
2. РФ ММ, 1788 қ., 2 т., 13 іс, 13-17 пп.
3. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Көп томдық М.Қ. Қойгелдиевтің жетекшілігімен. 10-том. Тұтас Түркістан идеясы. – Астана: «Астана полиграфия» АҚ, 2008. 128-132 б.
4. Шокай М. Шығармалары толық жинағы: XII томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012.
5. Революция и национальный вопрос. – М., 1930. Т. 3. – С. 294-296.
6. Наша трибуна. Сборник 1. – М., 1917. – С. 67-68.
7. Национальный вопрос в программных документах политических партий, организаций и движений России. Начало XX в. Учебное пособие. – Издательство Томского университета, 2016. – С. 215-225.
8. Давлетшин Т. Советский Татарстан. – Лондон, 1974. – С.73.
9. Яна милли юл (Новый национальный путь) / Редактор Г.Исхаки. – Варшава-Берлин, 1937, №5. – С.1-3.
10. Исхаки Г. Идель-Урал. – Казань, 1991. – С. 48-52.
11. Айда А. Садри Максуди Арсал. – М., 1996. – С.113-118.
12. Исхаков С. Российские мусульмане и революция 1917-1918. – М., 2004. – С. 240-247.
13. Тагиров И.Р. История национальной государственности татарского народа и Татарстана. – Казань, 2000. – С. 180-182.
14. Кириллов А. К вопросу создания Уральской республики // Уральский федеральный округ. 2013. № 7-9 (Август-октябрь). – С. 44-45.
15. Мухетдинов Д.В. Из прошлого религиозного мусульманского образования на Нижегородчине в XVIII – начале XX вв. – Нижний Новгород: Махинур, 2004. – С. 120.
16. Грасис К. К национальному вопросу. Сборник статей. – Казань, 1918. – С.1-7.
17. Чугаев Д.А. Коммунистическая партия – организатор Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1972. – С. 140-149.
18. Тагиров И.Р. История национальной государственности татарского народа и Татарстана. – Казань, 2000. – С. 179-186.
19. Ямаева Л. А. Мусульманский либерализм начала XX века как общественно-политическое движение. – Уфа: Гилем, 2002. – 300 с.
20. Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Кн. 1. – Уфа: Китап, 1994. – 400 с.
21. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1984. – Т.3. – 494 с.
22. Бажанов Б. Кремль, 20-е годы: Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек. – М., 1989. – № 38.
23. Литвинов П.П. Антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане // Материалы по истории татарского народа. – Казань, 1995. – С. 375-379.
24. РФ ММ (Ресей Федерациясы Мемлекеттік мұрағаты), 1916 қ., 365 т., 300 іс, 301-34 пп.
25. РФ ММ, 461 қ., 1 т., 417 іс, 127-130 пп.
26. РФ ММ, 1358 қ., 3 т., 45 іс, 11-13 пп.
27. РФ ММ, 461 қ., 1 т., 385 іс, 155-159 пп.
28. РФ ММ, 461 қ., 1 т., 416 іс, 93-97 пп.
29. РФ ММ, 1358 қ., 3 т., 456 іс, 10-15 пп.
30. РФ ММ, 1318 қ., 1 т., 440 іс, 5-8 пп.
31. ӨР ОММ (Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты), 17 қ., 1 т., 336 іс, 341-345 пп.
32. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. – Ташкент, 2000.
33. Улуг Туркистон. – 1918, 4 января.
34. М. Шокай. Избранное (в 2-х томах). – Алматы: Кайнар, 1998. – С. 4-11.
35. РФ ММ, 406 қ., 7 т., 324 іс, 15-27 пп.
36. Туркестанские ведомости. – 1917, 6 декабря.
37. РФ ӨТМ, 71 қ., 34 т., 1632 іс, 31-33 пп.
38. За советский Туркестан. (Сборник воспоминаний) – Т., 1963. – С. 79-85.
39. Алексеенко П. Кокандская автономия. – Т., 1931. – С. 29-30.

40. Zeki Velidi Togan, *Hatıraları*. – Diyanet Vakfı Yayınları, 2019. – 612 s.
41. РФ ММ, 461 қ., 1 т., 385 іс, 155-161 пп.
42. Абдуллаев Р. Хроника противостояния // *Звезда Востока*. – 1995, № 1112. – С.201.
43. Аккулы Султан-Хан. Алихан Букейхан. Т.1. Творец истории. Т.2. Завещание. – Шымкент, 2016.
44. РФ ММ, 7 қ., 2 т., 466 іс, 56-59 пп.
45. РФ ММ, 110 қ., 2 т., 530 іс, 12-13 пп.
46. РФ ОММ (Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік мұрағаты), 51 қор, Р-34862 іс, 225–237 пп.
47. РФ ММ, 110 қ., 2 т., 531 іс, 83-87 пп.
48. Алаш қозғалысы / *Движение Алаш*. Сборник документов и материалов. – Алматы: Алаш, 2004. – Т. 1. – С. 429-451.
49. Бочаров А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк. – Кзыл- Орда. Казгосиздат, 1927.
50. Кенжетаев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX - начале XX вв. – Издательский дом «Пиф», 1998. – С. 85-89.
51. Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с.
52. РФ ММ, 670 қ., 1 т., 1 іс, 29-31 пп.

А.М. Азмұханова¹, М.Ш. Эгамбердиев²

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

XX ғасырдың бірінші жартысында түркі халықтары ынтымақтастығын ұлттық автономиялар шеңберінде зерттеудің мәселелері

Аңдатпа. XX ғасырдың бірінші жартысы түркі-мұсылман халықтары үшін маңызды саяси-әлеуметтік өзгерістер кезеңі болып саналады. Революциялық қайта құрулардан кейін түркі-мұсылман халықтары Ресей империясының отарлау саясатының жаңа большевиктік кезеңіне қарамастан, өздерінің ұлттық болмысын сақтай алды. Соның нәтижесінде ұлттық автономиялар құрыла бастады, олардың аясында түркі-мұсылман халықтарының бірігу процесі жүрді. Олардың идеологиялық көзқарастарына Бұхара, Самарқанд, Қазан, Ыстамбұл, Каир медреселерінде білім алған жәдидшілер ықпал етті. Олар Ыстамбұлда болған кезінде жас түріктермен байланысқа түсіп, ұлттық автономиялар құру кезеңінде түркі халықтарының ынтымақтастығына негіз болған тың идеялардың ықпалында еді. Сонымен, бұл мақалада Ресей Федерациясының және Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған деректеріне сүйене отырып, XX ғасырдың бірінші жартысындағы ұлттық автономиялар (Еділ-Орал, Алаш Орда, Түркістан, Шүрө-и-Исламия) құрамындағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын жан-жақты талдау мақсаты қойылған. Бұл мақсатқа жету үшін дискурстық талдау әдісі мен тарихи салыстырмалы зерттеу әдісін қолдану арқылы Ресей империясының түркі-мұсылман халықтарының интеграциялануының тарихи үдерісін көрсетуге талпыныс жасалған.

Түйін сөздер: Түркі халықтары, ұлттық автономиялар, ынтымақтастық, Ресей империясы, түркі аңылары.

А.М. Азмұханова¹, М.Ш. Эгамбердиев²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

Проблемы исследования сотрудничества тюркских народов в первой половине XX века в рамках национальных автономий

Аннотация. Первая половина XX века стала для тюрко-мусульманских народов периодом значительных политических и социальных изменений. После революционных преобразований тюрко-мусульманские народы несмотря на новый большевистский этап колониальной политики

Российской империи смогли сохранить свою самобытность. В результате этого начали создаваться национальные автономии, в рамках которых шел процесс интеграции тюрко-мусульманских народов. На их идейные взгляды повлияли джадиды получившие образование в медресе Бухары, Самарканда, Казани, Стамбула и Каира. Во время своего пребывания в Стамбуле они вступали в контакт с младотурками и находились под влиянием новых идей, что стало основой сотрудничества тюркских народов на этапе создания национальных автономий. Таким образом в данной статье поставлена цель комплексного анализа сотрудничества тюркских народов в рамках национальных автономий первой половины XX века (Итиль-Урал, Алаш Орда, Туркестан, Шуро-и-Исламия) на основе архивных данных Российской Федерации и Центрального государственного архива Республики Узбекистан. Для достижения поставленной цели путем применения метода дискурс-анализа и историко-сопоставительного метода исследования делается попытка освещения исторического процесса интеграции тюрко-мусульманских народов Российской империи.

Ключевые слова: Тюркские народы, национальные автономии, сотрудничество, Российская империя, тюркская интеллигенция.

References

1. MHA RF (Military Historical Archive of the Russian Federation), 17 fund, 86 inventory, 129 file, 109-115 p. [in Russian].
2. SA RF, 1788 fund, 2 inventory, 13 file, 13-17 p. [in Russian].
3. Qazaq ult-azattyq qozgalysy. Kop tomdyq M.Q. Koigeldiyevtin zhetekshiligimen. 10-tom. Tutas Turkistan ideyasi [Kazakh National Liberation Movement. Multi-volume under the leadership of M.K. Koygeldiev. Volume 10. The idea of a whole Turkestan]. – Astana: «Astana polygrafiya» AQ, 2008. 128-132 p. [in Kazakh]
4. Shoqay M. Shygarmalary tolyq zhinagy: XII tomdyq [Complete collection of the works: XII volumes]. – Almaty: Daik-press, 2012. [in Kazakh].
5. Revolutsiya i natsionalny vopros [Revolution and national question]. – M., 1930. V. 3. – p. 294-296. [in Russian].
6. Nasha tribuna. Sbornik 1 [Our podium. Compilation 1]. – M., 1917. – P. 67–68. [in Russian].
7. Natsionalny vopros v programnykh dokumentakh politicheskikh partii, organizatsii i dvizhenii Rossii. Nachalo XX v. Uchebnoe posobiye [The national question in the program documents of political parties, organizations and movements in Russia. Early 20th century. Study guide]. – Izdatelstvo Tomskogo Universiteta, 2016. – P. 215-225. [in Russian].
8. Davletshin T. Sovetskii Tatarstan [Soviet Tatarstan]. – London, 1974. – P.73 [in Russian]
9. Yana milli yul (Novyi Natsionalny Put) [Yana milli yul (New National Way)] / Redaktor G.Iskhaki. – Varshava-Berlin, 1937, №5. – P.1-3. [in Russian].
10. Iskhaki G. Idel-Ural [Idel-Ural]. – Kazan, 1991. – P. 48-52.
11. Aida A. Sadri Maksudi Arsal [Sadri Maksudi Arsal]. – M., 1996. – P.113–118. [in Russian].
12. Iskhakov S. Rossiiskie musulmane i revoliutsiya 1917-1918 [Russian Muslims and the Revolution 1917-1918]. – M., 2004. – P. 240-247. [in Russian].
13. Tagirov I.R. Istoriia natsionalnoi gosudarstvennosti tatarskogo naroda i Tatarstana [The history of the national statehood of the Tatar people and Tatarstan]. – Kazan, 2000. – P. 180-182. [in Russian].
14. Kirillov A. K voprosu sozdaniia Uralskoi respubliki [On the issue of the creation of the Ural Republic]// Uralskii federalnyi okrug. 2013. № 7–9 (Avgust-oktiabr). – P. 44–45. [in Russian].
15. Mukhetdinov D.V. Iz proshlogo religioznogo musulmanskogo obrazovaniya na Nizhegorodchine v XVIII – nachale XX vv. [From the past religious Muslim education in the Nizhny Novgorod region in the 18th - early 20th centuries] – Nizhnii Novgorod: Mahinur, 2004. – P. 120. [in Russian].
16. Grasis K. K natsionalnomu voprosu. Sbornik statei [Regarding the national question. Compilation of articles]. – Kazan, 1918. – P.1-7. [in Russian].
17. Chugayev D.A. Kommunisticheskaia partiya – organizator Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [The Communist Party is the organizer of the Union of Soviet Socialist Republics]. – M., 1972. – P. 140–149. [in Russian].
18. Tagirov I.R. Istoriia natsionalnoi gosudarstvennosti tatarskogo naroda i Tatarstana [The history of the national statehood of the Tatar people and Tatarstan]. – Kazan, 2000. – P. 179-186. [in Russian].

19. Yamayeva L. A. Musul'manskii liberalizm nachala XX veka kak obshestvenno-politicheskoe dvizhenie [Muslim liberalism of the early 20th century as a socio-political movement]. – Ufa: Gilem, 2002. – 300 p. [in Russian].
20. Zaki Validi Togan. Vospominaniya [Memories]. B. 1. – Ufa: Kitap, 1994. – 400 p. [in Russian].
21. Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsiyah i resheniyah syezdov, konferentsii i plenumov TsK [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. – M.: Politizdat, 1984. – V.3. – 494 p. [in Russian].
22. Bazhanov B. Kreml, 20-e gody: Vospominaniya byvshego sekretarya Stalina [Kremlin, 1920s: Memoirs of Stalin's Former Secretary] // Ogonek. – M., 1989. – № 38.
23. Litvinov P.P. Antitatarskaya politika tsarizma v Srednei Azii i Kazakhstane [Anti-Tatar policy of tsarism in Central Asia and Kazakhstan] // Materialy po istorii tatarskogo naroda. – Kazan, 1995. – P. 375-379. [in Russian].
24. SA RF (State Archive of the Russian Federation), 1916 fund, 365 inventory, 300 file, 301-34 p. [in Russian].
25. SA RF, 461 fund, 1 inventory, 417 file, 127-130 p. [in Russian].
26. SA RF, 1358 fund, 3 inventory, 45 file, 11-13 p. [in Russian].
27. SA RF, 461 fund, 1 inventory, 385 file, 155-159 p. [in Russian].
28. SA RF, 461 fund, 1 inventory, 416 file, 93-97 p. [in Russian].
29. SA RF, 1358 fund, 3 inventory, 456 file, 10-15 p. [in Russian].
30. SA RF, 1318 k., 1 inventory, 440 file, 5-8 p. [in Russian].
31. CSA RU (Central State Archive of the Republic of Uzbekistan), 17 fund, 1 inventory, 336 file, 341-345 p. [in Russian].
32. Turkestan v nachale XX veka: K istorii istokov natsionalnoi nezavisimosti. [Turkestan at the beginning of the 20th century: On the history of the origins of national independence] – Tashkent, 2000. [in Russian].
33. Ulug Turkiston [Great Turkistan]. – 1918, 4 января. [in Uzbek].
34. M. Shokai. Izbrannoe (v 2-h tomah) [Selected (in 2 volumes)]. – Almaty: Kainar, 1998. – P. 4-11. [in Russian].
35. SA RF, 406 fund, 7 inventory, 324 file, 15-27 p. [in Russian].
36. Turkestanskije Vedomosti [Turkestanskije Vedomosti]. – 1917, 6 dekabrya. [in Russian].
37. MHA RF, 71 fund, 34 inventory, 1632 file, 31-33 p. [in Russian].
38. Za sovetskii Turkestan. (Sbornik vospominanii) [For the Soviet Turkestan. (Collection of memories)] – T., 1963. – P. 79-85. [in Russian].
39. Alekseenko P. Kokandskaya avtonomiya [Kokand autonomy]. – T., 1931. – P. 29-30. [in Russian].
40. Zeki Velidi Togan, Hatıraları. – Diyanet Vakfı Yayınları [Memories. – Diyanet Foundation Publications], 2019. – 612 p. [in Turkish].
41. SA RF, 461 fund, 1 inventory, 385 file, 155-161 p. [in Russian].
42. Abdullayev R. Khronika protivostoyaniya [Chronicle of confrontation] // Zvezda Vostoka. – 1995, № 1112. – P.201. [in Russian].
43. Akkuly Sultan-Khan. Alikhan Bukeikhan. T.1. Tvorets istorii. T.2. Zaveshaniye. [Alikhan Bukeikhan. V.1. History maker. V.2. Bequest] – Шымкент, 2016. [in Russian].
44. SA RF, 7 fund, 2 inventory, 466 file, 56-59 p. [in Russian].
45. SA RF, 110 fund, 2 inventory, 530 file, 12-13 p. [in Russian].
46. CSA RF (Central State Archive of the Russian Federation), 51 қор, P-34862 file, 225-237 p. [in Russian].
47. SA RF, 110 fund, 2 inventory, 531 file, 83-87 p. [in Russian].
48. Alash qozgalysy / Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov [Alash Movement. Collection of documents and materials]. – Almaty: Alash, 2004. – V. 1. – P. 429-451. [in Kazakh].
49. Bocharov A.K. Alash-Orda. Kratkii istoricheskii ocherk [Alash-Orda. Brief historical outline]. – Kzyl-Orda. Kazgosizdat, 1927. [in Russian].
50. Kenzhetayev B.A. Kazanskije uchebnye zavedeniya i protsess formirovaniya kazakhskoi intelligentsii v seredine XIX - nachale XX vv. [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the middle of the 19th - early 20th centuries.] – Izdatelskii dom «Pif», 1998. – P. 85-89. [in Russian].
51. Amazholova D. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с. [in Russian].
52. SA RF, 670 fund, 1 inventory, 1 file, 29-31 p. [in Russian].

Information about the authors:

Azmukhanova Aiman Maksutovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Egamberdiyev Mirzahan Sharipbaiuly – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Dr., Department of TURKSOY, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Азмұханова Айман Махсұтқызы – т.ғ.к, қауымдастырылған профессор (доцент), Шығыстану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбайұлы – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), ТҮРІКСОЙ кафедрасы, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.

G. Babayar¹, F. Cumaniyazova²¹Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi bölümü, Taşkent, Özbekistan,²Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşınaslık Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan

(E-mail:gbabayar@yahoo.com, jumaniyazova84@gmail.com)

Sır derya oğuzları ve onlarınözbek türklerinin etnik oluşumundaki yeri

Özet. Özbeklerin etnik oluşumuna pek çok Türk boyları ve gayri Türk (Moğol vd, özellikle Doğu İranlı) gruplar katkıda bulunmuşlardır. Nitekim, Özbekler'in bünyesini teşkil eden Türk boylarının çeşitlilik arzettiği, bu durum bugünlerde bile Özbek ağızları arasında Karluk, Kıpçakça ve Oğuzca ağırlık kazanmasıyla kendi tesbitini bulduğu bir gerçektir. Bilindiği gibi, Oğuzlar Anadolu Türkleri, Türkmenler ve Gagauzlar, Azerbaycan ve İran'daki birçok Türk grupları (Afşar, Kaşkay, Songur, Horasan Türkleri, Halaç vd) ve Çin'deki Salarlar'ın etnik oluşumunda baş ve en etkin rolü oynamışlar. Özellikle, Oğuzların Özbek etnik oluşumundaki katkısı daha belirgin olup, buna benzer bir etki diğerlerine nazaran Kırım Tatarları ve Kumuklarda daha fazla hissedilmektedir. İlmî literatürde Özbek konuşma dilinin «Karluk lehçesi», «Kıpçak lehçesi» ve «Oğuz lehçesi» olarak adlandırılması da bunu tesbit eder.

En çok Karluk Türkçesi ve ikinci olarak Kıpçak ağızları Özbekistan'da ve ona komşu bölgelerde daha fazla konuşulduğu gibi, Özbek Oğuzcası Harezmi merkezli olarak Buhara vilayetinin kuzey-batı kısımları (Alat ve Karaköl tümenleri), Çarcüy (Lebap), Taşavuz(Kuzey-Doğu Türkmenistan), Horasan (Kuzey-Doğu İran) ve kısmen Kuzey Afganistan'daki Özbek ahali arasında kullanılmaktadır. Aslında Özbekler'in oluşumunda Oğuz boylarının katkısı daha fazla olmuş ancak orta çağlarda Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin kurucuları daha çok Karluk / Hakanî ve benzerleri (örn. Karahanlılar) ve Kıpçak soylu (örn. Özbek Hanlıkları) olması Oğuz etkisinin ikinci planda kalmasına yol açmıştır. Nitekim, Özbeklerin yaşadığı bir çok bölgede, özellikle, Harezmi, Güney Kazakistan (Türkistan, Karnak, İkan, Karabulak vd), Nurata dağları (bugünlerde Nevai vilayeti), Semerkant şehrinin güney-batı kısımlarında Oğuz Türkçesinin izleri görüldüğü kadar bir çok Oğuz boy adlarının etnotoponim olarak korunduğu bunu tasdik eder.

Anahtar kelimeler: Oğuzlar, Sırderya Oğuzları, Özbek Oğuzcası, Horezm, Taşkent, Güney Kazakistan, Buhara, «Nurata Türkmenleri», Uz.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-197-210>

Received: 11.06.2022 / Accepted: 10.08.2022

Giriş

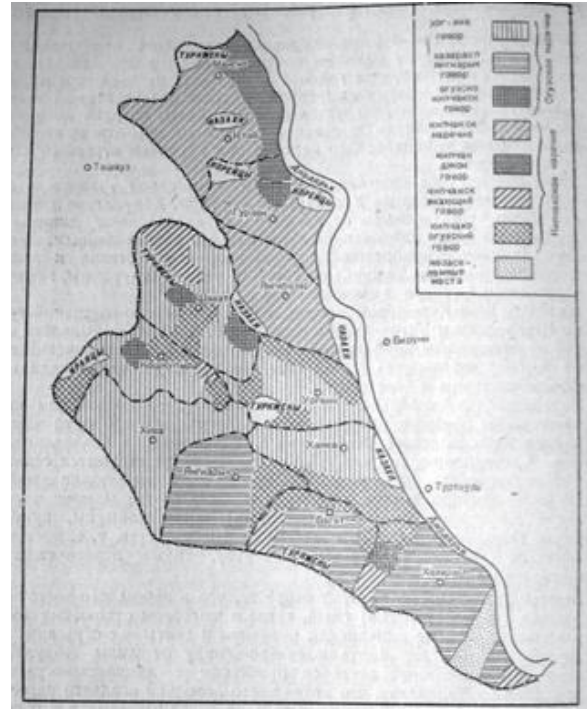
Dünya Türkologlarının sınıflandırmasına göre, Özbek dili Türk dillerinin Karluk lahçesine aittir. Uygur Türkçesiye aynı lahçeye dahil olan Özbek Türkçesi genelde böyle tanımlanmakla

birlikte «Özbek Kıpçakçası» yeva «Kıpçak Özbekleri» tabirinin yanı sıra «Özbek Oğuzcası», «Oğuz Özbekler» gibi terimler de sık sık görülür. Karluk lahçesi «Özbek edebî dili»nin çekirdeğini oluşturduğu, Özbek

nüfüsünün çoğu bu lahçede konuştuğu ve Orta Asya'daki eski şehir ahalisinin belirgin bir kısmının adı geçen lahçe temsilcileri olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Özbekistan'ın pek çok köy ve kasabalarında hem de bölgeye komşu ülkelerde, özellikle, Tacikistan'ın güneyi ve Afganistan'ın kuzeyinde Özbek Kıpçakçası konuşan belirgin bir miktardaki ahali bulunmaktadır. Özbek Oğuzcası konuşanlar ise esas olarak Harezm vilayeti, Buhara'daki bazı ilçeler ve Güney Kazakistan'daki birkaç şehir ve köylerde kendini hissettirmektedir. Peki, Özbek dilindeki böyle bir dilsel durumun altında ne gibi gerçekler yatmaktadır?

Bilindiği gibi, en eski dönemlerde Orta Asya'nın daha çok kuzeydoğu bölgelerinde bulunarak sonradan batıya göç eden ve Sırderya nehrinin orta kıyısındaki bölgelerde yeni bir oluşum safhasını yaşayan Sırderya Oğuzları Türk topluluklarının yeni etnik oluşumlarına katılmışlardır. Yazılı kaynaklar ve etnolojik bilgilerden anlaşıldığı gibi Sırderya Oğuzları Batı Türkistan'daki etnik ve siyasi süreçlerde önderlik yapan Türk boylarından biri olmuştur. Nitekim, Orta Asya'nın eskiden yerleşik ve şehirli Türk topluluğu olan Özbeklerin esas temelini oluşturan Batı Türkistan (özellikle, Maveräünnehir ve Harezm bölgeleri) ve buralara komşu bölgelerde çok eskilerden meskun bulunan Türk dilli ahali arasında Oğuzların da ayrı bir yeri vardır. Bunu yazılı kaynaklar kadar, bugünlerde bile Oğuzlarla o veya bu şekilde ilişkili olan etnolojik bilgiler de teyit etmektedir, ki bunların başında Oğuz ağız konuşan bir grup Özbeklerin yanı sıra Özbekistan'da Oğuzca etnotoponimler (yer adları) ve tarihte Oğuz kabileler birliğinde yer alan etnonim ve antroponimler (boy adları ve şahıs isimleri)nin belirgin bir şekilde hala korunmakta olduğu gibi kanıtlar yer almaktadır [9, 235-260 p.; 25, 165-176 p.; 16, 117-129 p.; 1, 255-263 p.]. Özellikle, Özbek Türkçesinin muhtevasında Oğuzcanın ayrı bir ağız olarak Harezm ve ona bitişik bölgelerde belirgin bir sayıya sahip ahali arasında konuşulması bunun parlak bir kanıtıdır. Yeri gelmişken Özbekistan'da yaşayan Oğuz grubuna dahil diğer Türk toplulukları olan Türkmenler, Ahıska Türkleri ve Azerbaycan Türklerinin Özbek Oğuzlarına dahil olmadığını da belirtmek gerekir. Hatta bu çalışmamıza bugünlerde Özbeklerin bir kısmına dönüşen

ve daha çok Semerkant şehrinde yaşayan «İrani»leri (bunlar aslında «Horasan Türkleri»dir) ve Semerkant vilayetinde yaşayan, kendi adlandırmaları «Türkmen», «Çandır» olan ahali gruplarını [20, 75-76 p.] da dahil etmediğimizi, bu meselenin ayrı bir konuyu oluşturduğunu vurgulamalıyız.

Levha I. Özbekistan'ın Harezm vilayetindeki Özbek ağızları (Türkolog F. Abdullayev'in sınıflandırması. Bkz. Snesev, 1975: 75).

Özbeklerin muhtevasındaki Oğuzları veya Oğuz asıllı Özbekleri esas olarak iki gruba ayırabiliriz:

Ayrı ayrı etnik adlara sahip olan veya kendi boy adlarını koruyan grup;

Uzun asırlar zarfında kendi etnik adlarını unutarak esas olarak bulunduğu coğrafi bölge ve mesleğine göre adlandırılan grup.

Birinci gruba Buhara vahasının kuzey-batı bölgelerinde yaşayan ahali, ikinci gruba ise çoğunluk olarak Harezm vilayeti ve Karakalpakistan'da, kısmen de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde yaşayan Özbek ahali dahil edilir. Bununla beraber, ikinci gruba Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz) ve Çarcüy (Lebap) bölgelerinde hem de Horasan (Kuzey-Doğu İran) ve Kuzey Afganistan'da

yaşayan ahalinin bir kısmı dahildir. Bunlar hariç, Oğuzca'yı unutarak, Özbek dilinin diğer ağızlarını konuşan Oğuz asıllı toplum ayrı bir üçüncü grup olarak algılanmalıdır. Bu gruba Buhara'nın kuzey-doğu ve Semerkant'ın kuzeyinde bulunan Nurata Özbekler'i ve Özbekistan'ın bir kaç bölgelerinde ayrı köy veya mahalleler oluşturarak yaşamakta olan «Ürgenciler» dahildir.

Araştırma Yöntemleri

Oğuzlar tarihi araştırılması üzere günümüzde farklı metot ve yöntemler vardır. Bu metot ve yöntemler ile Oğuzlar tarihinin daha etkili ve iyi bir şekilde araştırılması amaçlanmaktadır. Oğuzlar tarihi gibi konuları araştırmak için günümüzde tarama (Kaynak Arama), Tasnif (Sınıflandırma), Tahlil (Çözümleme), Tenkit (Eleştiri), Terkip (Sentez) gibi birçok yöntem vardır. Çalışmamızda buradaki yöntemlerin konumuzun araştırılmasında nasıl ve ne şekilde uygulandıklarını değerlendirdik.

Harezmi vahasında Oğuzlar

Harezmi bölgesi Özbek Türklerinin etnik oluşumunda önemli bir rolü oynamış, bunu ilkin Oğuzların, sonradan ise daha çok Kıpçakların Harezmi üzerinden Amuderya – Sırderya arasındaki topraklara, yani Batı Türkistan, Maveraiünnehir adlarıyla bilinen bugünkü Özbekistan topraklarına sürekli olarak göç ettikleri tesbir etmektedir. Ta İslam öncesi dönemlerde Harezmi vahası ve ona yakın çöl ve stepler Oğuzlarla meskun bölgeler olarak bilinmiştir. Özellikle, miladî 9.-10. yüzyıllarda Oğuzların belirgin bir kısmı Aral gölünün doğu, güney ve batı bölgelerinde daha kalabalık toplum olarak görüldüğü yazılı kaynaklarda yer almaktadır.

Rusyalı Türkolog N. A. Baskakov miladî 11.-12. yüzyıllar arasında Oğuzların 3 büyük kısma bölünerek hareket ettiğini, onlardan bir kısmının Aral gölü havzalarındaki steplerde yaşayarak, bugünkü Türkmen ve Harezmi Özbekleri hem de Karakalpakların oluşumunda önemli rol oynadığını vurgulamıştır [14, 115 p.].

922 yılında İdil Bulgarları'na seyahat eden İbn Fadlan Harezmi'den geçen yollardan dolaşırken, Ust-Yurt topraklarında Oğuzların yaşadığını kaydetmiştir [13, 559 p.].

Harezmi bölgesinde ta son yüzyıllara kadar bir kaç boy adının korunduğu bilinmektedir. Rus etnoğrafı G. P. Snesev 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Özbek boylarının Harezmi vahasında yayılımı haritasını düzenlemiş ve onda bölgede kalabalık olarak yaşayan Kıpçak Özbeklerle birlikte *Bayat*, *Afşar*, *Kirlavut*, *Çavdur* gibi Oğuz boylarını da göstermiştir [24, 79 p.]. Orta çağlarda bu bölgede Oğuzların daha kalabalık olduğu ve boy adlarını daha fazla koruduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gürgenç (Köhne Ürgenç / Türkmenistan)'dan kuzey-batıda yer alan ve batıda ta Hazarlar ülkesine kadar uzanan geniş düzlükleri içeren step miladî 10. yüzyılda «Harezmi çölü» veya «Oğuz deşti» olarak adlandırılmıştır. «Oğuz deşti» adı Hazar denizinin kuzey-doğu kıyıları, Merkezî Unguzartı, Güney-Doğu Karakum ve Aral gölü havzalarında yer alan Kızıl Kum çölünü içeren geniş bir bozkır sahaya nispeten kullanılmıştır [11, 50-53 p.].

Harezmi bölgesinde bugünlerde yer adı olarak bilinmekte olan şu gibi boy adlarına denk gelinir: *Kınık* (Hive ilçesindeki köy ve kanal adı «Kınık-yap»), *Sandıklı* (Bağat ve Hazerasp ilçelerinde hem de Buhara ve Nevaî vilayetlerinde birer köy adı), *Bicanak* (Harezmi vilayetindeki Bağat ve Yengi-arık ilçelerindeki köy adı)[9, 243 p.]. Bilindiği gibi, adı geçen etnotoponimler daha çok Oğuz boyları olarak yazılı kaynaklarda geçer. Araştırmacılar bunlara dayanarak Harezmi bölgesinde Özbek halkının oluşumunda Oğuzların faal iştirak ettiklerini vurgularlar[27, 121, 176 p.].

Özbeklerin etnik oluşumunda Harezmi vahası ve civarlarında meskun bulunan Oğuz Türklerinin katılımını şu gibi faktörlere bağalayabiliriz:

- 1). Miladî 9.-11. yüzyıllarda ve ondan sonraki dönemlerde bölgede Oğuzların daha yoğun ve etkin olmaya başladığını Arap ve Fars dilli kaynaklar teyit etmektedir. Bu dönemde bazı Oğuz boyları kabile hayatından ayrılarak, buradaki şehir ve kentlere yerleşmeye başlarlar ve yerli ahaliyle kaynaşır. Buralardaki daha lüks hayat onları için cazibe kaynağı oluşturur;
- 2). Oğuz boylarının yerleşik ahaliyle gittikçe yakınlaşması buranın coğrafî, siyasî ve kültürel şartlarıyla ilişkili bir şekilde hız kazanmaya başlar. Özellikle, buralarda Oğuz asıllı yerel yönetici hanedanların (örn. Selçuklular,

Harezmşah-Anuşteginiler) ortaya çıkması, Harezm ve civar bölgelerin İslam dinini benimsemesi etnik süreçlere dolayısıyla, türlü toplumların kaynaşımına hız kazandırmıştır. Yine de uzun yıllar zarfında bazı bölgelerde Oğuz boy adlarının daha az veya daha fazla korunması bazı yerlerde bu tür kaynaşımın daha sıkı olduğunu, bazı yerlerde ise değişik bir şekilde yüz gösterdiğini kanıtlar. Yani burada bazı iskan yerlerinde bir kaynaşımdan daha çok, boş arazıların Oğuz boyları tarafından benimsenmesi söz konusudur. Etnoloji bilimi uzmanlarına göre, yerleşik ahaliyle kaynaşım sürecine katılan etnik gruplar bazen uzun zamanlar zarfında oturakların muhtevasında kendi entik adlarını koruduğu görülür. Bazen ise yerleşik ahaliye daha çok kaynaşımın sonucu olarak belirli etnosların kendi etnik adlarını unutarak iskan ettikleri köy veya bölgenin eski sakinleriyle kendilerini aynı toplum olarak görmeye başladıkları bir gerçektir. Özbekistan'da Abdal, Avşar, Halaç, Uz, Hıdır-eli, Çandır (bu son iki etnik adı taşıyan köy sakinleri yörelere göre kendilerini Özbek veya Türkmen saymaktadırlar), gibi köy ve kasaba adlarının yanı sıra buralardaki ahalinin kendi cedlerini bu boylara dayatması, Harezm ve Nurata bölgelerindeki bir grup Oğuz asıllı Özbeklerin boy adlarını unutarak daha çok bulunduğu bölge adını ön plana çıkarttıkları bu görüşleri kanıtlamaktadır [9, 243 p.; 15, 143-146 p.; 20, 144-184 p.].

Zerafşan vahasındaki Oğuzlarla bağlantılı etnik gruplar ve «Nurata Türkmenleri»

Bugünkü Özbekistan'ın yerli ahali muhtevasında bugünlerde dili ve umum kültürel hayatı temel olarak Maverayünnehir'le bağlantılı olmasıyla birlikte kendilerini Hazar havzaları Türkmenleriyle bağlantılı sayan, esas olarak Semerkant ve Buhara vahası hem de civarlarında (Nevai, Cizzah vilayetleri) yaşamakta olan ahali bulunmaktadır.

Bu konuyu inceleyen Rus etnoğrafi V.G. Moşkova Özbekistan topraklarında yaşamakta olan tüm Türkmenleri etnik yönü ve boy anlayışına göre iki gruba ayırır:

1. Buhara Hanlığı topraklarında yaşayan Türkmen boyları: *Ali-eli, Bayat, Yamut, Salır, Sarık, Hıdır-eli, Çandır, Çavdur, Şih, Ersarı*. Onların Hazar denizi – Amuderya arası Türkmen boylarıyla ilişkili oldukları doğrultusunda

hiç bir şüphe bulunmamakta olup, bugünkü Özbekistan topraklarına bundan 100 veya 250 sene önce gelerek yerleşmişlerdir. Bu boy grupları doğrudan doğru bugünün Türkmenistan'ı topraklarından değil, daha çok Amuderya nehrinin havzalarından hem de Harezm'den gelmişlerdir. Ancak, yukarıda görüldüğü gibi, onlardan sadece 3'ü (*Bayat, Salır, Çavdur*) geleneksel 24 Oğuz boyu içerisinde yer alır. Diğer Türkmen boyları ise, gerçi kendi menşelerini Türkmenlere dayatsalar bile kendilerini Özbek sayarlar, ki onların boy adları *Çandır, Uaz, Cüneyit, Emir-eli, Sayat, Hıdır-eli* ve s. dir. Bununla beraber, *Hıdır-eli, Salır, Bayat, Yomut, Sarık, Çavdur, Ersarı* boylarının Hazar Türkmenleri ile bağlantılı olduğu daha çok gerçekçi gözüktüyor.

2. İkinci gruba genel olarak «Türkmen» adı altında boy menşei tam olarak belli olmayan etnik gruplar dahildir [22, 135 p.].

Semerkant vilayetinde Hazar kıyılarından yakın tarihlerde göç eden ahali Buhara vilayetine nazaran daha az bulunmaktadır. Semerkant Türkmenlerinin çoğunluğu kendilerini «Özbeklerin Türkmen boyu» olarak adlandıran ikinci gruba mensup bulunmaktadır. «Özbek Türkmenler»in esas iskan bölgeleri Nurata, Kermene, Kette-korgan, Cizzah ve civarlarıdır. «Özbek Türkmenler»in diğer Türkmenlerden, özellikle Türkmenistan Türkmenleri ve Özbekistan'ın Türkmenistan'a sınır bölgelerdeki Türkmenlerden farkı onların «Kıpçak Özbekçesi»nde konuşmaları ve kendi milliyetlerini Türkmenlerle değil, Özbeklerle bağlaması, kendilerine takılan «Türkmen» adını ise birer boy adı olarak görmeleridir.

Nurata Türkmenlerinin antropojisi (fiziki yapısı) ve kültürel yaşam tarzı bugünün Türkmenistan Türkmenlerinden oldukça farklılık arz etmektedir. Buna dayanarak saha uzmanları onlar arasında doğrudan doğruya etnik yakınlık bulunduğunu reddederler. Nitekim, Hazar – Amuderya arası Türkmenleriyle Nurata Türkmenleri boy teşkilatında da oldukça farklılıkların bulunması bu görüşü destekler. Özellikle, uzman V. G. Moşkova'nın bu konuda sürdürdüğü incelemeler sonucunda bu konu daha netlik kazanmış, her iki bölge (Hazar ve Nurata) Türkmenlerinin muhtevastaki boy adlarının fazla örtüşmemesi buna delil oluşturmaktadır.

Bugünün Nurata Türkmenleri, daha doğrusu Özbek Türkmenleri (ki burada Özbekistan'ın türlü bölgelerinde yaşamakta olan «gerçek Türkmenler»i, yani, pasaportuna Türkmen yazılan Özbekistan vatandaşlarını karıştırmamak gerekir) iki çeşit boy teşkilatında müteşekildir. Birincisi, bu hudutta «Yirmi dört Ata» diye adlandırılan 4 boydan oluşan büyük bir boylar birliğidir. Bu birliğin içerisinde yine diğer bir boy grubu olan «Beş ata Mangışlau» ve bugüne kadar menşei bilinmeyen bir kaç boylar yer almaktadır.

«Yirmi dört ata» boy birliği gene «Altı Ata» diye adlandırılan 4 büyük boydan oluşmaktadır: 1) Altı Ata Kaz-ayaklı, 2) Altı Ata Kancıgalı, 3) Altı Ata Bögeçili, 4) Altı Ata Ay-tamgalı.

Özbek Türkmenlerinin «Yirmi dört Ata» grubu Nevaî, Semerkant ve Buhara vilayetinde, esas olarak Nurata dağlarının doğu eteklerinde yaşamaktadırlar. Çoğunluk araştırmacılar onları buralara bundan 250-300 sene önce geldikleri görüşünde ortaklırlar.

Nurata Türkmenleri kendilerinin etnik aidiyetini aşağıdaki rivayetle açıklarlar. Bir zamanlar, yani Ahmed Yesevi döneminde (12. yüzyıllar) Türkmenler, Sırderya'nın aşağı havzaları meskunlar olmuşlar; meşhur şeyh ile anlaşılmadan Amuderya havzalarına, sonradan Hazar kıyılarına doğru yol almışlardır; fakirleri ise göç etmeye uygun imkanlar bulamayınca güneye taşınarak Nurata dağlarını iskan tutmuşlardır.

Buhara ve Semerkant vilayetlerinin kuzeyinde bulunan Nurata bölgesinde Oğuzların ilk defa belirgin bir sayıda görülmeye başlaması Selçuklular'ın Sırderya'nın orta havzaları – Yesi (Türkistan şehri ve civarları) ndan güneye Maverainnehir'in iç kısımlarına ilerlemeye başlaması – 985-986 tarihleriyle ilişkilidir [13, 250 p.]. Yaklaşık 50 sene zarfında Selçuklular önderliğindeki Oğuz boylarının bu topraklarda öncülük yaptığı bilinir. Kaynakların şahitliğine göre, Nurata ilk Selçuklular'ın kışlık karargahı görevini yapmıştır. Yazın onların Soğd ve Amuderya kıyılarındaki bölgelere uğradıkları görülür [21, 350 p.]. Yukarıda sözü edilen Oğuz gruplarının Harezmi'le bağlantısı Harezmişah Altıntaş (1032) dönemine denk gelir.

Özbek Türkmenlerin Sırderya kıyılarından, özellikle, Yesi (Türkistan) civarlarından

Nurata'ya göçü ile ilgili rivayetlerin gerçeklik yanı var gibi gözükmektedir [22, 144 p.]. Ancak, Sırderya Oğuzları'nın tümü buralara göç ettiği söylenemez. Ünlü Rus orientalisti V. V. Bartold'un belirttiğine göre, 1220 yıllarında Moğollar Sırderya kıyılarındaki şehirleri ele geçirirken buralardaki «Nurata Türkmenleri» ile ilişkili Türkmen ahaliye denk gelmişlerdir [13, 241 p.].

Selçuklular önderliğindeki Batıya yönelen Oğuzlardan ayrı bir grup Oğuz boyları 11.-12. yüzyıllarda Buhara vahasında, özellikle, onun kuzey-doğu, kuzey-batı ve batısındaki çöl ve bozkır alanlarda yaşadığı bilinmektedir. Örneğin, Muhammed es-Samanî'nin kayıtlarına göre, Türkmenlerin bir grubu Buhara şehrinin doğu kısmında el-Cedide olarak bilinen köyün meskunleri olmuşlardır [19, 175 p.]. Onların buralara Sırderya kıyılarındaki Cend şehrinde veya onun civarlarından gelmiş olabilecekleri varsayılır. Buhara'nın batısında yer alan Paykend yakınlarındaki Samaniler döneminde harabeye dönüşen rabatlarda da bir çok Türkmen ailelerinin yaşadıkları kaynaklarda geçer [19, 63 p.].

11. yüzyılda Selçuklular önderliğinde kalabalık Oğuz boyları Horasan'a ve Belh topraklarında yerleşirler, sonradan ise onlar batıya hareket ederek Ön Asya'daki bir çok ülkeleri ele geçirirler. Böylece, Irak, Suriye, Anadolu ve İran topraklarında kalabalık Türk topluluğu olarak Oğuzlar bilinmeye başlarlar. Gene de onların bir kısmı Timurular ve Babürlüler döneminde oralardan Maverainnehir ve ona yakın bölgelere geldikleri de bilinmektedir. Örneğin, Babür Türkmenler'in kara Koyunlu boyundan bir grubun (4-5 bin kişi) Azerbaycan ve İran'dan Hisar vahasına geldiklerini yazar [17, 40 p.]. Ancak bu Türkmenlerin bakiyeleri Nurata Türkmenleri veya Özbek Türkmenlerine katılıp katılmadığı bilinmemektedir.

Bizim incelemelerimiz onların Oğuzların Nurata ve civarına gelerek buralarda yerleşmelerini şu gibi tarihî etaplara denk geldiği sonucunu vermektedir:

İlk etap – Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem. Bilindiği gibi, bu dönemde Oğuzlar Yedisu, Orta Sırderya, Taşkent ve buralara güneyden yakın komşu bölgeler (büyük ihtimalle, Nurata)da görülmeye başlanmışlardır.

İkinci etap – Samanîler dönemi. Yani miladi 9.-10. yüzyıllarda, bir kısmı sonradan «Nurata Türkmenleri» diye adlandırılan Oğuz gruplarından bir grup Samaniler'den izin alarak, Soğd'un bazı bölgelerine, özellikle, Buhara ve Semerkant civarlarında yerleşmişlerdir.

Üçüncü etap – 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bilindiği gibi, Selçuklu hanedanı önderliğindeki Oğuzlar 11. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre Soğd'un kuzey bölgelerinde, Nurata dağı eteklerinde otururlar ve Karahanlıların baskısı altında daha sonra buradan Amuderya tarafına, oradan da Horasan'a göç ederler. İşte bu dönemde Oğuzların göçe imkanı olmayan kısmı Nurata'da yaşamaya devam ederler.

Özbeklerin «Uz» boyu

19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Buhara Emirliği'nin Çırakçı Beğliği'ne, bugünlerde ise Özbekistan'ın Kaşkaderya vilayeti muhtevastındaki Çırakçı tümeni (ilçesi) ne bağlı 10 dan fazla köy sakinleri «Uz» boy adını taşımışlardır. Kökdala, Hoşeli, Şorbazar, Herdüri, Talak-tepe, Alaton, Ötemeli, Maylıcar gibi bu köylerin [18, 3 p.; 161-163 p.; 15, 144-146 p.] yanı sıra komşu Semerkant vilayetinin

Nurabad tümeninde Hazarmalı, Ottız-kulaç gibi köyleri sakinlerinin de Uz boyuna mensup bulunmuşlardır. Bununla birlikte, Kaşkaderya vilayetinin Yekkebağ tümeninde «Uz» adını taşıyan köy bulunmakta, köy sakinleri kendi cedlerinin bu boydan geldiğini bilmektedirler.

Geleneksel «92 Özbek boyu» listelerinde geçen bu boy adının orta çağlar Bizans kaynaklarında Оуѣ, Оуѣоі (Uzlar), Rus kroniklerinde «Torki» biçimlerinde görülerek miladi 10.-11. yüzyıllarda İdil (Volga) nehri kıyılarında ve Doğu Avrupa steplerindeki siyasi ve etnik süreçlere yoğun olarak katkıda bulunan bu boy adını birçok bilim adamları «Oğuz» adıyla birleştirmektedirler [6, 228-229 p.; 25, 165-176 p.]. Burada Eski Türkçe oğul ~ ul «oğul», oğuz ~ uz gibi dilsel olay söz konusu olabilir. Bugünlerde sadece Özbekler arasında korunan Uz boyu mensupları Özbek Kıpçakçasında konuşmakla birlikte Oğuzcaya özgü birçok özelliklere sahiptir. Örneğin, Herdüri köyü ahalisinin konuştukları yerli ağızda Anadolu Türkçesine özgü yaşıt «aynı yaşta olan», kütile- «kötülemek, kötü

tarafını arayarak dedi kodu yapmak» vd gibi onlarca sözcüklerin yanı sıra bazı durumlarda kelime başı q- ünsüzünün k- veya g- olarak söylenmesi, kelime başı t- ünsüzünün bazen d- olarak kullanılması gibi: Qara-tepe – Gara-töbe (yer adı), Qarabay – Garabay (şahıs adı), Özbekçe kâpäläk kelebek» yerine gübäläk, kekirmäk «geçirmek» yerine gäkirmäk, dälighulı «delikanlı», tavuş – davuş «ses», top «top» – dopvd. Bunun yanı sıra, gerçi konuyla doğrudan doğru ilişkili olmasa bile, adı geçen köy ağzında Eski Türkçe dönemlere özgü kelime başı y- ünsüzü yerine birçok yerde d- kullanıldığı da görüldüğünü belirtmeliyiz: DLT'de yaş- «gizlenmek, saklanmak» biçiminde geçen ve daha eski dönem Türkçesinde *daş-biçiminde görülmesi beklenen eylemin Herdüri köyü ağzında dâşin- - «gizlenmek, saklanmak» biçiminde korunması ilgi çekicidir. Diğer örnekler: köz yaşı «göz yaşı» – köz dâşi; yastuq «yastık» – dastıq; yalıñ «çıplak» – dalañ (aq-dalañ cer «ak yalın yer» tabiri içerisinde) [4, 300-499 p.].

Uz boyu mensuplarının 16. yüzyılda kalabalık Kıpçak boylarından oluşan göçebe Özbeklerin Sırderya nehrini geçerek Maverâünnehir'e yerleştikleri süreçte İdil (Volga) kıyılarında Nurata dağlarına, oradan da Kaşladerya steplerine göç ettikleri sıralarda dilce Kıpçaklaştıkları düşünülebilir. Burada büyük ihtimalle «Nurata Türkmenleri» olarak bilinen, sonradan Kıpçaklaşmış Oğuz boylarında yüz gösteren değişimin benzeri bir durum söz konusudur

Çaç (Taşkent) vahası ve Güney Kazakistan'daki Oğuz grupları

Sırderya nehrinin orta havzalarındaki birer tarihî bölgeler olarak Çaç ve Güney Kazakistan'ın bir kısmı (Sayram–İsficap–Yesi / Türkistan) çok eski tarihlerden yegane kültürel bölgeler sıfatıyla aynı tarihî kederi paylaşmışlardır. Yazılı kaynaklarda Oğuzların esas kısmının Sırderya nehrinin orta (Taşkent – Yası/Türkistan şehirleri arası) ve aşağı (Cend – Aral Gölü arası) havzalarında yaşadıkları kaydedilir. Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugatı't-Türk eserinde (11. yüzyıl) «Karnak – Oğuz ülkesinde bir şehir»; «Karaçuk Farab'ın adı. O da Oğuz şehirlerindendir» kaydını düşer [4: 206, 213]. Nitekim, bugünkü Kazakistan'daki Türkistan şehrinin kuzeyinde ahalisi Karlukça

etkisinde kalan ancak Oğuzca niteliklerini de koruyan Özbek Türkçesinde konuşan Karnak köyü bulunduğu gibi, Türkistan şehrine yakın Özbek köylerinden biri Karaçık adını taşımakta, ahalisi de Oğuz etkisinin bulunduğu Karluk-Kıpçak karışımı bir ağız konuşmaktadır [23, 10, 12 p.].

İslam öncesi ve ilk Türk-İslam hanedanları döneminde Oğuzların bazı grupları Şaş (Çaç/Taşkent) vahasında, daha çok burasının Keles çölünde, Tanrı dağlarının batı uçları olan Ugam ve Çatkal dağlarının eteklerinde Karluklarla yan yana yaşamışlardır [26: 180; 8: 89-90]. İslam dinini benimseyen Oğuzlar yerleşikliğe geçince Şaş vahasının şehir ve köylerini iskan tutmaya başladılar. Örneğin, İbn Hevkel (10. yüzyıl) tarafından kaydedilen bilgilere göre, Müslüman Oğuzlar ve Karluklarla beraberce Biskend (şimdiki Taşkent şehrinin batısındaki Pıskent) şehrinde yaşamışlardır [21, 184]. Aslında bu tarihlerden daha önce, miladî 8. yüzyılda Şaş bölgesinin kuzey sınırı İsficab (şimdiki Çimkent) bölgesi de Oğuzlarla Karlukların sınır hudutlarından birini oluşturuyordu. Bu tarihlerde Hazar denizinden ta İsficab'a kadar Oğuzlar, İsficab'tan Fergane'ye kadar uzanan topraklarda ise Karluk Türkleri yaşamaktaydılar [13, 418 p.; 5, 405-412 p.; 8, 89-90 p.].

Özellikle, bu konuda orta çağ müelliflerinden biri İstahri'nin sunduğu bilgiler kıymetlidir: «Bu nehir [Çaç = Sırderya] Savran'ın sınırından geçer. Burada Guz (Oğuz) lar'ın evleri bulunur». Bilindiği gibi, Savran şehri Sırderya nehrinin sağ kıyısında yer alan, şimdiki Türkistan (Yesi) şehrinin 48 km batıda bulunan yerleşke olarak bilinirdi.

Oğuzlar Sırderya nehrinin sol kıyısında da yaşamış olup, İstahri Guz Türklerinin iskan ettikleri Süt kent şehri Maverünnehir'in sınır kenti olduğunu kaydetmiştir [11, 74 p.]. Arkeologların belirttiklerine göre, Süt kent şehir harabesi 2 adet olup, onlardan biri şimdiki Güney Kazakistan'da, Sırderya nehrinin sol kıyısındaki Karaköl bölgesi yakınında, diğeri ise birincisinden yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunmaktadır.

Erken Orta Çağlarda Oğuzlar Farab ve Kencdeh (Kencide) vilayetleri arasında da yaşamışlardır. Kencdeh şimdiki Arıs nehrinin orta havzalarında bulunmuş olup, onun yeri merkezî şehri Subanikent şimdiki Cuvan-

tepe şehir kalıntısının bulunduğu yerleşim meskenine denk gelmektedir.

Oğuzların Şaş ve İsficab vilayetlerinde kalabalık bir toplum olarak yaşadıklarını pek çok kaynaklar teyit etmektedir. İbn Hevkel'in kaydettiklerine göre, «Şaş (Sırderya) nehri kıyısındaki Biskent (bugünkü Pıskent) şehrinde İslam'ı kabul eden Guzz (Oğuz) ve Karluk kabileleri toplanırlar» [21, 521 p.]. İstahri de «Biskent şehrinin ahalisi türlü kişilerden müteşekkil olup, Müslüman olan ve tümü itikat için mücadele eden Guz, Karluk ve diğerlerinden ibarettir» kaydını düşer [11, 74 p.]. Burası Taşkent vahasının büyük bir kısmını oluşturarak orta çağlarda ilak, daha sonraki dönemlerde Ahengeran diye adlandırılan vadinin önemli bir şehri olmuştur.

Bunlar hariç, İstahri ilak vadisinin baş şehirlerinden biri olan Tunket'ten İsficab ve Taraz'a götüren yoldan bahsederken, Keles'te Enferan rabatı ve Oğuz köyü (Dih-i Guz) nam iskan yerlerini kaydetmiştir [11, 76 p.].

Kısacası, yukarıda Arap ve Fars müelliflerinden alıntılar Oğuzların Şaş (Taşkent) vahası ve ona yakın komşu bölgelerde kalabalık bir biçimde yaşadıklarına delalet eder. Bugünlerde bile Taşkent şehri başta olmak üzere bölgenin bir kaç eski şehir ve kasabalarının Özbek ağızlarında Oğuzca elemanların korunması bu bilgileri desteklemektedir. Bilindiği gibi, bugünlerde adı geçen bölge ahalisinin çoğunluk kısmı Özbek edebi diline yakın ağız – Karluk Türkçesini konuşmakta ancak bazı kelime ve tabirlerin Oğuzca bir karakter taşıması ilgi çekicidir.

Taşkent ağzında Oğuzca unsurlar

Gerçi Özbekçenin Taşkent ağzındaki Oğuzca elemanlar yeterince incelenmemiş olsa da bu çalışmada kendi ön gözlemlerimizde elde ettiğimiz bazı bilgileri paylaşmak istiyoruz:

Taşkent ağzında diğer birçok Özbek ağızlarından farklı olarak sonu -ık / -ik ekleriyle biten sözcüklerin -uk / -u: / -uv biçimlerini alması. Örneğin, Özbek edebi dili de dahil Genel Türkçede balık Taşkent ağzında balu:/ baluv, kaşık – kaşu: / kaşuv, ayık «ayı» – ayu: / ayuv, etik «çizme» – etu: / etuv. Bu dilsel durum Türk dillerinde daha çok Oğuz grubunun Anadolu Türkçesinde, özellikle Karadeniz ağzında sıkça görülmektedir. Buna benzer bir

durum orta çağ yazılı kaynakları olan Kitab-ı Dede Korkut'ta da görülür.

Diğer Türk dillerinde «dede» anlamında görülen «ata» / «baba» sözcüğü yerine Taşkent ağzında «dādā» sözcüğü kullanılmakta ve böylece Türkiye Türkçesindeki «dede» ile yakın benzerlik arz etmektedir.

Genel Türkçe'de ana «anne» Taşkent ağzında «apa / āpā» olarak kullanılmakta ve Anadolu Türkçesinin bazı ağızlarındaki epe / aba «anne» ile yakınlık taşımaktadır [7, 54 p.].

Anadolu Türkçesinde görülen ve daha çok yakın akrabalara nisbeten sevgi bildiren -gil / -giller eki Taşkent ağzında -qı ve -giler / -giller biçiminde görülmektedir. Örneğin, yaşça büyük akraba kadınlara apaqı «apa+qı», anne baba ve kardeşlere nisbeten ise ādāmgilār»babamgiller», āpāmgilār»annemgiller» ve ākāmgilār»ağabeyim». İlginç olan -qı sevgi ekinin Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugatı't-Türk eserinde atāqı sözcüğü geçmekte ve ona «babacığım anlamına gelen ve sevgi bildiren bir sözcük» diye açıklama yapılmakta, eserin diğer bir sayfasında ise qı ekine «sevgi eki. Akrabalık bildiren isimlerin sonuna eklenir. Bundan ata.kı denir; «ey babacığım» demektir. ana.kı «ey anneciğim» olarak bir yorum sunulmaktadır [4, 439 p.].

«Özbek Oğuzcası»

Yukarıda da dokunulduğu gibi, dilbilimcilerinin sınıflandırmalarına göre, Özbek dilinin üç büyük lehçe (ağız) larından birini Oğuzca oluşturmakta olup, bu lehçe çoğunluk olarak Harezm vilayeti, Buhara vilayetinin Karaköl ve Alat ilçeleri, Türkmenistan'ın Çarcüy (şimdiki Lebap) ve Taşavuz (şimdiki Daşoğuz) vilayetlerinde hem de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde (İkan, Karnak ve s.) konuşulmaktadır [10, 11 p.].

Bunlar hariç, «Özbek dilinin Oğuz lehçesi» veya «Özbek Oğuzcası» olarak adlandırılmakta olan bu ağız İran'ın Horasan bölgesinde ve Kuzey Afganistan'ın bazı kasabalarında konuşulmaktadır. Ancak, bazı Türkologların çalışmaları hariç bu konuda fazla incelemeler yapılmadığından dolayı bu lehçe veya ağız özellikleri ilmî camiaya yeterince iletilmemektedir. Bazı bilgilere göre, «Horasan Türkçesi» veya «Özbek Oğuzcası»nda konuşan topluluk bugünlerde

İran'da 2 milyon civarındadır. Onların dili kendilerine çok yakın diller olan Azeri Türkçesi veya Türkmence ile kaynaşarak, adeta bu dillerin muhtevasında yer almış olmakla beraber, bu dili konuşan toplum kendilerini biraz farklı görmekte hem de dillerini de «Türkî» olarak adlandırmaktadırlar [2, 8 p.]. Nitekim, Horasan'da, özellikle, onun merkez şehirlerinden biri Meşhed civarlarındaki 20 adetten fazla köy ve kasabalarda yaşamakta olan Türk asıllı ahalinin konuştukları Oğuzcayı araştıran Alman Türkologu G. Doerferbu ağızı «Horasan Türkçesi» olarak adlandırmış ve onun dil özelliklerine göre Özbek Oğuzcasına çok yakın olduğunu vurgulamıştır [2, 8-10 p.].

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan çeşitli Türk boylarının konuştuğu ağızların Özbek dilinin Oğuz lehçesine yaptığı etkileri inceleme işi dilbilimci uzmanları birçok tarihî linguistik meselelerle karşı karşıya getirmiştir. Bu meselelerin daha çok öneme haiz olanlarından biri adı geçen lehçe temsilcilerinin diğer Türk lehçe veya ağızlarıyla etkilenmesi nasıl geliştiği ve Oğuz ağızlarının Özbek dili muhtevasındaki diğer ağızlarla ne gibi kaynaşmalar yaşadığı konusudur. İkinciden, klasik Özbek veya eski adıyla «Çağatay Türkçesi» edebî dilinin oluşumu ve tedrici tekamilinde Oğuzcanın iştiraki meselesi de ayrıcalıklı bir tarihî ve lingüistik önem taşımaktadır [10, 12 p.].

Harezm vilayetinin kuzeyi ve kuzey-batısındaki üç tümen (ilçe) hariç vilayetteki tüm ilçelerin Özbek dilli ahalinin konuşma ağızı Oğuz lehçesindedir. Bunlar hariç, Özbek Oğuzcası Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz), Köhne Ürgenç bölgelerinin merkezî şehir ve pek çok köylerinde, Karakalpakistan'ın Birunî ve Törtkök ilçe merkezleri ve bazı köylerde konuşulmaktadır. Buhara vilayeti'nin Karaköl ve Alat ilçelerinde konuşulan ağız bir çeşit Oğuzca olmakla birlikte bu ağız «Harezm Özbekçesi» veya diğer bir tabirle «Özbek Oğuzcası»ndan daha ziyade Türkmenceye yakınlık göstermekte ancak bu yakınlığın oranı buralardaki köy ve kasabalara göre değişmektedir [12, 13, 17-18 p.]. Yani bazı köylerde Oğuz Özbekçesine yakınlık, bazı köylerde ise Türkmenceye yakınlık söz konusudur. Cizzah vilayetinin Fariş ilçesi ve civarlarında konuşulan dil ise Oğuzca elemanları bulunan bir tür Özbekçedir. Bu

ağızda daha çok Oğuz lehçesine özgü uzun ünlülerin mevcut bulunması belirtilmiştir.

Özbek dilinin Harezm ağızları üzerine F. A. Abdullayev ve A. M. Şerbak gibi Türkologların topladığı dil malzemeleri ve orta çağlarda Harezm’de yazılmış edebi eserlerin (örn. Rabguzi’nin Kıssa-i Yusuf) dil özellikleri karşılaştırıldığında göze çarpıcı benzerlikler belirtilmiştir. Bundan yola çıkarak uzmanlar Harezm hududunda miladî 13. yüzyılın daha başlarında Oğuz lehçesi temelli edebî dil – Harezm Türkçesi oluştuğunu ileri sürmüşlerdir [11, 114 p.].

Bunlar hariç, Çağatay Türkçesinin birer uzantısı olan Özbek edebi dilinde de Oğuzçaya özgü birçok sözcüklerin bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, Özbekçede yakın komşuları olan Kazak ve Kırgız Türkçelerinden bulunmayan ve daha çok Azerbaycan ve Anadolu Türkçesine özgü olan dudaq «dudak», olaraq «olarak», gözäl «güzel» sözcükleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Özbek Oğuzcasından farklı olan diğer Özbek ağızlarında da Oğuzcaya özgü b~v önsüz değişmesi veya b~ø dilsel olayı görülmektedir: bār~vār «var», boldı~voldı~oldı «oldu» vd. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud’un Oğuzca olarak kaydettiği birçok sözcüklerin belirgin bir kısmı sadece Özbek ağızlarında değil Özbek edebi dilinde de korunmaktadır: buyur- «emretmek», çäkürgä – «çekirge» – çigirtkä (Özb.), armāğan/ yarmağan «armağan, hediye» – armuğan (Özb.), anla- «anlamak» - anla- (Özb.), dädä «baba» – dädä «baba» (Özb.), äkin «çiftlik» – ekin «ekin, çiftlik» (Özb.), kartur- «kardırmak, karıştırmak» – kar-, karıştır- «kardırmak, karıştırmak» (Özb.), kīp / kīpi «benzer, gibi» – kābi «gibi» (Özb.) vd [7, 54-56 p.; 4, 721 p.].

Sonuç

Esas olarak, 10.-11. yüzyıllarda kalabalık Oğuz boyları güney ve güney batı istikametinden önce Maverāünnehir’e, sonra Horasan’a, oradan da İran, Kafkasya, Irak, Suriye ve Anadolu’ya göç ederlerken onlardan bir kısmı eski yırtlarında, özellikle, Aral gölü havzalarında kalıp, Türkmenler, Harezm bölgesi Özbekleri ve Karakalpakların etnik oluşumunda etnik temel rolünü oynamışlardır. Özbek halkının etnik oluşumu yüz gösteren esas bölgelerde Harezm, Taşkent, Zerafşan

vahaları ve Orta Sırderya havzaları gibi geniş bir hudutta Oğuzlarla o ya bu derecede bağlantılı olan etnik katmanın belirgin bir kısmının bugünlerde bile kendi dil özelliklerini ve hatta bazı bölgelerde kendi etnonimlerini korumuş olmaları bunun parlak örnekleridir. Özbek dilinin 3 büyük lehçesinden birini Oğuz lehçesi oluşturması da onların Özbek halkının etnik oluşumuna faal olarak katılan önde gelen komponentlerden biri olarak algılanmasının temelini teşkil eder.

Yukarıda dokunduğumuz gibi, Oğuz boy birliğine dahil olan boyların Özbeklerin oluşmasında iştiraki ve bugünkü Özbekistan topraklarına gelip yerleşmeleri aşağıdaki gibi etaplara denk gelir:

– Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem. Bilindiği gibi, bu dönemde Oğuzlar Yedisu, Orta Sırderya, Taşkent ve buralara güneyden yakın komşu bölgeler (büyük ihtimalle, Nurata)da görülmeye başlamışlardır;

– Samanîler dönemi. Yani, miladî 9-10. yüzyıllarda sonradan Nurata Türkmenleri diye adlandırılan Oğuz gruplarından bir kısmı Samanîler’den izin alarak, Soğd’un bazı bölgelerine, özellikle, Buhara ve Semerkant civarlarında yerleşmişlerdir;

– 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bilindiği gibi, Selçuklu hanedanı önderliğindeki Oğuzlar 11. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre Soğd’un kuzey bölgelerinde, Nurata dağı eteklerinde otururlar ve Karahanlılar baskısı altında daha sonra buradan Amuderya tarafına, oradan da Horasan’a göç ederler. İşte bu dönemde Oğuzlar’ın göçe imkanı olmayan kısmı Nurata’da yaşamaya devam ederler. Bu etapta Oğuzlar’ın belirgin bir kısmı daha önceden de kalabalık olarak Oğuz boylarının yaşadıkları Harezm bölgesinde yerleşirler. Taşkent bölgesinde de Oğuzlar sayısının arttığı işte bu dönemlere denk gelir [5, 405-410 p.].

Bu küçük çaplı incelememiz şu gibi sonuçları elde etmemizi sağlamıştır:

– Oğuzlar Özbek halkının etnik oluşumunda faal iştirak eden önde gelen Türk komponentlerinden biridir;

– Oğuzların Özbekistan hudutlarında görülmeye başlaması aslında daha eskilere dayanmakla birlikte onların buralarda veya buraya yakın topraklarda daha kalabalık bir şekilde görülmeye başlaması miladî 6-8.

yüzyıllara denk gelir ve onların Özbeklerin etnik oluşumundaki katılımı uzun zamanlar zarfında devam eder;

– Nurata Türkmenleri veya diğer adı Özbek Türkmenleri aslında Oğuz asıllı olup, orta çağlarda Kıpçak dil ortamında kalır ve Kıpçaklaşırlar, gene de onlar bazı Oğuz elemanlarını şimdiye kadar korurlar. Bu onların boy sisteminde (24 boy düşüncesinde, Mangışlak'tan geldiklerine dair ağızlı rivayetlerin bulunmasında), folklöründe (Göroğlu destanında, Akman ve Karaman ikiliği, bazı gelenek ve göreneklerinde), dillerinde (özellikle bazı sözcüklerde uzun vokalların korunmasında) kendini hissettirir.;

– Horasan Türkçesi ve Özbek dilinin Oğuz lehçesi / ağızı (tam adı»Harezmi Oğuz ağızı») arasındaki benzerlikler onların etnik kökleri de aynı bir temele dayandığına delalet eder. Oğuzlar Orta Asya'dan güney-batıya göç ederlerken bir yönü Harezmi bölgesi üzerinden olmuş, Sırderya'nın aşağı havzası, Aral gölü civarı ve Mangışlak'tan Horasan'a ve oradan da Yakın Doğu ve Anadolu'ya göç ederlerken çoğu zaman Harezmi birer durak görevini yapmıştır;

– Özbeklerin etnik oluşumunda Oğuzların katılımı gözetlenirken, onların oranı bölgelere göre farklı olduğu hissedilmektedir. Özellikle, Harezmi ve Zerafşan vahalarında (Semerkant, Nurata, Buhara) geçen entik süreçlerde Oğuzların iştiraki daha belirgin olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Oğuz lehçesinin birçok özellikleri Özbek Türkçesinin hemen hemen tümünde görülür ancak yukarıda vurgulandığı gibi bu özellikler yörelere göre farklılık arzeder. Yani Harezmi bölgesinin çoğunluğu, Buhara bölgesinin ise belirgin bir kısmı (Alat ve Karaköl ilçeleri) Oğuzcanın ayrı bir dalında konuşmaktadırlar. Özbekistan'ın diğer bölgelerinde ise Karluk ve Kıpçak lehçeleri içinde Oğuzca kökenli kelimeler görülmekte,

bazı ağızlarda belirgin, bazı ağızlarda da bunun aksidir. Özbekçe'nin Taşkent ağızında ise diğerlerine (özellikle Fergana ağızlarına) nazaran Oğuzca etkiler daha belirgindir. Bu durum Taşkent bölgesinin İslam öncesi ve ilk Türk-İslam hanedanları döneminde tarihi Oğuz bölgesine, yani Orta Sırderya havzasına (Yesı/Türkistan şehri civarı: Farab (Otrar), Karnak Kazıgurt vd) yakın bulunmasının yanı sıra Taşkent bölgesinin bir kısmı, daha çok bölgenin kuzeydoğu tarafında bulunan dağ eteğindeki Benaket (Ahangeran) vadisinin bir süre Oğuzların yaylalarına dönüşmesi burada onların kendi izlerini bırakmasına yol açmıştır. Bunlar hariç, orta çağlarda, özellikle Kaşgarlı Mahmud döneminde temiz Oğuz iskan yerleri olan Karaçuk Dağları (bugünkü Karatau / Güney Kazakistan) civarındaki ahalinin sonradan Karluklaşan ancak Oğuz özelliklerini de bir derecede koruyan Özbek ahalinin Taşkent şehrine sürekli olarak göç etmeleri burada Oğuz izlerinin bulunmasını sağlamıştır;

– bu çalışmada Özbeklerin etnik oluşumunda Oğuzların yeri kısa bir tarzda araştırılırken sadece Özbekistan'ın Harezmi, Buhara, Nurata, Taşkent gibi Oğuz etkisi o veya bu derecede gözlemlenen bölgeleriyle sınırlı kalmış, Semerkant, Fergana, Kaşkaderya (özellikle Karşı şehri ve civarı), Güney Özbekistanağızlarındaki Oğuzca unsurların incelenmesi daha ilerideki çalışmalara bırakılmıştır.

Böylece, Sırderya Oğuzlarının birçok Türk boyları, özellikle, Kazak, Karakalpak, Türkmen, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin etnik oluşumuna katkıda bulundukları gibi Özbeklerin etnik tarihinde de ayrıca bir yer tuttukları anlaşılmaktadır. Bu katkı sadece Özbek dilinde değil, kültür, sanat, gelenek ve örneklerde, destancılık, müzik ve şarkıcılık ve sairelerde kendini hissettirmektedir.

Кайнакча

1. Djumanıyazova F. Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. – 2014. – Ankara. – S. 255-263.
2. Doerfer G. İran’daki Türk Dilleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten – Ankara: TTK Basımevi. – 1969. – S. 1-11.
3. DLT 2005 – Dîvânü Lûgati’t-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Çeviri, uyarılama, düzenleme S. Erdi, S. T. Yurteser. – Ankara: Kabcacı Yayınevi, 2005.
4. DLT 2018 - Dîvânü Lûgati’t-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Hazırlayanlar Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. 3. Baskı. – Ankara, TDK yayınları.
5. Hatamova, M. (2015). Çaç’taki Oğuz şehirleri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara. – S. 405-412.
6. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin: Akademie-Verlag. – 1958.
7. Karahan A. Dîvânü Luğati’t-Türk’e Göre Oğuzca // Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara. – S. 41-60.
8. Omarbekov T., Nogaybayeva M.S., Koşimova A. Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünleşim // Millî Folklor, 2017, Yıl 29, Sayı 113. – S. 80-92.
9. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I. Луғат. II. Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: Фан, 2017.
10. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент: Фан, 1978.
11. Агаджанов С.Г. Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашгабад: Илим.
12. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. – 2018.
13. Бартольд В.В. Очерк истории Туркменского народа. Сочинения, том II, часть I. – Москва: Восточная литература, 1963. – 547-623 с.
14. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Наука. – 1960.
15. Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о термине «92 узбекских племен» в контексте исторических связей тюркских народов. Global-Turk. – 2014. – С. 137-147.
16. Бобоёрв Ф.Б. Ўзбекистон ҳудудида Қорахонийлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. «К. Шониезов ўқишлари» туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари, 1- қисм. Тошкент. 2005. – Б. 117-129.
17. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Фан, 1992.
18. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан. 1969.
19. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Тохаристана и Южного Согда по арабоязычным источникам IX – нач. XIII вв. – Ташкент: Фан. 1996
20. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент, Muharrir nashriyoti. – 2018.
21. МИИТ. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I.1. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939.
22. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен. Труды Института истории и археологии АН УзССР, том. II. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана (с. 135-158). – Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1950.
23. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Тошкент, Фан нашриёти. – 1983.
24. Снесарев Г.П. Объяснительная записка к «Карте расселения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX – начало XX вв.)» // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука. 1975. – С. 75-94.
25. Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатийа» // Средняя Азия в древности и средневековье. – Москва: Наука, 1977. – С. 165-176.
26. Шониезов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
27. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
28. ЎХШЛ. Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш. Шоабдурахмонов. – Тошкент, Фан. 1971.

Ғ. Бабаяр¹, Ф. Джуманиязова²

¹Өзбекстан ғылым академиясы, ұлттық археология орталығының бөлімі, Ташкент, Өзбекстан

²Өзбекстан Ғылым академиясы, Әбу Рейхан Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан

«Сырдария» оғыздарының өзбек түркілерінің этникалық құрамындағы орны

Аңдатпа. Өзбектердің этникалық құрамына көптеген түркі тайпалары мен түрік емес (моңғол т.б., әсіресе шығыс ирандық) топтар үлес қосты. Шындығында, өзбектердің құрамындағы түрік тайпаларының сан алуан екені және бұл жағдайдың бүгінгі күні де өзбек диалектілері арасында қарлұқ, қыпшақ, оғыз тілдерінің салмағы артып келе жатқандығы өз шешімін табуда. Белгілі болғандай, оғыздар Анадолы түріктерінің, түрікмендердің және гагауздардың, Әзірбайжан мен Ирандағы көптеген түрік топтарының (Афшар, Қашқай, Сонгур, Хорасан түріктері, Халач т.б.) және Саярлардың этникалық қалыптасуында негізгі және белсенді рөл атқарды. Қытай. Атап айтқанда, оғыздардың өзбек этникалық формациясына қосқан үлесі айқынырақ және осыған ұқсас әсер басқаларына қарағанда қырым татарлары мен құмықтарда көбірек сезіледі. Өзбек ауызекі тілінің ғылыми әдебиеттерде «қарлұқ диалектісі», «қыпшақ диалектісі», «оғыз диалектісі» деп аталуының өзі де осыны дәлелдей түседі.

Өзбекстан мен оның көршілес аймақтарында негізінен қарлұқ түрік, екіншіден қыпшақ диалектілері, сондай-ақ Бұхара уәлаятының солтүстік-батыс бөліктерінде (Алат және Қаракөл бөлімшелері), Чарджуй (Лебап), Тасавуз (солтүстік-батыс) аймақтарында өзбек оғыз тілінде сөйлейді. Орталығы Хорезмде орналасқан Шығыс Түркіменстан. Хорасанның (Солтүстік-Шығыс Иран) және ішінара Ауғанстанның солтүстігіндегі өзбек халқының арасында қолданылады. Шындығында, өзбектердің қалыптасуына оғыз тайпалары көбірек үлес қосты, бірақ Орта ғасырларда Орта Азияда құрылған түркі мемлекеттерінің негізін қалаушылар негізінен қарлұқ/Хакани және соларға ұқсас (мысалы, Қараханидтер) мен қыпшақ төрелері (мысалы, Өзбек хандықтары) оғыз ықпалының артта қалуына себеп болды. ашты. Негізінде, өзбектер тұратын көптеген аймақтарда, әсіресе Хорезмде, Оңтүстік Қазақстанда (Түркістан, Қарнак, Иқан, Қарабұлақ т.б.), Нұрата тауларында (қазіргі Невай облысы), Самарқанд қаласының оңтүстік-батыс бөліктерінде, көптеген оғыз ру атауларының этнотопонимімен қатар оғыз түріктерінің іздерін де көруге болады. Оның қорғалғанын растайды.

Түйін сөздер: Оғыз, Сырдария оғызы, өзбек оғызы, хорезм, Ташкент, Оңтүстік Қазақстан, Бұхара, «Нұрата түркімендері», уз.

G. Babayar¹, F. Dzhumaniyazova²

¹Uzbekistan Academy of Sciences, Department of National Archeology Center, Tashkent, Uzbekistan,

²Uzbekistan Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named Abu Reyhan Biruni, Tashkent, Uzbekistan

The Sır derya oğuz and their place in the ethnic composition of the uzbek turks

Abstract. Many Turkish tribes and non-Turkic (Mongol et al., especially East Iranian) groups contributed to the ethnic formation of the Uzbeks, one of the most populous Turkish communities. As a matter of fact, it is a fact that the Turkish tribes that make up the body of the Uzbeks have diversity, and this situation finds its own determination among the Uzbek dialects even today, with Karluk (the other name is Hakani Turkish), Kipchak and Oghuz languages gaining weight. As it is known, Oghuzs played the main and most active role in the ethnic formation of Anatolian Turks, Turkmens and Gagauzs, many Turkish groups in Azerbaijan and Iran (Afşar, Kaşkay, Songur, Khorasan Turks, Halaç etc.) and Solors in China. Crimean Tatars contributed to one or another degree in the ethnic formation of Kumuk, Karakalpak, Kazakh, Kyrgyz, Nogay, Uyghur, Uzbek and others. In particular, the contribution of the Oghuzs to the Uzbek ethnic formation is more evident, and a similar effect is felt more in the Crimean Tatars and Kumuks than in the others. The fact that the Uzbek spoken language is called «Karluk dialect», «Kipchak dialect» and «Oghuz dialect» in scientific literature confirms this.

Mostly Karluk Turkish and secondly Kipchak dialects are spoken more in Uzbekistan and neighboring regions, as well as the Uzbek Oghuz language in the north-western parts of the Bukhara province (Alat and Karaköl divisions), Çarcüy (Lebap), Taşavuz (North-East Turkmenistan), centered on Khwarezm.), is

used among the Uzbek population of Khorasan (North-East Iran) and partially in northern Afghanistan. In fact, the Oghuz tribes contributed more to the formation of the Uzbeks, but the fact that the founders of the Turkic states established in Central Asia in the middle ages were mostly Karluk / Hakani and their like (e.g. Karakhanids) and Kipchak nobles (e.g. Uzbek Khanates) caused the Oghuz influence to remain in the background. has opened. As a matter of fact, in many regions where the Uzbeks live, especially in Khwarezm, Southern Kazakhstan (Turkistan, Karnak, Ikan, Karabulak etc.), the Nurata mountains (today's Nevai province), the south-western parts of the city of Samarkand, traces of Oghuz Turkish can be seen as well as the ethnotoponym of many Oghuz clan names. It confirms that it is protected. Again, it is interesting to see Oghuz elements in the language of the people of the Tashkent province, even if it is faint, and that Mahmud of Kashgar recorded the Benaket (Ahangeran) valley, which forms a part of this place, as the «Oghuz valley». The fact that a few Oghuz clan names are included in the traditional list of «92 Uzbek tribes with 92 tribes/boys» proves that the Oghuz contributed greatly to the formation of Uzbek Turks. Apart from these, there is also the opinion that the name «Uz», which is one of the Uzbek tribes and speaks in Uzbek Kipchak today, is a shortened form of the name «Oghuz».

Keywords: Oghuz, Sirderya Oghuz, Uzbek Oghuz, Khorezm, Tashkent, South Kazakhstan, Bukhara, «Nurata Turkmens», Uz.

References

1. Djumanyazova F. Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. P. 255-263. [In Turkish].
2. Doerfer G. İran'daki Türk Dilleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1969 (ss. 1-11). Ankara, 1969.TTK Basımevi. [in Turkish].
3. Dîvânü Lûgati't-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Çeviri, uyarlama, düzenleme S. Erdi, S. T. Yurteser. Ankara, 2005: Kabalcı Yayınevi. [In Turkish].
4. Dîvânü Lûgati't-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Hazırlayanlar Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. 3. Baskı. Ankara, 2018. TDK yayınları. [In Turkish].
5. Hatamova M. Çağ'taki Oğuz şehirleri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. - S. 405-412. [In Turkish].
6. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. Berlin, 1958. Akademie-Verlag.
7. Karahan A. Dîvânü Lûgati't-Türk'e Göre Oğuzca. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. S. 41-60. [In Turkish].
8. Omarbekov T., Nogaybayeva M. S., Koşimova A.. Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünleşim. Millî Folklor, 2017, Yıl 29, Sayı 113. 2017. S. 80-92. [In Turkish].
9. Abdullayev F.A. O'zbek tilining Xorazm shevalari. I. Lug'at.II. Xorazm shevalarining tasnifi. Toshkent, 1961. Fan. [In Uzbek].
10. Abdullayev, F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Toshkent, 1978: Fan. [In Uzbek].
11. Agadjanov S.G. Ocherk istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX–XIIIvv. Ashgabad, 1969. Ilim. [In Russian].
12. Allaberdiyev A. Buxoro o'g'uz shevalari leksikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2018. [In Uzbek].
13. Bartold V.V. Ocherk istorii Turkmenskogo naroda. Sochineniya, tom II, chast I. (ss. 547-623). Moskva, 1963. Vostochnaya literatura. [In Russian].
14. Baskakov N.A. Tyurkskiye yaziki. Moskva, 1960: Nauka. [In Russian].
15. Babayarov G., Kubatin A. K voprosu o termine «92 uzbekskix plemen» v kontekste istoricheskix svyazey tyurkskix narodov. Global-Turk, 2/2014. C. 137-147. [In Russian].
16. Boboyorov G.B. O'zbekiston hududida Qoraxoniylar davrigacha bo'lgan qadimgi turkiy toponimlar. Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. «K. Shoniyozov o'qishlari» turkumidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari, 1- qism. Toshkent, 2005. B. 117-129. [in uzbek]
17. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma.(Toshkent, 1969, Fan). [in Uzbek].
18. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. (Toshkent, 1969, Fan). [in Uzbek].
19. Kamaliddinov Sh.S. Istoricheskaya geografiya Toxaristana i Yujnogo Sogda po araboyazichnim istochnikam IX– nach. XIII vv. (Tashkent, 1996, Fan). [in Russian].

20. Malikov A.M. Tyurkskiye etnonimi i etnotoponimi dolini Zerafshana (XVIII – nachalo XX v.). Tashkent: 2018, Muharrir nashriyoti. [In russian]
21. Materiali po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I.1. Moskva-Leningrad, 1939: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
22. Moshkova V.G. Nekotorie obshchiye elementi v rodoplemennom sostave uzbekov, karakalpakov i turkmen. Trudi Instituta istorii i arxeologii AN UzSSR, tom. II. Materiali po arxeologii i etnografii Uzbekistana. Tashkent, 1950: Izd-vo AN UzSSR. [in Russian].
23. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. Toshkent, 1983, Fan nashriyoti. [in Uzbek].
24. Snegarev G.P. Ob'yasnitelnaya zapiska k «Karte rasseleniya uzbekov na territorii Xorezmskoy oblasti (kones XIX – nachalo XX vv.)» Xozyaystvenno-kulturnie traditsii narodov Sredney Azii i Kazaxstana. Moskva, 1985. P. 75-94. [in Russian].
25. Sultanov T.I. Obit analiza traditsionnix spiskov 92 «plemen ilatiya». Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekovye. Moskva, 1977. Nauka. P. 165-176. [in Russian].
26. Shoniyozov, K.Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. Sharq. [in Uzbek].
27. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. Toshkent, 2005. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. [in Uzbek].
28. O'zbek xalq shevalari lug'ati. Mas'ul muharrir Sh. Shoabdurahmonov. Toshkent. 1971, Fan. [in Uzbek].

Yazarlarda haqida bilgi:

Gaybullah Babayar – Professor, Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi Bölüm Başkanı, Taşkent, Özbekistan.

Feruza Cumaniyazova – Ph.D., Professor, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşinaslık Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan.

Ғайболла Бабаев – профессор, Ўзбекистон Ғылым академияси Ўлттық археология орталығының бөлім меңгерушісі, Ташкент, Ўзбекистон.

Феруза Джуманиязова – Ph.D., Ўзбекистон Ғылым академияси, Ўбу Рейхан Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Ўзбекистон.

Г.Т. Жиембаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)

Танзимат әдебиетінің танымал өкілі Намык Кемал шығармаларындағы жаңа сарындар

Аңдатпа. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдеріндегі азаттық-ағартушылық қозғалыстар түркі халықтарының саяси, қоғамдық-әлеуметтік ой-саналарының артуына түрткі болды. Сол кезеңнің ақын-жазушылары үлкен құлшыныспен жаңашыл идеяларды жаюға тырысты. Соның негізінде әдебиеттердің тақырыптық мазмұны кеңейіп, көркемдік деңгейлері өсті. Түркі халықтары әдебиетінде бұған дейін жазылып келген романтикалық шығармалардың орнын шынайы өмірмен, тұрмыс-тіршілікпен, қоршаған ортамен байланысты реалистік бағыттағы туындылар басты.

Түрік қоғамының рухани өмірінің оянуына үлкен әсер қалдырған Танзимат кезеңінің түрік әдебиеті тарихында алатын орны ерекше. Танзимат кезеңі ақын-жазушыларының барлығы дерлік батысшыл, жаңашыл, білім мен ғылымды жақтаушы зиялы қауым өкілдерінен құралған болатын. Осы кезеңнің ең танымал өкілдерінің бірі Н. Кемал ақын, жазушы, журналист, драматург, сыншы, яғни жан-жақты «сегіз қырлы бір сырлы» болды. Н. Кемал өз еңбектерінде қоғамдық, саяси, әлеуметтік тақырыптарды кеңінен қарастырып, Танзимат кезеңінің басқа да өкілдері сияқты елін артта қалушылықтан, сауатсыздықтан, نادандықтан құтқаруға тырысты. Сондықтан да өз шығармаларында түрік халқының рухани құндылықтарына мән беріп, дін мен өркениетті қайнастырып бітістіруге тырысты.

Аталған мақалада Танзимат әдебиетінің танымал өкілі Намык Кемал шығармаларында кеңінен қарастырылған «Отан, ұлт, бостандық, теңдік, білім» ұғымдары пайымдалады.

Түйін сөздер: Н. Кемал, Танзимат әдебиеті, Отан, ұлт, бостандық, білім.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-211-218>

Түсрі: 22.11.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.04.2023

Кіріспе

Түрік әдебиеті тарихында XIX ғасырдың алатын орны ерекше. Бұл феодалдық кезеңдегі сарай поэзиясының біртіндеп әлсіреп, буржуазиялық қоғам әдебиетінің пайда болып келе жатқан өтпелі кезеңі еді. Осы кезеңдерде түрік еліндегі поэзия арабтың, әсіресе, парсының үлгісін қайталаса, капиталистік қарым-қатынастардың дамуы, елдің батысқа бағыт алуымен әдебиетте батыс еуропалық мәдениетті жақтаушылардың күшті ағыны бой көтере бастады.

Батыс әсеріндегі ағартушылық бағыттағы Танзимат әдебиеті қоғамдық

және рухани өмірдің оянуына, серпілісіне негіз салып берді. Батыстану және оның бір бөлігі болып саналатын Танзимат реформасы, Танзимат әдебиеті көп жазылып, көп пікірталасқа ие болған тақырыптардан бірі десек те болады. Белгілі ғалым Ахмет Хамди Танпынар Танзимат туралы «Императорлық ғасырлар бойы өзі өмір сүріп келген өркениет шеңберінен шығып күрескерлікке сүйенген басқа өркениеттің ішіне кіргендігін жариялады және оның құндылықтарын ашық түрде қабылдады» [1, 97], – дейді.

Танзимат әдебиеті – антифеодалдық идеологияға қарсы, Ата заңды жақтаушы,

сұлтандық үкіметке қарсы кезеңде дамыған әдебиет. Танзимат әдебиетінің бірінші кезеңіндегі шығармаларда қоғамдағы, жанұядағы зұлымдыққа қарсылық, феодалдық-мұсылмандық тұрмыс салтын сынау, жеке бостандық үшін күреске шақыру, халық өміріндегі ағартушылық және білімнің белсенді рөлі т.б. кеңінен қамтылған.

Түрік әдебиеті тарихында Танзимат әдебиеті деп аталатын ағартушылық кезеңде қоғамдық мәселелер, саясат, тарих тақырыптары кеңінен қарастырылды. Сол кезеңдегі Танзимат әдебиетінің алдыңғы қатарлы өкілдері Шинаси, Намык Кемал, Зия Паша бастаған қаламгерлер шығармашылықтарының басты арналарын ағартушылық, жаңашылдық мәселелеріне қарай бұрды. Олар өз шығармашылықтары арқылы осы үрдіске белсене атсалысып, қомақты үлестерін қосты. Танзимат кезеңінде жаңа типтегі, жаңа рухтағы, жаңа ғылым-білімді меңгерген озық ойлы ұлт зиялыларының қалыптасқандығын байқау қиын емес. Сол кезеңдегі Осман мемлекетінің басындағы қиындықтар ұлт зиялыларының қолына қалам алғызып, халықты оятуларына түрткі болды.

Түрік халықтары ағартушылық кезеңінде өркендеуге, оянуға, ағаруға, өз құқығын қорғауға аяқ басты. Бұл құбылыстың бәрі әдебиетте көрініс тапты. Ұлт зиялыларының мақсаты – халқының ұлттық рухын оятып, жақсы мен жаманның, білім мен сауатсыздықтың, әділдік пен әділетсіздіктің парқын аңғарту еді. Осы кезеңде қалайда халықты ояту, сана-сезіміне, жүрегіне әсер ету жолында көптеген шығармалар жазылды.

Материалдар және зерттеу әдістері

Аталған тақырыпты зерттеу барысында Н.Кемалдың әдеби шығармалары мен мақалалары, А.Х. Танпынар, З. Керман, М. Каплан, О.Окай т.б. танымал түрік ғалымдарының еңбектері, сонымен қатар «Түркілер» атты бірнеше томдық еңбек пайдаланылды.

Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен сипаттау, мәтіндік талдау және жалпылау әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түрік Танзимат әдебиетінің танымал өкілі Н. Кемалдың өмірі, шығармашылығы туралы И. Хикмет, А. Екрем, К. Акйүз, М. Анд, И. Енгүнүн, И. Парлатыр, А. Йалчын, А. Кабаклы, Р. Коркмаз, Н.С. Банарлы, Х. Диздароглу, А. Екрем, М. Каплан, Ф.А. Тансел т.б. көптеген түрік ғалымдары өз еңбектерінде қарастырған. Кеңестік кезеңде И.В. Боролина, Н.А. Дулина, Н.А. Айзенштейн, В.С. Гарбузова, Р.Г. Фиш, К. Кямилев, А. Бабаев, Е.И. Маштакова т.б. ғалымдар түрік әдебиетінің даму кезеңдері, танымал өкілдері және шығармаларын қарастырды.

Талдау

Жаңару кезеңі болып саналатын Танзиматтан кейін Осман императорлығында басталған жаңашыл қозғалыстардың алғы сапында орын алған аса ірі тұлғалардан бірі, қоғам қайраткері, жазушы Намык Кемал (1840-1888) еді. Намык Кемал 17 жасында аударма контторына қызметке кіріп, 22 жасында «Тасвир-и Ефкар» (Пікірді суреттеу, 1862) газетіне жаза бастайды. Танзимат әдебиетінің өкілі Шинасимен де осы жерде танысады. Шинасимен таныстық жас Кемалдың ой-санасын, ескі өлең стилін өзгертіп, жаңа бір әлемге енгендей әсер қалдырады. Ізденгіш жан жас кезінен бастап Вольтер, Монтескье, В. Гюго және Воклейдің шығармаларын оқып, аударма жасайды. Батыстағы ағартушылық қозғалысының идеялары оған үлкен әсерін тигізеді. Ағартушы әдебиетті «қоғамды ояту құралы», – деп санады. Журналистикаға және драматургияға да сол себептен үлкен мән берді. Түрік прозасына суреттеу жаңалығын әкеліп, «Отан, ұлт бостандық, тәуелсіздік» ұғымдарын әдебиетке енгізеді.

Н. Кемал әдебиетті және өнерді көбіне эстетикалық тұрғыдан емес, қоғам мүддесі тұрғысынан қарастырады. Ескі әдебиетке қарсы шығып, жаңа әдебиетті қолдайды. Бір жағынан тілдің қарапайым болуын жақтаса, екінші жағынан «араб, парсы тілдерін түрік тілінің қайнар көзі» ретінде бағалайды. Бұл да жазушының ескі әдебиеттің әсерінен

толығырақ арылмағандығын көрсетеді. Н. Кемал Танзимат әдебиетінің негізін салушы Шинасимен танысқаннан кейін классикалық әдебиеттің ықпалынан құтылып қоғамға, өмірге, батыс әлеміне бағыт алады. Ой-пікірі батысты жақтап, әлеуметтікмазмұндаөлеңдержазбабастайды. Оның өлеңдерінде түр, эстетикалық рух – ескі, бірақ пікірі, сезімі, өмірге көзқарасы – жаңа. Жазушы батыспен танысқаннан кейін өмірінің соңына дейін жаңа, заманына сай әдебиет құру және идеяларын жаю үшін поэзия, проза, драматургия жанрында бірнеше шығармалар жазады. Ағартушы «Ислам-осман саяси идеясынан алыстамай оны батыс саяси идеясымен түйістіруді» жақтап, батыс мәдениетін алумен қатар оның шығыстық түбіріне де мән беруге тырысты. Түрік зиялыларының *selected works* ң басым көпшілігі Еуропа бағытын ұстанса да, төл дәстүрден қол үзген емес еді.

Адамзат үшін аса құнды саналатын «отан сүйіспеншілігі, бостандық» оның «Отан» мақаласында, «Отан өлеңі», «Отан касидесі» сияқты поэмаларында, «Отан немесе Силистре» пьесасында аса ыждағаттылықпен қарастырылған. Н. Кемал Танзимат әдебиетінің өкілі А. Хамитке жазған бір хатында «батыстан ақылгөй өлеңдерді емес, отан өлеңдерін алу қажет» [2, 42] –дейді. Н. Кемалдың ең үлкен қызметі отан сүйіспеншілігі, ұлттық сезім және бостандық сүйіспеншілігін өлеңге енгізуі еді. Ол отансүйгіштік сезімін асқақтата жырлап түрік әдебиетінде алғаш рет «отан ақыны» атанған ақын.

Н. Кемал «Бостандық – Осман жерінің тұтастығы үшін өте үлкен маңызға ие. ... бостандық, құқық, әділет және теңдік Османнан бөлек шыққысы келетін этникалық топтарды біріктіреді» [3, 525], – деген пікір білдіреді. Бостандықты тарихи, саяси жағдайды нығайтатын құрал ретінде бағалаған қайраткер бостандық сезімі саналы адамдарда туғаннан болатын сезім екендігіне тоқталады [3, 185]. Түрік ақыны Шинаси «Ұлтым – жаңа адам, отаным – жер беті», – деп ұлт және ұлттық отан ұғымын бір шетке ысырса, Намык Кемал бұл пікірге қарсы «діні иманымен қайнасқан, тұтастырушы отанды» жақтайды [3, 58]. «Отан сүйіспеншілігі – иманда»

мақаласында дін мен дәстүрді біріктіру жолымен жасалған отан идеясын қалайды. «Ата-бабаларымыз қанын төгіп, жанын пида қылып, бізге мирас қалдырған отан топырағы – тіл, ой-пікір, сүйіспеншілік бірлігі бар ұлттың өмір сүріп жатқан қасиетті жері. Жер бетінде өмір сүріп жатқан әр ұлттың еркін, өз отаны бар. Ортақ отан деген болмауы керек» [4, 88], – дейді.

Н. Кемал «Отан» мақаласында Шинасидің жоғарыда берілген бәйітін еске алып адамзаттың тұтастығы үшін отан ұғымын алып тастауға тырысудың ақыретте рақаттану үмітімен өзін-өзі өлтірумен тең екендігін, «отанды жүрегінен, көңілінен шығару – адамның қорғау қаруын қолынан алу» [4, 232], – деп ой түйеді. Сонымен бірге «Адам отанын сүйеді, өйткені құдіреттің сыйы, ең қасиетті өмірді – отанның ауасымен дем алудан бастаймыз. Әрқашанда өзімізге тән, өзімізге арналған деп білеміз. Әрқашан да өзімізден артығырақ сүйеміз,

оның жолында жанымызды береміз» [4, 57], – деп отан сүйіспеншілігін асқақтата түседі. Қазақтың біртуар азаматы М. Шоқай да отаншылдық туралы жазған бір мақаласында алдағы болашақ үшін күресуді үндеп: «Нағыз Түркістан ұлтшылы енді қайтып оралмайтын күндер мен бастан кешкендерді ойлап, сары уайымға салынбайды. Ол қашан да өз халқының болашағы хақында ойлап, сол үшін қызмет ететін болады» [5, 39], – деп жазған болатын.

Н. Кемал өмірінің алғашқы кезеңінде классикалық жанрда көптеген өлеңдер жазғанына қарамастан оның ең әдемі, ең жақсы танылған шығармалары жаңа стильде жазылған өлеңдері еді. Солардың ішінде әсіресе «Бостандық» касидесін ерекше атауға болады. Қайраткер алғаш рет «Бостандық» касидесі арқылы касиденің бағыты мен мазмұнын өзгертті. Ол оның «XIX ғасырдың ең батыл өлеңі» деп саналуға лайықты шығармасы. «Бостандық» касидесінде адам баласының бостандық сезімін, сенімін ешқандай зұлымдықтың жоқ қыла алмайтындығына сенеді. Ақын «Бостандық» касидесінің 16-шы бәйітінде: «Алып бір мемлекет шығардық бір рудан» [3, 238] деу арқылы бастапқыда кішкентай бір рудан шыққан Осман билігінің ерік-жігері арқасында қысқа уақытта әлемге үкімін

жүргізген мемлекетке айналғандығын мақтана жырлайды.

Бостандық туралы өзінің «Хүрриет-и Ефкар» (Пікір бостандығы) атты мақаласында барлық адам баласының дүниеге бостандықта келетіндігін және оның бостандықта өмір сүру құқығына ие екендігіне де тоқталады. Ол бостандықты «Алланың сыйы», ол барлық адамзат баласына берілген деген ой тарқатады. Н. Кемал «екі түрлі бостандық бар, біріншісі – адамның бостандығы, екіншісі – қоғамның бостандығы. Адамдардың бостандығы – заңдардың, қоғамның бостандығы – мемлекеттің қорғауында», – дейді. Н. Кемалдың Лондонда 1868 жылы Зия Пашамен бірігіп шығарған газеттерінің атын «Хүрриет» (Бостандық) қоюы кездейсоқтық еместігі ақиқат. Сол кезеңдердегі 1877-1878 осман-орыс соғысы, Босния-Герцеговина соғысы сияқты түрік қоғамына терең із салған оқиғалар оның өлеңдерінде жол тауып, халыққа үлкен әсер қалдырды. «Вавейла» (Айғай) және «Османлы айы» да тілі және стилі жағынан жаңаша түрде жазылған өлеңдер.

Түріктің атақты ақындарынан бірі Яхия Кемал отты сөздерімен жалындаған ақынның өлеңдері туралы «... нағыз ерше сөйлейді, бізді шығыс өлеңінің әйелденіп кеткен дауысынан құтқарды» [6, 3], – дейді. Шынымен де Танзимат кезеңінде әдебиет те өзгерді, әдебиет қағаз бетіндегі әдемі сөз қалпынан шығып сынның, идеяның, өмірдің мән-мағынасына айналды. Әдебиеттанушы-ғалым Мехмет Каплан «Н. Кемалмен бірге түрік әдебиеті, түрік қоғамының өзгере бастағандығын» [7, 29] баса айтады. Ақынның өлеңдеріндегі ұлтқа қызмет, бостандық, отанға адалдық сезімі қарсысында зұлымдық, әлсіздік, құлдық, менменшілдік те оның жек көретін нәрселері ретінде алға қойылады.

«Отан, ұлт, бостандық» сияқты тақырыптарда алғаш сөз қозғаған, осыларды өлгенге дейін қасиетті санаған және аталған құндылықтар жолында барын салып қаламымен қорғанып, күресіп келген Н. Кемалдың түрік тарихындағы алатын орны ерекше. Елдегі әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік құлдырауға кедергі келтіру мақсатында Осман мемлекетіне батыстық

мемлекеттер моделдері бойынша жаңаруды қалаған, өзі сенген идеология жолына өмірін арнаған ұлы идеалист, өзінің еңбектерімен тек қана зиялы қауымға ғана емес қарапайым халыққа да үлкен әсер ете білді. Танзиматтан кейінгі кезеңде жетілген басқа да түрік зиялылары сияқты ол да дәстүр мен жаңару арасында екі бағытты мәдениет пен әлем көзқарасын жақтады. Өз кезеңінің басқа да қайраткерлері сияқты Н. Кемалдың да бар тілегі ұлттық құндылықтардан айрылмай батыстану еді.

Журналист, ақын, жазушы, мемлекет қайраткері Н. Кемалдың білім мәселесіне де байланысты жазған бірнеше мақаласы бар. Оның мақалаларын оқыған кезімізде арадан қанша жылдар өтсе де әлі де көптеген жәйттердің, көптеген арман-тілектердің өзгермегендігін байқаймыз. Білім беру мәселесі бүгіндері де өзектілігін жоғалтпаған мәселелерден бірі десек еш қателеспейміз. Н. Кемал әдебиетке әлеуметтік және тәрбиелік қызмет жүктегендіктен әдеби шығармалары да білім беруді, тәрбиелеуді мақсат тұтады. Қайраткер сол кезеңдердегі газет беттеріне жарияланған мақалаларында білім беру ісіндегі көңіл қынжылтатын кемшін тұстарды әшкерелейді, Османлыдағы аз ұлттардың мектептері мен мұсылман мектептері арасында салыстырулар жасайды. Н. Кемал бір хатында «махалла мектебіне барып жүрген балалар 5-6 жыл ішінде екі жол жазуды да үйренбейді, аз ұлттардың мектептеріндегі тура сол жастағы балалар тура сондай уақытта оқуды да, жазуды да үйреніп шығады. Осыған қарап балаларды қабілетсіз деп айтуға болмайды. Балаларда еш кінә жоқ, жөнсіздік білім берудің, оқытудың тәсілінде» [4, 155], – деп өз қынжылысын білдіреді.

«Еуропадағы ағартушылықтың даму дәрежесін үстімізге киген көйлегімізден, қолданған сағатымыздан, жазу жазып отырған қағазымыздан, теңізде жүзіп жүрген кемелерден, қара жолда мініп жүрген трамвайлардан, теміржолдардан көреміз» [4, 546] деген Н. Кемал, ең алдымен техникалық өркениет құралдарына жету қажеттігін, ол үшін білімді, ғылымды үйрену керектігін жан-тәнімен қолдайды. Ол Еуропа елдерінде білімнің пайдасына сенгендіктен, адамдарды мектепке күштеп

апарудың қажеті жоқтығына тоқталады. «Ол жердегі адамдар тамақ жеуге, ішуге қалай ақша бөлсе, газетке, кітапқа, мектепке де сол дәрежеде ақша бөліп қояды», – дейді. Н. Кемал тағы бір мақаласында «алдымен халықты білімнің пайдасына сендіру керектігіне» тоқталады.

Отбасында жақсы тәлім-тәрбие көріп өскен бала қоғамдағы өзіне берілген міндетті де түйсіне орындайды. Н. Кемал мектептен бұрын үйінен алған білімді маңызды санайды. Н. Кемал әйелдердің білім алуына өте үлкен мән береді. «Бала тәрбиесі үшін ең басты жауапты адам – әйел, әйел тәрбиесіз болса, баласын қалай тәрбиелейді?» [4, 21], – деп сауал қояды. Н. Кемалдың «Отан немесе Силистре» пьесасындағы Зекие, «Желаледдин Харземшах» пьесасындағы Неирие, «Жезми» романындағы Перихан сияқты оқып, білім алған әйелдер қоғамның қажетіне жарау үшін ерлермен бірге еңбектенеді.

«Отан отбасынан басталады», ал отбасының иесі – әйел-ана. Яғни ұрпақтың ар-намысты, текті, жүрегі ояу болып өсу-өспеуініңөзітікелейананыңақсүтіне,бесіктен басталатын отбасы тәрбиесіне байланысты екенін Н. Кемал жақсы білді. Сондықтан да әйелдердің ар-намысты, көздері ашық, көкіректері ояу болуын насихаттап, соны тіледі. Н. Кемалдың «Отбасы», «Халық», «Даму», «Ағарту» сияқты мақалалары өзінен кейінгі әдебиетшілерге бағыт-бағдар берді. Ағартушы мақалаларында түрік халқының жартысын құрайтын әйелдердің тәрбиелі ұрпақты жетілдіруі үшін білім алуларын жан-тәнімен жақтады. Өйткені, ер бала болсын, қыз бала болсын, алғашқы тәрбиесін анасынан алады және де баланың бойынан осы анасынан алған тәрбиесін көруге болады.

Н. Кемал 1862 жылы «Тасвир-и Ефкар» газетінде жарияланған «Тәрбие туралы бірер сөз» атты мақаласында да әйел тәрбиесінің маңыздылығына тоқталады. Танзимат әдебиетінің танымал өкілі Ахмет Митхат та «әйел қаншалықты саналы, тәрбиелі болса жақсы отбасылар пайда болады», – дей келе әйелге қоғамда қажетті құндылықтың берілуін қалап Осман мемлекетіндегі отбасы құрылымын Еуропадағы отбасы құрылымымен салыстырады. Белгілі түрік

ғалымы Орхан Окай «Танзиматпен бірге Османлы қоғамында әйел мәселесінің қарастырылып қолға алынғандығын» [8, 159], – атап өтіп сол кезеңдерде әйелдердің қоғамдағы рөлдерінің өзгергендігі туралы да кеңінен мәліметтер бергендігін көреміз.

1683 жылдағы Вена жеңілісінен кейін Осман мемлекеті құлдырай бастады. Бұл жағдай отанын және ұлтын сүйетін басқа да Османдықтар секілді Н. Кемалды да ұлты мен мемлекетінің басындағы қиындықтар, одан құтылудың жолдары ойланып толғандырды. Шығыс мәселесі, Еуропа мемлекеттерінің Осман мемлекетіне араласуы, Гирит мәселесі, Османшылдық, Исламшылдық туралы жазылған мақалалары Н. Кемалдың даңқын арттырды. «Отан немесе Силистре», «Желаледдин Харземшах», «Жезми» және тарихи биографиялық шығармаларында да кейіпкерлері осы идеяларды жақтаушылар ретінде бейнеленеді. Халықаралық құқық, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас, елдегі басқа ұлт өкілдерінің жағдайларына байланысты мақалалары жарық көрді. Батыс өркениеті туралы «Теракки» газетінде жарияланған «Өркениет» атты мақаласында «өркениет деп Еуропадан барлығын алудың қажет еместігін өркениет үшін қытайлардың сүлік кәуабын алуға мұқтаж болмағанымыздай еуропалықтардың биіне де мәжбүр емеспіз» [4, 234] деген пікір білдіреді.

Қайраткер «Осман мемлекетінің басына түскен қиыншылықтардан құтылып, қайтадан күшеюі үшін Ислам бірлігі мен Османшылдық қозғалысы қолға алынуы қажет» [1, 97], пікірін қолдайды. Өйткені, әртүрлі дінге ие және әртүрлі тілде сөйлейтін Осман мемлекетін бөлініп кетуден құтқаратын екі негізгі элемент – «Ислам (дін) одағы» және «Осман ұлтшылдығы» еді. «Ислам одағы» болуының себебі Осман мемлекетіндегі мұсылмандар басқаларға қарағанда сан жағынан көп еді. «Османшылдық» – әртүрлі дінге ие болса да, түрлі тілде сөйлесе де бір жерде өмір сүріп жатқан және өздерін «Османдықпыз» деп таныстыратындардың Осман мемлекетінен бөлінбей, өз тіршілігін жалғастыруын қамтамасыз ететін идея еді. Н. Кемалдың «Ибрет» газетінде

жариялаған бірнеше мақалалары мен тек алғашқы томын жазған «Жезми» романы және «Желаледдин Харземшах» пьесасы да тікелей осы мәселе жайында қолға алған ең маңызды шығармасы еді [3, 231].

Танзимат әдебиетінің белді өкілі Намык Кемал өз кезеңінің идеологы ғана емес, әдеби жанрларда да өзінің жарқын көзқарасы, шығармаларымен жарқырап шыққан көшбасшысы болғандығы даусыз. «Әдебиеттің отаны жоқ» [2, 222] деп, әдебиетке үлкен бір көзқарас танытқан тұлға «Осман әдебиеті туралы кейбір ойлар» (Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı hakkında bazı mülahazatı şamildir) атты түрік тілі және әдебиетінің сол кезеңдердегі мәселелерін жаңа көзқараспен қарастырған мақаласында әдебиеттің халыққа жақындауын, сөз өнерінің адамның идеясын білдіретін құрал екендігін, идеясы жоқ сөздің ешбір іске жарамайтындығын айтады. Оның ойынша «Әдебиетсіз ұлт – тілсіз адам санатында» [1, 81]. Қарапайым халық Диван әдебиетіндегі әдеби шығармалардың тілін түсінбейтін, сол себептен де әдебиеттің халыққа қандай да бір әсері де жоқ еді. Тілдің және әдебиеттің таза болмауынан халық сауатсыз қалды. Ол «әдебиеттің адамдардың сезімдерін тәрбиелеу, ұлттық бірлікті қамтамасыз ету, білім мен мәдениетті жаю» [4, 128] сияқты міндеттерінің болуы керектігін атап өтті.

Ғылыми дамудың тек қана дамыған, қызметке енгізілген тіл арқылы ғана мүмкін болатындығын, тілдің дамуының әдебиеттің дамуына байланысты екендігіне де тоқталады. Тіпті Осман мемлекетінің құлдырау себебін жақсы тілге ие болмауынан деп те түсіндіруге тырысады. Қаламның әрқашан да қылыштан жоғары екендігін, осыған байланысты әртүрлі мақсаттардың тек әдеби шығармалар арқылы жүзеге асырылатындығына да тоқталады.

Н. Кемалдың өзі де қарапайым тілмен жазбаса да, ескі тілді сынаумен болды.

Ол «Танзиматқа дейін әсіресе жазба тілі түсініксіз болып келді, осыған байланысты сол тілде айтылған идеяларды да түсіну мүмкін емес-ті» дейді. Аталған мақаласында ескі әдебиетті және ескі тілді сынаумен бірге жаңа әдебиеттің мәселелерін де алғаш рет кең көлемде қолға алған Н. Кемал бірнеше ұсыныстар жасайды.

Қорытынды

Н. Кемал «Отан, ұлт, бостандық, әділдік» ұғымдарын қоғамға жаюға тырысып, сол жолда еңбектеніп тер төкті, «өнер – қоғам үшін» көзқарасын жақтады. Н. Кемалдың шығыстық сарындағы Диван әдебиеті ақындарынан өзгешелігі – шығармаларын халыққа арнауға тырысуында еді. Ұлы тұлға әдебиет арқылы ұлтты өркендетуге, ел басына туған қиыншылықтардан шығатын жолды табуға, жаңа идеялармен сусындаған ұрпақты жетілдіруге тырысты. Қоғамға өз ой-пікірлерін, идеяларын жеткізу үшін қолынан келгенше қарапайым тілмен жазуға тырысты. Надандықтың құрсауында, қалың ұйқыда жатқан қоғамды оятып, елді дүр сілкіндіру үшін күшті әдебиет керек еді. Н. Кемалдың ойынша ол «батыс әдебиеті» болатын.

Қай елдің ақын-жазушысы болмасын, егер ол өз елін, халқын сүйетін азамат болса сол өзі өмір сүріп отырған кезеңнің шындығын, болмысын шығармаларында, еңбектерінде суреттемей қоймайды. Қарақан басының қамын ғана ойлап шындықты, әділдікті қарастырмай, өтірікке жол берсе ол ұлтының, халқының ұлы саналмайды. Танзимат кезеңінде отты өлеңдерімен халқына күш-жігер берген, шындықты айтып, әділдікті, бостандықты, теңдікті жырлаған Н. Кемал – өз дәуірінің бар шындығын көркем ой, кестелі тілмен өрнектеп бере алған қаламгер.

Әдебиеттер тізімі

1. Tanpınar A.H. XIX asır Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: Dergah, 2012. – 656 s.
2. Türkiye Türk Edebiyatı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002. – 341 s.
3. Dizdaroğlu H. Namık Kemal. – İstanbul: Milliyet, 1995. – 127 s.
4. Türkler. 15 cilt. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 1716 s.
5. Шоқай М. Таңдамалы. II том. – Алматы: Қайнар, 1999. – 520 б.
6. Kerman Z. Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri. – Ankara: Akçağ yayınları, 1987. – 224 s.
7. Kaplan M. Şiir tahlilleri 1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar. – İstanbul: Dergah, 2008. – 235 s.
8. Okay O. Batılalaşma Devri Türk Edebiyatı. – İstanbul: Dergah yayınları, 2005. – 272 s.

Г.Т. Жиёмбаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Новые мотивы в произведениях известного представителя Танзиматской литературы Намык Кемал

Аннотация. Освободительно-просветительские движения конца XIX-начала XX веков стимулировали рост политической, общественно-социальной мысли тюркских народов. Поэты и писатели того периода с большим энтузиазмом старались воплощать новаторские идеи. На ее основе расширялось тематическое содержание литературы, повышались художественные уровни. В литературе тюркских народов место ранее написанных романтических произведений занимали произведения реалистической направленности, связанные с реальной жизнью, бытом, окружающей средой.

Период Танзимата, оказавший большое влияние на пробуждение духовной жизни турецкого общества, занимает особое место в истории турецкой литературы. Почти все поэты и писатели танзиматского периода были представлены интеллигенцией-западником, новатором, сторонником образования и науки. Одним из самых известных представителей этого периода был Н. Кемаль - поэт, писатель, журналист, драматург, критик, то есть многогранный. Н. Кемаль широко рассматривал в своих работах общественные, политические, социальные темы и, как и другие представители периода Танзимата, стремился спасти свою страну от отсталости, неграмотности, невежества. Поэтому в своих произведениях он обращал внимание на духовные ценности турецкого народа, пытался примирить религию и цивилизацию.

В данной статье рассматриваются понятия «родина, нация, свобода, равенство, образование», широко рассмотренные в произведениях Намыка Кемал, известного представителя Танзиматской литературы.

Ключевые слова: Н. Кемаль, танзиматская литература, родина, нация, свобода, образование.

G.T. Zhiyembayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

New solutions in the representative of Tanzimat literature Namik Kemal works

Abstract. The liberation and enlightenment movements of the late XIX-early XX centuries stimulated the growth of political, socio-social consciousness of the Turkic peoples. Poets and writers of that period tried with great enthusiasm to spread innovative ideas. On its basis, the thematic content of literature has expanded, and the artistic level has increased. In the literature of the Turkic peoples, the place of previously written romantic works was occupied by works of a realistic orientation related to real life, everyday life, and the environment.

The Tanzimat period, which had a great influence on the awakening of the spiritual life of Turkish society, has a special place in the history of Turkish literature. Almost all the poets and writers of the Tanzimat period were composed of representatives of the anti-Western, innovative, and scientific intelligentsia. One

of the most famous representatives of this period, N. Kemal, was a poet, writer, journalist, playwright, and critic, that is, a versatile “octagonal one-sided”. N. Kemal widely considered social, political, and social topics in his works and, like other representatives of the Tanzimat period, tried to save his country from backwardness, illiteracy, and ignorance. Therefore, in his works, he emphasized the spiritual values of the Turkish people and tried to unite religion and civilization.

In this article, considers the concepts of “homeland, nation, freedom, equality, and education”, which are widely considered in the works of Namik Kemal, a well-known representative of Tanzimat literature, are considered.

Keywords: N. Kemal, Tanzimat literature, Homeland, nation, freedom, education.

References

1. Tanpınar A.H. XIX asır Türk Edebiyatı Tarihi [History of Turkish Literature of the Nineteenth Century], (Istanbul, 2012), [in Turkish].
2. Türkiye Türk Edebiyatı [Turkish literature in Turkey], (Ankara, 2002), [in Turkish].
3. Dizdaroğlu H. Namık Kemal [Namık Kemal], (Istanbul, 1995), [in Turkish].
4. Türkler. 15 cilt [The Turks, 15 volumes], (Ankara, 2002), [in Turkish].
5. Shoqay M. Tanıdamalı. Volume II [Selected], (Almaty, 1999), [in Kazakh].
6. Kerman Z. Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri [Study of New Turkish Literature], (Ankara, 1987), [in Turkish].
7. Kaplan M. Şiir tahlilleri 1. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar [Poetic Analyses 1. From Tanzimat to the Republic], (Istanbul, 2008), [in Turkish].
8. Okay O. Türk Edebiyatı’nın Batılılaşması [Westernization of Turkish Literature], (Istanbul, 2005), [in Turkish].

Автор туралы мәлімет:

Жиембаева Гүлбаһрам Тұмарбекқызы – Ph.D., Түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhiyembayeva Gulbakram Tumarbekkyzy – Ph.D., Acting Associate Professor, of the Department of Turkology of the , L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.К. Кенжалин, Ә.А. Данияр

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru)

«Бабырнамадағы» оронимдер мен гидронимдер

Аңдатпа. Захир ад-дин Бабыр – Могол тайпаларын бір қолға біріктірген әмірші, Үндістандағы Могол әулетінің негізін қалаушы, Шыңғысханның ұрпағы, Омар Шейх Мырзаның үлкен ұлы, көрнекті жауынгер, ақын және данышпан, мемлекет қайраткері. Бабыр әдебиет, өнер, тарих, әскери және мемлекеттік істерді жақсы білетін адам ғана емес, сонымен қатар экология, география, биология мәселелері бойынша да ең үздік тұлға боп танылады. Автор «Бабырнама» жазба мұрасы арқылы өз дәуіріндегі табиғат нысандары – су, ауа, топырақ, тау, флора мен фауна туралы дәйекті түсініктемелер мен анықтамалар жасады.

Бабыр Орта Азиядан бастау алып, Ауғанстан мен Үндістан жерлеріндегі тау-қыраттар мен асулар, өзен-көлдердің бойынан өтіп, мекен еткен жерлері туралы жазба деректерінде нақты дәйектемелер келтіреді. Яғни «Бабырнамада» топонимикалық тұрғыдан оронимдер мен гидронимдерге мысалдар жеткілікті. Бабырдың өткен жолдарында кездескен түрлі тау-қырат пен жоталар, дария-көлдер мен бұлақтар жинақталып, олардың географиялық анықтамасы келтіріледі.

Түйін сөздер: жазба мұра, Орталық Азия, Оңтүстік Азия, Үндістан, географиялық аймақ, таулы аймақ, дария, өзен-көлдер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-219-231>

Түсті: 22.12.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.06.2023

Кіріспе

Ұлы Жібек жолындағы қалалар мен елді мекендер, жер-су, тау-жоталар мен өзен-көлдер тек географиялық орналасуымен ғана емес, тұрғындардың сол аймақтарға өзіндік қызметі мен сипатына байланысты атаулар беруімен де ерекшеленеді. Захир ад-дин Бабырдың ең көлемді әрі мазмұнды шығармасы – «Бабырнамада» Ұлы Жібек жолы бойындағы кейбір аймақтарға қатысты топонимдер аталып, сипатталады. Соның ішінде қала мен елді мекендерден бөлек, таулы жерлер, өзен-көлдер мен бұлақтардың да жазба мұрада жиі ұшырасып, сол жердің табиғатымен, халқымен ұштасып байланысуын Бабырдың жазбасынан көре аламыз. Ғалымдар мойындағандай, «Бабырнама» - топонимиканы дербес ғылым ретінде дамытуға мүмкіндік берген Орталық Азияның жауһары» [1, 273 б.].

Демек, географиялық, мәдени және тарихи кеңістікті ортақтастыратын топонимика үшін Бабырдың берілген жазба мұрасы таптырмас еңбек екені анық.

Бабырнамада кездесетін жер-су, тау-жоталардың жалпы терминдік атауларына тоқталып өтейік.

Оронимдер – таулардың, шыңдардың, биіктіктердің, жоталардың, төбелердің, тау асуларының, жазықтардың, қыраттардың және басқа орографиялық объектілердің атаулары.

Гидронимдер – топонимдердің бір түрі, су объектілерінің атауы (өзендер, көлдер, теңіздер, бұлақтар, бұғаздар, арналар және т.б.). Гидронимдерді зерттеу – гидротопонимика ғылымының еншісінде. Су объектілерінің атаулары ежелгі дәуірден бері сақталған, сондықтан гидронимдер өте жоғары лингвистикалық және тарихи құндылыққа ие [2].

Жеке автор стилі немесе бір шығарма ішіндегі топонимдерді зерттеу келесі параметрлер бойынша топтастырылған ономастикалық дереккөздерін талдаудан басталады. Алдымен, «Бабырнама» мәтінінің ономастикалық кеңістігіндегі гидронимдерге, содан кейін автор сипаттап өткен оронимдер жүйесі мысалға келтіріледі.

Зерттеу әдістері

Дәйектемелер Бабырнама шығармасы оқиғалары тұрғысынан іріктеліп, ондағы гидронимдер мен оронимдерге географиялық анықтама берілді. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы, сипаттау, жүйелеу, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма тәсілдері қолданылады.

Талқылау

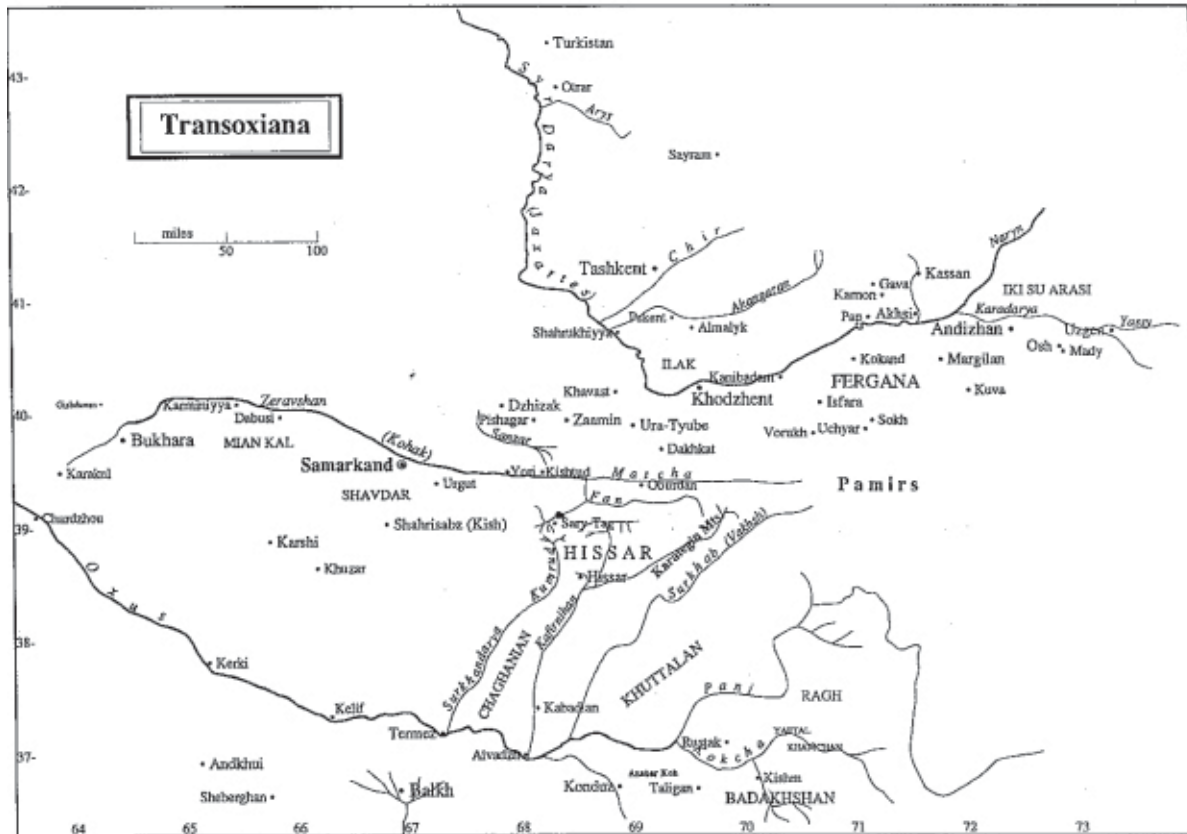
Ортағасырлық мәтіндер тарихи тұрғыдан жақсы зерттелген. Шетелдік тіл білімінде, әсіресе Еуропа, Ресей, Өзбекстан, Түркия және т.б. елдерде «Бабырнаманың» құрылымдық, мазмұндық ерекшелігі әртүрлі сала – тарихи, тілдік, әдеби, музыкалық, саяси, әлеуметтік, философия бойынша зерделенді және зерттелініп келеді де. Ал тілдік деректеме тұрғысынан жекелеп қазақ тіл білімінде XVI ғасырда жазылған түркі халықтарының құнды мұрасы – «Бабырнама» нақты нысанға алынып зерттелінген жоқ.

Зерттеуді жүргізуде негізгі материал ретінде орта ғасырдың аты аңызға айналған ұлы қолбасшысы, Темір әулетінің ұрпағы, реформатор билеуші Захир-ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты тарихи еңбегі зерттеу нысанамызға алынды. Аталмыш еңбектің 1857 жылы Н.И. Ильминский тарапынан жарияланған қолжазба нұсқасымен қатар, 1993 жылы Нью-Йорк қаласында Гарвард университеті тарапынан W.M. Jr. Thackston авторлығымен жарияланған «Bāburnāma» (түркілік латын графикасындағы транскрипт, парсыша және ағылшын тіліндегі аудармалары) нұсқалары басшылыққа алынды.

«Бабырнама» жазба мұрасындағы гидронимдер мен оронимдер түрлі сипат-белгіге, қызметке ие және Бабырдың бастан кешкен жағдаяттары мен оқиғаларымен тығыз байланысты. Яғни автор оны тек атап өтіп қана қоймай, өз өмірін баяндау процесіндегі кезеңмен қоса әңгімелейді: тарихи оқиғалар, әскери жорықтар, саяхаттар т.б. Ғалым М.Носирова автордың жазбалары жөнінде: «Бабыр бір уақытта топографиялық, топонимикалық, этнографиялық бақылаулар жүргізді», – дейді [3, 391]. Сол сияқты жалпы топонимдер бойынша да: «Егер топонимдер Бабыр жаулап алған, зерттеген және өмір сүрген географиялық аймақтардың орналасуына сәйкес құрылымдалған болса, онда антропонимдер жүйесі біршама күрделі», – деген пікір айтылады [4, 73 б.].

«Бабырнама» жазба мұрасындағы Орта Азиядан басталатын көркем кеңістік (Өндіжан – Мәуреннахр және Иран – Ауғанстан – Үндістан) – бұл автордың өміріндегі оқиғаларды, сол жерлермен байланысты жағдайларды, қоршаған табиғатты сипаттаудың шынайы және қарапайым, әрі үздік көрінісі. «Бабырнаманың» топонимдік сипаты бірекі аумақпен шектелмеген. Осы тұста төмендегі географиялық карта түріндегі суретке (1-сурет) назар салайық. Бұл жерде жалпы Бабырдың өткен жолдары ішіндегі Орта Азия аумағындағы жер-су атауларын көре аламыз.

Берілген суреттегі Трансоксиана немесе Трансоксания – қазіргі Азияның төменгі бөлігінде орналасқан аймақ пен өркениетке қатысты ежелгі атау. Бұл суретте тек Өзбекстан жеріндегі топонимдер ғана емес, Ұлы Жібек жолының басты сауда қалаларының бірі болған Отырар қаласы мен Сырдария (Jaxartes) өзені, Әмудария (Oxus) өзені де белгіленген. Яғни «Бабырнамада» автор түркі халықтарының өмірінде маңызды орынды алған түрлі жер-су, тау-қыраттар мен қалаларды жай суреттеп қана қоймай, олармен байланысты оқиғалар, әскери жорықтар және халық пен билік өміріне тікелей қатысты орындар (объект) ретінде түсіндіріп, сипаттайды.

Сурет 1. «Бабырнама» бойынша Орталық Азиядағы топонимдер

Нәтижелер

«Бабырнама» жазбаларына сәйкес Бабырдың өміріне қатысты Оңтүстік Азиядағы Кабул және Үндістан жерлеріне де қарасты барша топонимдер аталады. Осылайша, «Бабырнамадағы» барлық топонимдерді саралай келе, біз зерттеу тақырыбымызға сәйкес гидронимдер мен оронимдерді зерделейміз. Алдымен, Бабырдың сипаттап-түсіндіріп өткен өзен-көлдері мен бұлақтары, ағын-суларына тоқталайық.

«Бабырнамада» жиі аталып, автордың естеліктерінде сипатталатын гидронимдер: *Sayhün daryosi* (Сейхүн дариясы немесе Ходжент (Сырдария) суы), *Ars suyu* (Арыс өзені), *Hatlon suyu* (Хатлон өзені), *Kohak suyu* (Құхақ суы), *Dargat suyu* (Дарғам өзені), *Obirahmat, Bogi Maydon* (Обирахмат, Боги Майдон), *Ilamish daryosi* (Иламиш өзені), *Amü suyu* (Әмудария өзені), *Cağan Saray suyu* (Чаған Сарай өзені), *Yassi kechit* (Ясси кечит),

Qizil suy (Қызыл су), *Andarab* (Андараб өзені), *Surx-Rud* (Сурх-Руд өзені), *Baran suyu* (Баран өзені), *Gulbahār Suyu*, *Parvān Suyu*, *Istālif Suyu* (Гүлбахара, Паруан, Исталиф өзендері), *Xwāja Rawšanā’i* (Қожа-и Рушнаи бұлағы), *Ališang* (Алишенг - шағын өзен-ағыс/тұман), *Gaggār* (Гағар өзені), *Mānas-ni* (Манасни өзені), *Kotla köli* (Котла көлі), *Gūmal Rūdı* (Гумал өзені/ағысы), *Hirmand va Sind va Dūğaba Qunduz va Balxāb* (Хирманд, Синд, Дұғаба, Құндыз және Балхаб), *Sind va Bahat va Canab va Ravi va Beyah va Sutlaj* (Синд, Бахат, Ченаб, Рави, Бейя және Солтай дариялары), *daryocha* (кішкентай өзен), *rud* (кішкентай ағыс).

Кейбір жазбаларында кішкентай ағыс және өзен ретінде «*rud*» сөзін қолданады (төмендегі мысалдарда беріледі). Бабыр өз жазбаларында гидронимдерді сөз еткенде қазіргі «өзен» дегенді «су, дария» сөзімен бергені жоғарыда айтылды. Сондай-ақ, «көл» сөзін сол қалпында қолданса, бұлақ дегенді «*čajta*» сөзімен келтірген.

3. Джурабаеваның пікірінше, «Бабырнамада айтылған өзен-көлдер мен ағын-сулар біздің көз алдымызда табиғаттың ерекше сұлулығын бейнелеу формасында

көрінеді» [5, 2 б.].

Ал төмендегі мысалдар арқылы біз осы жоғарыда аталған гидронимдерге дәйеккөздер келтіреміз.

هېچ جانب تين قيش ياغي كيلا الماس سېحون درياسى كيم خجند سويى غە مشهور دور
شرق و شمالى طرفىدىن كېلىپ بوولايىت نىنك ايجى بيله اوتوب غرب سارى
اقار خجند نىنك شمالى فناكت نىنك جنوبى طرفىدىن كيم حالا شاھرخيە غە

[6, 2].

Sayhūn daryāsi, kim Xujand suyu»ğa»
mašhūr dur, šarq va šimāl tarafıdın kelip bu
vilayatning içi bilä ötüp ġarb sarı aqar [7, 3 б.].

Сейхун дариясын жергілікті халық Ходжент су деп те атайды, солтүстік-шығыстан ағып, тікелей уәлаят арқылы өтіп, батысқа қарай ағады.

«Сейхун» – Сырдарияның екінші атауы. Бұл атаудың Бабырдың заманына

дейін де қолданылып келе жатқанын Б.Е.Көмеков пен З.С.Ильсованың Ыақұттың «Му’джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағынан біле аламыз: Сейхун (Сырдария) – Самарқандтан кейінгі, Худжандқа жақын үлкен атақты өзен. Одан керуен өте алатындай қыста мұз қатады. Ол түркілер елінің шекарасында орналасқан [8, 214 б.].

قندوزغە خسرو شاه غە اوزىنى تارتى ترمذ نواحى سېدىن آموينى كېچا تورغاندا
سېد حسين اكبر كيم سلطان مسعود ميرزا هم اوروغى ومعتبر كېشىسى
ايدى ترمذ حاكىمى ايدى خبر تاييب بابىسنغر ميرزاني اوسىكا كېلدى ميرزا

[6, 55 б.].

Tirmiz navāhīdın Amūni kečädürġan
mahallda Sayyid-Husayn Akbar, kim Sultān-
Mas’ūd Mirzāning ham uruqı ham mu’tabar kişisi
cdi, Tirmiz hākimi edi, xabar tapıp Baysunġur
Mirzāning üstigä keldi [7, 91 б.].

Әмуды өтіп, Термездің төңірегіне келген кезде, Сейіт Құсайын Ақбар бұл хабарды естіп, Байсұңқар мырзаға қарсы шығады. Ол Сұлтан Масуд мырзаға туыс, әрі құрмет тұтатын ақылшысы еді.

Әмудария – Орталық Азиядағы ең үлкен және суы мол өзен. Пяндж және Вахш өзендерінің қосылуына байланысты Әмудария (ежелгі атаулары: Әму, Оксус, Балх, Жәйхун) деп аталады. Ұзындығы 1415 шақырымды құрайды. Әмудария өзені Гиндукуш тауының (Ауғанстан және Пәкістан жеріндегі тау) солтүстік беткейінен бастау алады.

تاشكند و شاهرخيه كيم شاش و بناكت شهرلارى تور جنوبى باغ و ترمذ و كوهك
 سويى شاليدىن اقرار سىرقندىن ايكي كروه بولغاي بوسو بيله سىرقند
 اراسيدا بير پشته نوشوب تور كوهك ديرلار بورود مونونك توبيدىن اقرار
 اوچون كوهك سويى ديرلار بوسودىن بير اولوغ رود ايرىب تورلار بلكه
 درياچه تور درغم سويى ديرلار سىرقندىنك جنوبى دين اقرار سىرقندىن بير
 شرعى بولغاي سىرقندىنك باغات و محلات و ينه نېچه توماناتى بوسو بيله
 معمور دور بخارا و قرا كول كچه كيم اوتوز قيرق بغاچ يول باوقلا شور كوهك

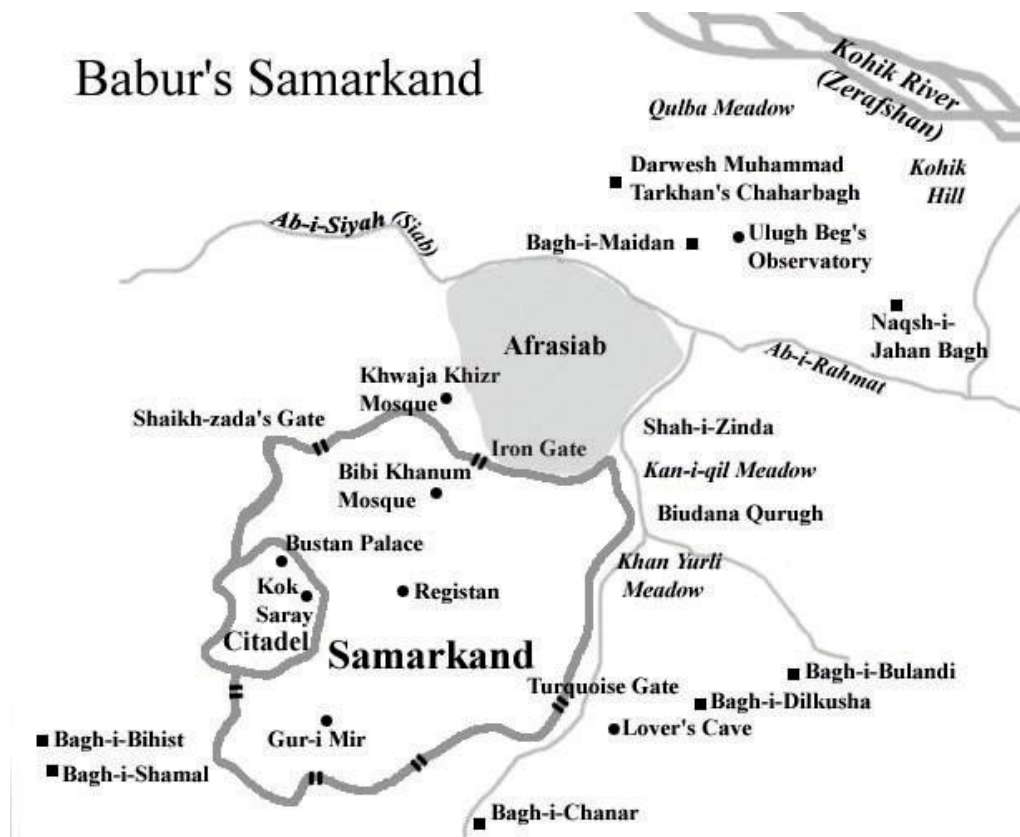
[6, 56 б.].

Kohak Suyı Simalıdım aqar. Samarqanddin iki kuroh bolğay. Bu su bilä Samarqand arasıda bir puštaî tüşüptür. Kohak derlär. Bu rüid muning tüpidin aqar üčün Kohak Suyı derlär. Bu sudn bir uluğ rüid aynpturlar balk' daryâcâi dur, Darğam Suyı derlär. Samarqandning janübıdın aqar; Samarqanddin bir šar'î bolğay. Samarqandningbāğāt u maballātı va yana nečä tūmānātı bu su bilä ma'mūr dur [7, 93].

Құхақ өзенінен кішкене өзен десе де болғандай үлкен тоған тартылған, оны тұрғын халық Дарғам өзені деп атайды.

Бұл Самарқандтың оңтүстігін ала бір шери жерден ағып өтеді. Самарқандтың бақшасы да, айналасы, оның бірнеше тұмандары осы өзеннің суымен суарылады [9, 68 б.]. «Құхақ – Заравшан өзенінің көне аты. Орны бар табиғатта әр нәрсенің, Құхақтан қандырады нулар шөлін» [10, 322 б.]. Дарғам (өзбекше Дарғом) – Өзбекстанның Самарқанд облысындағы ежелгі суару арнасы.

Бабыр жазбасындағы Самарқанд жеріне қатысты бірнеше өзендер төмендегі карталық суретте бейнеленген.

Сурет 2. Бабырдың жазбаларындағы Самарқанд және оның маңайындағы жер-су аттары [7, 12 б.].

يعقوب اجازت بيركاندين سونك قزىل سو قوبى كوچوب اندراب سوبى نينك
قانيليشيغه ياق توшولدى نانكلاسى ربيع الاول ابى نينك اواسطى دا جريدہ

[6, 150].

Ya 'qubqa ijāzat bergāndin song *Qizil Su* qoyi
kösür Andarāb Suyining qatılısıǵa yavıuq tüşüldi
[7, 253 б.].

Якубты босатып, біз Қызыл Су арқылы

төмен қарай жылжып, бұл өзен Андараб
өзенімен біріктірілетін жерге тоқтадық.

Андараб – Ауғанстандағы үлкен ағынның
және ол құятын алқаптың атауы.

کیچہ اوشول درہدا بولوب تانکلاسی اتلانیب باریب کوتله کولینی سیر قیلدیم
 هر بانی تاغ نینک دامنه سی واقع بولوبتور مانس نی سوی بو کولغه کیرار ایمیش
 خیلی اولوغ کول بو یاقاسی دین اول یاقاسی یخشی کورونمايدور کول نینک
 اور تاسیدا بیر بلندی واقع بولوبتور کول نینک اطرافیدا کیچیک کیمه کیمه لار
 خیلی بار اطرافیداغی کینت لیغ ایل شور وغوغادا بو کیمه لارکا کیریب اولارینی

[6, 424 б.].

Ol keča oşol darada bolup tanglası atlanıp barıp Kotla kölini sayr qıldım. Bir yanı tağning dämanası vāqi' boluptur. Mānas-ni suyi bu kölgä (sic) kirar emis. Xayli ulug kölbü yaqasından ol yaqasını yaxşı körünmäydür [7, 697 б.].

Біз бұл түнді алқапта өткіздік, ал таңертең мен атқа мініп, Күтила көлін тексердім. Ол барлық жағынан таулармен қоршалған; Манасни өзені бұл көлге құяды дейді. Көл өте үлкен; бір жағалаудан басқа жағалау сияқты көрінбейді.

Күтила көлі (Котла Дахар) – Харьянадағы үзік-үзік көл. Котла Дахар – Нұх тармағының батысында және қорғалатын Мохаммадпур орманының оңтүстік-шығысында орналасқан.

Манас – Үндістанның солтүстік-шығысындағы және Бутандағы (Қытайдан бастау алады) өзен. Ұзындығы 500 шақырым [2].

Гидронимдер бойынша мысалдарымызды түйіндейтін болсақ, «Бабырнамада» жоғарыда аталған өзен-көлдер бірнеше рет аталады. Яғни автор түрлі географиялық аймақтар бойынша өз жол бағытын өзгертіп отырған және соған сай жазба мұрада гидронимдердің алуан түрлері кездеседі. Қазіргі таңда автор көрсетіп кеткен атаулардың көпшілігі өзгеріссіз немесе аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшырап қолданылса, кейбіреулері басқаша атаумен беріліп жүр.

Таулы аймақтар сыртқы пішіні мен географиялық тұрғыдан кеңістікте орналаусымен айрықшаланатыны белгілі. Әдетте таулы аймақтардың оронимдерінде таудың жоғарғы бөлігін, тау, аңғар арасындағы қашықтықты білдіретін топонимдерді, сондай-ақ таудың етегін, түбін білдіретін топонимдерді білдіретін атаулар пайда болады [11, 69 б.]. «Бабырнамада» Бабырдың өмірлік жолында кездескен, әскери жорықтары мен саяхаттары т.б. байланысты кезіп өткен жерлеріндегі географиялық аймақ пен табиғатына байланысты тау-шатқалдардың әр алуан түрлері кездеседі. Жалпы, «Бабырнамадағы» оронимдер: Бара-Кух, Маноғал, Бамиана тауы, Бадахшан мен Хутталан, Хиндукуша, Хупиан асуынан, Шахи Кабул, Диурин шатқалы, Кух-и Сафи, Хайбер, Дихи Якуб шатқалы, Газни, Сикри, Бари және Дулпура таулары, Гвалиара, Рантамбура, Читура, Манду және Чандири таулары, Сивалик-Парбат және т.б.

«Бабырнамада» Ферғана алқабының жүзге жуық географиялық атаулары тіркелген. Шығармада қолданылған топонимдердің бір бөлігі өзгеріссіз қалды.

Қазіргі уақытта тағы бір бөлігі әртүрлі фонетикалық өзгерістермен қолданылады.

Бабыр өз жазбасында атап өткен тау-жота атауларына бірнеше мысал келтірейік.

فضیلتی دا خیلی احادیث وارد بولوبتور قورغانی نینک شرق جنوبی جانبی دا
بیر موزون تاغ توشوبتور براکوهغه موسوم بوتاغ نینک قله سیدا سلطان محمودخان
بیر حجره سالیب توراول حجره دین قوی راق اوشبو تاغ نینک توشوغیدا تاریخ

[6, 3 б.].

Qorganining Sarq-janūbi jänibida bir mawzūn tağ tüfüptür, Barā Kohğa mawsūm. Bu tağning qullasida Sultān-Mahmūd Xan bir hujra saliptur [7, 4 б.].

Бекіністің оңтүстік-шығысында Бара-

Кух деп аталатын әдемі тау бар. Осы таудың басында Сұлтан Махмуд хан хужраны тұрғызды.

Баракух тауы – Сүлеймен тауы [12, 185 б.].

جانبی دین افار قورغاندین در یا بیر اوق آتیمی بولغای قورغان بیله دریانینک
شالی طرفیدا بیر تاغ توشوبتور متوغل آتلیق دیرلار کیم بوتاغ دا فیروزه گانی
وبعضی کانلار تاییلور بوتاغ دا بسیار ییلان بار خجندنینک اولاغی وقوش لاغی

[6, 5].

Qorgan bilä daryäning šimāl tarafida bir tağ tüsüptir, Manogal atlıg. Derlör kim bu tağda firoza käni va ba'zi kanlar tapılır [7, 7 б.].

Бекініс пен өзеннің солтүстігінде тау бар, Маногал деп аталады; бұл тауда көгілдір

шөгінділер мен басқа да кеніштер бар дейді.

Әлеуметтік және саяси себептерге байланысты атауын өзгерткен тау атауы осы – Маногал. Мунутил тауы – Мугул тауы [12, 185 б.].

ایدی کیم سین کاھرد واجرو اول کوہ پایہنی بیرکیتیب خسرو شاه حصار وقندوز
قورغانلاریدا اعتمادی کیشی لارینی قویوب اوزی واینی سی ولی بدخشان
وختلان تاغلارینی بیرکیتسونلار اوزبک ایش قیلہ المای یانغوسی دور دیب

[6, 149].

«Xusravšāh Hişār va Qunduz qorganlarida i'timad kişilari qoyup özi va inisi Vali Badaxşān va Xuttalan tağlarını berkitsünlär»* [7, 251 б.].

«Хусрау шах Хисар мен Қундуздың бекіністерінде адал адамдарды тастап, інісі Уәлимен Бадахшан мен Хутталан тауларын нығайта берсін».

Бадахшан – Пянджа өзенінің сол жағалауындағы таулы аймақ, Амудария

өзені мен Кукча өзенінің ағындарынан бастау алып жатыр. Үндістанға теңіз жолын ашу үшін Бадахшанның транзиттік орталық ретіндегі маңызды болды, өйткені Қытайдан Үндістанға, Иранға және Еуропаға керуен жолдары оның аумағынан өтті [13, 343 б.].

Хутталан (Хатлан) – Вахш және Пяндж өзендерінің арасындағы Памирдегі аймақ. Хутталан туралы тарихи деректерге

сүйенсек, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ш. Камолиддин мынадай мәлімет келтіреді: «Орта ғасырларда Хутталаңда Рустак Бик қаласы болған, оның түрік билеушісі Бик (бек) Назкөл көлінің жағасында асыл тұқымды жылқылар өсірген. Судан туылған жылқылар туралы

аңыз Түркістанның әртүрлі бөліктерінде танымал болды. Хулбук қалашығында хутталыдық жылқы бейнеленген үлкен тағам табылды. Хутталан атауы барлық түріктердің ішіндегі ең мықтысы болған хутталах түркі халқымен байланысты» [14, 99 б.].

نارنج لار سارغايفان محله بسبار بخشى كورونور خيلى بخشى باغ دور كوه
سفيد نينك بهار نينك جنوبى دا واقع بولوبتور بنكش ييله نكنهارغه واسطه اوشبو
تاغ دور آتلىق قه يول يوقتور توقوز رود اوشبو تاغ دين چيقلر بوتاغ دين هرگز
قار اوکسوماس بوجەت دين غالباً كوه سفيد ديرلار قوئى دا هرگز قار نوشناس فاصله
نوشچى ليك يول دور بوتاغ دامنه سى بخشى هوالبىق يرلار بار سولارى ساوق
يخ كه اندا هچ اعتياج بولماس آدينه پور قورغانى نينك جنوبى طرفيدىن سرخ

[6, 162-163 б.].

Koh-i Safed Niknahärning janubida vāqi' boluptur. Bangaš bila Niknahärga vāsita ošbu tağ dur. Atlığqa yol yoqtur. Toquz rūd ošbu tağdın čiqar. Bu tağdın qar hargiz öksümäs. Bu jihatdın ġälibä Koh-i Safed derlär. Qoyi jölgädä hargiz qar tüšmäs. Fäšila tüščilig yer düir. Bu tağ dāmanasida yaxsı havāliğ yerlär bar. Suları savuq, yax ihtiyāj bolmas [7, 273 б.].

Кух-и Сафид тауы Нингнахардың оңтүстігінде орналасқан. Бұл тау

Нингнахарды Бангаштан бөледі. Шабандоз үшін жол жоқ: бұл таудан тоғыз өзен ағып жатыр. Ондағы қар ешқашан кетпейді; сондықтан оны Кух-и Сафид деп атайды. Төменде, алқапта, қар ешқашан жүрмейді; қар мен қарсыз жолақ арасындағы қашықтық жарты күндік жолды құрайды.

Кух-и Сафид – Ақ тау (Иран тілдеріне қатысты генетикалық тұрғыдан сөздер: сафид (ақ): Кўлисафид – Ақ тау) [15, 72 б.].

بو التى دريادين اوزكا دريالار جون وكنك ورهت وكومتى وككره وسيرد وكنك
وينه قالين دريالاردور كيم بارى كنك درياسيفه قانيلىب كنك اوق انالور
شرق سارى اقيب بنگاله ولايتى نينك اراسى ييله اوتوب محيطه توقولور
بارى نينك منبعى اوشبو سوالك پربت تور بعضى دريالاردور كيم هندوستان

(Ильминский, 1857: 353).

Bu altı daryādın özgü daryalar, misl-i Jawn va Gang va Rapt va Gümti «va» Gaggar va Sarū

va Gandak va yana qalın daryālar dur kim barı Gang daryāsığa qatılıp Gang oq atanur. Sarq sari

aqır Bangāla vilāyatıning arası bilä ötüp muhitqa töküliür. Barıning tamba'ı oşbu Sivālik Parbat tur [7, 582 б.].

Үндістанда осы алтыдан басқа өзендер бар, мысалы, Джунг, Канг, Рахаб, Хумти, Гагар, Сиру, Гандак және тағы басқалар. Ганг өзеніне құйылатын және Ганг деп аталатын көптеген үлкен өзендер бар. Бұл өзен шығысқа қарай ағып, Бенгалия арқылы ағып, мұхитқа құяды. Бұл өзендердің бастауы **Сивалик Парбат** тауларында орналасқан.

Сивалик төбелері (Siwalik, санскриттік «Шива құдайына тиесілі» деген мағынаны білдіреді) – Үнді өзенінен шығысқа қарай 2400 км қашықтықта, ұзындығы 1700 км, биіктігі 2591 метрді құрайтын, Үнді субконтинентінің солтүстік бөліктері арқылы өтетін Брахмапутра өзенінің жанында орналасқан сыртқы Гималай тау жотасы [2].

Нанга-Парбат (санскриттік мағынасы – жалаңаш тау) – биіктігі 8126 м болатын Кашмир Гималайларының ең биік нүктесі және Тибет тауларының солтүстік-батысындағы тау сілемі [2].

Қазіргі кезде Бабыр хужра салған тау «Багишамал төбесі» деп аталады және бұл жер қазір керемет сәулет кешені бар «Бабыр ұлттық паркі» атанған. Худжра бүгінгі күнге дейін сақталмаған екен. Ал Әндіжан қаласындағы бұл саябақтың аумағында оған арналған үй-мұражай орналасқан. Мұражай үйінде жүздеген сирек кездесетін экспонаттар сақталған. Тұрақты экспозиция Бабыр мен оның Моғол әулетінен шыққан ұрпақтарының өмірі туралы баяндайды [16, 173 б.].

Қорытынды

Жазба мұрадағы өзен-көлдер мен бұлақтар, тау-қыраттар мен асулар бойынша мысалдар ұсынып, мазмұндық тұрғыда жіктеп, жүйелеуге тырыстық. Дереккөз ретінде «Бабырнаманың» шағатай нұсқасының факсимилесі, негізгі латын графикасындағы транскрипциясы және қазақ тіліндегі аудармасы қолданылды.

Бабырдың «Бабырнама» туындысы XV-XVI ғғ.тілінің ерекшеліктерін көрсететін, мамандар мойындағандай, топонимиканы

дербес ғылым ретінде дамытуға мүмкіндік берген «Орталық Азияның жауһары» болып табылады. Шынында да, бұл жұмыс – Орталық Азия, Оңтүстік Азия мен Үндістан жерлерінің тарихи топонимдерін зерттеуде сирек кездесетін дереккөздердің бірі.

«Бабырнама» шығармасындағы лингвистикалық тұрғыдан гидронимдер мен оронимдерді зерттеу барысындағы бірқатар нәтижелерді атап көрсетейік.

Біріншіден, бұл жазба мұрадағы дереккөздер лингвистикалық география тұрғысынан зерделенді. Топонимикалық топтардың ішіндегі сирек зерттелінетін гидронимдер мен оронимдер Бабырнама жазба мұрасы бойынша қарастырылды.

Екіншіден, Ұлы Жібек жолы бойынан өтетін керуендер, саяхатшылар және т.б. сол аймаққа қатысты табиғи-географиялық ерекшеліктерді ескерген. Яғни Бабыр өз естеліктерінде әрбір қоныстанған және жол жүріп өткен аймағына толыққанды сипат беріп, ондағы табиғи ресурстар байлығын, атап айтқанда, сулы, таулы аймақ па екенін айтып, халық үшін маңыздылығын түсіндіріп өтеді.

Үшіншіден, түркі әлеміндегі ғана емес, бүкіл әлемдік деңгейде зерттеушілердің қызығушылығын тудыратын бұл еңбектегі тілдік фактілерді айқындаудың маңызы зор. Себебі жазба мұра бойынша жасалынған тілдік талдаулар лингвистикалық география және тарихи ономастикаға үлес қосады және әлемдік тіл біліміндегі салыстырмалы-тарихи зерттеулерге құнды дереккөз болады.

Аталмыш жазба мұрадағы барлық табиғи орындар, атап айтқанда жер-су мен таулы аймақтарды сипатталудың тағы бір ерекшелігі – автор аймақтың географиялық, геологиялық және табиғи артықшылықтарын атап қана қоймай, сонымен қатар бұл жердің, елдің, таулардың, жайылымдардың, тау-жоталар мен бекіністердің және танымал адамдардың тағдыры мен оқиғалар желісін қамтиды. Мұндай деңгейде, яғни жан-жақты қамтылған бұл жұмысты қызықты, өз оқырманынан негізгі, әрі қосымша ақпарат беретін толыққанды мазмұнды құрылымдалған шығармалардың озық үлгісі дей аламыз.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі бекіткен

BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи
топонимиясын ғылымдар тоғысында
зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық
жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кораев С. Топонимика. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Тошкент, 2006. – 320 б.
2. Академик сөздігі. [Электрондық ресурс] – URL: <https://dic.academic.ru/> (қаралған уақыты: 05.06.2022).
3. Носирова М.О. Педагогические мысли Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов международной научно-практической конференции. М.: Пробел-2000, 2020. – 660 с.
4. Muminova M.O. Issues of translation of toponyms in «Baburnoma» // Novateur publications journalnх, ISSN No: 2581-4230. – 2021. – volume 7, issue 4, Apr. P. 72-76.
5. Djurabaeva Z. Ecological terms in “Baburnama” Indonesian Journal of Innovation Studies [Электрондық ресурс]. – 2019. – URL: <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/277/143> (қаралған уақыты: 03.04.2022).
6. Бабури-наме: Изданы в подлинном тексте Н. Ильминским. 1857. Казань, 297 с.
7. Thackston W.M. Jr. Bâburnâma.: Chaghatai Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
8. Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақуттың «Му’джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы. Алматы, 2011. – 245 б.
9. Қожабекұлы Б. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
10. Науаи Әлішер. Хамса. Ләйлі-Мәжін. Ескендір қорғаны. Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2019. – 544 б.
11. Eshboev Yeshboyev B.T. Description of toponyms related to the geographical location of kashkadarya region // Научно-практическое периодическое издание «Экономика и социум» журнал. №10 (77). 2020. – P. 67-72.
12. Журабаева Г.С., Шарафутдинова Н.Х. Исследования топонимов ферганской долины в «Бабури-наме» // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов международной научно-практической конференции. М.: Пробел-2000, 2020. – 660 с.
13. Бартольд В. В. Бадахшан. Соч. Т. II. М.: Наука, 1965. – 5750 с.
14. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т.: «Шарк», 2006. – 192 с.
15. Захир ад-дин Мухаммед. Бабури Бабури-Наме. События года девятьсот двадцать шестого. «Восточная Литература» // Средневековые исторические источники Востока и Запада. [Электрондық ресурс]. 2010. – URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus7/Babur/frameset9.htm> (қаралған уақыты: 11.04.2022).
16. Сапашев О., Мансурбаева М. Лингвокультурный аспект топонимов в «Тарихи-и Рашиди» // Материалы международной научно-практической конференции «Южная и Центральная Азия: исторические, политические, социально-экономические и культурные вопросы сотрудничества», посвященной 80-летию КазНУ им. аль-Фараби и 20-летию отделения индологии и туркологии. 2014. – 297 с.

К.К. Кенжалин, А.А. Данияр

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана

Оронимы и гидронимы в «Бабурнаме»

Аннотация. Захир ад-дин Бабур – правитель, объединивший в одни руки могольские племена, основатель династии Моголов в Индии, потомок Чингисхана, старший сын Омара Шейха, выдающийся воин, поэт и гений, государственный деятель. Бабур – не только человек, хорошо разбирающийся в литературе, искусстве, истории, военном и государственном деле, но и лучший по вопросам экологии, географии, биологии. Автором были сделаны последовательные объяснения и определения объектов природы своего времени – воды, воздуха, почвы, гор, флоры и фауны.

Бабур свой жизненный путь начал в Средней Азии и приводит конкретные свидетельства в письменных источниках о местах обитания, проходящих через горы и перевалы, реки и озера в Афганистане и Индии. В «Бабурнаме» есть множество примеров оронимов и гидронимов с топонимической точки зрения. В данной статье дается географическое определение различных горных хребтов и холмов, рек и озер, ручьев, встречающихся на пути Бабура.

Ключевые слова: письменное наследие, Центральная Азия, Южная Азия, Индия, географическая точка, горная местность, дарья, озера, реки.

K. K. Kenzhalin, A. A. Daniyar

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Oronyms and hydronyms in “Baburnama”

Abstract. Zahir al-din Babur is a ruler who united the Mughal tribes in one hand, the founder of the Mughal dynasty in India, a descendant of Genghis Khan, the eldest son of Omar Sheikh, an outstanding warrior, poet and genius, statesman. Babur is not only a person well versed in literature, art, history, military and state affairs, but also the best in ecology, geography, biology, the author made consistent explanations and definitions of the objects of nature of his time – water, air, soil, mountains, flora and fauna.

Babur gives accurate references in written sources about his habitat, starting from Central Asia, passing through mountains and passes, rivers and lakes in Afghanistan and India. That is, «Baburnama» has a lot of examples of oronyms and hydronyms from a toponymic point of view. This article provides a geographical definition of various mountain ranges and hills, rivers and lakes, and streams encountered on the paths of Babur.

Keywords: written heritage, Central Asia, South Asia, India, geographical region, mountainous area, daria, river-lake.

References

1. Korayev S., 2006. Toponimika [Korayev S. Toponymy]. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. Toshkent, 2006 – 320 p. [in Uzbek].
2. Akademik sozdigi [Academic dictionary]. Available at: <https://dic.academic.ru/> (accessed 05.06.2022). [in Russian].
3. Nosirova M.O. Pedagogicheskie mysli Alishera Navoi i Zahiriddina Muhammada Babura [Nosirova M.O. Pedagogical thoughts of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur]. Intellektual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost': Sbornik statej i tezisov dokladov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The intellectual heritage of Zahiriddin Muhammad Babur and modernity: A collection of articles and abstracts of reports of the International Scientific and Practical Conference]. (Moscow, Probel-2000, 2020, 660 p.), [in Russian].
4. Muminova M.O., 2021. Issues of translation of toponyms in «Baburnoma». Novateur publications journalnx. Vol. 7, Is. 4. P. 72-76.
5. Djurabaeva Z. Ecological terms in “Baburnama” Indonesian Journal of Innovation Studies (IJINS). Available at: <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/277/143>. (accessed 03.04.2022).

6. Babur-name: Izdany v podlinnom tekste N. Il'minskim [Babur-name: Published in the original text by N. Il'minsky]. (Kazan, 1857, 297 p.), [in Chagatai].
7. Thackston W.M. Jr. Bâburnâma.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.] (Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993, 902 p.).
8. Komekov B.E., Il'yasova Z.S. Jakuttyn «Mu'dzham al-buldan» (XIII g.) zhagrafiyalyk zhinagy [Komekov B. E., Ilyasova Z. S. Geographical collection of Yaqut «Mu'jam Al-Buldan» (XIII century).]. (Almaty, 2011, 245 p.), [in Kazakh].
9. Kozhabekuly B., Zakhir ad-din Mukhammed Babur. Baburnama. (Almaty, Atatek, 1993, 448 p.), [in Kazakh].
10. Nauai Alisher. Khamsa. Laili-Mazhin. Eskendir korgany [Khamsa. Laili-Mazhin. Eskendir mound]. (Nur-Sultan, «Gylm» baspasy, 2019, 544 p.), [in Kazakh].
11. Eshboev Yeshboyev B.T.. Nauchno-prakticheskoe periodicheskoe izdanie «Jekonomika i socium» zhurnal. [Description of toponyms related to the geographical location of kashkadarya region]. No.10 (77). 2020. P. 67-72.
12. Zhurabaeva G.S., Sharafutdinova N.H. Issledovaniya toponimov ferganskoj doliny v «Babur-name» [Dzhurabayeva G.S., Sharafutdinova N.H. Research of toponyms of the Fergana valley in «Babur-name»]. Intellektual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost': Sbornik statej i tezisev dokladov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The intellectual heritage of Zahiriddin Muhammad Babur and modernity: A collection of articles and abstracts of reports of the International Scientific and Practical Conference]. (Moscow, Probel-2000, 2020, 660 p.). [in Russian].
13. Bartol'd V.V., 1965. Badakhshan.Soch. T. II. [Barthold V.V., 1965. Badakhshan.Work]. (Moscow, Nauka. 5750 p.), [in Russian].
14. Kamoliddin Sh.S. Drevnetyuruskaya toponimiya Srednej Azii [Kamoliddin S.S. Ancient Turkic toponymy of Central Asia]. (Tashkent, «Shark», 2006, 192 p.). [in Russian].
15. Zahir ad-din Muhammed Babur. Babur-Name. Sobytiya goda devyat'sot dvadcat' shestogo. «Vostochnaja Literatura» [Zahir al-din Mohammed. Babur Babur-Name. Events of the year nineteen twenty-six. «Oriental Literature»]. Srednevekovye istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada [Medieval historical sources of the East and West]. Available at: <https://www.vostlit.info/Texts/rus7/Babur/frameset9.htm>. (accessed 11.04.2022). [in Russian].
16. Sapashev O., Mansurbaeva M., Lingvokul'turnyj aspekt toponimov v «Tarih-i Rashidi» [Sapashev O., Mansurbaeva M. Linguocultural aspect of toponyms in «Tarikh-i Rashidi»]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Juzhnaja i Central'naja Azija: istoricheskie, politicheskie, social'no-jekonomicheskie i kul'turnye voprosy sotrudnichestva», posvjashhennoj 80-letiju KazNU im. al'-Farabi i 20-letiju otdelenija indologii i turkologii [Materials of the international scientific and practical conference «South and Central Asia: historical, political, socio-economic and cultural issues of cooperation» dedicated to the 80th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University and the 20th anniversary of the Department of Indology and Turkology]. 2014. 297 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – Ph.D., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Данияр Әлия Ахмедияқызы – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – Ph.D., Associate Professor, of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Daniyar Aliya Ahmediyakyzy – doctoral Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

М.М. Қосыбаев, Т. Молдабай, Б.С. Жиёмбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(E-mail: kossybayev_mmm@enu.kz, talgatmoldabay@mail.ru, zhiembai_bibigul@mail.ru)

Көне дәуірдегі және орта ғасырдағы қыпшақтардың қалыптасу тарихы

Аңдатпа. Қыпшақтану ғылымы археологтар мен тарихшылардың, шығыстанушылар мен түркітанушылардың бүгінгі күнге дейін жинақталған ғылыми жұмыстары негізінде ғылыми-библиографиялық база қалыптастырды. Мақалада ғылыми әдебиеттер, деректемелік материалдар негізінде ерте орта және орта ғасырдағы қыпшақтардың және қыпшақ тілінің Еуразия құрлығында таралу кезеңдері қарастырылады. Бұл кезеңдерге бөлу негізгі ұстанған критерий осы аймақтағы түрік тілді көшпелілердің саяси және әскери белсенділіктеріне қатысты мәліметтер екені анық. Авторлардың ғылыми ізденісінің негізгі зерттеу объектісі – қыпшақтар және олардың қалыптасу мәселелері. Зерттеу нәтижесінде қыпшақ терминінің қалыптасуы шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан зерделеніп, мағынасы семантикалық тұрғыда талданды, мәндік шекарасы анықталды.

Түйін сөздер: қыпшақ, тарих, көне дәуір, орта ғасыр, қазақ, ғылыми-библиографиялық база.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-232-241>

Түсті: 19.05.2023 / Жариялауға қабылданды: 16.08.2023

Кіріспе

Ішкі ассимиляцияның күшейтілген қарқыны тән Дешті қыпшақ феномені далалық белдеудің барлық бөлігінде және түркі тілдес көшпелілердің шығу тегі бойынша сан алуан мәдениеті мен тілінің жекелеген үндестігі түркі халықтарының этно және мәдени шығу тегі үрдісіндегі маңызды нүктелердің бірі ретінде қызығушылық тудырып келеді. Оның мол тізіліміне қазіргі қазақтар, қарақалпақтар, ноғайлар, татарлар, башқұрттар, қарашайлар, құмықтар, тағы да басқа ұлттардың сеніммен қосуға болады. Қыпшақ тайпаларының әйгілі әскери табыстарының арқасында X-XIII ғасырларда олар өздерінің туы астына Еуразияның далалық белдеуінде өмір сүрген барлық көшпелі тайпаларды топтастыра алды. Тайпалық қыпшақ қоғамының қалыптасуы көне қыпшақтар мен оның құрамындағы басқа да түркі

тілдес көшпелілердің Еуразия далаларына кеңінен қоныстануына мүмкіндік беріп, парсы тілдес көшпелілердің түркілену үдерісінің жалғасуына, түркі мәдениеті мен тілінің басқа да этникалық ортада таралуына септігін тигізді.

Қыпшақтардың әскери күш-қуаты халықтардың бейімделуіне, оның ішінде қыпшақтардың әскери жасақ мәдениеті үлгісіндегі отырықшылыққа бет алуына мүмкіндік берді. Қыпшақ мәдениетінің заттық кешенінің негізгі элементтері оның таралу шегінен де алысқа шықты. Оларды қыпшақтармен тығыз байланыста болған шектес өңірлердің көшпенді әрі отырықшы шаруа халықтары белсенді қабылдады. Сондықтан да қыпшақтардың этномәдениетінің шығу тегін зерделеу көшпелілер әлемінің тарихи дамуының заңдылығын түсіну үшін ғана емес, сонымен бірге ежелгі орта ғасырда дәуірлерге ұласқан көшпелілер мен отырықшы

халықтардың өзара іс-қимылдарының ерекшеліктері аясында барынша өзекті.

Зерттеу әдістері

Мақалада тарихи салыстырмалы-салғастырмалы зерттеуге арналған жалпы ғылыми және арнайы әдістер, нақты айтқанда сипаттамалы-баяндамалы, салыстырмалы, типологиялық, құрылымдық әдістер қолданылып, ерте орта және орта ғасырда қыпшақтардың және қыпшақ тілінің Еуразия құрлығында таралуы белгілі кезеңдерге бөлініп қарастырылды.

Махмұд Қашқари, Ахмет ат-Тыңи, ад-Димашки, Аң-Нувер, Ибн-Халдун, Несеви және тағы басқада ортағасырлық тарихшылар тарапынан қыпшақ (куман) бірлігіне кірген тайпалар ретінде: *токсоба*, *иетиоба*, *бурджоглы*, *ельборили* (*урбели*), *кангароглы*, *анджоглы*, *дурут*, *құлабаоглы*, *джартан*, *карабирикли*, *котан* (*кидань*), *имак/йемек*, *манкуроглу*, *уз*, *таг*, *башкурт*, *баджанак*, *баджа*, *аль-арс*, *куман*, *куманлу* сияқты этникалық бірліктер көрсетіледі. Ортағасырлық тарихшы Несеви өз еңбегінде қыпшақ бірлігі құрамындағы тайпаларға *йемектер* мен *байауттарды* да қосады. С.М.Ахинжанов өз ізденісінде бұл аталмыш тайпаларға *урандарды/қайыларды* (*нағыз қимақтар*) қосады. Аталмыш тарихи дәуірде Сырдария өзені маңында өмір сүрген қаңлылар да осы қыпшақ бірлігіне жиі қосып қарастырылған [1].

Ю.А.Зуев орыс тарихнамасындағы половец есімдерін талдай отырып, бұл есімдердің тұлғаландырылған этнонимдер екендігін атап өтеді және төмендегідей келтіреді: *кумус/кумуш* (*күміс – манкуроғлының батыс куман нұсқасы болуы мүмкін, негізі камос), *асы* (тарихнамада асупа), *ит* (*ит, тарихнамада – итларь), *ай* (*ай тайпасы, орыс деректерінде аепа), *алтунопа* (*алтын тайпасы), *арсланопа* (*арыстан тайпасы – тарихнамада Ярославна), *урусоба* (С.М.Ахинжанов бойынша – *орыс тәріздес – автор орыс өңді мағынасында қолдануда) [1, 103 б.].

Зерттеушілерінің еңбектерін пайымдай келе, тарихи деректер негізінде қыпшақтардың шығу тегіне қатысты

мәселелерді бірнеше ғылыми бағытқа жинақтауымызға болады:

1) қытай жылнамаларында қыпшақтардың аталары ретінде көрсетілген кюйше және динлин тайпаларынан бастау алуы;

2) қыпшақтарды түрік және теле тайпаларының бірі ретінде тану;

3) қыпшақ терминін аллоэтноним ретінде танып, осы негізде қыпшақтарды түрік тілді көшпелі тайпалардан бастау алады деп тану.

Бұл ұсынылған бағыттар жалпы ерте ғасырлар мен ерте ортағасырлардағы Орталық Азиядағы этномәдени жағдайдың күрделілігіне байланысты өзара бір-бірімен қарама-қайшылықтар тудырады.

Осы ұсынылған бағыттар негізінде біз ортағасырлық қыпшақ тайпасының генезисін ретроспективтік тұрғыда анықтауға тырысамыз: қыпшақтар – түріктер/телелер – хунну/динлиндер/«сақтар» Орталық Азиятайпалары (юэчжи). Бұл жерде ғылыми тұрғыда нақты дәлелдей алатын бір байланыс болса, ол да – локалдық (орналасқан орындары) байланыс болмақ. Біздің ойымызша, қыпшақ тайпасының шығу тегін анықтаудағы осы ретроспективті әдіс өзекті әрі үміт күттірерлік болмақ. Ортағасырлық қыпшақтардың тегін анықтау мәселесі бойынша алғашқы көзқарас Мөде шаньюдің (б.з.д. III ғғ.) кюйше/цюйше тайпасына жасаған жорығы баяндалған дерек негізінде жасалды. Қытай тіліндегі *цюйше* этнонимін транскрипцияласақ, *қыйчақ* немесе *қыпшақ* болатындығын алғаш болып Б.Карлгрен ұсынған болатын. Бұл ұсынысты танымал отандық археолог А.Н.Бернштам [2] белсенді түрде қолдайды. Кейіннен бұл пікірге Л.Н.Гумилев, Б.Е.Кумеков секілді ғалымдар да қосылады [3].

С.М.Ахинжанов өз еңбегінде Марвазиге сілтеме жасай отырып, қыпшақтардың құмандармен бірігіп, XI ғасырда Шығыс Еуропаға шыққанға дейінгі көш барысын бақылай отырып, өте қызық мәдени генез сызбасын ұсынады: «қай-құндар-шарлар-түркмендер-печенектер» [1].

С.Г.Кляшторный пайымдауынша, «құндар – теле тайпалар одағы құрамына енген түрік тілді, көне түрік тайпаларының

бірі және бірегейі болып табылады. 840 жылы Ұйғыр қағанатының құлауынан кейін олар Моңғолияның шығысынан үдере көшіп, кидандардың ықпалына енген».

XI ғасырдың бірінші жартысында бір топ түрік тайпалары Моңғолия территориясынан кидандардың ықпалымен көшуге мәжбүрленеді. Осы тайпалар арасында *кундар* мен *қайлар* да бар еді. Олар Батыс Сібір, Шығыс Қазақстан және Солтүстік Жоңғария территорияларына ауып қоныстанады. Бұл жерде олар *шарлармен* (сары түргештердің ұрпақтары болуы мүмкін) және *басмылдармен* бетпелбет келеді. Қараханидтер тарапынан үлкен жеңіске ұшырағаннан кейін бұл екі тайпа да батысқа беттейді. Бұл көш барысында олар қыпшақтар мекенін басып өтеді және олардың осы қыпшақтармен (бұрынғы сеяньтолар) байланысы қалыпты жағдай еді. Осы негізде бұл аталмыш тайпалар көші Еуропада «*кундар-командар және шарлар-половецтер көші*» ретінде аталады [4, 12 б.].

Бұл көзқарастарды «Юаньши» қытай жылнамасында берілген деректермен сәйкестендіре отырып, бұл тарихи оқиғаны төмендегідей реконструкциялауға болады: бұл тарихи деректе қыпшақ көсемі Кунан туралы баяндалады. Үлкен Хянған тауларының күнгей бетін мекендеген теле тайпалары – *татабы* немесе *байсилер* (оларды *хунь* – **кун/куман* деп атаулары да мүмкін, Венгрияда кумандардың ұрпағын *кундар* деп атайды). Бұлар да *хилармен* (*қай*) бір тайпалық одақ құрамында еді. Шиеленіскен ішкі саяси жағдайлар және кидандардың сыртқы агрессиясынан *байсилер* (*кундар*) *қай* бірлігінен бөлінеді және өздеріне қосылған біраз қайлармен бірге батысқа көш түзейді. Қытай деректері бұл процесті ата қыпшақтардың *Кунан* (*Цюйнянь/Куйан*) бастаған көші ретінде таныған.

А.Н.Кононов қыпшақ, құман, құмық этнонимдерінің қалыптасуы *qib* түбірінен туындағанын және түрлі фонетикалық-фонологиялық өзгерістерге ұшырағанына тоқталады [5].

Ю.А.Зуев қыпшақтардың *теле* тайпалар бірлігімен және басқа да тайпалармен байланысын жақсы ашып көрсетеді. Жалпы

ол қыпшақ мәселесіне басқаша қарап, өзіндік пікірін білдіреді. Бұл оның «Ранние турки: очерки истории и идеологии» атты монографиялық еңбегінде жан-жақты талданған. Ол Орталық Азиядағы көшпелілер идеологиясының ерте темір дәуіріндегі юэчжейлерден түрік, моңғол көшпелілеріне дейінгі сабақтастығына назар аударады [6].

«Қыпшақ аллоэтнонимді термині осы киені танып, пір тұтқан тайпаға басқа тайпалар тарапынан берілген атау, «половецтер (кумандар, қыпшақтар) құс жолы киесін сақтайды. Сондықтан оларды «құс жолын танушылар» ретінде қабылдаймыз». Ю.А.Зуев «жалпы юэчжилік» бұл құс жолы символы *куйан* (*сақ тілінде – уайа – «жарық», «ақ» деген мағына береді*) деп аталған. Бұл образ судың (өзеннің) ақ ағынын білдірген» деп көрсетеді [6]. Ол Орталық Азиядағы ортағасырлық бірнеше қыпшақ деп аталған тайпаларды, топтарды бұған дәлел ретінде атап көрсетеді.

Бұлардың ең бастысы бұл XI-XIII ғғ. аралығында Шығыс Еуропадан Шығыс Түркістанға дейін қоныстанған юэчжилердің шығыс тохар бірлігіне жататын, өздерін *коча*(*кхоча*) деп атаған тобы. Бұл топтың алғашқы қоныстанған аймағы Байкал көлінен Үлкен Хянған тауының оңтүстігіндегі Шара-мурэн өзені аралығы болды. Бұл тайпаның атауын ғалымдар *урбе/урбен* түрінде жаңғыртты. Дәл осы топ юэчжилер ғұндар дәуірінде *куйандар* атауымен билеуші тайпа ретінде ғұн мемлекеті құрамына енді. Б.з. I ғасырында солтүстік ғұн бірлігі ыдырағаннан кейін шаньюе қарасты бұл тайпа *юэбань* (*resp. урбен/урбюн*) деген атаумен танылды. Олардың б.з. I ғасырында өмір сүрген аумағы қытай деректерінде – *хяюнь* деп аталды. Бұл тайпа біздің заманымыздың алғашқы ғасырының басында Орталық Азияға, Үлкен Хянған тауларынан Ертіс пен Туваға (*урбюн* Білге қаған ескерткішінде Чаа холь өзеніне жақын, Улуг-Хемнің сол қолы) дейін қоныстанады. Олардың біраз бөліктері мүмкін Орта Азияға да өткен болуы әбден мүмкін. Бұл үлкен тайпаның баяғы ата мекенінде қалып қойған бөлігі түріктеніп, *теле тайпалар бірлігі* құрамына енеді. Бұлар қытай деректерінде *татабы*

(**tata ara* – сарқырама, биіктен аққан су) немесе *байси* (**ақ ағыс*) түрінде аталған. Бұл этноним көне юэчжилердің құс жолы кие ұғымымен байланысты және *ақ ағыс* мағынасын береді.

Ю.А.Зуевтің пікірінше, кейіннен батысқа қыпшақтардың құрамында көшкен бұл тайпа билеуші тайпа ретінде *урбе/урбели* (кейбір еңбектерде *ельбори*, *ильбари* түрінде берілген) деп атала бастады. Қытай жылнамасы «юаньши» де цюйняня (кунана немесе куйана) деген билеушісімен бірге тарихи сахнаға шыққан бұл халықтың, кезіндегі юэчжилердің киелі куйан символын өздерінің тарихи-мифологиялық басшысының аты ретінде қайталайды.

Ю.А.Зуев юэчжилердің идеологиялық тұрғыда жалғасы болып табылатын басқа да түрік тайпаларын атап көрсетіп, олардың да қыпшақ болуы мүмкін екендігін атап өтеді. Оның ойынша Тоныкөк ескерткішінде атап өтілген Екінші Түрік қағанатының құрушылары *түрік-ашиде* немесе *түрік-ширлар* осы қыпшақтардың аталары болып саналады. Бұл түрік тілді көшпелілер *едиз* (*туцзюе-седе*) немесе *арслан* (*арыстан*) деген атпен танылып, түрк әлеміне манихей дінінің енуіне үлкен үлес қосқандар [6].

С.Қаржаубай өз еңбегінде көне түрік бітіг мәтіндеріне талдау жасап, осы тарихи кезеңде маңызды рөл ойнаған тайпалардың этномәдени мәселелерін қарастыра отырып, жоғарыда айтылған пікірге ұқсас, бірақ категориялық тұрғыда басқа ойды алға тартады. Оның ойынша, «Біріккен түрік қағанаты» деп аталған Ұйғыр қағанатының билеушілері *ашиделер/аштактар* немесе *едіздер* болатын. Олар осы Могойн Шинэ Ус мәтінінде өздерін *қыпшақтар* деп атаған [7, 41 б.].

Бұл ұсынылған гипотезалар қыпшақтардың және олардың мәдениетінің шығу тегін Орта Азиямен тікелей байланыстырады. Қыпшақ мәдениетінің тегінде теле тайпалық одағы мәдениетінің иісі басым. Олардың өлген адамды атымен бірге көму салты біраз зертеушілердің ойынша, сонау көне Саян-Алтай сақ мәдениетінен бастау алады дегенге саяды [8; 9].

Қыпшақтардыңшығутегіюэчжилармен тығыз байланысты. Басқа мәліметтерге

сәйкес, генетикалық ұқсастықтарына қарап қытай деректері бойынша динлин тайпаларынан шыққан деген ақпарат та бар. Аталмыш авторлардың барлығы дерлік бұл екі этнонимнің бір-бірінен айырмашылығы болса да, археологиялық тұрғыда бір мәдениеттен тарағандығын растайды. Біріншіден, қыпшақтардың теле тайпаларымен байланысы, генетикалық ұқсастықтары сонау Саян Алтай темір дәуірінен бастау алып, *юэчжилерден* немесе *динлиндерден* тараған. Осы негізде бұл этномәдени байланыс бұл аумақта жаңа бір этностың – *қыпшақтардың* пайда болуына жол ашты.

Талқылау

Археологтардың жүргізген зерттеулерін талдай келе, б.з.д. III ғасырдан бастап Оңтүстік Сібірде «тас конструкциялы» мазарлар кеңінен тарала бастағандығына көз жеткізуге болады (тас қорап, сандықтас, топырақ негізді шұңқырдың бетін таспен жабуы түріндегі мазарлар), оның ең нақты мысалдары: Алтайдағы қара-қоба мәдениеті материалдары (В.А.Могильников, А.С.Суразаков), Шығыс Қазақстандағы құла-жорға мәдениеті (С.С.Черников), Тувадағы улуг-хем мәдениеті (А.Д.Грач), Минусинский ойпатындағы тесинский мәдениеттері. Аталмыш аймақтық мәдениеттерін зертей отырып, бұл мәдениеттің б.з.д. I мыңжылдықтың соңында Саян-Алтай таулы аймағы территориясында қалыптасқан жоғары дәрежедегі жүйелі бір қоғамдық бірліктен бастау алатындығын айтуға толық негіз бар. Қолда бар материалдар негізінде бұл мәдениетке тиесілі негізгі белгілерді анықтауға болады: жерлеу рәсімдерінде – мазардың ішкі құрылымында тастардың қолданылуы, мәйітті ешқандай бағытсыз көмуі, мазар басына балбалдар тұрғызбау, жерлеу орны ретінде өздерінен басқа мәдениеттер тарапынан тұрғызылған археологиялық орындар мен қорғандарды пайдалану. Мазарда өлген адаммен бірге көмілген мүліктерде темірден жасалған заттардың міндетті түрде орын алуы, мазардың ғұндарға тиесілі емес екендігі

айқын болғанымен, ғұндарға тиесілі заттай материалдардың орын алуын атауға болады. Деректер негізінде бұл «тас конструкциялы мазарлардың» негізгі иелерінің динлиндер немесе солардың құрамында болған тайпалар тарапынан тұрғызылғандығын сеніммен айтуға болады [10].

Д.П.Азбелев Д.Г.Савиновтың айтқан деректеріне Есік көлі маңындағы ескерткіштерді де қосады. Оңтүстік Есік көлі маңындағы Тон өзені бойында өзіндік ерекшелігі бар Туура-Суу және Ачик-Таш мазарлары зерттелген болатын; Мазар тастан қаланған қорап түрінде жасалып сол жақ бүйіріне қарай қосымша бөлме қалдырылған. Бұл бөлмеде өлген адамның мүлкі мен оған арналған тағам адамның шынтағы тұсына қойылса керек. Бұл ерекшелік жергілікті мазар түрлеріне мүлдем ұқсамайды, бірақ бұл ерекшеліктер плиталық мазар мәдениеті мен көне часон материалдарының аналогы болып табылады. Бұл деректер б.з.д. III/II ғасырларда ғұндар тарапынан осы тас конструкциялы мазарлы мәдениет иелерінің жауланғандығы анық. Кейбір турасуй және ачикташ олжалары плиталық мазар материалдарының заттай аналогтары табылған, бұл мазарлардың хронологиясы мәселесін біржола шешуге толық негіз болып табылады. Бұл деректерді жариялаған ғалымдар осы мазарлардан табылған алтыннан жасалған шауып бара жатқан қарақұйрықтың мүсініне қарап отырып, оны «сақ» стиліне жатқызып – б.з.д. I мыңжылдықтың үшінші жартысы деп хронологиясын анықтаған [9]. Дегенмен, бір мүсінге қарап отырып, жалпы ескерткіштің хронологиясын анықтау жеткіліксіз деп есептейміз. Біріншіден, табылған мүсіндердің жалпы олжаларға ешқандай қатысы жоқ және оның бұл олжалар арасында кездейсоқ табылуы әбден мүмкін; бұл мүсіннің бұдан ертедегі үлгілері табылған жағдайда ғана соларға сүйенуге болады. Екіншіден, Есіккөл маңы мазар ескерткіштің қиыр шығыс аналогтары олардың арасындағы байланысты тарихи контексттер негізінде түсіндіруге әбден мүмкіндік береді және өзіндік шешім де ұсына алады. Жалпы бұл ескерткіштерді ғұн дәуірі ескерткіштеріне

жатқызуға болады. Себебі Тяньшань маңы мәдениеттерінің осы уақытқа дейін қандай да бір қиыр шығыс мәдениетімен байланысы анықталмаған. Яғни, бұл мәдениаралық байланыстың ғұн дәуірінде орын алуы әбден мүмкін.

Юэчжилер – б.з.д. I ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Орта Азиядағы көшпелі ең үлкен тайпалар бірлігінің бірі. Бұл этноним бізге б.з.д. III-II ғасырлардағы қытай деректері арқылы белгілі болып отыр. Бірақ Э.А.Грантовскойдың айтуынша, юэчжилер көне қытай мемлекеттері шекараларында VII-VI ғасырлардан бастап белгілі болған [11].

Юэчжилердің қалдырған археологиялық мәдениеті ретінде Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениеті танылады [12]. Қазақстан территориясында бұл халықтың қалдырған археологиялық мәдениеті ретінде З.С.Самашевтің зертеген белгілі Берел мәдениетімен байланыстырылады [13].

Пазырық мәдениетінің Алтайда пайда болуы, А.Д.Грачаның пікірінше Орталық Азияның үлкен аумағына жаға қоныстанушылардың келуімен тікелей байланысты [14]. Бірқатар ғалымдардың зерттеуі бойынша сақ-массагет тайпаларының Орта Азияның шығысына көшуі олардың Ахеменид империясымен бәсекеге түсуіне жол ашты [2; 15; 16]. С.В.Киселевтің пікірінше, массагеттер (юэчжилер) тайпаларының шығысқа жасаған басқыншылығы негізінде Алтайдағы Пазырық қорғандарының өзіндік ерекшеліктері осы Ирандық Ахеменидтік мәдениетінің әсерінен болған [15].

Бұл көзқарасқа Д.Г.Савинов та қосылады, оның ойынша түрік тілді тайпалардың қалыптасуы Орта Азияның бастысындағы ерте темір дәуірі кезеңіндегі В.В.Волковтың атап көрсеткен мәдениеттерімен (бұл мәдениеттерге пазырық және тағы басқа мәдениеттер де қамтылған) тікелей байланысты. Бұл аймақты мекендегендер негізінен европоид нәсілді, «Саян-Алтай типті» қорған тұрғызатын тайпалар болған [8].

Таулы Алтай Пазырық археологиялық мәдениетімен көршілес (юэчжилер немесе олардың көсемі басқарған тайпалар

қалдырған) Тувадағы Саглы (Уюк) мәдениеті В.А.Семеновтың пікірі бойынша қытай деректерінде олардың негізгі қарсыласы ретінде танылған үйсіндер тарапынан танылып, жалғастырылған [17].

С.Г.Кляшторныйдың зерттеуіне сүйенсек, ол кезеңде юэчжилер көсемінің нақты билігінде болған аймақтар Моңғолияның бір бөлігі, Жоңғария, Тарым бассейні мен Хуанхэ өзенінің басы болған [4]. Бұл пікірге аталмыш аймақтың археологиялық еңбектері арқылы нақты дерек келтіруге болады. Эмма Банкердің дерегі бойынша, б.з.д. IV ғасырға дейін юэчжилер Ішкі Моңғолия территориясында, Ордосқа жақын жерлерде ғұндармен көрші тұрған. Бұған осы аймақтарда табылған пазырық мәдениеті олжаларына ұқсас бетінде жыртқыш жануарлардың айқасы бейнеленген темір тұмарлар дәлел бола алады. Сонымен қатар юэчжилердің Моңғолия территориясына өмір сүргендігін дәлелдейтін таңбалар Моңғолияның Говалтай аймағындағы Цаган-Гол жартастарынан да табылды [20]. Н.В.Кюннердің берген мәліметтеріне сүйенсек, б.з.д. III-II ғасырларда юэчжилердің орналасқан территориясы Наньшань тауынан Тяньшань тауына дейінгі аймақты қамтиды [21]. Юэчжилердің этникалық мінездемесі ғалымдар тарапынан ирандық (скиф-сақ), тохарлық немесе осы екеуін де қамтитын көзқарастарға негізделген [22; 23].

В.В.Иванов тарапынан алғаш рет дуалдық негіз, яғни юэчжи тайпалар бірлігі мен шығыс ирандық тохарлықтардың байланысы негізінде қалыптасты деген пікір айтылды. С.Г.Кляшторный, Б.И.Вайнберг, Э.А.Новоградова, А.М.Мандельштам еңбектеріне сүйене отырып, юэчжилердің солтүстіктегі бөлігі оңтүстіктегі тохар тілділерге қарағанда басқаша, иран тілді болуы әбден мүмкін деген қорытындыға келуге болады [4; 20; 23].

Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында юэчжилер алғаш болып Ішкі Моңғолияда архаикалық көшпелі империяның негізін қалады. Көне қытай жылнамасында «юэчжилер күшті еді және ғұндарды көзге ілмейтін» деп баяндалған [24]. Жағдай ғұн тайпалар бірлігінің басына

Моденің шанүй ретінде келуімен түбегейлі өзгерді. Ол юэчжилерді алғаш рет жеңіліске ұшыратты. Оның бұл саясатын одан кейін таққа келген Лаошань шанүй жалғастырды және юэчжилерді б.з.д. II ғасырдың ортасында Орта Азияға түбегейлі ығыстырды.

Жалпы кушандар хронологиясына қатысты бірден-бір жазба дерек, жалпыға белгілі «Хоу Хань-шудан» (118 бөлім) үзінді: бұл дерек бойынша Кушан хандығын құруда - «Ғұндар тарапынан Юэчжилер талқандалғаннан кейін, олар Дахяға үдере көшті және осы жерде бес княздікке бөлінді, олар: Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисье және Думи. Осыдан жүз жылдай уақыт өткеннен кейін Гуйшуан князі Киоцзюкю айналасындағы тегі бір төрт княздікті де өзіне қосып, Гуйшуан мемлекетін құрды. Ол алдымен Аньсимен соғысты, Гаофуды бағындырды, Пуду мен Гибиньді жайратып, олардың жерін өзіне қосты. Киоцзюкю үк жылдан астам уақыт өмір сүрді. Оның өлімінен кейін орнына ұлы Янгаочжень таққа отырды және әкесінің жолын қуып Тяньчжуды алып, ол жерге өз қолбасшыларынан бірін тағайындады. Оның билігі тұсында Юэчжилер гүлденген дәуірін бастан өткеруде еді. Оларды көрші мемлекеттері Гуйшуан мемлекеті деп атаса, қытайлықтар қалыптасқан дәстүр бойынша «Үлкен Юэчжи» деп атады [25; 26].

Бұл кезеңде алғаш рет пазырық мәдени ескерткіштерінде ғалымдардың пікірінше түрік мәдени кешеніне тиесілі элементтер кездесе бастайды. Бұл белгілер – өлген адамды атымен бірге жерлеу, қабір шұңқырының солтүстік бетінде көлденеңінен қондырылған тастардың болуы, кіші және үлкен пазырық қорғандарында алғашқы балбалдардың белгілерінің көрінуі, т.с.с. Бұған дейін қабірге көлденең тастар қою салты Байкалдың арғы бетіндегі плиталық қабірлілер мәдениетінде де кездескен еді. Өлімен бірге көмілген инвентарьлар арасында садақтың сүйектен жасалған алдыңғы қасы, эсвидтік формадағы псали, бір шығыршықты ауыздық, шылбыр орамдар, яғни б.з. I мыңжылдығында Саян-Алтай халықтарының қолданған бұйымдары орын алған [8, 83 б.].

Ю.А.Зуевтің пікірінше, мәдени мұраларынан басқа ортағасырлық көшпелілерге юечжиліктердің қалдырған әскери жүйесін де атап өтуге болады. С.Г.Кляшторный юечжи бірлігінің басында бір билеушінің болғанын ғылыми негізде растайды. «Оның жүз мың атты әскері болған. Бұл әскерлер ондық әскери жүйе негізінде құрылған еді. Жүз мыңдық әскер өз ішінде он мыңдық бірлікке бөлінген (тохар тілінде *tumane* – «он мың» дегенді білдіреді). Кейіннен бұл әскери жүйені ғұндар толығымен қабылдайды, олардан түріктерге көшеді (*tümen* көне түрік тілінде он мың әскер), олардан маңғолдар алып өз әскери жүйесіне енгізеді» [4].

С.Г.Кляшторныйдың көзқарасы бойынша динлин ұрпақтары IV ғ. I жартысының аяғында Гаоцзюй тайпаларының этнополитикалық саясатында үлкен рөл атқарды. VII ғ. басында Гаоцзюй аты Қытай хроникаларында басқа атпен, яғни Гаоцзюй тайпалар одағы *теле* сөзімен берілген. Теле этнонимі Қытай транскрипциясында көне моңғол сөзі «*tegreg*» түрік тіліндегі мағынасы «дөңгелек, шеңбер», сондай-ақ, «арба, арбаша» мағынасын білдірген. Басқа сөзбен айтқанда, қытайлар моңғолдардың ортасынан алып қолданған термин, бірақ аудармасы емес, түпнұсқасы ретінде. Терминдердің ауысуы қытайдың тарихи шығармаларында тан уақытында (618-907 жж.) біріншіде Цзю Тан шу және Син Тан шу, алғашында Гоацзюй ұрпақтарының анықтамасы теле және басқа да атпен және де тайпаның аттары дала конфедерациясының құраушысы болып табылады. Осы барлық тайпаның аты Гаоче «биік арба» ретінде аударылады және басқа Гоацзюй терминдері қолданылады. Басқа атпен *дили*, *чиле*, *тили* сөздері, теле сөзінің басқа фонетикалық нұсқалары болып саналады.

Қорытынды

Шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес қыпшақтардың Еуразия құрлығында таралуын бес кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. Орта Азия кезеңі («ашық негізді») – мәдени, этникалық тұрғыда қыпшақтардың арғы тегі болып саналатын түрік тілді халықтардың қалыптасуы (б.з. IX ғасырдың ортасына дейінгі);

2. Сарыарқа кезеңі – Қыпшақтардың Орталық Қазақстан территориясына қоныстануы және қыймақ қағандығы құрамына енуі (б.з. IX – XI ғасырдың басы);

3. Орта Азия және Шығыс Еуропаға қоныстану кезеңі – қыпшақтардың жаппай Орта Азия, Шығыс Еуропа мен Кавказға қоныстануы және осы аймақтардағы халықтар мен мемлекеттермен өзара қатынасы (б.з. XI – XII ғғ.);

4. Жошы ұлысы кезеңі – қыпшақтардың Таяу Шығыс, Венгрия бағытында қоныстануы, Дешті-қыпшақ территориясының моңғол империясының саяси ықпалына өтуі (б.з. XIII-XIV ғғ.);

5. Ассимиляцияға ұшырау кезеңі («этно және глотогенездің жаңа бүршігі») – қыпшақтардың жаңа қалыптасқан түрік тілді, қазақ, өзбек, татар, башқұрт, қырғыз және т.б. халықтар құрамында орын алуы (б.з. XV-XVI ғғ.). Осылайша археологиялық мәліметтер мен тарихи материалдар (Қытай жылнамасы, араб, орыс, Еуропалық дереккөздер) негізінде қыпшақ конфедерациясының тарихи-мәдени қалыптасуының басты көріністері танылды.

Қаржыландыру

Мақала AP13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 296 с.
2. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-шаня и Памиро-Алтая. – Москва, 1952. – 348 с.
3. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967. – 504 с.
4. Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель. – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
5. Кононов А.Н. К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык // Ural-altaische Jahrbucher. Bd. 48. Wiesbaden, 1976. – С. 156-166.
6. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с.
7. Сартқожаұлы Қ. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах – Астана: Фолиант, 2002. – 204 с.
8. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1984. – 174 с.
9. Азбелев П.П. Древние кыргызы. Очерки истории и археологии. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm> (28.07.2023)
10. Савинов Д.Г. Формирование и развитие раннесредневековых археологических культур Южной Сибири. Автореф. дисс..... д-ра истор. наук: 07.00.06 — археология. Новосибирск: 1987. – 54 с. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-1987.htm> (28.07.2023)
11. Грантовский Э.А. О восточноиранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2. – Москва: Наука. – С. 76-92.
12. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – Москва, 1953. – 402 с.
13. Самашев З., Мыльников В. Деревообработка у древних скотоводов Казахского Алтая (материалы комплексного анализа деревянных предметов из кургана 11 могильника Берел). – Алматы: ОФ «Берел». 2004. – 312 с.
14. Грач А.Д. Могильник Саглы-Бажи II и вопросы археологии Тувы скифского времени // СА. – 1967. – № 3. – С. 215-233.
15. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1951. – 643 с.
16. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – Москва: 1948. – 352 с.
17. Семенов В. Суглут-Хем и Хайыракан – могильники скифского времени в Центрально-тувинской котловине. – СПб: «Петербургское Востоковедение», 2003. – 240 с.
18. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб: Филол. ф-т СПбГУ, 2003. – 560 с.
19. Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени тюрк (ашина). // Новое в советской археологии. / МИА №130. 1965. – С. 278-281.
20. Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – Москва: 1976. – С. 66-74.
21. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – Москва: 1961. – 391 с.
22. Лившиц В.А. Кушаны: письменность и язык // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. I. – Москва, 1974.
23. Мандельштам А.М. Происхождение и ранняя история кушан в свете археологических данных // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. I. – Москва, 1974.
24. Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 416 с.
25. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва, 1950. – 470 с.
26. Зеймаль Е.В. Кушанская хронология (материалы по проблеме). – Москва, 1968. – 186 с.

М.М. Косыбаев, Т. Молдабай, Б.С. Жиёмбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

История становления кыпчаков в древности и средневековье

Аннотация. Наука о кыпчаковедении сформировала научно-библиографическую базу на основе собранных до наших дней научных трудов археологов и историков, востоковедов и тюркологов. На основе данной научной литературы и источниковедческих материалов в статье рассматривается распространение кыпчаков и кыпчакского языка на Евразийском континенте в раннем средневековье и средневековье, разделенное на определенные периоды. Понятно, что основным критерием разделения на эти периоды являются сведения, связанные с политической и военной деятельностью тюркоязычных кочевников в этом регионе. Основным объектом исследования авторов являются кыпчаки и проблемы их формирования. В результате исследования образования термина кыпчак широко изучалось зарубежными и отечественными учеными, семантически анализировалось его значение, определялись его семантические границы.

Ключевые слова: кыпчаки, история, древние времена, средневековье, казах, научно-библиографическая база.

M.M. Kossybayev, T. Moldabay, B.S. Zhiyembay

L.N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan

The formation history of Qypchaks in the Old and Middle Ages

Abstract. The science of Qypchak studies has formed a scientific and bibliographic base on the basis of scientific works of archaeologists and historians, orientalists, and Turkologists collected to this day. On the basis of this scientific literature and source materials, the article discusses the distribution of the Qypchaks and the Kypchak language on the Eurasian continent in the early Middle Ages and the Middle Ages, divided into certain periods. It is clear that the main criterion for the division into these periods is information related to the political and military activities of the Turkic-speaking nomads in this region. The main object of the authors' research is the Qypchaks and the problems of their formation. As a result, the study of the formation of the term kypchak was widely studied by foreign and domestic scientists, analyzed semantically its meaning, determined its semantic boundaries.

Keywords: Qypchak, history, ancient times, Middle Ages, kazakh, scientific and bibliographic base.

References

1. Ahinzhanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana [Qypchaks in history of medieval Kazakhstan] (Nauka, Almaty, 1999, 296 p.) [in Russian].
2. Bernshtam A.N. Istoriko-arheologicheskie ocherki. Central'nogo Tyan'-shanya i Pamiro-Altaya [Historical and archaeological essays Central Tien-shan and Pamir-Altai] MIA №26. – M.-L., 1952, 348 p. [In Russian]
3. Gumilev L.N. Drevnie tyurki [Ancient Turkic] (Nauka, Moscow, 1967, 504 p.) [in Russian].
4. Klyashtorny S.G. Stepnye imperii: rozhdenie, triumf, gibel' [Steppe empires: birth, triumph, death] (Faculty of Philology, St. Petersburg State University, St. Petersburg, 2005, 346 p.) [in Russian].
5. Kononov A.N. K etimologii etnonimov kypchak, kuman, kumyk [K etymological ethnonym Kipchak, Kuman, Kumyk], Ural-altaische Jahrbucher. Bd. 48. Wiesbaden, 1976, P. 156-166. [in Russian].
6. Zuev Yu.A. Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii [Early Turks: historical and ideological essays] (Dyke Press, Almaty, 2002, 338 p.) [In Russian]
7. Sartkozhauly K. Ob»edinennyj kaganat tyurkov v 745-760 godah [United Khaganate of the Turks in 745-760] (Foliant, Astana, 2002, 204 p.) [in Russian].
8. Savinov D.G. Narody yuzhnoj Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu [The peoples of Southern Siberia in the ancient Turkic era] (Publishing house Leningrad State University, Leningrad, 1984. – 174 p.) [in Russian].
9. Azbelev P.P. Drevnie kyrgyzy. Ocherki istorii i arheologii [Ancient Kyrgyz. Essays on history and archeology] (<http://kronk.narod.ru/mono/mono.htm>, (accessed 28.06.2023).
10. Savinov D.G. Formirovanie i razvitie rannesrednevekovykh arheologicheskikh kul'tur YUzhnoj Sibiri [Formation and development of the early medieval archaeological cultures of Southern Siberia] (<http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-1987.htm>, (accessed 28.06.2023).

11. Grantovsky E.A. O vostochnoiranskikh plemenah kushanskogo areala // Central'naya Aziya v kushanskuyu epohu [On the Eastern Iranian tribes of the Kushan area // Central Asia in the Kushan era] (Nauka, Moscow, P.76-92) [in Russian].
12. Rudenko S.I. Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya [The culture of the population of Gorny Altai in the Scythian time] (Moscow-Leningrad, 1953, 402 p.) [in Russian].
13. Samashev Z., Mylnikov V. Derevoobrabotka u drevnih skotovodov Kazahskogo Altaya (materialy kompleksnogo analiza derevyannykh predmetov iz kurgana 11 mogil'nika Berel) [Woodworking among the ancient pastoralists of the Kazakh Altai (materials of a comprehensive analysis of wooden objects from mound 11 of the Berel burial ground)] (Berel, Almaty, 2004, 312 p.) [in Russian].
14. Grach A.D. Mogil'nik Sagly-Bazhi II i voprosy arheologii Tuva skifskogo vremeni [Sagly-Bazhi II burial ground and issues of archeology of Tuva of the Scythian time] (1967, №3, P. 215-233) [in Russian].
15. Kiselev S.V. Drevnyaya istoriya yuzhnoj Sibiri [Ancient history of Southern Siberia] (Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, Moscow, 1951, 643 p.) [in Russian].
16. Tolstov S.P. Drevnij Horezm. Opyt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya [Ancient Khorezm. Experience of historical and archaeological research] (Moscow, 1948, 352 p.) [in Russian].
17. Semenov V. Suglug-Hem i Hajyrakan – mogil'niki skifskogo vremeni v Central'no-tuvinskoj kotlovine [Suglug-Khem and Khaiyrakan – cemeteries of the Scythian time in the Central Tuvan Basin] (Petersburg Oriental Studies, Saint Petersburg, 2003, 240 p. (Archaeologica Petropolitana, XV)) [in Russian].
18. Klyashtorny S.G. Istoriya Central'noj Azii i pamyatniki runicheskogo pis'ma [History of Central Asia and monuments of runic writing] (Saint Petersburg, 2003, 560 p.) [in Russian].
19. Klyashtorny S.G. Problemy rannej istorii plemeni tyrk (ashina) [Problems of the early history of the Turk (ashina) tribe] (New in Soviet archeology, № 130. 1965. P. 278-281) [in Russian].
20. Weinberg B.I., Novgorodova E.A. Zametki o znakah i tamgah Mongolii // Istoriya i kul'tura narodov Srednej Azii (drevnost' i srednie veka) [Notes on the signs and tamgas of Mongolia // History and culture of the peoples of Central Asia (antiquity and the Middle Ages)] (Moscow, 1976, P. 66-74) [in Russian].
21. Kuner N.V. Kitajskie izvestiya o narodah YUzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese news about the peoples of South Siberia, Central Asia and the Far East] (Moscow, 1961, 391 p.) [in Russian].
22. Livshits V.A. Kushany: pis'mennost' i yazyk [Kushans: writing and language] (Moscow, 1974) [in Russian].
23. Mandelstam A.M. Proiskhozhdenie i rannyya istoriya kushan v svete arheologicheskikh dannykh [The origin and early history of the Kushans in the light of archaeological evidence] (Moscow, 1974) [in Russian].
24. Kryukov M.V., Perelomov L.S., Sofronov M.V., Cheboksarov N.N. Drevnie kitajcy v epohu centralizovannykh imperij [The ancient Chinese in the era of centralized empires] (The main editorial office of oriental literature of the publishing house «Nauka», Moscow, 1983, 416 p.) [in Russian].
25. Bichurin N. Ya. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times] (M.-A., 1950, 470 p.) [in Russian].
26. Zeimal E.V. Kushanskaya hronologiya (materialy po probleme) [Kushan chronology (material by problem)] (Moscow, 1968, 186 p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Қосыбаев Мирас Махмедұнұлы – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Молдабай Талғат – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиымбай Бибігүл Сауірқызы – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kossybayev Miras Makhmedunovich – Ph.D., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Moldabay Talgat – Ph.D., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay Bibigul Saurovna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Turkology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ш. Құрманбайұлы, М.Е. Әділов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, marlenadilov88@gmail.com)

Абай шығармаларындағы қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Сөздерді қосарлап қолдану құбылысы әлем тілдері ішінде әсіресе түркі тілдеріне тән. Қос сөздер Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап көне және ортағасыр түркі жазба жәдігерлерінде көптеп кездеседі. Қазақ тілінде де сөз қосарлау – сөз жасаудың кең тараған әдісі. Сөзден сөз тудырудың бұл жолын Абай да молынан пайдаланған. Абайдағы қос сөздердің көбі қазіргі әдеби тілде жұмсала бермейтін ақынның тіліне тән қолданыстар деуге болады. Олардың кейбірі қазақ әдеби тіліндегі сөздердің негізінде жасалып тұрса да, беретін мағынасы бүгінгіден өзгешерек. Ал көбі қазақ тілінің сөздік қорында ұшыраспайтын сөздерді қосарлау арқылы жасалған. Қазақ тілінде ұшыраспайтын сөздердің ішінде кірме элементтер де бар. Міне осы жағдайлардың бәрі Абайдағы қос сөздердің бастапқы мағынасына, тұлғалық ерекшелігіне, түп-төркініне қарай ажыратуды талап етеді. Мақалада қазақ әдеби тілінде жиі кездеспейтін бірақ Абайдың тіліне тән қос сөздер сұрыпталып, олардың бастапқы мағынасы түсіндіріледі. Абайға тән қос сөздердің ішінде төркіні белгісіз екінші сыңарларының этимологиясы түркі жазба мұралары және тілдері деректері негізінде талданады. Сондай қолданыстардың ішінде осы күнге дейін түркі материалдары негізінде талданбаған елсіз-күңсізде, дөң-айналу, әкә-үкә, сәлем-сауқат, телі-тентек, ұран-сүрен, ет-жүрек сияқты қос сөздердің тарихы қарастырылады.

Түйін сөздер: Абай, Абай шығармаларының тілі, қос сөздер, қос сөздің екінші сыңары, көнерген сөздер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-242-256>

Түсті: 22.06.2023 / Жариялауға қабылданды: 14.08.2023

Кіріспе

Тұрақты тіркестер, күрделі сөздерді күнделікті өмірімізде жиі қолданғанмен көпшілік қауым олардың құрамындағы жекелеген сөздердің мағынасына үңіле бермейді. Қос сөздің жалпы мағынасын түсінгенімен оның құрамындағы мағынасы көмескіленген кейбір сөздердің төркінін білуге асықпайды. Алайда күрделі сөздердің толық мәнін түсіну үшін оның құрамындағы архаизмдердің этимологиясын анықтау маңызды.

Көнедәуірлерден бастап осы күнге дейін түркі халықтары үшін сөздерді қосарлап қатар қолдану негізгі тәсілдердің бірі болған. Әсіресе көне ұйғыр жазулы мәтіндерінде сөз жасаудың бұл әдісі көп қолданылған. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі *аш-*

торуқ «аш-жалаңаш», *ағыр-улуғ* «құрметті», *ақсақ-чолок* «ақсақ-шолақ», *алыш-бериш* «алыс-беріс», *али-алпағут* «алып-алпауыт», *ата-ана* «әке-шеше» секілді формалар осы күнге дейін қазақ және өзге түркі тілдерінде қолданылып келеді. Қос сөздер бүкіл түркі халықтарына тән деп айтқанымызбен әсіресе сөзге шешен болған көшпелі түркілер оны көбірек пайдаланғанға ұқсайды. Бір елдің сөздік қоры бай болған сайын қос сөздері де соншалықты мол болған. Мағыналасекісөзді қосарлап айта отырып сөйлегенде сөздің айтар ойдың экспрессивтік мәні толық жеткізілген. Мағыналас сөздерді қатар айтып қолданғанымен мұндай сөздерге ат қойып, оларды «қос сөз» деп атамаған. Қазіргі тілдік норма мен грамматикалық ережелерге сәйкес біз қатар қолданылған ондай екі сөздің арасына дефис қойып қос

сөз ретінде алып жүрміз. Тіпті бертінгі ХХ ғасыр басындағы қолжазбаларда, Абайдың түпнұсқа мәтіндерінде қос сөздер дефиспен ажыратылмаған. Ақын мағыналас екі сөзді қатар қолдану арқылы ойын, эмоциясын, ішкі күйін, қуаныш-күйінішін оқырманға мейлінше әсерлі әрі дәл жеткізген. Ал бүгінгі грамматика мен тілдік нормамыз бойынша қосарлап қатар қолданған мағыналас екі сөзді (немесе плеоназмдарды) қос сөз дейтініміз белгілі.

Қазірде қос сөз ретінде қатар қолданылатын компоненттер Абайдың өлең жинақтарында ажыратылып берілетін фактілер де бар. Мұндайда көбінесе ондай сөздер арасына жалғаулықтар қосалады немесе үтір қойылады. Мысалы: *телі мен тентек; берік бек; доспыз, асықыыз; досым, асығым, досшар, дөң айналмай*, т.б. Тіпті қазақ тіліндегі *алқызыл, суқан, шыбын жан* секілді күрделі сөздер де о баста екі синонимдес сөзден құралып, құрамындағы тұлғалардың семантикасы ұмыт болғандықтан, бүгінгі күні қос сөз ретінде қарастырылмайды.

Қазақ тіліндегі қос сөздер қайталама және қосарлама қос сөздер деп бөлінетіні белгілі. Соның ішінде қосарлама қос сөздер «екі сыңары бірдей мағыналы қосарлама қос сөздер; бір сыңары мағыналы, бір сыңары мағынасыз қосарлы қос сөздер және екі сыңары да мағынасыз сөзден жасалғандар» деп ажыратылады.

«Бір сыңары белгісіз қос сөздер *үйлі-баранды, әуре-сарсаң, шама-шарық, абысын-ажын*, т.б.; екі сыңары да белгісіз қос сөздер *талан-тараж, бұлан-талан, үргін-сүргін, жапа-тармағай, дел-сал*» [1, 188 б.].

Мағынасы көнерген, ұмытылған бірталай сөз осындай көне заманнан бері қалыптасып осы күнге жеткен қос сөздердің екінші компоненттерінен табылады. Ол сөздер түркі, моңғол, кейде араб-парсы тілдерінде жеке-жеке мағынада жұмсалады. Басқа тілдерде белсенді қолданылғанымен қазақ тілінде қос сөздердің бір сыңарларында ғана сақталады.

Абайдың шығармаларындағы қос сөздер құрамында кездесетін сөздердің төркіні әртүрлі. Ондай қос сөздердің бірқатары *дос-асық, дос-жар, ләм-мим, мұң-зар* сияқты араб-парсы элементінен жасалған синонимдік қос сөздер. Енді бірі түбі моңғол-түркі деп ажыратылмайтын бірақ ертеде кірген *некен-саяқ, сәлем-сауқат, ұран-сүрен, ауыл-аймақ* сияқты сыңарлары

моңғол тілдерінен ауысқан элементтер. Осының ішінде *некен-саяқ* қос сөзіндегі *некен* моңғол тіліндегі «бір, кейбір» мәніндегі *ниген* формасы болса керек. *Ауыл-аймақ* сөзінің соңғы компоненті моңғол тіліндегі *аймаг* «ру, тайпа; аймақ, өңір» мағынасындағы сөзбен байланысты.

Абайда қолданылатын кейбір қос сөздердің мағынасыз сыңары жергілікті халықтың тілінде жеке мағынада жұмсалады, мәселен, *құда-тамыр* дегендегі *тамыр* сөзі «дос» мағынасында Оңтүстіктегі қазақтар тілінде айтылады. Сондай-ақ, *сәлем-сауқат* қос сөзіндегі *сауқат* сөзі Шығыс Қазақстан говорларында *сапқыт* деген вариантта жұмсалады. Ал көпшілігі қазақтың төл сөзімен қосақтаса айтылып, қос сөз қатарын түзеп кеткен сөздер. Зерттеу бөлімінде Абай тіліндегі қосарлама қос сөздердің ішінде негізінен осындай бір сыңарының мағынасы анық, ал екінші сыңарының мағынасы көмескі тартқан төл қос сөздер нысана ретінде алынады.

Зерттеу әдістері

Мақалада Абай қолданған қос сөздер құрамындағы жекелеген сөздердің түп төркіні, шығу тегі көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі, алтай тілдері материалдары негізінде талданғандықтан, тілдік талдауларда негізінен салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жекелеген атаулардың түбірі мен мағынасы ажыратылғанда морфемдік және семантикалық талдауға жүгінілді. Абай шығармалары түпнұсқа деректерден оқылып салыстырылғандықтан, Мүрсейіт қолжазбаларынан сөздер жекелеп теріліп, қазіргі жинақтардағы нұсқаларымен фонетикалық, морфологиялық талдау әдістерімен салыстырылды. Ғалымдардың қос сөздерге байланысты ғылыми тұжырымдары жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау әдістері арқылы көрсетілді.

Тақырыптың зерттелуі

Қос сөз сыңары болып келетін ескі бірліктер негізінен этимологиялық талдаулардың нысаны болады. Бұлардың біразы Ә.Қайдар «Парные слова в современном уйгурском языке» (1958), «Кейбір қос сөздердің этимологиясы» (1959),

«Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік» (2013); І.Кеңесбаев «Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер» (1950); Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш., т.б. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966); Г.Жәркешова «Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі» (1960); Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» (1980), «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» (2009); Ә.Нұрмағамбетовтің «Қос сөздердің құпиясы» (1991), «Бес жүз бес сөз» (1994) т.б. сияқты еңбектерде талданып зерттелді.

Әсіресе, Ә.Қайдардың «Парные слова в современном уйгурском языке» атты еңбегі қос сөзге байланысты алғашқы көлемді еңбек болып саналады. Кітап ұйғыр тіліндегі қос сөздердің семантикасы мен олардың көмескі сыңарларының табиғатын ашуға арналған, атап айтқанда, басқа да түркі тілдері фактілері мен ескерткіштердің деректерін пайдалана отырып, қазақ тілінде жиі кездесетін бірнеше қос сөздердің көмескі сыңарларының ұмыт болған мағыналары ашылды. Мысалы: «Тұрақ – арық-тұрақ қос сөзінің екінші компоненті көне сөз. Бұл сөз Тоныкөк ескерткішінде жеке қолданылған: *туруқ буқа* «арық бұқа». Қырғыз т. *Арық-торық*; өзбек т. *Тырық*; бурят-монғол т. *Туранхай*; урянхай т. *Тору*. Қазақ тілінде *торығу* деген етістік түрінде де ауыспалы мағынаға ие болып қолданылады [2, 44 б.]. Кітапта синхрондық және диахрондық әдістер арқылы қазақ тіліндегі шаға (бала-шаға), шашын (жауын-шашын), баранды (үйлі-баранды), торым (тоқты-торым), жора (жолдас-жора), қырқын (қыз-қырқын), шар (дау-шар), тараж (талан-тараж), қалаш (қатын-қалаш), сарсаң (әуре-сарсаң), теге (түйе-теге) т.б. қос сөз сыңарларының төркіні туралы алғаш рет тұжырымдар жасалды.

Қазақ ғалымдары ұжымының (А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Ә.Қайдаров, А.Махмұтов, Ә.Құрышжанов, І.Кеңесбаев, С.Исаев) этимолог-ғалым ретіндегі зерттеулері «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігіндегі» мақалаларынан көрінді. Сөздік мақалалары көлемі мен айтқан ой, келтірген тілдік фактілердің молдығымен ерекшеленіп, барлық түркі тілдері мен ескерткіштерінің

фактілерін шебер пайдалану міндетіне аса назар аударылды. Мұнда *ұшан-теңіз*, *жамап-жасқау*, *құда-анда*, *тым-тырыс*, *ағайын-анжы*, *ағыл-тегіл*, *азын-аулақ*, *шама-шарық*, *үрім-бұтақ*, *ұсақ-түйек*, *тоқты-торым*, *телегей-теңіз*, *тентек пен тебіз*, *жылап-сықтап*, *сыбай-салтаң*, *қуғын-сүргін*, *сытырып-сиыру*, *ептеп-септеп*, *сүйек-саяқ*, *қиын-қыстау*, *қалы-кілем*, *күл-күбір*, *өлім-жітім*, *жүдеп-жадау*, *бірен-саран*, *бөлек-салақ*, *өсек-аяң*, *айып-анжы*, *алқызыл*, *алба-жұлба* [3, 238 б.] т.б. секілді қос сөз құрамында ғана кездесетін, бірақ жеке-дара қолданылмайтын, бұл күнде мағынасы түсініксіз сөздер түркі тілдері деректері негізінде талданды.

Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» және «Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар» атты еңбектерінде жоғарыдағы жұмыстарда талданбаған бірқатар қос сөздердің екінші элементтері табылады. Атап айтқанда, *алқа-қотан*, *ара-тұра*, *арып-ашу*, *быт-шыт*, *ел-күн*, *жылы-жұмсақ*, *өлім-жітім*, *іркес-тіркес* [15, 188 б.]; *айып-шам*, *шым-шытырық*, *ат-ұлақ*, *некен-саяқ*, *қыз-қырқын*, *телегей-теңіз*, *жай-жапсар*, *тарту-таралғы*, *шал-шауқан*, *жапа-тармағай* [18, 31 б.] деген қос сөздердің құрамындағы көнерген сөздердің түпкі мағынасы ажыратылды.

Ғалымның «Ескіліктер ауыз әдебиеті үлгілерінде, алуан түрлі поэзиялық-прозалық шығармаларда; қос сөздердің сыңарларында; тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамында; жергілікті (аймақтық) сөздерде; XV-XIX ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың тілінде кездеседі» [18, 24 б.] деп көрсеткеніндей тілдегі ескіліктердің едәуір көп бөлігі қос сөздердің сыңарларынан табылады. Сол үшін жоғарыдағы екі еңбекте талданған архаизмдердің біразы қос сөздерден алынған.

Ә.Нұрмағамбетовтің «Қос сөздердің құпиясы» [4, 3 б.] «Бес жүз бес сөз» [5, 7 б.] атты еңбектерінде *ұшты-күйлі*, *бұлан-талан*, *бал-бұл*, *асығып-аптығып*, *аптап-күптеп*, *алдап-арбау*, *алас-құлас*, *айт-үйт*, *ада-жұда*, *азық-түлік*, *ырым-жырым*, *ымы-жымы*, *ығай мен сығай*, *шала-шарпы*, *айып-шам*, *асығып-үсігу*, *үргін-сүргін*, *томаға-тұйық*, *ішек-сіле*, *суқан*, *ескі-құсқы*, *қарым-қатынас*, *сүрініп-қабыну*, *ұрыс-керіс*, *сөз-кеп*, *жүн-жұрқа*,

жөн-жосық, емін-еркін секілді бұған дейін талданбаған мағынасы күңгірт сөздердің этимологиясына пікірлер ұсынылды. Бірақ кей талдауларына келісуге болмайтын сияқты, басқа түркі тілдерінде ұқсайтын сөздің барлығы қазақтың сөзімен парпар келмейтін жағдайлар да болатынын ескерген жөн. Мәселен бір талдау төмендегідей сипатта:

«Айт-үйт» қос сөзінің бізге жұмбақ болып отырған сыңары «үйт» сөзі. Бірінші сыңары айту етістігінің бұйрық райлы түрі. «Үйт сөзінің де мағынасы «айт» сөзінің төңірегінен табылатындығы байқалады. Якут тілінде ыйыт. Дәл осы айту деген мағынада тек «үйт» дыбыстық құрамда чуваш тілінен де ұшыратамыз» [5, 12 б.].

Ғалым түркі тілдері ішінде периферик (ең көне элементтер сақталған және жырақтағы оқшау қалған тілдер) чуваш және якут тіліндегі айт сөзінің *үйт*, *ыйт* деген нұсқаларының қазақ қос сөзінде айт-үйтте сақталғанын алға тартқанымен, бұл тұжырымға келісуге болмайды. Ол тілдерде *айт* етістігінің өзі сол вариантта айтылады, үйткені жалпы түркі тілдеріндегі «а» дауыстылары якутта «ы», чувашта «ү» деп айтылады, бұл тілдік заңдылықтың қазақ тіліне қатысы жоқ, қазақтың өзінің «айт»-ы тұрғанда үйт деген нұсқасының болуы мүлдем мүмкін емес және ол тілдерден де кіруі неғайбыл.

Ш.Сарыбаев «Сөздердің тарихы мен сыры туралы» атты мақалада бұған дейінгі талдауларға қосымша ретінде *қыз-қырқын, жаман-жасқау, өлім-жітім, жігіт-желең, жылап-сықтау, көйлек-көншек, арық-тұрық, ем-дом, келін-кепшік, сыбай-салтан, анда-санда* секілді қос сөздердің екінші сыңарларының мағынасын ашып береді [1, 184 б.]. Солардың ішінде бір сөзге жасалған талдауы төменде берілген:

«Кейбір қос сөздердің бір сыңары жеке тұрып өз алдына қолданылып, екінші сыңары жеке-дара күйінде қолданылмай, тек қос сөз күйінде ғана қолданылады. Мысалы, көйлек-көншек дегендегі көншек сөзі бірқатар түркі тілдерінде өз алдына дербес сөз ретінде қолданылады. Көне қыпшақ тілдерінде көнчек деп ішкіімді айтса, Шығыс Түркістанда тұратын лобнорлардың тілінде көнчек деп

әйелдердің киетін көйлегін айтады. Демек, көйлек-көншек деген сөз өзара мағыналас екі сөзден құралған» [1, 185 б.].

Ғ.Мұсабаев та тілдегі сөздердің этимологиясын анықтауда қос сөздердің екінші компоненттерін анықтау маңызды екенін ескертеді. Ал олардың түпкі мағынасын түркі тілдері деректері негізінде табуға болатынын жазады:

«Жора-жолдас, бала-шаға деген қос сөздердің соңғы компоненттері түсініксіз. Бұларды жеке алғанда біздің тілімізде мағынасы жоқ. Бірақ бұл сөздерді этимология тұрғысынан қарастырсақ, жора деген сөз қырғыз тілінде біздің жолдас деген сөзіміздің орнына қолданылады. Шаға сөзі түрікпен, әзірбайжан тілдерінде бала дегеннің орнына қолданылады» [6, 130 б.].

Талқылау

Әкә-үкә «аға-іні, аға-көке». О бастағы (көне түркі) «әпке» мағынасындағы *әке* сөзі қазақ тілінде «аға» түрінде өзгеріп, ал «әке» нұсқасында қарама-қарсы мағынада қолданылса, өзбек тілінде «аға» мағынасында айтыла береді. Мысалы, Абай екінші қара сөзінде қазақтардың сартты сипаттауын бейнелегенде өзбектің «аға» мәніндегі *әкә* сөзін қолданады:

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «ененді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан, үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде **«әкә-үкә»** десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп (2-қара сөз).

Осындағы *әкә* сөзі өзбек тіліне тән, қазақ тіліндегі *әке* (өзбек тілінде «аға» деген мағынада) тұлғасы да мұның фонетикалық нұсқасы. Әкенің көне мағынасында (өзбек тіліндегідей «аға» семантикасында) жұмсалуды Абайдың өлеңінде де байқалады. Қазіргі әдеби тілдегі *әке* сөзінің өзін Абай «әке» мағынасында емес, әулеттің немесе ауылдың үлкені, көкесі, ағасы деген мағынада пайдаланған сияқты, контекстен соны ұғамыз:

Қызыл арай ақ күміс алтын бергек/
Қызықты ертегіге көтерілмек

Ақсақалдың, *әкенің*, білімдінің / Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Қазақ тілінде *аға, әке, еке* формалары, Абайдағы *әкә* деген түрлі варианттар тілімізде ер адамға қатысты жұмсалғанмен ол көне мұраларда тек «әйел адам»ға қарата қолданылған. Қазіргі түркі тілдеріне келсек, *әке* сөзі түрлі фонетикалық варианттарында бірақ көбіне «аға, әке» мағыналарында жұмсалады.

«Соған қарағанда *аға, ақа, әке* сөздері о баста үлкенге қарата айтылатын атау болып, ер мен әйелге қатысты айтылуы кейінірек пайда болған. *Әке* сөзінің ер мен әйелді емес үлкенді немесе сыпайлықты білдірген алғашқы мағынасы қазақ тіліндегі «*әкем*» деген еркелету мәніндегі қаратпа сөзінде сақталған секілді. *Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көрерсің* мақалында да үлкен деген мәні аңғарылады» [8, 94 б.].

Сайып келгенде, *аға, ақа, еке, әке, әкә* бәрі бір сөз, бұл туралы *әке* сөзіне арнайы мақала жазған Е.Қойшыбаев та жазады:

«Аға/аха/ака/ақа/әке/еке/> -ка/-қа/-ке/-кә формалардың барлығы да о бастағы *аға/ақа* сөздерімен байланысты, бірақ әр тілде әртүрлі мағыналық жамылғыларға ие болған» [9, 152 б.].

Әкә тұлғасы Абай тілі сөздігіне де енген. Бұл түбі өзбекшенің сөзі болса да ақын қолданғандықтан оны сөздікке кіргізіп, хәкім Абайдың сөздік қорына қосу қажет деп ойлаймыз.

Ал екінші компонент *үкә* сөзіне келсек, бұл сөз және оның фонетикалық варианттары тілімізде мүлдем қолданылмайды.

Түркі тілдеріне келсек оның көбіне шағатай мен қарлұқ тілдеріне тән екенін анықтаймыз:

Шағатай жазба мұраларында *үке* «іні, бауыр» [10, 146 б.].

Ұйғыр т. *ука* «бауыр, іні»; *ака-ука* «аға-іні, бауырлар, ағайын»; өзбек т. *үкә/ука* «іні»; *әкә-үкә* «аға-іні» (УРС 12); қарақалпақ т. *үке* (өзбек тілінен алынған болса керек) «іні» (КкРС 519); түрік т. диал. *өке* «сіңлі, қарындас» (DD III 1106).

Моңғол т. *өкин/өкий* «қыз; әпке»; халка т. *охин*, бурят т. *үхин*, калмақ т. *окэн* «қыз» [11, 223].

Сонымен Абай сарттардың қолданысы деп келтірген «*әкә-үкә*» қос сөзі де зерттеу нысаны ретінде алынып, қос сөздің қазақ

әдеби тілінде кездеспейтін екі компонентті жеке-жеке талданды. Тілдік фактілер ол екі тұлғаның да ақын көрсеткендей өзбек пен ұйғыр (Абай және көшпенді қазақтардың танымы бойынша сарттар) тілдерінде белсенді жұмсалатынын көрсетеді. Бұлар қарлұқ тілдеріне тән сөз болғанмен оны Абай қолданды, Абай тілі сөздігінде ақын қолданған сөздер алынған болса бұл қос сөз де сөздікке кіруге тиіс деп есептейміз.

Дөң айналмай (бізше *дөң-айналмай*) «көпке бармай, ұзамай, айналмай».

Бір көрмеге тәп-тәтті

Қазаны мен қалбаңы.

Дөң айналмай ант атты,

Бүксіп, бықсып ар жағы.

Абай тілі сөздігінде *дөң* сөзіне «биіктеу жоталы жер, төбешік, жота» деген анықтама берілген. Бұл өлең шумағындағы «көпке бармай, ұзамай, айналмай» мәніндегі *дөң айналмай* тіркесі де бұл *дөң* анықтамасы ішінде көрсетілген. Бірақ *дөң айналмай* тіркесіндегі *дөң*нің «төбешік» мағынасындағы *дөң* сөзіне қатысы жоқ болса керек. Мұндағы *дөң- оғыз* тілдеріндегі «айналу» мәніндегі *дөңмек* етістігі деп ойлаймыз: *дөң-* және *айнал-* етістіктері қатар келіп, «ұзамау, көп айналмау» деген мағына үстелді.

Төң- етістігі түркі жазба ескерткіштерінде тек көне мағынасында қолданылған. Мәселен Диуани лұғатит түрkte *төн-* етістігі оғыздарда айтылады деп жазылған. Хорезм дәуіріндегі сөздік Ибн Мұханна лұғатында *дөн-* «айналу»; *дөндүр-* «айналдыру» деп тіркелген. Мәмлүк қыпшақ жәдігерлерінен Китабұл идрақта *дөн-* сөзі «айналу, бұрылу; қайту» мағыналарында қолданылған. Клаусон дайындаған Шағатай дәуірі лұғаты Сенглах сөздігінде *дөн-* етістігі де сол семасында тіркелген.

Қазіргі түркі тілдерінде *дөң-* етістігі «айналу» мағынасында кең таралған, тіпті қазақ тіліне ең жақын саналатын қарақалпақ пен ноғайшада бастапқы семантикасында қолданылады (қазақ тіліндегідей ауыспалы «төну» мағынасында емес).

Қарақалпақ т. *дөн-* «өзгеру, ауысу, айналу, құбылу» (КкРС 177); ноғай т. *дөн-* «айну, өзгеру, құбылу, бастарту, пікірін

өзгерту, сөзінен таю» (НРС 101); татар т. *дүн*- «айналу, бұрылу, аудару» (ТатРС 581); башқұрт т. *дүн*- «айналу, оралу, бұрау»; құмық т. *дөн*- «өзгеру, айналу; бөлшектеу, бұзылу; қартаю» (КумРС127); қарашай-балқар т. *дөң*- «сағы сыну, үмітін үзу; қарайым т. *дон*- «кері қайту, айналу, бұрылу» (КРПС 79).

Оғыз тілдер тобында бұл сөз көп мағыналы әрі белсенді жұмсалады:

Түрік т. *dön*- «қайту, оралу, қайтып келу, бұрылу, айналу»; әзербайжан т. *dön*- «сол мағ.» (АДИЛ II 149); түрікмен т. *dөөн*- «сол мағ.» (ТркмРС 282); ғагауз т. *дөн*- «сол мағ.» (ГРМС 159).

Сонымен, *дөң*- бір етістік болса, *айнал*- да сол мағынадағы синонимдес етістік, сол себепті екеуін қос сөз деп қарастырған жөн. Екі мағыналас сөзден құралғандықтан қазіргі грамматикалық өлшем бойынша ортасына дефис қойып, қос сөз ретінде алған дұрыс. Сөздіктерге Абай қолданған қос сөздегі *дөң* сөзінің дұрыс мағынасын да қосса жөн болар еді.

Елсіз-күнсізде «елсіз-жұртсыз жерде, айдалада, жапанда».

Ұлы ақын Абайдың тілдік қорында *елсіз-күнсізде* деген қолданыс бар. Оны ақын бірінші қара сөзінде қолданған.

Хақім Абай алғашқы қара сөзінде бұл жасқа дейінгі өмірін алысып-жұлысып, әурешілікпен өткізгенін айта келіп, енді қалған өмірін қайтіп, не қылып өткізетіні туралы сыр шертеді. Ел бағу? Мал бағу? Ғылым бағу? Дін бағу? дегендерге кезекпен тоқталып, ең соңында ойына келген нәрселерін қағазға жаза беруге, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылуға бел буады. Соның ішінде «Ғылым бағуға» қатысты айтқан екі сөйлемінде «елсіз-күнсізде» қос сөзін пайдаланады:

«Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? *Елсіз-күнсізде* кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік» (1-қара сөз).

Бұндағы *елсіз* деген форма түсінікті, ал *күнсіз* дегеніміз не? Неге ол *елсізбен* бірге дефиспен қос сөз түрінде берілген. «Ел

сөзіне аспандағы күннің не қатысы бар?» деген сұрақтың тууы әбден мүмкін.

Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? деген бірінші қара сөздің үзіндісіндегі *елсіз-күнсізде* қос сөзі, Абай тілі сөздігінде «айдалада, оңаша жерде» деп түсіндірілген. Түсіндірме дұрыс, енді бізге түсініксіз болып тұрған *күнсізде* формасының өзі не, соны талдап көрейік.

Біріншіден, Абайдағы *елсіз-күнсізде* әдеби тілдегі *ел-күн* қос сөзінің екінші сыңарына жатыс септік жалғауы жалғанған түрі. Абайдан бөлек бұл қолданыс ешбір жерде кездеспейді. Қазақ тілінде *ел-күн аманда; елде-күнде жоқ іс; елім-күнім* деген формаларда жұмсалады.

Ал *ел-күн* қос сөзі көне түрік жазба ескерткіштерінен бастап, қазіргі түркі тілдерінде «ел-жұрт» мағынасында қолданылатын күрделі атау. Сонда *күнсізде* формасының түбі «халық, жұрт» мағынасындағы *күн* сөзі болуы керек. Сөзіміз дәлелді болу үшін төменде түркі жазба ескерткіштері мен тілдерінен деректер келтіреміз.

Күн сөзі түрік жазба ескерткіштерінде көбіне қос сөз түрінде келеді:

Көне ұйғыр жазба мұраларында (IX-XI ғғ). *ил-күн* «халық, қауым»; *күн- қадаш* «тума-туыс» (ДТС 326). Көне ұйғыр қарібімен жазылған Оғыз қаған дастанында *йылқыларны, ел-күнлерни йерди, бедүк йаман бир киик ерди* «жылқыларын, ел-жұртын жалмады, аузын арандай ашқан жаман жануар еді» деген сөйлемде «халық» мағынасы аңғарылады.

Құтты біліктің индексінде *күн* сөзі жеке «ел, жұрт, халық» деп түсіндіріліп, *ил-күн* «ел-жұрт» (КВ.245) деген қос сөз мысал ретінде келтірілген. Мәмлүк қыпшақ ескерткіші Китабұл Идрақта *ил-гүн* формасы «ел, жұрт, халық» деп анықталса, *илкүн* варианты «мемлекет» деп аударылған (КІ.22). Кітап авторы Абу Хаянның пікірінше *ил-күн* деген атау, *ил* «ел» және *күн* «аспандағы күн» сөздерінен құралған, одан «мемлекет» мағынасы шыққан. Соған қарағанда автордың өзі ол сөзді аспандағы күн сөзімен шатастырған.

Анадолы жерінде жазылған Қорқыт ата кітабының көне түрікше нұсқасында *ил-гүн*

қос сөзі: *илим гүнүм чапылды, қара башым буңлу олду* «елім шабылды, қара басым мұң болды» (DKK.240-1) сөйлемінде сақталған.

Қазіргі түркі тілдерінде бұл сөз кең таралмай (қос сөздің бір элементі болған соң сөздің өзі сөздіктерге енбеген сыңайлы) тек қос сөз тұлғасында айтылады, әсіресе оғыз тілдерінде таралған. Туыс тілдер (Орал-алтай теориясы) немесе ертеде бір-біріне көп сөз беріп-алған көршілес халықтар деп есептелетін мажар мен моңғол тілдерінде жеке сөз ретінде қолданылады. Мысалы:

Башқұрт т. *ил-һүл* «ел, мемлекет, отан, орда» (БТһ I 375); татар т. *ил-көн* «ел, жұрт» [12, 117]. Хакас т. *күн* «халық, ел, ұлт, ұлыс»; *ир-күн* «ерлер, ер-жігіттер». Әзербайжан т. *el-gün* «халық, жамағат, бұқара, ел; туысқан, ағайын»; түрікмен т. *ил-гүн* «халық, жұрт»: *Илим-гүнүм болмаса, айым гүнүм доғмасын* «Елім-жұртым болмаса, айым-күнім тумасын» (мақал) (ТДС 335); түрік т. *el gün* «басқалар, өзгелер, біреулер; ел-жұрт»; *ele güne karşı* «жұртқа қарсы»; *el günle eğlenmek* «Көппен көрген ұлы той» [13, 239 б.].

Мажар т. *хон* «мемлекет, ел». Моңғол т. *хүн* «адам» (КМРС 279).

Түркі тілдеріндегі деректер негізінде *ел-күн* дегендегі *күн* сөзі «аспан денесі» емес, «халық» мәніндегі *күн* сөзі деп анықтаймыз. Ал *ел-күн* болса, екі синоним сөзден құралған қос сөз: *ел-күн* = *ел-жұрт*. Сонда Хакім Абайдың қара сөзіндегі *елсіз-күңсізде* тіркесін сөзбе-сөз «ел-жұртсыз жерде, елсіз-халықсыз жерде» деп түсінсер болсақ, оның байырғы мағынасы мейлінше нақтылана түседі. Ал *елсіз-күңсізде* қос сөзі Абай тілі сөздігінде «айдалада, оңаша жерде» деп берілген. Түсіндірмедегі «айдалада» дегені мағыналық жағынан дұрыс анықтама, өйткені елсіз жердің өзі айдала болатыны анық. Қос сөздің сөзбе-сөз мағынасы негізінде бұл түсіндірмені «елсізде, елсіз-жұртсыз жерде, айдалада, жапан (құла) түзде» деп қосуға болады.

Ел-күн қос сөзі қазақ әдеби тілінде бірнеше тұлғада айтылады, мәселен, *елім-күнім* «елім-жұртым»: *ел-күн аманда* «ел аман, жұрт тынышта»; *елде-күнде жоқ іс* «ел салтында, жұрт әдетінде жоқ іс» [14, 127 б.].

Ер Тарғын жырында бұлар «елім, күнім» деп жеке сөздер сияқты берілген:

«Бұлғыр, бұлғыр, бұлғыр тау,
Бұлдырап тұрған құрғыр тау.
Қаптай қонар елім жоқ,
Елім, күнім Кәрібоз,
Сөйлесетұғын тілің жоқ
Ел таптырар ма екенсің.

Сонда жырда «Елім, күнім Кәрібоз» деп *күн* сөзі жеке берілген. Жеке берілмеу керек, өйткені бұлар көне түркі дәуірінен бері қос сөз түрінде жұмсалады. Баспаға тергендер «күн» сөзін жеке сөз деп ұғып, дефиспен ажыратпағанға ұқсайды.

Сонымен, жоғарыда келтірген тіл деректері негізінде *елсіз-күңсізде*, *ел-күн аманда*, *елде-күнде жоқ іс*, *елім-күнім* деген қос сөзден жасалған тұлғалар құрамындағы «күн» сөзі «ел, жұрт, халық» мағынасындағы сөз екендігін анықтадық. Оның «аспан денесі», яғни шуақ шашатын күнге қатысы жоқ. Бірақ тілімізде бұрыннан келе жатқан *ел-күн аманда* тұлғасы соңғы кездері *ай-күн аманда* деп өзгертіліп қолданылып жүр. Бұл туралы қазақтың белгілі академик ғалымы Рабига Сыздықова айтқан болатын:

«Күн сөзінің қазақ тілінде «адам, кісі» деген мағынада жеке жұмсалуды ұмыт болғаны соншалық, бұл тіркесті қазірде *ай-күн аманда* деп қолданады. Бұл қолданыс әрі-беріден соң логикаға қайшы: ай мен күн өлмейтін, өшпейтін, әрқашан аман табиғат нысандары, ал *ел-күннің*, яғни халық, ел-жұрттың амандығы-жамандығы, өсуі, өшуі – логикаға сыйымды ұғымдар, сондықтан бұл күнде *ай-күн аманда* демей, *ел-күн аманда* деп келтіргендері жөн» [15, 68 б.].

Ғалымның айтқанындай, *ел-күн аманда* дегендегі күнді аспан денесі күнмен байланысты көріп шатастыру тілде бар. Тіпті, кейінгі кезеңде *ай-күн аманда* деген жаңа нұсқасы жиірек жұмсала бастағаны байқалады. Бұны да *күн* сөзінің «ел» мағынасы ұмыт болуынан туындаған құбылыс деп білеміз. Яғни *ел-күн аманда* тіркесіндегі «күн»ді аспандағы *күн* деп ұғып, елдің орнына *ай* сыңарын қосқан болса керек. Ал *елде-күнде жоқ іс*, *елім-күнім* дегендердегі *күннің* «халық» мағынасындағы сөз екендігі тайға таңба басқандай көрінеді. Қос сөздердің басым көпшілігі синонимдерден құралатынын ескерсек (бала-шаға, азық-түлік, өлім-жітім, т.б.), мұнда да *күн* және *ел* деген

мағыналас сөздердің қолданылғаны күмән тудырмайды. Оның үстіне көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріндегі тілдік деректер күннің «ел» мағынасындағы сөз екендігіне дәлел бола алады.

Қазақ әдеби тілі сөздігінде *күн* сөзі туралы жеке мағлұмат берілмеген, *ел-күн*, *ел-күн аманда* тұрақты тіркесі ғана түсіндірілген. Абай тілі сөздігінде де солай, қос сөздің екінші сыңары *күнсінде* формасы жеке түсіндіріліп жазылмаған. Ілгеріде Абайдағы қос сөздердің құрамындағы сөздерді де сөздіктерге енгізіп, олардың түпкі мағынасын беріп отыру жөн деп санаймыз.

Жоқ-жітік. «Кедей-кепшік, жарлы-жақыбай» дегенді білдіретін *жоқ-жітік* қос сөзін Абай бір өлеңде ғана қолданады:

Мұңды, шерлі, жоқ-жітік
Аңсап алдын кернепті.
Бәрінің көңлін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.

Жоқ-жітік қос сөзінің құрамындағы *жітік* сөзі жеке қолданылмайды әрі жеке тұрып мағына білдірмейді. Қазақ тілінде *жітікке саяқ* немесе *жітікке саяқ қосылады* «жоққа тән, есепке жоқ» деген тұрақты тіркестерде ғана кездеседі. Оның түбірі жоқ болу, өлу мағынасындағы көне жітетістігі. Оған көне түркі тіліндегі есімше тудырушы -ік (-үк) жұрнағы қосылып о баста «жоғалған, өлген» семантикасынан «жоқ» деген мағына туған болса керек. Жітетістігі қазақ әдеби тілінде *өлім-жітім* қос сөзінде де қолданылады.

Қазақ тіліндегі *жіт-* түбірінен шыққан *өлді-жітті*, *өлім-жітім* қос сөздері мен *жітік* архаизмінің бір-бірімен байланысты екендігін лексиколог ғалым Жанпейісов та ескертеді [16, 92 б.].

Жітік көнерген сөзінің жоғарыда айтқандай негізгі мағынасына көне түрік ескерткіші мен тілдері дәлел бола алады:

Диуани лұғатит түрkte *йитүк* «жоғалған, жоғалтқан»: *Йитүклүг анасы қойун ачар* «Затын жоғалтқан оны іздеу үшін анасының қойнын ашудан тайынбас» деген мағынада» (мақал) [17, 452 б.].

Түрік т. диал. *yitik* «жоғалған нәрсе»; әзербайжан т. *итик* «сол мағ.»; түрікмен т. *йитик* «сол мағ.» (ТДС 350). Якут т. *сүтүк*

«жоқ, ғайып болған, жоғалған». Хакас т. *чидіг* «жоқ, жоғалған»; тува т. *чидириг* «сол мағ.» (ТувРС 532).

Қазақ тілі сөздіктерінде *жітікке* қатысты түсіндірме жоқ, тек *жітікке саяқ* тіркесі ғана берілген. Абай тілі сөздігінде де жітік сөзі тіркелмеген. Қос сөздердегі екінші сыңарлардың түпкі мағынасы нақты анықталғандықтан оларды сөздіктерге енгізіп, тілдің сөздік қор байлығын оқырман қауымға жеткізу артық болмас. Күрделі сөз құрамындағы элементтің өзі талданып берілмегенімен қос сөздің өзі де Абай тілі сөздігінде табылу керек. Күрделі сөз құрамындағы элементтің өзі жеке талданып берілмеген күннің өзінде қос сөздің Абай тілі сөздігінде берілгені жөн.

Маң-маң «аспай-саспай, жай басып».

Маң-маң басып,
Мен-мендігі асып,
Мал бітті деп, көңілі
Көтеріліп тасып [7, 430 б.].

Маң-маң қос сөзі қазақ тілінде *маң-маң басу* тіркесі құрамында айтылады. Қос сөз құрамындағы *маң* сөзі де жеке қолданылмайтын мағынасы белгісіз, көнерген сөздердің бірі. Қазақ әдеби тілі сөздігінде «*маң-маң басу*»-дағы *маң* сөзі «жай, ақырын, баяу» деп түсіндірілген (ҚӘТС XI 63). Бұл анықтама *маң басу* тіркесінің беретін мағынасына қарай берілген сияқты. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде *маң-маң басу* тіркесінің құрамындағы *маң* сөзі түркі тілдеріндегі «жүріс, қадам, адым; жүру, адымдап жүру» дегенді білдіретін *маң* атауы мен *маңу* етістігімен байланыстылығы жайында жазылған. Мақала авторы С.Исаев *маң* сөзі қазақ тілінде кейін келе-келе бастапқы мағынасынан ажырап, «жай, баяу, ақырын» мәніне ауысқанын айтады [3, 143 б.].

Сонымен, Абайдағы *маң-маң басу* тіркесінің құрамындағы *маң* «адым, қадам» деуге де негіз бар. Өйткені түркі жазба ескерткіштерінде бұл сөз етістік және есім болып, сонымен қатар туынды формаларында да кездеседі:

Көне ұйғыр жазулы мұраларында *маң* «қадам, адым» (ДТС 336). Диуани лұғатит түрkte *маңыг* «қадам»: аның маңығы көр «оның қадамына қара» [16, 604]. Құтты

білікте маң- «жүру, адымдау» (КВ.3659...); маңым «қадам» (КВ.1389).

Абай тілі сөздігінде аталған маң-маң сөзі немесе оның құрамындағы маң сөзі туралы түсіндірме берілмеген. Ғалымдар түбірін анықтап, түпкі мағынасын ажыратқан маң сөзі я болмаса қос сөздің өзі сөздікте болғаны дұрыс.

Сәлем-сауқат «сәлем, сәлемдеме; сыйлық, сарқыт, сыбаға». Қазіргі қазақ тілінде *сауқат* сөзі жеке қолданылмайды, *сәлем-сауқат* қос сөзі ретінде жұмсалады. Абай да өз өлеңінде *сәлем-сауқат* қос сөзін қолданған:

Аптығып, асау інің келді, ақсақал!
Тау-тасқа, адамзатқа салып жанжал,
«Дем алайын» деп келдім, аш
қойныңды,

Сәлем-сауқат әкелдім, хош көріп ал
[7, 383 б.].

Абай қолданған *сәлем-сауқат* қос сөзіндегі *сауқат* сөзі қазақ әдеби тілінде жеке қолданылмайды. Тек оның *сауға* деген варианты көнерген сөз болып Батырдан – *сауға, бәйгеден* – *олжа* деген сияқты мақал-мәтелдерде айтылады.

Е.Жанпейісов *сауға* және *сауқат* формаларының бір түбірден шыққанын алға тартқан. Дәлел ретінде қазақ тіліндегі *сауғаның* әзербайжан тіліндегі *савгат*-пен бірдей мағынада қолданылуын айтады [16, 13 б.].

«Сыйлық» деген негізгі мағынадағы сауқат сөзі ортағасырларда моңғол тілінен кірген деп пайымдауға болады, өйткені одан ерте кезеңдерде бұл атау қолданылмаған, оның орнына *белек, армаған, амуч, тартығ* атаулары кездеседі. Сонымен бірге, Ибн Мұханна лұғатында *саугат* терминіне «сыйлық, сәлемдеме» (İML.230) деп анықтама беріліп, моңғолша сөздердің тізімінде берілген. Моңғол сөздері көбірек кездесетін Хорезм-Алтынорда дәуірі жазба ескерткіші Мұқадиметұл әдеп атты жәдігерде *сауқат/саугат* нұсқалары да «сыйлық» (ME.78-8) деп аударылған. Шағатай дәуірінің көрнекті өкілі Алишер Әлішер Науаи сөздігінде *саугат/соугат/соуқат* деген сөз варианттары «сый, сыйлық, сәлемдеме» деп көрсетілген [17, 992 б.]. Р.Сыздықова Жамиғат тауарихтағы

сауқат терминін «соғыстан түскен олжа» деп түсіндіреді [18, 157 б.].

Қазіргі түркі тілдерінде *сауға* және *сауқат* деген екі варианты да қатар айтылып, бірақ семантикасы ауысып «аңнан немесе соғыстан түскен олжаның үлесі» мәнінде жұмсалады. Мысалы, қырғыз тілінде *соогат* та *соога* да «соғыс, аң олжасынан бөлініп берілетін үлес, сый, сыйлық» деген мағынада бірдей сақталған. Ноғайшада да солай *сауқат* пен *сауға* «сый, кәде, сәлем-сауқат» (НРС 281) мағынасында жұмсалады. Қарақалпақ тілі сөздігінде тек *сауға* «соғыс не аңнан түскен олжадан тең бөлінетін сый» (КкРС 568) тұлғасы берілген. Башқұртшада т. *сауға* «соғыс немесе аңнан түскен олжадан берілетін сый» (БТһ II 179) нұсқасы тіркелген.

Ал құмық пен қарашай-балқар тілдерінде, ұйғыр мен өзбекшеде және түрікмен тілінде көне мағынасында сақталған, мәселен, құмық т. *саугат* «сыйлық, кәде, сый; марапат»: *саугат етіп бер* «сыйлық ретінде бер»; қарашай-балқар т. *сауға* «сый, сыйлық, кәде, сәлем-сауқат; марапат»: *сауға бер-* «сыйға тарту; марапаттау»; ұйғыр т. *соға* «сыйлық, сый»: *соға қилмоқ* «сыйлық ету»; өзбек т. *соуға* «сәлемдеме, көңілашар сыйлық» (УТИЛ II 164); түрікмен т. *совгат* «сыйлық, кәде» (ТДС 584).

Моңғол тіліндегі бастапқы формасы *саугад* және семантикасы «сый, сәлем-сауқат, сәлемдеме» деп көрсетілген [17, 99 б.].

Сайып келгенде, Абай қолданған сәлем-сауқат қос сөзіндегі *сауқат* сөзі қазіргі қазақ тіліндегідей «сауға, олжа, үлес» мағынасында емес, ортағасыр жазба ескерткіштері мен моңғол тіліндегідей, яғни бастапқы «сый, сәлемдеме, тарту» семантикасында сақталғанға ұқсайды. Абай тілі сөздігінде сәлем-сауқат қос сөзі «сый, тарту» деп анықталып берілсе де [19, 445 б.] оның құрамындағы *сауқат* сөзіне жеке түсіндірме берілмеген.

Телі-тентек «есер, содыр-сотқар, ақымақ»:

Бектікте біреу бектеп тұралмай жүр,
О-дағы ұры-қарды қыралмай жүр.

Қарсылық күнде қылған телі-тентек.

Жаза тартып ешбір сұралмай жүр
[7, 9 б.].

Телі-тентек қос сөзіндегі *телі* сөзі қазақ тілінде жеке жұмсала бермейді, көбіне *телі* мен *тентек* деп қатар айтылады.

Абай қолданған *телі-тентек* қос сөзіндегі *телі* сөзінің бастапқы мағынасын этимолог ғалым Ә.Нұрмағамбетов түркі тілдері деректері негізінде түсіндіреді:

«Кейбір түркі тілдерінде «телі» тұлғалас сөз жеке тұрып та тиісті мағынасын береді. Башқұрт тілінде «тиле», қырғыздарда «тели», телеуітше «телі», ноғайларда «дели», хакастарда «теліг» сөздері біздің түсінігіміздегі «ақымақ, есі ауысқан, жыңды, топас» тәрізді жағымсыз мағыналарда жұмсалады. Осыған қарағанда «телі-тентек» қос сөзі «ақымақ-ақымақ» дегенге нұсқайды» [20, 269 б.].

Ал Е.Жанпейісов Абай жолы романында да кездесетін *телі-тентек* қос сөзіндегі *телі* көнерген сөзін *делебесі* қозды тұрақты тіркесінің құрамындағы *делбе/телбе* тұлғасымен байланысты көреді [21, 95 б.].

Түркі тілдері мен ескерткіштері деректеріне жүгінсек, *телінің* «ақымақ, есі ауысқан, есуас» мағынасындағы сөз екеніне көз жеткіземіз. Мысалы, Диани лұғатит түрkte *телу* атауы оғыз тілінде «ақымақ жыңды, есі ауысқан» деп көрсетілген [16, 447]. Мәмлүк қыпшақ жазба мұрасы Қитабы межмуада *телі* деген нұсқасы «ақымақ» деп аударылған [22, 198 б.]. Шағатай жазба жәдігерлерінде *дели/тели* «есалаң» деген екі варианты қатар жұмсалған [10, 375 б.].

Қазіргі түркі тілдері ішінде қыпшақ, сібір тобында *тели*, оғыз бен қарлұқта және кейбір қыпшақ тілдерінде *дели* нұсқаларында айтылады: Қырғыз т. *тели* «жылқы ауруы; жыңды»; ноғай т. *тели/дели* «жыңды; қайсар, жаужүрек»: *Тели биімес, биісе тоқтамас* «Телі билемес, билесе тоқтамас» (мақал) (НРС 99); татар т. *тили* «жыңды» (ТТАС 97); башқұрт т. *тили* «сол мағ.» (БРС 525); қарашай-балқар т. *тели* «сол мағ.» (КБРС 618); құмық т. *дели* «сол мағ.» (КумРС 125). Ұйғыр т. *делли* «жыңды, ақымақ» (YUTS 96). Түрік т. *deli* «есінен адасқан, жыңды; мықты, жүрек жұтқан» (TS 615); әзербайжан т. *dəli* «сол мағ.» (АДИЛ II 61); түрікмен т. *dəli* «сол мағ.» (ТДС 286); гагауз т. *дели* «сол мағ.» (ГРМС 136).

Қазақ тілінде *телі* архаизмі аталған қос сөзден бөлек *делқұлы*, *делбе*, *делебе*, *дүлей*

формаларында түрлі варианттарында сақталғанға ұқсайды.

Сонымен, *телі-тентек* сөздерін қатар беріп қос сөз ретінде қолдану Абай тіліне тән. Қолда бар деректер негізінде оның сыңарларының ақынға дейін жеке-жеке немесе арасына жалғаулық шылаумен, тіпті бірыңғай мүше ретінде жұмсалғаны аңғарылады:

Тозып кеткен ел жұртын / Тегіс жинап алады.

Тентегі мен телісін / Түзетіп жөнге салады (Алпамыста)

Шұбар ағаш, құба жон мекен еткен шөлде, ием / Телі менен тентегің иіліп алдыңа келді, ием (Бұхар жырауда).

Ет-жүрек «жан-жүрек, тән мен жүрек». Қазіргі Абайдың өлеңдер жинақтарында *ит жүрек* деп жазылып жүрген қолданыс бар, мәселен:

Сенісерге жан табалмай / Сенделеді ит жүрек.

Тірілікте бір қана алмай / Бұл не деген тентірек? [7, 183 б.].

Абай қолжазбасында *ет жүрек* деп жазылған қос сөз қазіргі басылымдарда жаңылысып *ит* деп өзгертіліп қалғанға ұқсайды. Өйткені 1907 жылғы Мүрсейіт нұсқасында *ет жүрек* деп жазылған:

Сенісерге жан табалмай / Сенделеді **ет жүрек**.

Тірілікте бір қаналмай / Бұл не деген тентірек? [23, 153].

Ет жүрек деген қолданыс Абайда бірнеше рет кездеседі:

Ет жүрексіз ерніңнің айтпа сөзін / Тіл үйренген нәфсінің қу мінезін.

Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма / Чымылдық боп көрсетпес чынның жүзін

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес / Епке көнер **ет жүрек** сату емес.

Кімде кім үлкен болса екі мүчел / Мал беріп алғанменен хатұн емес

Ет жүрек өртенді / От боп жанып / жалын чалып ішіме [23, 142-168 б.].

Қазіргі жинақтарда да *ет жүрек* қолданысы дефиспен ажыратылмай қос сөз ретінде берілмесе де оның *ет* және *жүрек* деген бір-біріне мағына жағынан жақын сөздерден жасалғанына қарап қос сөз ретінде алуға мүмкін сияқты. Өйткені мұндағы *ет* сөзі жүректі анықтап тұрған

жоқ, ет өз алдына «дене, тән» семасындағы атау болып тұр.

Абай тілін зерттеуші академик Р.Сыздықованың өзі Абай шығармаларындағы *ет* атауын «дене» мағынасындағы сөз деп жеке атап көнерген сөздер ішінде қарастырады:

«Абай қол, қар, ет тәрізді сөздердің қолданудан қалып бара жатқан көне мағыналарын да пайдаланады... Ет сөзінің қазақ тіліндегі көне мағынасы кейбір түрік тілдері сияқты «дене» дегенді білдіреді... Абай да ет сөзін бірнеше жерде «дене» мағынасында қолданады» [24, 143 б.].

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде де «дене» мағынасында ет сөзінің етпетінен құлады (ет-бетінен құлады «денесімен құлады») тұрақты тіркесінде сақталғаны туралы жазылған [3, 75 б.].

Ет сөзінің Абайдағыдай «жан, тән, дене» мағынасында жұмсалуды «Ет ашумен істеді, Ет жақын, Ет етке сорпа бетке» деген сияқты тұрақты тіркестерде көрінеді. Тіпті төмендегі жар-жар шумағында да сол семантика айқын аңғарылады:

Есіктің алды қия еді, жар-жар!

Қияға біткен мия еді, жар-жар!

Өкең берген қамқа тон, жар-жар!

Етіңе қайтып сияды, жар-жар! (Жар-жардан үзінді).

Етсөзінің түрікжазбаескерткіштеріндегі қолданылған мағынасына қарап, оның Абайдағы қос сөздің сыңарындағы мәнімен әбден сәйкес келетінін аңғарамыз. Мәселен, көне ұйғыр жазулы мұраларында *ет-өз* «дене, өзі, кісі» (ДТС 186); Құтты білікте *ет-өз* «дене, бой, тән» (KB.332...); Диуани лұғатит түрkte *ет-йин* «дене» [16, 463 б.].

Қазіргі түркі тілдерінде де *ет* сөзінің осы мағынасы көрінеді, тіпті Абайдағыдай қос сөздер құрамында қолданылады:

Қырғыз т. *ет-тен* «дене»; құмық т. *ет-йалангач* «тыр жалаңаш»; қарашай-балқар т. *ет-жен* «тума-туыс»; өзбек т. *ет-сүйәк* «жан-дене» (УТИЛ II 455); алтай т. *ети-сөөк* «дене» (РусАС 751); тува т. *ет-бот* «тұла бой»; ет-хан «ет-жүрек, ет-қан»; якут т. *ети-сиин* «дене»; ет-хаан «сол мағ.» (ЯРС 549); чуваш т. *үт-пү* «сол мағ.» [25, 302 б.].

Байқағынымыздай ет сөзі түрік жазба ескерткіштері мен тілдерінде көбіне қос сөз түрінде қолданылады, Абайдағы ет-жүрек

қолданысы да анықтауыш сөз емес қос сөз болу керек деп пайымдаймыз.

Алынған нәтижелер

Сонымен, қос сөздердің жалпы мағынасы түсінікті болғандықтан олардың құрамындағы жекелеген сөздердің көне немесе өзге тілге тән тұлға екенін сезе бермейміз және олардың жеке тұрғандағы мағынасы қандай екен деп іздеп те жатпаймыз. Ал олардың жеке тұрғандағы мағынасын білу арқылы ақындардың айтар ойын, жеткізгісі келген астарын терең түсінуге болады. Ақын тіліндегі қос сөздерді теріп талдау арқылы оның құрамындағы сөздердің төркіні басқа тілдерден немесе мағынасы ұмыт болған төл көне сөз екені анықталды. Мәселен, Абайдағы қос сөздер құрамында келетін бір сыңары *асық, аймақ, сауқат, қар, ғиззат, абұйыр, сүрен, некен* сияқты басқа тілдік элементтер және әдеби тілде белсенді жұмсалмайды немесе қазір өзгеше формада қолданылады. Солардың ішінде *аймақ, сауқат, сүрен, некен* деген формалар моңғол тілдерінен енген. *Ғиззат, абұйыр* деген тұлғалар араб тіліндегі нұсқасына жақын алынған, өйткені әдеби тілде қазір олар *ізет, абырой* т.б. түрлерінде жазылады. Абай кірме сөздерден өзінің қаламына тән де қосарлама қос сөздер жасаған. Оған *күй-жай, сұм-сұрқия, әні-шаны, қар-жар, әділет-шапқат, думан-сауық, керім-кербез, ұрлап-қарлап* тәрізді мысалдарды жатқызамыз. Бұлардың көбі Абай тұсында енген қолданыстар деп айтуға да негіз бар. Өйткені бұлар қазіргі әдеби тілде *жай-күй, ойын-сауық*, т.б. сияқты өзге нұсқаларда жұмсалады.

Ақын тіліндегі тағы бір ерекшелік қазіргі күні *қатын-қалаш, дау-шар, құда-анда, дос-тамыр* секілді жазылып жүрген формалар қос сөз түрінде емес, арасына жалғаулық немесе басқа сөздер салып, үтір қойып ажыратып қолдану ерекшелігі байқалады. Ақындағы *қатын мен қалаш, дау мен шар, құда, тамыр; доспыз, асықыпыз* т.б. сияқты мысалдар соның айқын дәлелі болса керек.

Абайдағы қос сөздердің ендігі бір компоненті түбі түркі төл сөз болса да өзге тілдерде қолданыла бермейді, мысалы:

жайқаң-қайқаң, айпар-жайпар ыржаң-қылжаң, жыртаң-тыртаң, т.б. Осы мысалдардың ішінде *жайпау* етістігі қазақ тілінде қолданылса да *айпау* жеке жұмсалмайды. Тек *Алдын айпар, жанын жайпар* (шалғы) деген жұмбақта кездеседі. Оны қырғыз тіліндегі «жайпау, жалмау, опыру» мәніндегі *аймау* етістігімен байланыстырамыз. Ақын шығармаларындағы қос сөздердің құрамындағы *телі, саяқ, жітік, күн, бек, маң* секілді көнеліктер көне түркі ескерткіштеріне тән. Этимолог ғалым Әбдуәли Қайдар «Бір компонентінің мағынасы ұмыт болған не қос компоненті бірдей бастапқы мағынасын жоғалтқан қосарлы қос сөздер міндетті түрде «Этимологиялық сөздіктің» нысаны болуға тиіс» [26, 61 б.] дегендей Абайдағы қос сөздер құрамындағы ескі бірліктер этимологиялық ізденістердің нысаны болуға тиіс.

Қорытынды

Қорыта келгенде, мағынасы күңгірттенген жекелеген атаулардың түпкі мағынасын ашу қазақ тіліндегі сөздік қордың молаюына септігін тигізеді. Өйткені қос сөздердің құрамындағы көнерген сөздердің көбі сөздіктерге ене бермейді. Ал олар еленіп, теріліп, жеке сөз ретінде семантикасы анықталатын болса, ілгеріде сөздіктерге де кіріп, одан кейін жаңа термин, атаулар ретінде қызмет ете алады. Қос сөздердің екінші сыңарларының түп-төркінін ажыратып талдаудың маңызының бірі осында жатыр. Осы бағыттағы зерттеулер сонысымен құнды, өзекті саналады.

Абайдағы *елсіз-күнсінде, жоқ-жітік, некен-саяқ, сәлем-сауқат, телі-тентек, ұран-сүрен, ұры-қары, ұрлап-қарлап* сияқты қос сөздердің бірінші не екінші сыңары бұл күнде жеке айтылмайтын мағынасы күңгірт сөздер. Олардың түпкі мағынасына қатысты түркі тілдері сөздіктерінен деректер табылса да, түбірі әлі де ажыратылмады. Сондықтан ондай сөздердің төркінін анықтау әлі де этимология саласының негізгі мәселелерінің бірі болып қала береді. Өйткені қос сөздерде көне, ескі тұлғалар мен сөздер

сақталатыны аян. Бұлардың көбі ертеде түркі тілдерінде болған сөздер. Мысалы, *елсіз-күнсінде* деген қос сөздің екінші сыңары – *күн* көне түрік жазбаларында «ел, жұрт» мағынасындағы сөз. Енді осы *күн* сөзінің өзі қай тілден енген? Енбеген болмаса о бастағы түбірі қайсы? деген сауалдардың жауабын іздеу керек. Сол сияқты *жоқ-жітік* қос сөзінің құрамындағы *жітік* сөзі жеке қолданылмайды әрі жеке тұрып бір мағына білдірмейді. *Жітік* көнерген сөзінің негізгі мәнін түрік ескерткіштері мен тілдері арқылы анықтаймыз, мәселен, *Диуани лұғатит түрkte йитүк* «жоғалған, жоғалтқан» деген мағынаны білдіреді. Ал оның түбірі «*жоқ болу, өлу*» мағынасындағы *йит-* етістігі екені айқын.

Мақалада талданған осындай қос сөздердің көне сыңарларының Абай тілі сөздігіне кірмегеніназараудартады. Сөздікке кірмеген қос сөздердің компоненттері ішінде *әкә, үкә, күн, некен, сауқат, телі, сүрен* және т.б. сөздер бар. Абай қолданған қос сөз сыңарларын сөздікке жеке мағынасын бере отырып қосса, ақынның сөздік қорын сапалық және сан жағынан арттыруға болар еді. Абайда әлі *берік бек; дос асық, дос шар* (жар парсы тілінде «дос»), *көш қонды* секілді қос сөз түрінде ажыратылмаған күрделі сөздер мен тіркестер көп кездеседі. Солардың құрамындағы сөздерді жеке-жеке ажыратып Абай қолданған мағыналас сөздерді қос сөз түрінде ажыратуға әлі де болады. Ақын тіліне тән өзге қаламгерлердің тілінде кездеспейтін *дос-асық, дос-жар, жанжал-керіс, жейде-дамбал, қар-жар, құда-тамыр, сырнай-керней, ұрлап-қарлап, ұры-қар, ұры-бөрі, ілді-жұлды, ішпек-жемек* деген қосарлама қос сөздерді деп зерттеп, түбір немесе туынды қос сөздер деп ажыратып, грамматикалық жасалу жолдарын зерттеу әлі де өзекті.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен АР13268734: «Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Сарыбаев Ш. Тіл-ғұмыр: ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Тіл білімі институты, 2018. – 312 б.
2. Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: Наука, 1958. – 169 с.
3. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш., т.б. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
4. Нұрмағамбетов Ә. Қос сөздердің құпиясы. – Алматы: Жалын, 1991. – 96 бет.
5. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз: сөз төркіні. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 бет.
6. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 бет.
7. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 696 бет.
8. Құрманбайұлы Ш., Әділов М. Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы. *Turkic Studies Journal*, 2022, №3. – 85-102 б.
9. Қойшыбаев Е. 1973. Әке және тегі сөздерінің семантикалық өзгеруі жайлы // Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы: Ғылым. – 149-157 б.
10. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1869. 1-том. – 821 с.
11. Санжеев Г., Орловская М., Шевернина З. Этимологический словарь монгольских языков. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2015. – 225 с.
12. Öner M. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. – Ankara: TDK Yayınları, 2015. – 358 s.
13. Gülensoy T. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
14. Қайыржан К. Сөз-сандық: қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.
15. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат баспасы, 1994.
16. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989. – 288 с.
17. Ercilasun A.; Akkoyunlu Z. *Dîvânü Lugâti't-Türk*. – Ankara: TDK Yayınları, 2015.
18. Kaçalin M. *Niâzi, Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. – Ankara: TDK Yayınları, 2011. – 1300 s.
19. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 бет.
20. Ысқақов А. (ред.). Абай тілі сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1968. – 736 б.
21. Жанпейсов Е. Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым баспасы, 1976. – 168 б.
22. Құрысжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII века тюркско-арабского словаря. – Алматы: Издательство Наука Казахской ССР, 1970. – 234 с.
23. Петек Е. Абай өлеңдерінің қолжазбалары. – Алматы: Ұлағат баспасы, 2023. – 408 б.
24. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, – 1968. – 331 б.
25. Федотов М. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – 470 с.
26. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.

Ш. Құрманбайұлы, М.Е. Адилов

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан*

Семантические особенности парных слов в произведениях Абая

Аннотация. Употребления парных слов особенно характерен для тюркских языков. Парные слова встречаются в большом количестве в древних и средневековых тюркских письменных памятниках. В казахском языке также парные слова – распространенный метод словообразования. Этот способ словообразования был использован Абаем в большом количестве. Многие из этих слов у Абая являются типичными для языка поэта, которые не используются в современном литературном языке. Несмотря на то, что некоторые из этих слов составлены на основе слов казахского литературного языка, значение этих компонентов в настоящее время отличается. А многие парные слова состоят из слов, которых нет в словарном запасе казахского языка. В казахском языке среди архаизмов, которые сохранились в парных словах, есть и заимствованные элементы. Все эти случаи требуют различия

по первоначальному значению и происхождению парных слов у Абая. В статье отсортированы компоненты парных слов, часто не встречающиеся в казахском литературном языке, но характерные для языка Абая, и объясняется их первоначальное значение. Этимология характерных для Абая парных слов будет проанализирована на основе данных тюркского письменного наследия и языков. Среди таких использований рассматривается история таких парных слов, как «елсіз-күнсізде, дөң-айналу, әкә-үкә, сәлем-сауқат, телі-тентек, ұран-сүрен, ет-жүрек», которые до сих пор не проанализированы на основе тюркских материалов.

Ключевые слова: Абай, язык Абая, парные слова, компоненты парных слов, архаизмы.

Sh. Kurmanbaiuly, M.E. Adilov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty/, Kazakhstan

Semantic features of paired words in Abai's works

Abstract. The use of paired words is especially characteristic of the Turkic languages. Paired words are found in large numbers in ancient and medieval Turkic written monuments. In the Kazakh language, paired words are also a common method of word formation. This method of word formation was used by Abai in large numbers. Many of these words in Abai are typical of the poet's language, which are not used in modern literary language. Despite the fact that some of these words are based on the words of the Kazakh literary language, the meaning of these components is currently different. Many paired words consist of words that are not in the vocabulary of the Kazakh language. In the Kazakh language, among the archaisms that have been preserved in paired words, there are also borrowed elements. All these cases require a distinction in the original meaning and origin of paired words of Abai. The article sorts the components of paired words, often not found in the Kazakh literary language, but characteristic of the Abai language, and explains their original meaning. The etymology of paired words characteristic of Abay will be analyzed on the basis of data from the Turkic written heritage and languages. Among such uses, the history of such paired words as «elsiz-kunsizde, don-ainalu, ake-uke, salem-saukat, teli-tentek, uran-suren, et-zhurek» is considered, which have not yet been analyzed on the basis of Turkic materials.

Keywords: Abai, Abai language, paired words, components of paired words, archaisms.

References

1. Sarybaev Sh. Til-gumyr: gylymi maqalalar zhinagy [Collection of scientific articles]. (Almaty, Til bilimi instituty, 2018, 312 p.), [in Kazakh].
2. Kaidarov A. Parnye slova v sovremennom uigurskom yazyke [Paired words in the modern Uighur language]. (Alma-Ata, Nauka, 1958, 169 p.), [in Russian].
3. Yskakov A., Syzdykova R., Sarybaev Sh. Qazaq tilinin qysqasha etimologiyalyq sozdigi [Brief Etymological dictionary of the Kazakh language]. (Almaty, Gylym, 1966, 240 p.), [in Kazakh].
4. Nurmagambetov A. Qos sozderdin qupiyasy [The secret of double words]. (Almaty, Zhaly, 1991, 96 p.), [in Kazakh].
5. Nurmagambetov A. Bes zhuz bes soz: soz torkini [Five hundred and five words]. (Almaty, Rauan, 1994, 304 p.), [in Kazakh].
6. Mussabaev G. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. (Almaty, Abzal-Aj, 2014, 640 p.), [in Kazakh].
7. Abai (Ibrahim) Qunanbaev shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [Full two-volume collection of works by Abai Kunanbayev]. (Almaty, Gylym, 1977, 309 p.), [in Kazakh].
8. Kurmanbaiuly Sh., Adilov M. The semantics of the word táte and other kinship terms Turkic Studies Journal. 2022. Vol. 4. No.3. P. 85-102 [in Kazakh].
9. Koishybaev E. Ake zhane tegi sozderinin semantikalyq ozgerui zhaily [About the semantic change of the words ake and tegi]. (Almaty, Gylym, 1973, 149-157 p.) [in Kazakh].
10. Budagov L. Sravnitel'nyi slovar' turecko-tatarskih narechij [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects] (Sankt-Peterburg, Tipografiya imperatorskoj akademij nauk, 1869. 1-tom, 821 p.), [in Russian].
11. Sanzheev G., Orlovskaya M., Shevernina Z. Etimologicheskij slovar' mongol'skih yazykov [Etymological dictionary of Mongolian languages]. (Moskva, Institut vostokovedeniya 2015, 225 p.), [in Russian].

12. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Kazan-Tatar Turkish]. (Ankara, TDK Yayınları, 2015, 358 p.), [in Turkish].
13. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [Turkish Etymological Dictionary of Turkish Dictionaries in Turkish], (İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2018), [in Turkish].
14. Kaiyrzhan K. Soz-sandyk: kazaktyn kone sozderi [Ancient Kazakh words]. (Almaty, Oner, 2013, 480 p.) [in Kazakh].
15. Syzdykova R. Sozder soileidi [Words speak]. (Almaty, Sanat baspasy, 1994), [in Kazakh].
16. Zhanpeisov E. Etnokul'turnaya leksika Kazahskogo yazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. (Almaty, Nauka, 1989, 288 p) [in Russian].
17. Ercilasun A.; Akkoyunlu Z. Dîvânü Lugâtî't-Türk. (Ankara: TDK Yayınları, 2015), [in Turkish].
18. Kaçalin M. Niâzi, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. (Ankara, TDK Yayınları, 2011, 1300 p) [in Turkish].
19. Syzdyk R. Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar [Old and new in the Kazakh language]. (Almaty, Arys, 2009, 272 p), [in Kazakh].
20. Yskakov A. Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abai language]. (Almaty, Gylym, 1968, 736 p) [in Kazakh].
21. Zhanpeyisov E. Mukhtar Auezovtyn Abai zholy epopeyasynyn tili [The language of Mukhtar Auezov's epic The Way of Abai]. (Almaty, Gylym, 1976, 168 p) [in Kazakh].
22. Kuryshchanov A. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pamyatnika XIII veka tyurksko-arabskogo slovary [A study on the vocabulary of the Old Kypchak monument of the XIII century] (Almaty, Izdatel'stvo Nauka Kazahskoj SSR, 1970, 234 p) [in Russian].
23. Petek E. Abai olenderinin qolzhazbalary [Manuscripts of Abay's poems]. (Almaty, Ulagat, 2023, 408 p) [in Kazakh].
24. Syzdykova R. Abai shygarmalarynyn tili [The language of Abai's works]. (Almaty, Gylym, 1968, 331 p) [in Kazakh].
25. Fedotov M. Etimologicheskij slovar' chuvashskogo yazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language] (Cheboksary, 1996, 470 p.) [in Russian].
26. Kaidar A. Qazaq tili etimologiyasynyn gylymi-teoriyalyq negizderi [Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language] (Almaty, Sardar, 2014, 256 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай – филология ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Әділов Мәрлен Ерланұлы – түркітану мамандығы бойынша PhD, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының бас ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Sherubay Kurmanbaiuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Marlen Adilov – Ph.D., Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

С.Б. Мухамеджанова, А.Б. Шалдарбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: sakonya_93@mail.ru, ajars@mail.ru)

Приоритеты развития тюркской культурной интеграции

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития тюркской интеграции. Общие исторические и культурные корни, схожесть традиций, близость языка, мотивация к совместному сотрудничеству являются фундаментом интегративного взаимодействия на современном этапе. Складывается положительная динамика контактов между тюркскими государствами, что задает основу для инклюзивного культурного сотрудничества. Происходящие процессы требуют всестороннего и комплексного исследования, однако в рамках отечественной науки и тюркологии, в частности, наблюдается определенная ее малоизученность. Поэтому актуальным становится использование междисциплинарного подхода, позволяющего рассмотреть явления, факты и переменные более объективным взглядом.

Как показывает анализ материалов, среди исследователей тюркской культуры преобладает цивилизационный подход, который имеет определенную дискуссионность в силу того, что как понятие «тюркская цивилизация» принято в научной среде, но не до конца представлено в литературе и т.д. Кроме всего прочего, из проблем следует отметить последствия европоцентризма и неблагоприятное воздействие глобализации. Вследствие существования в течение долгого времени европоцентричной точки зрения в гуманитарных науках из вида упускались многие вопросы. В части глобализации существуют риски размывания общих культурных ценностей и традиций.

Исходя из этого, на передний план выходит повестка сближения тюркских стран и народов, которая способна нивелировать различные проблемные аспекты. ТОП-3 определяющими факторами усиления и развития интеграции в культурной сфере является общность культуры, геополитическая повестка и политическое сотрудничество, а также институциональные механизмы. Касательно общей культуры возникает необходимость более результативной информационно-разъяснительной работы и правильной кодировки знаков и смыслов тюркской культуры. Геополитическая повестка катализирует взаимодействие между странами, а по итогам политического сотрудничества задаются приоритеты интеграции. В целом различные институциональные механизмы (ТЮРКСОЙ, Тюркская академия и Международный фонд турецкой культуры и наследия) могут значительно повысить возможности и уровень культурного сотрудничества и реализации актуальных задач.

Ключевые слова. ТЮРКСОЙ, Тюркская академия, культурная интеграция, тюркская цивилизация, тюрк, интеграция, международный фонд.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-257-268>

Поступила: 22.03.2022 / Одобрена к опубликованию: 23.07.2023

Введение

Проблема всестороннего развития тюркской культурной интеграции не нова в отечественном научном и общественном дискурсе. На протяжении ряда лет представители интеллигенции, культуры и экспертного сообщества призывали

к формированию общего культурного пространства, усиления различных условий и факторов для его воплощения. Для реализации этих тезисов существуют веские предпосылки, обусловленные общими корнями, схожестью традиций и искусства, близостью языка и истории, а

также наличием мотивации к совместному взаимодействию. Сама по себе тюркская культурная интеграция подразумевает как широкое, так и узкое понимание происходящих событий и явлений. Если говорить о широком контексте, то речь идет об общем процессе, который охватывает все тюркские страны и народы. Важным условием этого является мотивация к сотрудничеству, проявляемая со стороны государственных и общественных институтов, культурными деятелями, экспертами и т.д. Это отражается и в риторике официальных лиц тюркских государств, которые заявляют о приверженности к диалогу как в рамках общего интегративного взаимодействия, так и по культурному блоку вопросов. В целом можно говорить о положительной динамике, которая, несмотря на определенные спады и подъемы, сохраняется. Такой общий фон закономерно задает поиск новых направлений для инклюзивного культурного сотрудничества.

Вместе с тем, в рамках узкого понимания тюркской культурной интеграции имеется ряд вопросов, который требует внимания со стороны научно-экспертного сообщества. С чем это связано? Как правило, сама по себе интеграция, в том числе на культурном уровне, сопряжена с узловыми аспектами, которые задают влияние на ход интегративного взаимодействия. Это в определенном смысле какие-либо «нишевые вопросы», например, сотрудничество различных организаций культуры тюркских стран или представителей искусства. На первый взгляд, это подразумевает определенный микроуровень, но благодаря этому усиливается и наращивается сотрудничество между заинтересованными сторонами. При этом можно говорить и о макроуровне, это касается механизмов диалога на межправительственном уровне. Таким образом, в широком и узком контексте тюркской культурной интеграции речь идет о довольно большом массиве переменных и данных, требующих всестороннего и объективного анализа.

В этом плане в отечественной тюркологии довольно мало научно-

исследовательских работ, посвященных изучению процессов тюркской культурной интеграции. К сожалению, внимание ученых в большей мере сконцентрировано на «лингвистической повестке», нежели рассмотрению вопросов интегративного потенциала тюркской культуры. Данная тема остается малоизученной, соответственно нужно развивать культурологическое направление отечественной тюркологии. Поэтому актуальным становится использование междисциплинарного подхода, создающего основу для будущих плодотворных исследований. Стоит отметить внимание казахстанских философов и культурологов к этой проблематике, что вызывает определенный исследовательский интерес.

Соответственно, следует сформировать проблему и изучить основы тюркской культурной интеграции на современном этапе. Для решения этого вопроса уместным становится рассмотрение факторов, потенциально или явно усиливающих сотрудничество тюркских государств в культурной сфере. Суть исследования такова, что интегративное взаимодействие зиждется на определенных правилах, принципах, ценностях, мотивах или деятельностью специализированных организаций. Определив проблему, как будет решаться исследовательская задача, можно будет получить определенные выводы и рекомендации, которые послужат принятию различного рода решений или откроют новые грани научного познания.

Методы исследования

В рамках исследуемой темы использовались общенаучные методы: анализ и синтез, индукция и дедукция, абстрагирование, наблюдение, описание, а также восхождение от абстрактного к конкретному. Данные методы позволяли изучить и понять общую композицию существующей проблематики и объяснить ход и направленность ее решения. Это придавало обоснованность полученной аргументации, что создавало основу формулирования выводов с точки зрения объективности. В отдельных случаях применялся контент-анализ для

понимания смыслов текстов заявлений и выступлений политических лидеров, в частности его подвид - структурный анализ текстов. Он подразумевает выделение в качестве единиц анализа и счета отдельные структурные элементы текста: тематические вопросы и объем внимания, иллюстрации, фотографии, тезисы и их доказательства и т. д. [11, 180 с.]. Кроме того, для содержательного раскрытия отдельных частей исследования были использованы элементы теории графов. Посредством построения схем и умозаключений создавался целостный образ системы или рассматриваемого вопроса. Для этого выстраивалась цепочка причинно-следственных связей, раскрывающих происходящие процессы и явления [12, 125 с.].

Обсуждение

Во введении была обозначена постановка исследовательских задач, чтобы определить векторы дальнейшего понимания рассматриваемой проблематики. Если перейти к истории рассматриваемого вопроса, то среди ученых при изучении тюркского мира преобладает цивилизационный подход: обосновывается и доказывается право обозначения тюркской цивилизации, начиная с древнейших времен. Приводя свои аргументы и доводы, представители научного сообщества обращают внимание на ряд проблем, связанных с последствиями европоцентризма в гуманитарных науках. К сожалению, из-за этого создавались помехи для обеспечения объективного научного познания. Не всегда удавалось рассмотреть большой пласт вопросов, которые могли бы расширить представления о тюркском мире. В этой связи, исследователи подчеркивают важность признания тюркской цивилизации в общечеловеческом цивилизационном контексте, что может существенно повлиять на уровень тюркологических исследований. Однако в научной среде сохраняется определенная дискуссионность по данному вопросу.

Исследователи обращают внимание на то, что гипотеза о существовании

тюркской цивилизации была основана на сравнительном анализе прототипа. В научном сообществе принято понятие «тюркская цивилизация», но в некоторых случаях это определение не фигурирует в классификации цивилизаций. При этом тюркская цивилизация является универсальной цивилизацией, поэтому нельзя игнорировать этот аспект. Обратите внимание, что понятие «цивилизация», которое относится к тюркской цивилизации, не работает или, скорее, этот термин не принят в соответствующей литературе. Поэтому данный аспект является немного противоречивым [1, 10 с.]. Как справедливо замечает отечественный исследователь Абдыкаримов Ш.Т., «тюркская цивилизация сама по себе явление неоднозначное», явственно подразделяющееся на отдельные составляющие, такие, например, как центральноазиатская, переднеазиатская и другие культуры тюркоязычных народов, оседло-земледельческая и кочевая скотоводческая» [2, 54 с.]. Таким образом, внутри нее существуют различные деления.

Между тем профессор кафедры международных отношений КазУМОиМЯ им. Абылай хана С. Булекбаев занимает противоположную точку зрения. Ученый считает, что «тюркский мир вместе с Центральной Азией и Евразией занимает одно из ведущих мест в мировом историко-культурном наследии человечества. Не вызывает сомнения и широкий географический охват данных регионов, обусловленный прежде всего критериями культурного единства. Важным компонентом в истории Центральной Азии является история тюркских народов, которая в качестве своего объединяющего начала, колыбели и единого наследия имеет тюркскую цивилизацию. В то же время, говоря о цивилизации, мы должны иметь в виду прежде всего проблемы общих корней народов, их историческое прошлое, традиции политической борьбы и государственности» [3, 34 с.].

Именно в поиске исторических, духовных корней заключается роль науки, которая позволит дать ответы на эти вопросы. Доктор исторических наук

Досымбаева А. обращает внимание на материальные аспекты, посредством которых можно говорить о дополнительных атрибутивных признаках как культуры, так и применительно к цивилизации с древнейших времен. По ее мнению, «комплексное изучение различных видов археологических материалов, нашедших выражение в формах культовых конструкций с каменными изваяниями, наскальных рисунков, родовых тамг, рунической письменности, сосредоточенных в рамках единых по своему содержанию тюркских святилищ и их сравнительный анализ с другими источниками дают возможность для реконструкции основ мировоззрения средневекового тюркского общества». Причем существует узнаваемость смыслового единства содержания основ идеологии тюрков, сокрытое в различных формах и типах источников [4, 79 с.].

Отталкиваясь от понимания единства общей истории прошлого, следует найти или определить дальнейший потенциал для нахождения точек зрения и позиции по гуманитарно-культурному взаимодействию тюркских народов. Трудно не согласиться с мнением экспертов, что «особую значимость приобретает вопрос поиска путей духовного обновления и переоценка приоритетов дальнейшего культурного развития тюркских народов, сохранение основополагающих духовных ценностей этнокультуры тюрков, уникальной и самобытной» [5, 83 с.]. Речь идет о том, что в самой тюркской культуре можно найти точки развития и векторы взаимовыгодного культурного сотрудничества. Об особой силе тюркской культуры в качестве аргумента следует привести мнение турецких авторов Йенер О. и Явуз Э.Г., которые считают, что «тюрки с давних времен, кочуя от Востока к Западу, сталкивались с различными культурами и ценностями. Эта демографическая подвижность не дала тюркам потерять свои культурные ценности и идентичность, однако, в то же время, не препятствовала восприятию новой культуры. С этой точки зрения тюрки, с одной стороны, адаптировались к новой культуре, а с другой, - сумели сохранить свою культуру» [6].

Говоря о потенциале тюркской культуры, нельзя не отметить на современном этапе неблагоприятное влияние глобализации. По сути, она создает условия для размывания накопленного веками богатого наследия тюркского мира, что безусловно создает явные риски. Закономерным становится вопрос: что делать в таких условиях? Универсального решения в этом плане нет, так как это требует довольно больших усилий со стороны тюркских государств, общественности и экспертов. Как нам кажется, с учетом реалий приходится согласиться с мнением профессора Каримова Б.Р., который рассматривает перспективы тюркской цивилизации в контексте мировой информационной повестки. Как справедливо полагает ученый, нужно подумать над формированием единого информационного пространства тюркских народов. Это должно позволить поставить заслон не совсем общественно полезным аспектам. Для этого, по оценкам эксперта, требуется обратить внимание на языковые барьеры, «обусловленные как различием языков, так и различием их письменностей, что является препятствиями развитию единого информационного пространства» [7].

С точки зрения необходимости поиска перспектив и развития потенциала тюркской культуры в современных условиях возникает необходимость более содержательного интегративного взаимодействия между тюркскими государствами и народами. На примере вышеупомянутого консолидирующего языкового аспекта можно выстраивать сближение, что должно и сохранить языки. Ученый Умирьяев Б. приходит к выводу, что «только интеграция народов, носителей билексики, способна сохранить это неповторимое в истории человечества явление» [8, 394 с.]. Таким образом, интегративный процесс выводит на новый уровень сотрудничества и способствует сохранению культуры и языка.

Азербайджанский исследователь Килавуз Гйозьял Валех гызы наблюдает новый характер интегративного

взаимодействия тюркских стран. По ее мнению, «преобразование тюркского географического ареала независимых тюркских государств и автономных республик в целые политические ареалы, прежде всего, проходит через этнокультурный ареал». Это становится возможным благодаря тому, что тюркские народы более чувствительно относятся к фольклору, художественным памятникам, сокровищам культурных ценностей, чем было раньше [9, 119 с.]. Кроме того, нельзя не отметить и толерантное мировоззрение тюркского мира, о роли которого заметил старший эксперт Международной Тюркской академии Тимур Козырев. Во все периоды истории можно назвать толерантность общей чертой тюркских государств. Отличительной особенностью тюркской цивилизации было то, что в рамках созданных тюрками государств гармонично существовали разные культуры, этносы и конфессии [10].

Таким образом, представленный срез мнений современных казахстанских, азербайджанских и турецких авторов показывает особую роль тюркской культуры и цивилизации. Несмотря на неоднозначность понимания тюркской цивилизации, она принята в научном мире, подразумевающим ее универсальный характер. С учетом наличия общего богатого культурного наследия, необходимо его сохранить и развивать. Поэтому нужно находить новые ниши или возможности для наращивания интегративного взаимодействия.

Результаты

Как выше было отмечено, в методологической части ориентируемся на изучение факторов, оказывающих прямое и косвенное влияние на уровень культурной интеграции тюркских стран. На основе изучения литературы и источников следует сформулировать ТОП 3 ключевых факторов интегративного взаимодействия: общая культура, геополитическая повестка и политическое сотрудничество, а также институциональные механизмы. Обозначенные факторы оказывают влияние на «тюркскую культурную повестку»,

задающие возможности для укрепления сотрудничества стран в этом направлении.

В выше рассмотренном подразделе исследования были рассмотрены сущность и особенности тюркской культуры, ее цивилизационное понимание и т.д. На основе изученного были сделаны выводы о ее богатом наследии, необходимости всестороннего научно-прикладного изучения и важности ее сохранения для будущих поколений. Вместе с тем, общее культурное достояние является условием для плодотворного сотрудничества между тюркскими странами. Общий тюркский культурный код может усилить процессы многостороннего и двустороннего культурного взаимодействия. В этом плане нужен поиск интересных идей и взаимовыгодных проектов, имеющих прикладную ценность и результативность. Это процесс должен быть последовательным и системным, иначе все действия могут быть декларативными и не вызывать интереса со стороны народов тюркских стран.

Важная роль для наращивания восприятия тюркской культурной повестки должна отводиться информационно-разъяснительной работе. Проблема заключается в том, что у нас есть наше общее культурное достояние, интересные научные исследования, есть что показать и рассказать, но нет адаптированных материалов для обычного гражданина тюркских стран. Людям же интересны знаменательные факты и события общей истории, которые расширяют представления о тюркской культуре. По сути, мы говорим о трансформации, смене фокуса обсуждения с академической дискуссии на общественный или более массовый уровень. Благодаря этому будет расширяться интерес со стороны тюркских народов к общей культуре, и, соответственно, сохранится общее наследие в будущем.

В данном вопросе с научной точки зрения необходима правильная кодификация знаков, символов и смыслов культуры. Она должна базироваться на переориентации общественной парадигмы тюркских стран с «чужие» на «свои». Ведь общественное мнение мыслит в категориях

своих национальных границ, в котором функционирует экосистема культуры государства. Из-за этого становится довольно сложным выстраивать линии коммуникаций между тюркскими странами в силу этих причин по культурному вектору. Ведь закладываемые ценности национальным культурным кодом могут не коррелировать с общетюркским. Нужна определенная синхронизация, дабы исключить определенные противоречия и нестыковки. Для этого потребуется более тесное сотрудничество отраслевых ведомств тюркских стран и специалистов, т.е. формирование общей тезисной линии в тех же информационных продуктах.

В этой связи уместно привести мнение экспертов по кодировке, которые обращают на ряд моментов. Во-первых, чтобы продукты духовной деятельности человека хранились в культуре, передавались и воспринимались другими людьми, они должны быть выражены, закодированы в знаковой оболочке. Связь значения и знака (или, иначе говоря, информации и кода, в котором она фиксируется и транслируется) определяет неразрывность духовного и материального аспектов культуры. Во-вторых, знак есть закономерный продукт длительного кодирования культурной и социальной информации представителями той или иной общности. В знаке скрыта для непосвященных (то есть других, иных, чужих и чуждых) информация, смысл, определяющий «коридор / канал» развития определенной культуры и цивилизации. Поэтому тот или иной знак имеет значение для представителей именно для своей той или иной культуры, этноса, религии, а другой и чужой знак для них является чуждым [13, 29 с.]. Поэтому, как уже выше было отмечено, следует выработать общие подходы к конечному восприятию общетюркского кода, поскольку это еще не совсем выработано. В целом эти аргументы и вопросы актуальны для культурного вектора.

В части геополитической повестки и политического сотрудничества следует отметить несколько важных замечаний. Анализ материалов и текстов заявлений политического руководства тюркских

стран в рамках проводимых мероприятий свидетельствует, что культурное сближение является приоритетным направлением. Этот тезис практически всегда присутствует с начала 90-х годов: политики, эксперты и ученые подчеркивают важность наращивания культурного сотрудничества. Это является одной из опор общей тюркской интеграции или ее катализатором, помимо торгово-экономического взаимодействия. Культурное сближение повышает на новый уровень в целом интегративное сотрудничество, развивает интенсивность и динамику контактов между странами на современном этапе. В этом ключе можно оценивать позитивно данный вектор, который позволяет обеспечить «ресурс и возможности» для казахстанской внешней политики при геополитической напряженности. В условиях противостояния соседних государств и связанного с этим давления на нашу страну актуализируются вопросы поиска потенциала реализации многовекторной политики РК. Сигналы и месседжи о нахождении республики в общем тюркском доме могут нивелировать агрессивные информационные атаки на нашу страну.

Задающим приоритеты усиления тюркской культурной интеграции является позиция политического руководства тюркских стран. Это формулирует направляющие векторы ее развития или то, над чем нужно сфокусировать внимание научно-экспертного сообщества. Так, в своем выступлении Глава государства на последнем IX саммите Организации тюркских государств в г. Самарканд (Узбекистан) призвал обратить внимание вопросам изучения духовных истоков тюркских стран. В качестве примера он привел важное историческое открытие – в ходе археологической экспедиции, проведенной Тюркской академией, был найден уникальный комплекс Кутлук-кагана в Монголии, возродившего Тюркский каганат. По словам казахстанского Президента, был обнаружен древнейший письменный памятник, содержащий слово «тюрк». Поэтому он призвал разработать «дорожную карту» изучения общего письменного наследия

тюркских народов и обеспечить открытость архивов. Посредством этого в будущем можно создать «Цифровую библиотеку» Организации тюркских государств.

Кроме того, было заострено внимание на продвижении деятельности организации посредством масс-медиа. Следует показать мировому сообществу проводимую работу по интеграции тюркского мира. Необходимо вовлечение заинтересованных сторон, ведущих СМИ, которые бы позволили повысить узнаваемость интеграционных структур. Также К.К. Токаев порекомендовал начать активное взаимодействие научных учреждений и шире представлять результаты их исследований мировой общественности [14].

В этой связи вопросы информационного плана выходят на передний план, и об этом говорится на самом высоком политическом уровне. В условиях кризисной турбулентности казахстанской внешней политике важны новые возможности, которые может дать общетюркский вектор. Соответственно, интегративное тюркское взаимодействие, в том числе и рамках культуры приобретает «геополитический оттенок». Об этом можно судить по анализу материалов российских СМИ, которые усматривают возрастание турецкого политического влияния на страны Центральной Азии. По сути, тюркское направление для Казахстана становится условием для реализации сбалансированной внешней политики. С другой стороны, заявление казахстанского Президента можно расценивать как новый и амбициозный приоритет для развития сотрудничества. Ранее отмечались попытки позиционирования тюркского мира в информационном плане, но после призыва Главы государства приобретает особое значение.

Между тем, все явственней становится роль институциональных механизмов тюркской интеграции, в том числе и по культурному направлению. ТЮРКСОЙ, Тюркская академия и Международный фонд турецкой культуры и наследия способны обеспечить реализацию новых поставленных приоритетов политического

руководства тюркских государств. Так, созданная в начале 90-х годов ТЮРКСОЙ (работает в Анкаре, Турция) стала ее организационной опорой для реализации замыслов творческой интеллигенции тюркских стран. Реализуемые совместные мероприятия способствуют налаживанию контактов, обмена опытом, нахождения общих точек зрения на вопросы культуры. Судя по анализу научных и материалов масс-медиа, деятельность международной организации положительно оценивается. Это стало результатом плодотворной работы заинтересованных сторон: уполномоченных госорганов тюркских стран, ответственных лиц самой организации и представителей творческих объединений. Важно то, что налажена и существует позитивная динамика – проводятся различные отраслевые мероприятия и конкурсы, объявляются каждый год культурные столицы тюркского мира и т.д.

Как показывает практика, с каждым годом масштаб и тематика проводимых мероприятий возрастает (празднование Наурыз, тематические конкурсы, встречи интеллигенции, создание разнообразных платформ диалога и пр.). Их сравнительный анализ показывает, что ТЮРКСОЙ и заинтересованные стороны не останавливаются на достигнутом: совершенствуются ранее существующие проекты и появляются новые инициативы [15]. Из этого можно сделать вывод, что задачей становится повышение их эффективности и результативности, поскольку существует большая аудитория тюркских стран. Среди значимых проектов следует отметить организацию и проведение ежегодных культурных столиц тюркского мира, постановки опер Узеира Гаджибекова «Кёроглу» и Мукана Тулебаева «Биржан-Сара», исполнение оратории Аднана Сайгуна «Юнус Эмре» в различных странах мира. За многие годы сложились традиции ТЮРКСОЙ, ориентированные на развитие взаимовыгодного культурного сотрудничества.

Вместе с тем следует упомянуть и о деятельности Тюркской академии, которая начала функционировать с 2010

года в Астане (Казахстан). Она исполняет обязанности Секретариата Союза Национальных Академий наук тюркского мира, что является важной основой для международного научного сотрудничества. Фонд библиотеки, созданный на основе личных библиотек известных тюркологов, а также самой библиотеки, составляет более 32 тыс. печатных изданий. Также работает музей, в котором представлены редчайшие памятники археологии (IV-III тысячелетие до н.э.) и этнографии (XIX-начало XX вв.). Кроме того, экспонируются предметы ювелирного искусства, музыкальные инструменты, национальная одежда, а также другие артефакты, характеризующие обрядовую практику и традиционный уклад жизни тюркских народов. Реализуются проекты «Ұлы дала форумы», «Қазақ-қырғыз зиялылары», TURKBAROMETER, «Ортақ түрк тарихы», «Түркі әлемінің киелі жерлер географиясы», «Археологиялық қазбалар». Издаются издания Turkic Weekly, «Алтаистика, Түркология, Монголистика» и «Global-Turk». Выпущены более 100 книг по различным актуальным вопросам развития тюркологии, истории, этнографии и лингвистики тюркских народов [16].

Помимо ТЮРКСОЙ и Тюркской академии, работает Международный фонд турецкой культуры и наследия (г. Баку, Азербайджан), осуществляющий планомерную работу по всестороннему развитию тюркской культуры. Из значимых проектов данного фонда следует отметить создание камерного оркестра «Деде Горгуд» из числа представителей тюркских стран. Деятельность оркестра направлена на популяризацию богатой культуры, искусства тюркского мира и народного творчества. Были опубликованы книги «Антология мысли о тюркском единстве», «Кероглу – герой тюркоязычных народов», «Стихи азербайджанских поэтов: восемь веков литературы (1200-1991)» и пр. На постоянной основе проводятся научные конференции, круглые столы и встречи по вопросам обсуждения роли и значения тюркской культуры, ее популяризации и поиска новых направлений сотрудничества [17].

Таким образом, институциональным фактором тюркской культурной интеграции является деятельность организаций ТЮРКСОЙ, Тюркской академии и Международного фонда турецкой культуры и наследия. Посредством реализуемых проектов этих структур осуществляется популяризация богатого наследия тюркского мира и развитие интегративного взаимодействия. В целом можно говорить о достаточно весомом уровне организационного развития, создающем основу для реализации более амбициозных планов и приоритетов, обозначаемых политическим руководством тюркских стран.

Подытоживая, следует отметить, что под пониманием тюркской культурной интеграции подразумевается ряд факторов, способствующих ее развитию и укреплению. Общая культура, геополитическая повестка и политическое сотрудничество, а также институциональные механизмы задают ее динамику и формируют общую повестку. Они взаимозависимы и оказывают влияние на ход и направленность интегративного взаимодействия. На текущий момент важным становится реализация приоритетов, которые обозначает политическое руководство тюркских государств.

Выводы

По результатам проведенного исследования было установлено, что среди современных авторов, исследующих проблематику тюркской культуры, отмечается ориентированность на «цивилизационное понимание». В научном мире это считается принятым, отмечается ее универсальность. Однако существовал ряд проблем, связанных с последствиями европоцентризма в гуманитарных науках, что мешало формированию объективного научного видения. Из-за этого были упущены возможности для расширения познания истории тюрков или тюркской культуры. Несмотря на это, среди ученых всегда существовал постоянный исследовательский интерес, обусловленный наличием довольно богатого духовного и культурного наследия. Посредством научного поиска были даны ответы на многие вопросы, и он продолжается по

сей день. В этом отношении показателен найденный комплекс Кутлук-кагана в Монголии, где был обнаружен древнейший письменный памятник, содержащий слово «тюрк», о котором говорил Глава государства на последнем заседании Организации тюркских государств.

В вопросах тюркской культурной интеграции играют роль ТОП 3 ключевых фактора: общая культура, геополитическая повестка и политическое сотрудничество, а также институциональные механизмы. Одной из проблемных зон является «правильная кодировка» знаков и смыслов тюркской культуры, ее продвижение в информационном пространстве. Нужны адаптированные материалы для обычного гражданина тюркских стран, для демонстрации всего спектра культурного достояния и существующих научных исследований. Это потребует определенную трансформацию, смену фокуса обсуждения с академической дискуссии на общественный или более массовый уровень.

Об этом и в целом о необходимости демонстрации интеграции тюркского мира мировому сообществу подчеркивал

казахстанский Президент на последней встрече Организации тюркских государств. Между тем, это может стать потенциалом и ресурсом для казахстанской внешней политики в условиях геополитических разломов и конфликтов. Четкие мессенджи и сигналы о нахождении страны в общем тюркском доме способны нивелировать возможности или дать заслон агрессивным информационным атакам на нашу страну. Поэтому становится необходимым вовлечение заинтересованных сторон, в том числе интеграционных структур.

В этом плане существующие институциональные механизмы тюркской культурной интеграции (ТЮРКСОЙ, Тюркская академия и Международный фонд турецкой культуры и наследия) могут значительно повысить возможности сотрудничества и обеспечить реализацию новых поставленных приоритетов со стороны политического руководства тюркских государств. Они связаны с необходимостью повышения потенциала информационной работы и освещения тюркской интеграции, в том числе и по культурному направлению.

Список литературы

1. Керимли В.Г. Освещение методологических проблем тюркских этносов Кавказа в условиях глобализации // Журнал «Этническая культура» – № 1(1) – 2019 г. – С. 9-13.
2. «Сейфуллин окулары - 11: Жастар және ғылым» атты Республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары = Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения-11: Молодежь и наука». – 2015. – Т.1. ч.3. – С. 54-58.
3. Булекбаев С. Вклад тюрков в мировую цивилизацию // Журнал «Мысль» – № 12. – 2015. – С.31-36.
4. Досымбаева А. Реконструкция истории тюрков в контексте источников по материальной и духовной культуре // Azerbaijan Archaeology, 2016. – Т.19. – № 1. – С.70-84.
5. Зейнуллин Р.Б., Жаңабаева Д.М. Өркениеттер ағынындағы түркі әлемі // Адам әлемі. – 2022. – № 2 (92). – Б. 83-92.
6. Иенер О., Явуж Э.Г. Формирование культуры у тюркских народов. Universum: психология и образование: электрон. научн. журн. – 2020. – № 2 (68). [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/8680> (дата обращения: 01.12.2022).
7. Каримов Б.Р. Перспективы тюркской цивилизации в современной мировой информационной цивилизации. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/7827/1/Perspektivnie-tiurkskoi-civilizacii-v-sovremennoi-mirovoi-informacionnoy-civilizacii.pdf> (дата обращения: 01.12.2022).
8. Умирьяев Б. Безвестные тюрки – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» – 2014. – 480 с.
9. Килавуз Гйозаль Валех гызы. Концептуальные взгляды об общих ценностях тюркских народов // Culture and Civilization – 2019 – Vol. 9, Is. 3A – С.114 – 123.
10. Муканова А. Перспективы и основы тюркской. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://kazpravda.kz/n/perspektivy-i-osnovy-tyurkskoy-integratsii/> (дата обращения: 02.12.2022).

11. Мазур Л.Н. Методы исторического исследования - 2-е изд. – Екатеринбург: Изд-во Урал, унта – 2010. – 608 с.
12. Бочаров А.В. Основные научные методы в историческом исследовании. – Томск, 2006. – 190 с.
13. Каргаполов Е.П. Культурный и цивилизационный коды: актуальные вопросы теории // Вестник Челябинского государственного университета, Философские науки. Выпуск 63. – 2022. – № 2 (460). – С. 27-35.
14. Самаркандский саммит Организации тюркских государств: три составляющие авторитетной площадки на международной арене – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/samarkandskiy-sammit-organizacii-tyurkskih-gosudarstv-tri-sostavlyayushchie-avtoritetnoy-ploschadki-na-mezhdunarodnoy-arene_a4000641 (дата обращения: 01.12.2022).
15. Новости о ТЮРКСОЙ. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://www.turksoy.org/ru-RU/novosti> (дата обращения: 07.12.2022).
16. Кітаптар. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: : <https://twesco.org/books> (дата обращения: 07.12.2022).
17. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://itchf.org/haqqimizda/> (дата обращения: 07.12.2022).

С.Б. Мұхамеджанова, А.Б. Шалдарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Түркі мәдени интеграциясының даму басымдылықтары

Аңдатпа. Берілген мақалада түркі интеграциясының даму басымдықтары жайлы өзекті сұрақтар қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі ортақ тарихи-мәдени тамырлар, дәстүрлердің ұқсастығы, тілдің жақындығы, бірлескен ынтымақтастыққа мотивация интеграциялық өзара әрекеттестіктің негізі болып табылады. Түркі мемлекеттері арасындағы оң байланыстардың арқасында, инклюзивті мәдени ынтымақтастықтың негізі қаланды. Ағымдағы үдерістер барлық және жан-жақты зерттеуді қажет етеді, дегенмен отандық ғылымның, оның ішінде түркітану саласының аясында ол туралы белгілі бір білімнің жетіспеушілігі байқалады. Сондықтан құбылыстарды, фактілерді және айнымалыларды неғұрлым объективті көзқараспен қарастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық тәсілді қолдану өзекті болады.

Материалдарды талдау нәтижесінде, түркі мәдениетін зерттеушілер арасында белгілі бір пікірталас тудыратын өркениеттік көзқарас басым болғандықтан «түркі өркениеті» ұғымының ғылыми ортада қабылданғанымен, әдебиетте және т.б толық қарастырылмаған. Басқа мәселелермен қоса, еуроцентризмнің салдары мен жаһанданудың жағымсыз әсерлерін атап өту керек. Ұзақ уақыт бойы еуроцентристік көзқарастың болуына байланысты гуманитарлық ғылымдарда көптеген мәселелер назардан тыс қалып келді. Жаһандану жағдайында жалпы мәдени құндылықтар мен дәстүрлердің бұлыңғырлану қаупі бар.

Осының негізінде түрлі проблемалық аспектілерді теңестіре алатын түркі елдері мен халықтарының жақындасуының алдышарттары алға шығады. Мәдениет саласындағы интеграцияны нығайту мен дамытудың ТОП-3 анықтаушы факторлары мәдени саласындағы мәдениеттің ортақтығы, геосаяси күн тәртібі мен саяси ынтымақтастық, сондай-ақ институционалдық механизмдер болып табылады. Жалпы мәдениетке келер болсақ, түркі мәдениетінің ақпараттық-түсіндіру жұмыстары, белгілері мен мағынасын дұрыс кодтап, тиімдірек жүргізу қажет. Геосаяси күн тәртібі елдер арасындағы өзара іс-қимылды катализдейді, саяси ынтымақтастық нәтижесінде интеграциялық басымдықтар белгіленеді. Жалпы, әртүрлі институционалдық механизмдер (ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы және Халықаралық Түрік мәдениеті мен мұрасы қоры) мәдени ынтымақтастықтың мүмкіндіктері мен деңгейін және қазіргі уақыт таптырмас міндеттерді жүзеге асыруды айтарлықтай арттыра алады.

Түйін сөздер: ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы, мәдени интеграция, түркі өркениеті, түркі, интеграция, халықаралық қор.

S.B. Mukhamedzhanova, A.B. Shaldarbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Development priorities of Turkic cultural integration

Abstract. This article discusses the development of Turkic integration. Common historical and cultural roots, similarity of traditions, closeness of language, motivation for joint cooperation are the foundation of integrative interaction at the present stage. There is a positive dynamics of contacts between the Turkic states, which sets the basis for inclusive cultural cooperation. The ongoing processes require a comprehensive and comprehensive study, however, within the framework of domestic science, and Turkology in particular, there is a certain lack of knowledge of it. Therefore, it becomes relevant to use an interdisciplinary approach that allows us to consider phenomena, facts and variables with a more objective view.

As the analysis of the materials shows, among the researchers of Turkic culture, the civilizational approach prevails, which has a certain dilatability due to the fact that the concept of «Turkic civilization» is accepted in the scientific community, but not fully represented in the literature, etc. Among other problems, the consequences of Eurocentrism and the adverse effects of globalization should be noted. Due to the existence of a Eurocentric point of view for a long time, many issues have been overlooked in the humanities. In terms of globalization, there are risks of blurring common cultural values and traditions.

Based on this, the agenda of rapprochement of the Turkic countries and peoples comes to the fore, which can level various problematic aspects. The TOP-3 determining factors for the strengthening and development of integration in the cultural sphere are the commonality of culture, the geopolitical agenda and political cooperation, as well as institutional mechanisms. Regarding the general culture, there is a need for more effective information and explanatory work and the correct coding of the signs and meanings of the Turkic culture. The geopolitical agenda catalyzes interaction between countries, and as a result of political cooperation, integration priorities are set. In general, various institutional mechanisms (TURKSOY, the Turkic Academy and the International Turkish Culture and The Turkish Cultural Foundation) can significantly increase the opportunities and level of cultural cooperation and the implementation of urgent tasks.

Keywords: TURKSOY, Turkic Academy, cultural integration, Turkic civilization, Turkic, integration, international fund.

References

1. Kerimli V.G. Osveschenie metodologicheskikh problem tyurkskikh etnosov Kavkaza v usloviyah globalizatsii. Jurnal «Etnicheskaya kultura» [Coverage of methodological problems of Turkic ethnic groups of the Caucasus in the conditions of globalization. Journal «Ethnic Culture»]. No. 1(1) 2019. P. 9-13, [in Russian].
2. «Seifullin okulari - 11:Jastar jane gylym» atty Respublikaleyq gylymy-teoriyalq konferenciasy synyn materialdary = Materiali Respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferencii «Seifullinskie chteniya-11-Molodej i nauka» [Materials of the Republican scientific and theoretical conference] seifullin readings - 11: youth and science «= materials of the Republican scientific and theoretical conference» Seifullin readings-11: youth and science». 2015. Vol.1. Part 3. P. 54-58, [in Kazakh].
3. Bulekbayev S. Vklad tyurkov v mirovuyu civilizatsiyu. Jurnal «Mysl» [Contribution of the Turks to the world civilization. Journal «Mysl»]. 2015. P.31-36, [in Russian].
4. Dossimbaeva A. Rekonstrukciya istorii tyurkov v kontekste istochnikov po materialnoi i duhovnoi culture. Azerbaijan Archaeology [Reconstruction of the history of the Turks in the context of sources on material and spiritual culture. Azerbaijan Archaeology]. 2016 Vol. 19. No.1. P.70-84, [in Russian].
5. Zeinullin R.B. Janabaeva D.M. Urkenietter agynyndagy tyrki alemi. Adam alemi [The Turkic world in the flow of civilizations.the world of Man]. No.2. 2022. P. 83-92, [in Kazakh].
6. Iener O., Yavuz E.G. Formirovanie kul'turi u tyurkskikh narodov. Universum_ psihologiya i obrazovanie_ elektron. nauchn. Jurn [Formation of culture in Turkic peoples. Universum: psychology and education: electron. nauchn. zhurn]. 2020. No.2(68). Available at: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/8680> (accessed 01.12.2022).
7. Karimov B.R. Perspektivi tyurkskoi civilizatsii v sovremennoi mirovoi informatsionnoi civilizatsii [Perspectives of Turkic civilization in the modern world information civilization]. Available at: <https://>

dspace.enu.kz/jspui/bitstream/data/7827/1/Perspektivnie-tiurkskoi-civilizacii-v-sovremennoi-mirovoi-informacionnoy-civilizacii..pdf (accessed 01.12.2022).

8. Umiryaev B. Bezvestnie tyurki (Almati, «Kazak enciklopediyasy», 2014, 480 p.), [in Russian].
9. Kilavuz Giozyl Valeh gizi. Konceptualnie vzglyadi ob obschih cennostyah tyurkskih narodov. Culture and Civilization [Conceptual views on common values]. 2019. Vol. 9. Is. 3A. P.114 – 123, [in Russian].
10. Mukanova A. Perspektivi i osnovi tyurkskoi integracii [Perspectives and bases of Turkic]. Available at: <https://kazpravda.kz/n/perspektivy-i-osnovy-tyurkskoy-integratsii/> (accessed 02.12.2022).
11. Mazur L.N. Metodi istoricheskogo issledovaniya. 2_e izd [Methods of historical research]. (Ekaterinburg, Izd_ vo Ural un-ta, 2010, 608 p.), [in Russian].
12. Bocharov A.V. Osnovnie nauchnie metodi v istoricheskom issledovanii [Basic scientific methods in historical research]. (Tomsk, 2006, 190 p.), [in Russian].
13. Kargapolov E.P. Kulturnii i civilizatsionnii kodi_ aktualnie voprosi teorii. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta_ Filosofskie nauki [Cultural and civilization codes: topical issues of theory // Bulletin of Chelyabinsk State University, Philosophical Sciences]. 2022. No. 2 (460). P. 27-35, [in Russian].
14. Samarkandskii sammit Organizacii tyurkskih gosudarstv_ tri sostavlyayuschie avtoritetnoi ploschadki na mejdunarodnoi arene [Samarkand Summit of the Organization of Turkic States: three components of the authoritative platform in the international arena]. Available at: https://www.inform.kz/ru/samarkandskiy-sammit-organizacii-tyurkskih-gosudarstv-tri-sostavlyayuschie-avtoritetnoy-ploschadki-na-mezhdunarodnoy-arene_a4000641 (accessed 01.12.2022).
15. Novosti o TYURKSOI [News about TURKSOY]. Available at: <https://www.turksoy.org/ru-RU/novosti> (accessed 07.12.2022).
16. Kitaptar. Available at: <https://twesco.org/books> (accessed 07.12.2022).
17. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu. Available at: <https://itchf.org/haqqimizda/> (accessed 07.12.2022).

Сведения об авторах:

Мухамеджанова Сания Бауржынкызы – докторант кафедры тюркологии факультета международных отношений Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шалдарбекова Ажар Бекеновна – Ph.D., и.о.профессора кафедры тюркологии факультета международных отношений Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mukhamedzhanova Saniya Baurzhynkyzy – Doctoral student of the Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaldarbekova Azhar Bekenovna – Ph.D., Acting Professor of the Department of Turkology, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Э.С. Сейсенбиева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: Elka1975@inbox.ru)

Ортағасырлық түркі әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр

Аңдатпа. Бұл мақалада ортағасырлық түркі әдебиетінің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне ықпалы туралы айтылады. ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясының ортағасырлық түркі әдеби ескерткіштерімен поэтикалық, тарих рухани сабақтастығы бағытында кең кешенді саралаулар жасау міндеті қазірде қазақ әдебиеттану ғылымының олжалы бір саласына айналып отырғаны мәлім. Ортағасырлық түркі әдебиетінің өкілдері Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Қожа Ахмет Йассауидің еңбектері мен қазақ әдебиетіне әсері сараланды.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу бағыттары негізінен кеңестік кезеңде қалыптасып, орнығуы себепті әдеби мұрадағы дін негіздері ұдайы теріс, кертартпа бағыттар есебінде бағаланып отыруы мұраның таза ғылыми негізде танылуына елеулі кері ықпалын тигізді. Түрік тілдес тайпалардың терең тамырлы рухани мұрасының исламият құнарын сіңіру үдерісі тұтастай тарихи, көркемдік алғышарттар ауқымында кейінгі қырық жылға жуық уақытта жан-жақты зерттеуге тартыла бастады. Сонда да болса, ислам мәдениетінің қазақ руханиятындағы орнын ашудағы әдеби мұраның мәні әлде де кешенді зерттеулер бағытында танылатыны айқындала түсіп отыр.

Сопылық әдебиет пен Қожа Ахмет Йассауидің сопылық әдебиетін зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне саралау жасау арқылы, түркі әдебиетінің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне ықпалы қарастырылды.

ХІХ ғасырда қисса өлең, нәзира дәстүрі қазақ даласында дін негіздерін түсіндіру – экзегетикалық дәстүрді қалыптастыруда елеулі шығармашылық өріс түзді. ХІХ ғасыр қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүрдің бастауы қазақ жеріне ислам дінінің орнығу тарихымен, нақтылы кезеңнің тарихи ахуалмен, руханият өрісіндегі ислами әдебиеттің қазақ даласындағы қолжетімдігі мәселесімен, т.б. ондаған тарихи-әлеуметтік, саяси факторлармен байланысып жатыр.

Түйін сөздер: түркі және қазақ әдебиеті, діни дәстүр, ислам әдебиеті, ислам ұстанымы, әдеби мұра, сопылық әдебиет.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-269-280>

Түсті: 09.02.2023/ Жариялауға қабылданды: 18.07.2023

Кіріспе

Өз тілінде шалқар әдеби мұра жасап сақтаған қазақ халқының ХІХ ғасырдағы шығармашылық кеңістігінде өміршең, озық, жалпыадамзаттық мұраттар ислами құндылықтар арқауында мазмұн түзіп

отырды. Арғы түркілер аңғарған дүние қисындарының исламдық дүниетаным аясы берік те мығым болмысынан жазған жоқ. Таусылып бітердей тар кезеңдерде тұғырдан таймады. Тұрақты мұраттардан тайқымады.

«Сөздіктегі» [1] сезімі ұшқыр бір беймәлім ақынның ұрпақ өсіру парызымен сабақтастырып айтқан бір ауыз тоқтамы – қазақ әдебиеті тарихында жақсы мен жаманның текетірес алаңында ұзақ уақыттармен жалғасқан дәстүрлі желі. «Ұлың жақсы болса», «Жаман бала – сорың» дегендей үкім мәнді тоқтамдар ұлттық тәрбие мектебінің, заманалар көшінде негізінен ауызша жайылған дәстүрлі поэзия қызмет қылған Тәлім, тәрбие институтының тұрақты бағыттарының бірі болып қалды.

Жеткіз менің сөзімді білімді адамдарға,
Тай ат болса – енесі артына алаңдар ма [2].

(«Түбі бір түркі тілі сөздігі»)

Қазақ ақындығында ащы айтылып, айыбын бетіне басып айтылып келген тұрақты желінің бірі – ел басқарушыға қаратып айтылған туындылар шоғыры. Жүсіп Баласағұн қадап айтқан бұл әділетті басшының жайының ислами негіздері Құран Кәрімде баяндалып, ықылым замандар бойы үздіксіз рухани таразыға тартылып келеді.

Әкім осы асқынған
Өз еліне қас қылған.
Жазықсызды басқа ұрған
Отыр енді бүкшіп, [2]

(«Түбі бір түркі тілі сөздігі»)

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ортағасырлық түркі әдеби ескерткіштерімен поэтикалық, тарих рухани сабақтастығы бағытында кең кешенді саралаулар жасау міндеті қазірде қазақ әдебиеттану ғылымының олжалы бір саласына айналып отыр. Нақтылы, тұптамды зерттеулердің бастамасы іспетті Шығыс, ислам мәдениеті және қазақ әдебиеті бағытында «Құтты білік», «Түбі бір түркі тілі», дін қиссалары, Қожа Ахмет Йасауидың дәстүрі тұрғысындағы ізденістер, ілгері басқан зерттеулер осыны көрсетеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында М.Қашқаридың, А.Йассауи, С.Бақырғани іргелі еңбектері мен М. Әуезовтің, А.Байтұрсыновтың, С.Мұқановтың, М. Мырзахметовтің еңбектерімен қоса, Б.Кенжебаевтың, А.қыраубаеваның және т.б. ғалымдардың ғылыми зерттеулері негізге алынды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін экзегетикалық, герменевтикалық, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Қазақ әдебиеті тарихын арғы дәуірлерден бастау тұрғысындағы профессор Бейсенбай Кенжебаев тенденциясы қазіргі кезеңде ғылыми өрісін кеңіткен үстіне кеңіте түсіп отырғандығы қазақ әдебиеттану ғылымының кейінгі кезеңдегі ғылыми зерттеу бағыттарын ислам дәуіріндегі әдебиетке, Қожа Ахмет Йасауидің ақындық мектебі мәселесіне, қазақ поэзиясындағы сопылық негіздер жайына, жеке шығармашылық тұлғалар мен әдебиет үлгілеріндегі діни сипаттарға жаңаша пайымдау, баға беру тұрғысындағы зерттеулерден көреміз. Қазақ әдебиеті тарихындағы ықпалды шығармашылық негіздер, қилы тарихи кезеңдер таңбасы тұрғысында қазіргі әдебиеттану ғылымында белгілі бір жүйеге түскен, әдебиет тарихы кезеңдеріне, әдебиет үлгілеріне, жанрлық төлтума сипаттарға, жаңғыру- трансформациясына негізделген зерттеулер ауқымында XIX ғасырдағы ақындық дәстүрдің рухани қайнар бұлақтары туралы жүйелі ғылыми зерттеулер жүргізуге де мол мүмкіндіктер туып отыр. «VIII-IX ғасырлардан бері қазақ жерінде, сонымен шектес жерлерде, кейбірін қазақ халқы құрамына енген рулар өкілдері жасаған, қай-қайсысы болсын бүгінгі қазаққа түсініксіз, бірақ бір кезде қазаққа түсінікті болған, қазақ қолданған тілдерде жасалған жазу-сызуларды, жазба әдебиет нұсқаларын қазақтікі деп айтуымызға, қазақ жазба әдебиетінің тарихына енгізуімізге болады. Атап айтқанда, VIII-IX ғасырлардағы «Орхон-Енисей» жазу-сызулары; IX-X ғасырлардағы Талас-Шу бойында жасалған кітаптар – «Құтадғу білік», «Лұғат-ит түрік» т.б.; X-XII ғасырларда Каспий теңізі жағалауларында жарыққа шыққан кітаптар – «Кодекс куманикус» («Қыпшақ тілдерінің сөздігі»), «Қисса-ул-Әнбия» т.б.; XI-XII ғасырларда қазақ жерінде жасалған Қожа Ахмет Йасауи, С.Бақырғани шығармалары – «Дивани хикмет», «Хакім Ата», «Бақырғани кітабы», «Ақырзаман» т.б.; Алтын Орда тұсында

Сырдария бойында, Ауған маңында жасалған әдеби шығармалар – «Махаббатнаме», «Қобызнаме», «Саяхатнаме», «Жұм-Жұма» тағы басқалар қазақ халқының ертедегі жазба әдебиет нұсқалары деп есептеліп, қазақ әдебиеті тарихында тексерілуі тиісті» [3].

Профессор Бейсембай Кенжебаев әдеби және музыкалық мұралар жөнінде өткен 1959 жылғы конференцияда атап көрсеткен бұл мәдени-рухани мұраның әр қайсысы бойынша қазірде жекелеген зерттеулер жазылды. Бұл негізде XIX ғасырдағы қазақ ақындығының даму үдерісіндегі ортағасырлық түркі әдебиетінің ықпалын тану, саралау міндеті де біршама қарастырылып, қазақ әдебиеті тарихындағы зар заман ағымы тұрғысындағы зерттеулерде, «Құтты білік» туралы, Қожа Ахмет Йасауи, Сүлеймен Бақырғани мұрасы туралы, қазақ әдебиеті тарихындағы діни дастандар ислами әдебиет жанрлары тұрғысындағы зерттеулер негізінде ғылыми айналымға тартылып келеді.

Талқылау

Ислам дінінің қағидаларын мейлінше ұстанған, дін шарттарын мүлтіксіз орындауды Алла алдындағы ең басты парызы санаған, иманға ұйыған ата-бабаларымыздың дүниетаным, адамгершілік ұстаным негіздерін қалыптастыруда дін желілерін мазмұндаған әдеби туындылар айрықша орын алды.

Ахмет Байтұрсынов қазақтың өлең сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді молдалар халыққа өлеңмен үйреткендігін айтады [4].

Мұхтар Әуезов қазақ арасына ислам дінінің жайылуында халықтың ақындық өнерге ықыласты болғандығынан деген пікір дұрыс дейді [5].

Дін мазмұндағы шығармаларда Аллаға мадақ айтып сөз бастау; мұсылманның бес парызы, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с), басқа да пайғамбарлардың өмірі, дін жолындағы күрес уақиғалары баяндалып отырды.

Әрбір мұсылман хаж сапарына баруды көксейтін. Бұл желі де діни сарындағы туындылардағы тұрақты желілердің

бірі болып орнықты. Ислам шарттарын мүлтіксіз орындау уағыздалып отырды. Исламның бес парызы намаз, ораза, тәуба сені тозақ отынан сақтайды деп жырланатын уағыз өлеңдер дәстүрі XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында кең өріс тапты.

Зікір айтың, жарандар,
Жақсы мал шалып құрбанға.

Таһрет алып, намаз қыл,

Суын құйып құманға.

Зекет беріп, хажіге бар,

Айналмаңыз құр малға,

Дүниеге айналып,

Тәңірі берген дәулеттен

Мақшар күні құр қалма.

Көңілге иман беркітіп,

Иманға мықтап сиынып,

Үйретіңіз туғанға...

Исламның бес парызы

Жанған оттан құтқарар,

Хақ таразы құрғанда,–

Шапағат қылар бес намаз, – [16,б. 124].

Абайдың жиырма сегізінші қара сөзі де иманды түзету жайын мұсылмандық парыз міндетінде ұғындырады. «Әуелі иманды түзетіп барып, ғибадат ету жөнін түсіндіреді» [6].

XIX ғасырдағы ақындар айтысын ғылыми негізде классификациялауда бұл мұраның жанрлық төлтума сипатының бірі дін мазмұнына құрылуда болғандығы туралы сөз қозғауға қолайлы жағдай Тәуелсіздік кезеңде туды. 1942 жылғы «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» еңбегінде Сәбит Мұқанов «дін айтысы» деп арнайы атап өтетін айтыс түрін бар дәстүр, маңызымен ашуға заманның салқын қабақ ұстанымы тосқауыл болған еді [7].

Діни мазмұндағы шығармалардағы Ислам тарихына құрылған, Мұхаммед (с.а.с) пайғамбарды дәріптеу тұрақты сарынның бірі есебінде орныққан дәстүр XIX ғасыр әдебиетінде де кең өріс, рухани кеңістік құрған ықпалды тақырыптың бірі болатын.

Жігіттер, пайғамбарға қылмағыл иек,

Таза қып бойыңызды жүріңіз кәп,

«Құдай –бір, Құран –шын» деп біліп,

Және тағы біліңіз пайғамбарды хақ.

Малың болса, зекет бер, қажы барғыл,

Пайғамбар айтып кеткен ісіне иланғыл,

Парыз, уәжіп, сүннәті мен мұстақабына Орнына келтіруге талып қылғыл, – [8].

Расулаллаһтың төрт шадияры – Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында ауызға жиі ілігіп отырады. Адамның ғұмыр жас кезеңдері, дүниенің құбылмалы, өтпелі қалпы, өлімнің хақ екендігі тұрғысында толғау – қазақ поэзиясындағы ежелгі, тұрақты желілердің бірі. Ислам дәуірінде мұсылмандық мазмұнымен құнарланған бұл сарын XIX ғасырдағы ақындар шығармашылығында қазаға байланысты өлең-толғауларда, өмір туралы толғамдарда көркемдік өріс түзеді.

Қайда кетті, мыңдаған пайғамбарлар, патшалар?

... Мәңгі қалмас (ешкім) кейінге (өлмей) ол анық [8].

Ақын бұл жерде беймәлім әрі мәлім адресатпен сөйлесіп отыр. «Диалог арқылы көркем дискурстың басқа түрлері сияқты автордың ниеті, мысалы, кейіпкер тұлғасы ашылады. Әдеби шығармаларда кейіпкерлік сөйлеу автордың мінезін ашудың бірден-бір жолы болуы мүмкін. Осылайша, кейіпкерлердің диалогы арқылы шығарманың мәні мен автордың ойын түсінуге болады. Қарым-қатынастың іске асуы ретінде диалогтың маңыздылығы айқын болады» [9].

Шығыс әдебиетіндегі ежелгі назира дәстүрі қазақ жерінде исламның орнығу үдерісімен тығыз байланыста өрістеген болатын. Назира дәстүрі тұрғысында қазақ әдебиеті тарихымен сабақтастары зерделеу үрдісі Мұхтар Әуезов еңбектерінен бастау алады.

«Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін, тың дастандар тудыратын дәстүр бар еді... Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңі алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғалардың негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығатын болған. Бұлайша, әр тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес.

... Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәуірде «назира»,

«назирагөйлік» деп атау да берген [5, б. 150].

Қазақ әдебиеті тарихында назирагөйлік дін негіздерін арқау ететін, Құран желілерінен тұратын қисса жанрының табиғатымен сабақтастықта өрістеді [10].

XIX ғасырдың өн бойында қазақ арасына баспадан кітап болып шығып кең тараған қисса-дастандардың қазіргі кезеңдегі ғылыми классификациясын қалыптаушы Б.Әзібаева, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева сынды ғалымдар бұл қиссаларды:

- ислам дінін уағыздайтын дастандар;
- ертегілік-аңыздық және ғашықтық дастандар;
- шығыс сюжетіне жырланғанымен, қазақтық төл туындыларындай болып кеткен дастандар [11];
- дидактикалық-лирикалық қисса-дастандар;
- діни бағыттағы дастандар;
- қиял ғажайып, фантастикалық шығармалар;
- батырлықты, ерлікті жырлайтын [12];
- «Мың бір түн», «Тотынама» желілері;
- діни сюжеттер желісі;
- «Шахнама» желілері;
- Орта Азиялық желілер [13] – деп жүйелеген.

Бұл тұрғыда осы қисса-дастандардың барлығының да дін негіздерін ұғындыру, дін тарихын баяндау, дінді жаю, исламды дәріптеу негізінде, назира дәстүрінің өзі де осы мақсатта туып, қалыптасып, рухани өріске шыққандығы туралы төтесінен айтуға болатын уақыт жетті.

«Қисса-дастандар туралы В.В.Радлов тұжырымдарында XIX ғасырдағы отаршылдық саясат мүддесінің сұлбасы байқалғанымен, әділін айтқанда, ғалымның ғылым мүддесімен зерделеуі айқын, басым. «Кітаби өлең», «Кітап өлеңнің» қазақ әдебиетіне шығармаларының халықтың өзі бөлген (халық шығармасы, кітаби өлең – Ә.С.) екінші түрге жатқызғандығын, оның өзіндік ерекшелігін В.В.Радлов сол кездің әдебиет үлгілері негізінде белгілі бір дәрежеде дұрыс көрсетті.

Ғалымның халық шығармаларын қарапайым халықтың ауызша таралған өлеңдері мен әңгімелері құрайды,

оған қазақ халқының ислам діні әсері тие қоймаған шығармалары жатады. Кітаби өлеңді жыршы жатқа айтпайды, жазылған кітаптан оқиды. Кітап өлеңді шығарушылар – молдалар. Қазақтардың таза жазба тілі жоқ. Сауатты қазақтар татар тілінде жазады. Жазба тіл – екі тілдің қойыртпағы. Кітаби өлең – діннің ұрығы, ислам ілімін таратуды мақсат тұтады» деген пікірлері негізді [5,б. 19].

Кітап болып басылып шыққан шығармалардың ішінде «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырлары да, жеке ақындар шығармалары да болғанымен, «кітаби әдебиет» атауын В.В.Радлов тек ислам діні қаһармандары жөніндегі қисса-дастандарға қатысты қолданған. Бір «Жұм-жұманың» дала кезіп, дін ұғындырып жүрген молдадан да артық ықпалы бар дей отырып, діни негіздерін, исламды таратудағы нәзира дәстүрінде кең тараған қисса өлеңнің тарихи ықпалына айрықша мән беріп, ден қойған.

1915 жылы «Қазақ» газетінің 110 номерінде Райымжан Марсековтің бір әдеби кеште қазақ әдебиеті тарихы, оның дәуірлері туралы жасаған баяндамасы басылып шыққан болатын. Алаш ардагерінің бірі Райымжан Марсеков кешке жиналған қауымға әдебиет деген не, қазақ әдебиетінің дәуірлері туралы мәселелерде сөз сөйлейді. Шығыс әдебиеті ықпалы кең жайылған екінші дәуір туралы айтқан тоқтамының діни, мұсылмандық әдебиетке, қазақ даласына ислам дінінің таралу, орнығуымен байланысты өрістеген шығармашылық бағытқа қатысты айтылғандығы көрінеді.

«Енді әдебиеттің екінші дәуірі келеді. Бұл екінші дәуір жазудың халық арасына көбірек тараған заманы. Әр жақтан әр түрлі халықтың адамдары келе бастап, қалың қазақтың ортасына орнап қалғаны да болған.. Сөйтіп жұртқа тыю салына бастаған. Түрлі-түсті кітаптар таралып тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп мирас болып қалмай бұрынғы тілге, бұрынғы жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған» [14].

1901 жылы Қазанда шыққан «Бақырғани кітабында» бірнеше сюжетті дастан басылған. Бұл шығармалардағы

кейіпкерлер – Мұхаммед пайғамбар (с.а.с), Ибраһим пайғамбар, баласы Исмаил, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с) сахабалары, әйелі Айша, қызы Фатима, күйеу баласы Әзіреті Әли, жиендері Хасен мен Құсайын, т.б.

Сүлеймен Бақырғани кітабында басылған қиссаның бірі – «Расул миғражы». Осыдағы оқиға – миғраж хикаяты ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы қиссашыл ақындардың шығармаларына да арқау болады. Шәді ақын, Мәшһүр Жүсіп, Жүсіпбек Шайхисламұлдары да осы миғраж оқиғасын жырлаған. Оқиға желісін «Бақырғани кітабынан» алғандығын айтып отыратын тұстары бар.

Жүреді имандылар әдеп сақтап,
Имандыны періште жүрер мақтап,
Бұл қиссаны шығардым ғибрат үшін,
Маулидман Бақырғаннан оны жаттап, –
деп жырлайды Жүсіпбек ақын [15].

Бұл оқиға туралы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Миғраж» хикаясы шығармасында да баяндалады [16]. Бұл туындының Рабғұзидің «Қисса- сул-Әнбийя-и» кітабындағы үлгіде жазылғандығы айтылады [17]. Сүлеймен Бақырғанидың әдеби мұрасын зерттеу еңбегінде Нұрсұлу Мәтбектің дін негіздерінің ғылыми мәнде зерттелуіне сүйене отырып, көпшілікке жай әңгіме болып та естілуі ықтимал қайсыбір дін тарихындағы Мұхаммед пайғамбар (с.а.с) өміріне қатысты оқиғалардың нақтылық мәніне назар аударуы дін және әдебиет сабақтастығында, рухани мұрасы тұнып тұрған дін мазмұнымен суарылып, құнарланған, исламдық негізі даусыз туындыларды ғылыми мәнде саралауда айтылып, айғақтала бермейтін елеулі бір мәселеге мән бергендігін көреміз.

«Кескіұлы Ғұсманның «Сияри нәби» (Хазірет пайғамбар ғ.с.-ның өмірбаяны) деген еңбегінің Х бабы «Миғраж» деп аталады. Авторбұлқасиеттімақамда Хазірет Пайғамбар ғ.с.-ға үш нәрсе берілгеніне тоқталады. Олар: бірінші – Бақара сүресінің соңғы екі аяты; екінші – үмбеттеріне Алла-тағалаға ортақ қоспағандардың жаннатқа кіретінінің қуанышты хабары; үшінші – Миғраж сыйлығы сипатында күніне екі мезгіл оқитын намаз. Жазушы бұл тарауын

«Әрбір ғылыми нәрсе – қоршаған Алланың құдіреті. Оның сүйікті құлы Мұхаммед ғ.с.-ның Меккеден Құддысқа келуі, ол арадан көкке шығуы жаратылыстың негізгі болған бұл кісінің көк әлемін сайыр етуі неге мүмкін емес», - [118,б. 44] деген тұжырыммен қорытындылайды. Әрбір мұсылман Алланың хақ, пайғамбардың соның елшісі екендігіне кәміл сенім білдіруі сияқты Алланың пәрменімен Расулдың Миғражға сапарына да күмән келтіруге тиіс емес» [17,б. 93]. Негізі даусыз туындыларды ғылыми мәнде саралауда айтылып, айғақтала бермейтін елеулі бір мәселеге мән бергендігін көреміз.

XIX ғасырда нәзира дәстүрімен қайта жырлаған қиссалардың оқиға желісі Құран сүрелерінде баяндалатын дін тарихына қатысты деректер негізінде өрбіп отырған.

Исмаил – Ибраһим пайғамбардың Алла жолында құрбандыққа шалуға ниет еткен ұлы туралы қиссалардың да бастауы Құранда баяндалған оқиғалар. Бұл оқиға – исламдық діни әдебиетте ұдайы айтылып, баяндалып келе жатқан, әрбір мұсылман баласы үшін соншалықты мәнді әңгіменің бірі. Рабғузидің «Қиссас-ул-әнбия» кітабындағы, басқа да діни әдебиеттегі бұл желі XIX ғасырдағы қазақ қиссашыл ақындарының да шығармашылық өзегі болған дін тарихы жағдайында көп жырланады. Ақындар оқиғаға өз тарапынан «өң беріп», өзгертіп отырған. Бірақ түпнегіз, тұрақты мән сақталған.

«Ибраһим пайғамбардың Хикаяты» қиссасында Шәді Жәңгірұлы Рабғузидің еңбегіндегі Хақтан құрбан шалу туралы пәрмен келгенде Ибраһимнің жүз қой, жүз өгіз құрбандыққа шалуы қазақ қиссасында бес жүз қой мен жүз түйе болып айтылған [17,б. 95]. Н.Мәтбек еңбегінде осы сюжеттегі жекелеген сәттердің қазақ арасында жырлануында өзгеріп, түрленіп отырғандығы нақтылы мәтіндік үлгілермен көрсетіліп отырған. Бұл тұста ақындарға байырғы шығыстық нәзира дәстүрі толып жатқан шығармашылық еркіндік те бергендігі әдеби үдерістегі елеулі фактордың бірі есебінде де маңызды.

XIX ғасырда қазақ арасында көп жырланған «Имам Ағзам қиссасы» туралы да зерттеуші толымды деректер келтіріп

отырған. «Бақырғани» кітабындағы «Жарым алма хикаясы» деп аталатын жетпіс шумақтан тұратын бұл қиссада Алланың құдіретімен Мұстафаның үмбеттерінің жаратылғандығы баяндалып, Аллаға шүкір ету, барлығының да өмірден өтетіндігі ескертіледі.

Басты кейіпкер Сәбит дейтін адам су жағасында дәрет алып отырып, ағып бара жатқан бір қызыл алма көреді. Алып, жартысын жеп қойған соң барып ойланыпты. Иесіне ақшасын төлейін дейді. Жарты алманы ұстап келе жатқанын бір жігіт көреді. Жолында кездескен бір жігіт алманы рұқсатсыз алдың, ақиретте жазаңды тартасың дегенде, Сәбит өзім де соны ойлап, иесіне ақшасын төлейін деп келе жатырмын дегенде әлгі адам: «Сөйлегелі тілі жоқ, көргелі һәм көзі жоқ, аяғы һәм қолы жоқ қызым бар, соны алып мені разы етпесең, жарты алманың жазасын тартасың», -дейді. Жігіт қызды аламын депті. Үйленген жігіт қыздың қол-аяғы сау, үріп ауызға салғандай сұлу екенін көріп, е мені алдаған ғой деп ойлапты. Қызды алудан бас тартыпты. Сонда қыз әкесі тілі жоқ – сөз қумайды, аяғы жоқ дегенім – жаман іске жүрмейді деген екен. Сол қызға үйленген әлгі жігіт күндер өткенде балалы болып, атын Нұғман қойған екен. Бір күрделі істің шәкірт күнінде адам таппас қисынымен шешіп «Имам Ағзам» (ұлы Имам) атаныпты әлгі баласы. Алты жасар бала «Имам Ағзам» атанғанда, сүйінші сұраған жұртқа анасы: Менің ұлым үш жасында «Ағзам» болар еді. Судан алған алманың жартысын әкесі рұқсатсыз жегендіктен, алты жасқа жетті», -депті дейді. Қисса ғибраты: «Хақ пәрменін тұтыңдар, харам, шүбә жемендер, кісі малын алмаңдар» [17,б. 101]. «Имам Ағзам» - «Жарты алма хикаясының» негізгі кейіпкері – тарихта болған, «Имам Ағзам» атанған Нұғман Сәбитұлы. Мұсылмандарға шарифатта зәру болған мәселелерді діни дәлелдермен баяндап, амал-ғибадат жолдарын жеңіл етіп көрсетіп отырған. Бұл адам тарихта болған, зор имам, Әбу Ханифа деп те аталады. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с.) хадистерінде Нұғман, лақап аты Әбу Ханифа ағзам туралы айтылады. Үмбетімнің ішінде соны мақтан етемін деген екен.

Имам Ағзам туралы қазақ ақындарының дастандарында да айтылып отырған. М.-Жүсіп Көпейұлы Махшар күнінде қазы болатын төрт имамның ішінде Имам Ағзамды да атап көрсетеді.

Төрт имам әулиесі – Имам Ағзам,
Шығар ма дәп солардай ендігі жан?!
Мәлік пен Имам Шапиғ, Имам Ахмет,
Шариғат осылардан бізге қалған [8,б. 298].

«Шариғаттың айнасы» аталған Имам Ағзам туралы Әбубәкір Кердері ақын, XIX ғасырдағы басқа да шығармашылық тұлғалар өздерінің ғибрат, өнеге, насихат толғауларында ұдайы сөз қозғап отырды.

Ақылбек Сабалұлының «Имам Ағзам» деген дастан жазғандығы белгілі. Бұл дастанның «Бақырғани» жинағындағы қиссамен желілес екендігі айталады [17,б. 105].

XIX ғасырда жарық көрген діни мазмұнды қиссалардың қазақ арасына аударма түрінде де, қайта түрленіп жырланып та кең тарағандығы, ондағы баяндалатын оқиға желілері, шығыстық қисса дастандардағы тарихи, көркемдік негіздер; дін мазмұнын арқау еткен шығармалардың ұлы парызы бағытында ауызғаілініп, дәстүртүзгенәдебимұрамызға ортағасырлық түркі поэзиясының аса елеулі ықпалы болғандығы тұрғысында қазірде нақтылы, мақсатты зерттеу еңбектер жазылған [18]. Дін негіздерінің әдеби мұраға орнығу үдерісіндегі сопылық поэзия фактілері Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанына да қатысты.

Қазақ халқының сопылық танымындағы ой санасы Жүсіп Баласағұнның дидактикалық «Құтадғу білік» дастанында көрініс тапты. Мекемтас Мырзахметұлы түркі әдебиетіндегі алғашқы сопы Одғұрмыш бейнесі дейді [19].

Құран кітабының ұлы мазмұнын тәпсірлеуде ғасырлар бойы үздіксіз қызмет жасап келе жатқан мұсылмандық поэзия өзінің даму тарихында араб, парсы мәдениеттерінің де ауқымында өріс түзгендігі сияқты қазақ поэзиясының да бұл бағытта өзіндік ұлттық сипаттармен сабақтастығындағы тұрғысында да нақтылы, деректі, мақсатты зерттеулер жасалса ислам тарихы, дін негіздерінің

әдеби мұрада көрініс табуы бағытында жалпыадамзаттық ортақ құндылық, құбылыстарды тану, бағалаудағы өзіндік бір қажетті шаруа болар еді. Мәселен, А.Ахметбек аталған зерттеуінде араб, парсы сопылық поэзиясының өзіндік ерекшеліктері бойынша бірқатар тоқтамдарды ғылыми айналымға тартып отырған. Түркі әдебиетіндегі сопылық ағымның араб сопылық әдебиетінен қалыптасу жолындағы, мақсатына қатысты айырмашылықтарына арнайы тоқталған.

Бірінші айырмашылық, араб сопылық әдебиетін араб тілін, ислам дінін жетік білетін қауым жасағандығы. Араб сопысы өзінің туған тілінде дүниеге келген Құранның аудармасымен емес, түсініктемесімен айналысты. Ал түркілік сопылық ағымның негізін салушылар араб тілін білмейтін, Құран кәрімді тек жатқа айтып, мән-мазмұнына бойлауға мұршасы жоқ қауымға сөздер арнады [20,б. 57] – дей отырып зерттеуші мәтіндік құбылыстардың, түркі поэзиясындағы араб тілінің тұғыр, тірек сөз мәнінде орнығуының сипаттарына зер салды. Осындағы назар аударылуы тиіс басты ерекшеліктерді атап көрсетті.

«Мәтіндегі барлық бейнелер мен сарындар жүйесі мәтіннің көркем әлемін құраса, араб сөздері Йассуи мәтінінің көркем әлемінің қаңқасы болды. Ақын өзінің поэтикалық мәтінінде араб сөзінің терминдік табиғатын, бейнелілігін сақтауға тырысты. Өйткені сопылық әдебиеттің ерекшелігі анықтаушы бар есім сөздің әрқайсысын потенциалды бейне ретінде ғана емес, символ деп қабылдау, ал әр етістікті потенциалды сарын деп қана емес, кешенге айналған сопылық мотив деп қарастыруды белгіледі.

Демек мәтіндегі әрі сөзді көркем әлемді құраушы элемент деп қана емес, сондай-ақ сопылық фәлсапа әлемнің элементі деп білеміз. Сопылық мәтіндегі сөз лексикалық дәреже тұрғысындағы тірлік ретінде мәтінді құрастырушы болумен қатар, жасаушы және осы қос мәтінді жеткізуші құрал болып табылады» [20,б. 58].

Бұл тұста сөздің трансформацияға түсу үдерісіндегі функциясына қатысты маңызды пайымдаулар жасалған. Осында сопылық мазмұн дегенді жалпы діни

негіздерінде кеңінен алғанда да бұл функция сақталғандығын есте ұстау керек. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр бағытында айтқанда араб, парсыдан қазақ тіліне ойысқан сөздердің түпкі миссиясы, діни терминдік қалпы туралы да сөз қозғаудың бір негізден бастау алатындығын көреміз.

Жыраулық поэзияны зерттеуінде Б.И.Нұрдәулетова жыраулық лексиканың діни мәндегі сипаттарында нақтылы мәселелер бойынша саралаулар жасайды.

«Сонымен жыраулар поэтикасының концептуалдық дүние бейнесіндегі басты концептілерінің бірін «шынайы адам» немесе толық адам (Абай) идеясы жыраулар дүниетанымының негізгі концептілік құндылығы болып табылады және де жыр мәтіндеріндегі кейбір тілдік категориялардың семантикалық аясында айқындалды. Солардың ең негізгілері – *сопы, иман, пір, мүрид, уағыз, зікір, шүкір, тоба, тақуа, нұр жүрек, нәпсі, шайтан* т.б. сөздері. Аталған сөздердің мағыналық өрісі жырды шығарушының (автор) және жырды тыңдаушының (қабылдаушы) белгілі бір дүниетаным деңгейіндегі ортақ білімдік аясын танытады [21].

Нәтижелер

Осы тоқтамға орай зерттеуші А.Ахметбектің айтқан пікірінің қазақ поэзиясы ғана емес, жалпыхалықтық дүниетаным аясында исламдық негізде орныққан діни ұғымдағы лексиканың жайына да қатысты екендігін анық.

«Сопылық тезаурус пен діни-ағартушылыққа қатысты сөздердің шығу төркіні бір болғандықтан, екеуінің ара жігін ашып еш көрсете алмаймыз және де жыраулар бұл сөздерді ақпарат, хабарлама беруде де қолдануы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл сөздер сопылық мәнге ие емес, ақпараттық мәнге ғана ие болады» [20,б. 174]. (Зерттеуші ақпараттың дін жөніндегі ақпарат екендігін меңзеп отыр- Э.С.) Жыраулар поэзиясындағы діни лексиканың жалпыхалықтық ұғымдағы үстірттендірілу үдерісі туралы А.Ахметбек пікірі жалпы қазақ әдебиеті тарихындағы діни ағартушылық сипаттағы

туындылардың барлығының да жалпақ елге жетімді бағытта баяндалу үрдісін, өзіндік төлтума ерекшелігін айқындап, тану бағытында оңтайлы, орынды болжам дер едік.

Екі сөзінің бірінде Алланың Хақиқатынан айнымай өмір сүру парызына жығылып отыратын XIX ғасырдағы қазақ ақындығында жеке зерттеулерде тікелей сопылық ілім аясында зерделенетін ондаған, жүздеген, бастауын Алланы тану ынтықтығынан, Алланы мойындау парызынан, ізгілік, имандылық құнардан, Құран Кәрім мұраттарынан алатын, араб, одан парсыға өтіп барып жеткен тілдік қолданыстардан нақтылы ұғым атаулары мазмұн түзгендігі көзге ұрып тұрған құбылыс.

«Шынында да жыраулар сопылық ұғымға байланысты сөздердің мәнін тереңінен білген, сондайды сопылық қағидалар мәнін жалпылама беріп отырып, үстірттендіру тенденциясына жол берген. Мұны бұрмалау деп айта алмаймыз, мұнда керегін алу, өз мақсатына жарату, дәлірек айтсақ, қоғам мүддесін қоруды үшін жасалған әрекеттер деп білеміз. Сонымен қатар жыраулар заманында сопылық оқуға деген бір жақты көзқарастың қалыптасуына екі себеп негіз болды.

Біріншісі, «жалған сопылардың» жолын өз құлқы үшін пайдаланып, сопылық оқудың мәнін кетіруі, мазмұнына нұқсан келтіруі. Бұл кертартпа келеңсіздіктің болғанын Шал ақынның мына сөзінен аңғарамыз:

Апу-күпу дегенмен әулие емес,

Күнәсы күнә үстіне жамалмаса.

Қожа Ахмет Йасауи кезінде-ақ жалған сопылардың мінін айтып тежеу баршылық екені хикметтерден белгілі. Демек сопылықты бүркенген пиғылы арам «азғын» сопылар сол кезде-ақ Хақ жолындағы адамдарға сын көзбен қарауға мәжбүрлеген (Хақ жолында жүреміз дейтін қайсыбіреулерге қатысты болса керек).

Екіншісі, қазақтың хандық дәуірінде тарих ахуалға байланысты ұлт-азаттық идея үстем болды» [20,б. 178].

Өрі қарай А.Ахметбек қазақ жеріндегі сопылық ілім мұраттарының орнығу үдерісіне қатысты өзіндік дәйек, деректер

келтіре отырып, зерттеу болжамдары бойынша өзіндік тоқтамдар айтады. Тарихи кезең сипаттарының қазақ даласында ислам дінінің орнығу, жайылу, таралу үдерісіндегі ықпалына қатысты ой тую ниеті орынды. Бұл бағытта ислам тарихының мамандарының таным, болжамын да кіріктіріп, қосып сөйлеу ұтымды болатын еді. Бұл мәселенің зерттеу көкжиегі енді-енді көтеріліп келе жатқан кезеңде тарихи, аймақтық, ұлттық болмыс тіршілігі бағытындағы ерекшеліктерді сезіну, оған ден қою осы бір күрделі үдерісті бетінен шолып баяндап өте шығуға болмайтынына міндеттеуді күн тәртібіне қою батылдығымен бағаланса керек. Бұл бағыттағы, ислам дінінің шығармашылық үдеріске ықпалы, шария ұстанымдардың әдеби мұра мазмұнына кірігу, орнығу фактілері бойынша іргелі зерттеулер келешектің еншісінде қалып отырғанын түйсінеміз. А.Ахметбек, Н.Пригаринаның, Е.Бертельстің пікіріне сүйене отырып сопылық поэзияның мәні ең басынан-ақ түсіндірме факторына негізделетінін көрсеткендігі туралы да ой қозғаған [22].

XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері жалпы мұсылмандық ағартушылықтың елеулі бір бағыты есебінде қарастырудың ғылыми өнегесі қазақ әдебиеттану ғылымында уақыт ыңғайында қилы қалыпта қисындалғаны XX ғасыр басындағы кітаби әдебиет аталып зерделенген мұраны туғызушылардың дені XIX ғасырдың бел ортасында дүниеге келіп, сол заманда сөз ұстаған тұлғалар болатын.

Қорытынды

Қорыта келе, осы ойды құптай отырып, нәзира әу баста дін негіздерін ұғындыру, қайталап айтып отыру, бір мәнде зікір салу үрдісімен де қатысты дәстүр деген де ой келеді.

Қазақ әдебиетіндегі діни ағартушылық бағытта туған шығармалардың тіл қолданыс ерекшелігі мен өлеңдік құрылым, өлшем түріндегі дәстүрлі негіздері тұрғысында да арнайы зерттеулер ауқымында айтылуы тиіс айрықшалықтар бар.

Бұл тұста да XIX ғасыр әдебиетіндегі діни ағартушылық бағытта жазылған туындылардың көркемдік сипаттарын, поэтикалық ерекшелігін таныту бағытында ілгері дәуірлер мен ортағасырлар, Йасауидің әдеби мектебі бойынша зерттеу жүргізген ғалым А.Әбдірәсілқызының жекелеген қисындарына жүгініп жұмыс жүргізу тиімділігі туралы айтқан жөн. Қазақ өлең құрылымының, Абай поэзиясының айрықша зер салуды қажет ететін шығыстық үлгілері туралы жалпы сарындар бойынша зерттеулер жасалып келе жатқанымен, нақтылы құрылымдық, түр, өлшем бойынша негізді теориялық тоқтамдарға қазақ әдебиеттану ғылым әлі де зәру.

Зерттеуші Йасауитануда хикметтердің құрылымдық жүйесін зерттеудің көне түркілік өлең жүйесі мен араб-парсы поэзиясының әсерлесу құбылыстары қазақ әдебиеттану ғылымында толыққанды зерттелмей отырғандығы бағытында нақтылы нәтижелерге қол жеткізуді көздеген аталған еңбегімізде күрделі де қиын тақырыпты игеруді ілгерілетуге септігі тиетін ғылыми мәнді тоқтамдарын жүйелі негіздеп отырады. Мәтінтанулық талдауларға барып отыруы арқылы шығыс тілді мамандардың тапшылығынан кезінде «жабық» қалып отырған тіл қолданыс фактілерін де еркін ғылыми айналымға тартады. Шығыстық негізді араб-парсыдан ғана іздеудің жөн бола бермейтінін, көне түркі әдеби мұрасының негіздерін игеру, таныту міндетінде туындап отырған жайларға зер салады.

Әдебиеттер тізімі

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / пер. предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
2. Қашқари Махмұд. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит—түрк»). - Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
3. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. - Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 350 б.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары / құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. - Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Құнанбаев Абай (Ибраһим) // 2 томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 2. – 200 б.
7. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. 2-басылуы. - Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
8. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. - Алматы: Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.
9. Сейсенбиева Ә., Бегманова Б., Аитова Ж., Түлебаева Қ., Мәдібаева Қ. Әдебиеттегі ұлттық салт-дәстүрлердің сөйлеу мәнерін анықтау негіздері // XLinguae. – 2022. - Vol. 15, issue 4. – P. 28-37.
10. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. - Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 140 б.
11. Азибаева Б.У. Казахские народные романтические дастаны. - Алматы: Ғылым, 1990. – 255 с.
12. Күмісбаев Ә. Терең тамырлар. - Алматы: Ғылым, 1994. – 317 б.
13. Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. - Алматы: Рауан, 1997. – 140 б.
14. «Қазақ» газеті / құраст. Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақов. - Алматы, 1997. – 560 б.
15. Шайхисламұлы Жүсіпбек. Қисса ан-Хазірет Расулның мигражға барғаны. - Қазан, 1901. – 23 б.
16. Көпейұлы М. Көп томдық шығармалары. - Алматы: Алаш, 2003. – Т. 1. – 504 б.
17. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім ата) әдеби мұрасы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 146 б.
18. Қыдыр Т.Е. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиеті (X-XV) (ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). - Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.
19. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. - Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
20. Ахметбекова А. Қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 312 б.
21. Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэзиясындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (Батыс жыраулық мектеп). - Алматы: Нұра-Астана, 2008. – 432 б.
22. Сейсенбиева Ә., Мәдібаева Қ., Бегманова Б. Ш.Құдайбердіұлының діни-ағартушылық ұстанымдары // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. – 2020. - №4(2). – Б. 219-226.

Ә.С. Сейсенбиева

*Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан*

Экзегетическая традиция в средневековой тюркской литературе

Аннотация. В данной статье говорится о влиянии средневековой тюркской литературы на казахскую литературу 19 века. Известно, что задача проведения широких и сложных разграничений в направлении поэтической, исторической и духовной преемственности казахской поэзии XIX века со средневековыми тюркскими литературными памятниками становится в настоящее время отраслью казахского литературоведения. Были отмечены произведения представителей средневековой турецкой литературы Юсуфа Баласагуна, Махмуда Кашгари, Ходжи Ахмета Яссауи и их влияние на казахскую литературу.

В связи с тем, что исследовательские направления истории казахской литературы в основном сформировались и утвердились в советский период, религиозные основы литературного наследия всегда оценивались в негативных и отрицательных направлениях, что оказывало существенное негативное влияние на признание наследия на чисто научной основе. Процесс ассимиляции

глубоко укоренившегося духовного наследия тюркоязычных племен в ислам в объеме историко-художественных предпосылок стал всесторонне изучаться в последующие сорок лет. Тем не менее, становится очевидным, что значение литературного наследия в раскрытии места исламской культуры в казахской духовности признается в направлении всестороннего исследования.

Влияние тюркской литературы на казахскую литературу XIX века рассматривалось путем дифференциации произведений суфийской литературы и Ходжи Ахмета Яссауи.

В XIX веке традиция касса, назира создала значительное творческое поле в формировании экзегетической традиции – разъяснения основ религии в казахской степи. Начало экзегетической традиции в казахской литературе XIX века – история становления исламской религии на казахской земле, историческая ситуация конкретного периода, проблема доступности исламской литературы в сфере духовности в казахской степи и др. Это связано с десятками исторических, социальных и политических факторов.

Ключевые слова: тюркская и казахская литература, религиозная традиция, исламская литература, исламская позиция, литературное наследие, суфийская литература.

E.S. Seissenbieva

Kazakh National Women's Pedagogical Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Religious tradition in medieval Turkish literature

Abstract. This article is about the influence of medieval Turkic literature on the Kazakh literature of the 19th century. It is known that the task of making broad and complex distinctions in the direction of the poetic, historical and spiritual continuity of the Kazakh poetry of the 19th century with medieval Turkic literary monuments is now becoming a branch of Kazakh literary criticism. The works of representatives of medieval Turkish literature Yusuf Balasaguni, Mahmud al-Kashgari, Khoja Ahmed Yassawi and their influence on Kazakh literature were noted.

Due to the fact that the research directions of the history of Kazakh literature were mainly formed and established in the Soviet period, the religious foundations of the literary heritage have always been evaluated in negative and negative directions, which had a significant negative impact on the recognition of heritage on a purely scientific basis. The process of assimilation of the deeply rooted spiritual heritage of the Turkic-speaking tribes into Islam in the scope of historical and artistic prerequisites began to be comprehensively studied in the next forty years.

However, it becomes obvious that the significance of the literary heritage in revealing the place of Islamic culture in Kazakh spirituality is recognized in the direction of a comprehensive study.

The influence of Turkic literature on the Kazakh literature of the 19th century was considered by differentiating the works of Sufi literature and Khoja Ahmet Yassawi.

In the 19th century, the tradition of qissa, nazira created a significant creative field in the formation of an exegetical tradition - an explanation of the foundations of religion in the Kazakh steppe. The beginning of the exegetical tradition in the Kazakh literature of the 19th century is the history of the formation of the Islamic religion in the Kazakh land, the historical situation of a particular period, the problem of the availability of Islamic literature in the field of spirituality. in the Kazakh steppe, etc. This is due to dozens of historical, social and political factors.

Keywords: Turkic and Kazakh literature, religious tradition, Islamic literature, Islamic position, literary heritage, Sufi literature.

References

1. Maxmud al-Kashkari. Divan Lugat at-Turk [Diwan Lughat al-Turk]. (Almaty, Daik-Press, 2005, 1288 p.), [in Russian].
2. Kaskari Maxmud. Tubi bir turki tili (Divan lugat at-turk) [The bottom is one Turkic language («Diwani lugat it-Turk»)]. (Almaty, Ana tili, 1993, 192 p.), [in Kazakh].
3. Kenzhebaev B. XX gasyr basyndagy kazak adebiyeti [Kazakh literature at the beginning of the 20th century]. (Almaty, sanat baspasy, 1997, 350 p.) [in Kazakh].
4. Baitursynov A. Works / comp. A. Sharipov, S. Davitov. (Almaty, Writer, 1989, 320 p.), [in Kazakh].
5. Auezov M. Adebiet tarixy [Literary history]. (Almaty, Ana tili, 1991, 240 p.), [in Kazakh].

6. Kunanbaev Abai. 2-tomdyk shygarmalar zhinagy [2-volume collection of works]. (Almaty, Zhazushy, 1986, Vol.2, 200 p.), [in Kazakh].
7. Mukanov S. Kazaktun XVIII-XIX gasyrdagy adebietinin tarixynan owerkter. [Essays on the history of Kazakh literature in the XVIII-XIX centuries. 2nd edition]. (Almaty, Arys, 2002, 272 p.), [in Kazakh].
8. Kopeiuly M.Zh. Kop tomdyk shygarmalary [Multi-volume works]. (Almaty, Alash, 2003, Vol.2, 432 p.), [in Kazakh].
9. Seisenbieva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebaeva K., Madibaeva K. Adebiettegi ulttyk slt-dasturlerdin soiley manerin anyktau negisderi [The basics of determining the speech of national traditions in literature] XLinguae. 2022. Vol. 15. Issue 4. P. 28-37.
10. Kyraubaikyzы A. Ezhelgi adebiet [Ancient literature]. (Almaty, Kazak universiteti, 1999, 140 p.), [in Kazakh].
11. Azibaeva B.U. Kazakskie narodnye romantiweskie dastany. [Kazakh folk romantic sagas]. (Almaty, Gylym, 1990, 255 p.), [in Russian].
12. Kumisbaev O. Teren tamyrlyr [Deep roots]. (Almaty, Gylym, 1994, 317 p.), [in Kazakh].
13. Kyraubaeva A. Shygystyk kissa-dastandar [Oriental stories]. (Almaty, Rauan, 1997, 140 p.), [in Kazakh].
14. Kazak gazeti [«Kazakh» newspaper]. (Almaty, 1997, 560 p.), [in Kazakh].
15. Shaikhislamuly Zhusipbek. Kissa an-Xaziret Rasuldin [Qissa al-Hazrat Rasool went to Migraj]. (Kazan, 1901, 23 p.), [in Kazakh].
16. Kopeiuli M. Kop tomdyk shygarmakar [multi-volume works]. (Almaty, Alash, 2003, Vol. 1, 504 p.), [in Kazakh].
17. Matbek N.K. Suleimen Bakyrghanidyn (Xakim Ata) adebi murasy [Literary heritage of Süleyman Bakyrghani (Hakim ata)]: oku kuraly. (Almaty, Kazak universiteti, 2008, 146 p.), [in Kazakh].
18. Kydyr T.E. Deshti kypshak dalasyndagy islami adebieti (X-XV) (islam, iman zhane izsn maselelerinin zhyrlanu erekshelekteri) [Islamic literature in Deshti Kypchak field (X-XV) (characteristics of poetry of Islam, faith and ihsan issues)]. (Astana, Ruzani kundylyktardy koldau kory, 2018, 200 p.), [in Kazakh].
19. Myarzaxmetuly M. Turkistanda tугan oilar [Thoughts born in Turkestan]. (Almaty, Sanat, 1998, 368 p.), [in Kazakh].
20. Akhmetbekova A. Kazak adebietindegi sopylyk poezia. [Sufi poetry in Kazakh literature]. (Almaty, Kazak universiteti, 2011, 312 p.), [in Kazakh].
21. Nurdauletova B. Zhyraular poeziasyndagy dunienin konweptualdyk beinesi [Conceptual image of the world in the poetry of Zhyrauly]. (Almaty, Nura-Astana, 2008, 432 p.), [in Kazakh].
22. Seisenbieva E., Madibaeva K., Begmanova B. Sh.Kudaiberdiulynyn dini-agartushylyk ustanymdary [Religious and educational positions of Sh. Kudaiberdiuly]. 2020. No.4(2). P. 219-226, [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбиева Элеонора Сарсеналиевна – Ph.D., қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Seisenbieva Eleonora Sarsenaliyevna – Ph.D., Senior Lecturer, Kazakh Literature Department, Kazakh National Women's Pedagogical Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Редактор: **Р.А. Нуртазина**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.

– 2023. – 3(144). – Астана: ЕҰУ. – 282 б.

Шартты 12,5 б.т. Таралымы – 14 дана

Басуға қол қойылды: 15.09.2023

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

